

KRUS Håndbok 3/2006

Fengslet som endringsarena

Bok for fengselsbetjenter

**En artikkelsamling om noen sentrale
emner i kriminalomsorgen**

Redaktør Egil Larsen

Kriminalomsorgens utdanningssenter KRUS
Oslo, desember 2006

Utgitt av:
Kriminalomsorgens utdanningscenter KRUS
Boks 6138 Etterstad
0602 Oslo
www.krus.no

Copyright: Kriminalomsorgens utdanningscenter KRUS, Oslo 2006

I serien: KRUS Håndbok

Nr 3/2006

ISBN: 82-91910-66-9

Det må ikke kopieres fra denne bok i strid med åndsverkloven eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning og kan straffes med bøter eller fengsel.

Forord

KRUS har de siste årene fått stadig nye faglige utfordringer, noe som er bra siden vi er en kompetansebedrift med nærmest monopol på utdanning innen etaten.

Utfordringene kommer fra politisk ledelse, KSF, regioner og internt på KRUS.

Det skjer også hele tiden en utvikling på fagområder som berører kriminalomsorgen og slike eksterne påvirkninger tar vi på alvor.

KRUS har i tillegg de siste årene produsert mye kunnskap via egen forskning og evalueringsarbeid.

Kriminalomsorgen er i stadig endring og i prosessen ønsker vi også å stimulere til debatt og refleksjon. Denne boka er en naturlig del i en slik utvikling.

Forventningene om å legge betjentutdanningen på et høyere faglig nivå har påvirket våre interne fagdiskusjoner og får oss til å utvikle nye strategier.

Målet med boka er at den sammen med andre publikasjoner fra KRUS, bidrar til utvikling av etatens kompetanse .

KRUS, desember 2006

Harald Føsker
Direktør

Redaktørens forord

Redaksjonen har bestått av Egil Larsen, KRUS og Arvid Berge, KRUS.

Denne boka og disse artiklene har vokst fram som et behov i grunnutdanningen på KRUS etter at vi fikk ny straffegjennomføringslov, regionaliseringen av kriminalomsorgen og nye (fag)strategier.

Det fantes en bok som tok opp deler av hva denne boka gjør, men med nye forventninger og mye ny fagutvikling de siste årene, ble det nødvendig å belyse fagområdene på nytt og i tillegg behandle flere fagområder.

Grunnutdanningen bruker mye litteratur som er generell innenfor ulike fagtradisjoner og som anvendes i tilgrensende fagprofesjoner til kriminalomsorgen, men behovet for å utvikle noe eget har vært presserende.

Rektor på Politihøgskolen, Sjøvold, uttrykte på et seminar om høgskoleutdanning i kriminalomsorgen at det er helt avgjørende å utvikle egne lærebøker for å styrke og videreutvikle egen fagprofesjon.

Med kravet fra KSF om å gi en fengselsbetjentutdanning på høyere nivå, må vi ha fagtekster som faktisk omhandler vår fagprofesjon og som er bearbeidet i forhold til anerkjent litteratur og forskning på fagfelt som angår kriminalomsorgen.

KRUS har de siste årene i samarbeid med KSF, utvidet litteraturlistene i fengselsbetjentutdanningen fordi man har hatt ønske om å bringe utdanningen opp på et høyere nivå og få belyst våre fagområder bedre. KRUS sin egen forskning og forskningsrapporter er et viktig bidrag til dette og blir benyttet i utdanningen av fengselsbetjenter og verksbetjenter.

Denne boka har på ingen måter ambisjon om å dekke alle områder innen kriminalomsorgen. Noen vil kanskje savne artikler om et aktuelt område, for eksempel ADHD. Vi vil da henvise til litteraturlistene som finnes i studieplanen for grunnutdanningen. Likeledes presenteres kun SIK når det gjelder sikkerhet. Boka har ingen egen artikkel om allmenn sikkerhet som vektlegger at kriminalomsorgen og fengsel skal prioritere samfunnets sikkerhet, forebygge og håndtere situasjoner der også tilsattes, innsattes og domfeltes trygghet er truet. Vi henviser da til annen faglitteratur på området. Det samme kan vi si om rusmiddelkunnskap. Håndbøker på begge disse områdene er kommet fra KRUS i 2006. Sikkerhetsstrategien 2006-2007 og Sikkerhet KRUS 2005 skrevet av Sigbjørn Hagen og Rusmiddelkunnskap for tilsatte i kriminalomsorgen, KRUS 2006 (red. Janne Helgesen).

Boka er heller ikke ment å være dekkende på de områdene som blir presentert. Men ambisjonen er å belyse viktige fagområder slik at leserne får en inngang til feltet som kan inspirere til mer fordypning, bl.a. ved å benytte tipsene som finnes i litteraturlistene til artiklene.

Det er sikkert kjent for de fleste at på enkelte felt på vårt fagområde er det mindre litteratur og forskning enn på andre fagområder. For eksempel er det et overveldende litteraturtilfang innen psykologi og sosiologi, men langt mindre på sikkerhet i institusjoner.

Noen vil sikkert også oppdage at det som presenteres ikke er et fasitsvar på utfordringer, eller at synspunkter kan være et grunnlag for en ytterligere fagdiskusjon. Det er imidlertid ikke noe annet enn det som framkommer i alle fagtradisjoner og som er et viktig grunnlag for fagutvikling. Faglig uenighet basert på forskning, metodevalg og teorivalg er noe man må leve med når naturvitenskapen ikke er grunnlaget for praksis.

Vi har valgt å presentere svært ulike artikler; noen er korte, andre lange, noen er kompliserte, noen inneholder momenter som er kritiske til sider ved kriminalomsorgen, og andre støtter uforbeholdent opp om kriminalomsorgens virksomhet og våre metodevalg. Dermed har vi også reflektert anerkjent nasjonal og internasjonal forskning på de samme områdene. I tillegg er det viktig for KRUS at artiklene brukes som utgangspunkt for forelesninger, gruppearbeid og diskusjoner i betjentutdanningen og verksbetjentutdanningen. Boka er også bare en del av all litteraturen som inngår i utdanningen. Litteraturlistene finnes under grunnutdanningen og studieplanen på www.krus.no. Dermed vil artiklene i denne boka kunne gi tilgang til viktige sider ved kriminalomsorgens utfordringer.

Redaksjonen vil takke alle forfattere for bidragene og for et fleksibelt og godt samarbeid.

Egil Larsen

redaktør

Presentasjon av forfatterne

Forfatterne av artiklene er presentert i den rekkefølge som artiklene kommer i boka.

Klaus Bergander, Dr. scient.

Har jobbet på KRUS som rådgiver og lærer på grunnutdanningen. Har ellers arbeidserfaring fra skole, høyskole og sentraladministrasjonen og har publisert diverse artikler og rapporter..

Berit Johnsen, Dr. scient.

Er tilsatt som forsker på FoU avdelingen på KRUS. Har også jobbet på grunnutdanningen i fem år. Arbeider for tiden med forskningsprosjekter om nye straffereaksjoner – forvaring og Narkotikaprogram med domstolskontroll (ND). Har publisert flere artikler og rapporter om forvaring.

Trygve Solli, sosionom med tilleggsutdanning i idehistorie.

Er tilsatt på grunnutdanningen på KRUS. Har yrkeserfaring som sosionom, fra attføringsarbeid, sosialtjeneste, psykiatri, barnevern, flyktninger/asylsøkere og fengsel.

Yngve Hammerlin, magister i sosiologi.

Han er tilsatt som forsker på KRUS. Har forsket og publisert både på voldssfeltet og selvmordsfeltet. For tiden arbeider han på en dr. philos om Fangebehandling, fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt - fra 1970 til. Han har skrevet en rekke bøker, artikler og forskningsrapporter.

Anne Dahl, Cand.polit, pedagogikk

Assisterende avdelingsleder, grunnutdanningen KRUS

Har yrkeserfaring fra skoleverket og kriminalomsorgen/KRUS

Har publisert ”Orda er nøkkelen til sinn og kjensler. Om litteraturens rolle i dannelsesprosessen i den norske grunnskolen”. Skriftserien klasseromsforskning, 2001

Terje E. Fredwall, Cand.philol.

Rådgiver i Justisdepartementet. Var i perioden 2001-2005 tilsatt ved Kriminalomsorgens utdanningssenter (KRUS). Har publisert diverse artikler om litteratur, hermeneutikk, skam og etikk.

Kirsti Nymo, Cand.paed.

Lektor på grunnutdanningen på KRUS. Har yrkeserfaring med bl.a. flere års erfaring som lektor i fengselsundervisningen og som høgskolelektor i pedagogikk.

Birgitte Langset Storvik, Cand. jur.

Er tilsatt som fengselsinspektør ved Bredtveit fengsel, forvarings- og sikringsanstalt. Hun har vært tilsatt som jurist på grunnutdanningen på KRUS og har vært saksbehandler i

Oslo fengsel og Ullersmo fengsel. Har publisert diverse artikler og boka
"Straffegjennomføring etter lov av 18. mai 2001 nr. 21" (Høyskoleforlaget 2003)

Siv Hjellnes, Cand.polit. sosiologi

Er tilsatt som sosiolog på grunnutdanningen på KRUS. Har yrkeserfaring fra kriminalomsorgen/KRUS. Har publisert "Bilder av fengselsbetjenter i ulike rammer" - en kvalitativ analyse av fortellinger om å være fengselsbetjent. hovedoppgave institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, uio 2001.

Gerhard Jans Ploeg, doktorgrad i kriminologi og mastergrad i sosiologi.

Lærerkompetanse.

Er tilsatt som rådgiver i KSF og har jobbet som forsker på universitetet i Groningen og som (senior)rådgiver på hovedkontoret til den nederlandske friomsorgen - nasjonalt ansvar for utvikling av samfunnsstraff. Har publisert på norsk § 12-rapporten for KRUS

Geir Eskeland, fengselsbetjent og EDB-kandidat

Er tilsatt som fengselsfaglærer på KRUS med ansvar for verksbetjentutdanningen. Har yrkeserfaring fra luftforsvaret, bankvesenet, privat næringsliv og som fengselbetjent.

Kristin Opaas Haugli, fengselsbetjent og sosionom

Har videreutdanning i rusproblematikk og faglig veiledning. Er tilsatt som rådgiver, KRUS med arbeidsoppgavene; RIF, Mitt valg og Brootts-Brytet, og sekretariatet for akkreditering av program i kriminalomsorgen. Har jobbet som fengselsbetjent og sosialkonsulent i fengsel.

Kjersti Fjærestad, fengselsbetjent med videreutdanning i MI

Er tilsatt som fengselsførstebetjent FoU på KRUS. Har yrkeserfaring fra fengsel og fra grunnutdanningen på KRUS.

Heidi Drægebø, Cand. polit pedagogikk.

Er tilsatt på grunnutdanningen på KRUS. Har yrkeserfaring fra overgangsbolig, barne- og ungdomspsykiatri, barnevern og som rådgiver på KRUS. Har skrevet rapporten om "Miljøarbeid i fengsel" KRUS 2006.

Kristin Stenshol, Cand. polit psykologi.

Har spesialisering innen sosial- og organisasjonspsykologi. Jobber for tiden i et vikariat som lektor i psykologi ved Politihøgskolen. Har yrkeserfaring som høgskolelektor ved høgskolen i Hedmark og har jobbet ved grunnutdanningen på KRUS.

Egil Larsen, ingeniør, Cand. mag. realfag, Cand. polit. sosialpedagogikk

Er tilsatt som avdelingsleder av grunnutdanningen KRUS. Har yrkeserfaring fra privat næringsliv, kriminalomsorg/KRUS, PHS, voksenpsykiatri og rusomsorg og spesialskole. Har publisert diverse artikler og bøker.

Knut Evensen, fengselsbetjent og Master of Arts in Society, Science and Technology in Europe

Er tilsatt på grunnutdanningen på KRUS som fengselsfaglærer. Har yrkeserfaring fra KRUS, Ila fengsel, Ringerike fengsel, Oslo fengsel og barnevernet.

Vegard Karlsen, fengselsbetjent, realfag og statsvitenskap UiO.

Har yrkeserfaring fra Oslo fengsel med lang erfaring med varetekstarbeid, redaktør i KY-bladet, mange år som tillitsvalgt. Har publisert artikkel i etikkhåndboka, KRUS og Kvalitet i varetektsarbeidet: Håndbok i varetektsarbeid (KRUS 2007)

Trold Danielsen, Cand socioll. sosiolog.

Er tilsatt som sosiolog på grunnutdanningen på KRUS. Har yrkeserfaring fra ungdomsklubb, Motivasjonskollektivet, Det kriminalitetsforebyggende råd og KRUS. Har publisert diverse evalueringsrapporter og artikler på KRUS og ”Kvalitet i varetektsarbeidet”, Håndbok i varetektsarbeid (KRUS 2007)

Per Eirik Lund, fengselsbetjent og Master of Management.

Er tilsatt som sikkerhetsinspektør og assisterende fengselsleder på Bastøy fengsel. Har yrkeserfaring som befal i luftforsvaret, fengselsbetjent, fengselsførstebetjent og som fengselsfaglærer på KRUS.

Ole Stageberg, fengselsbetjent og tilleggsutdanning på kriminalitetsforebygging, høyskolepedagogikk og sikkerhetskultur

Er tilsatt som rådgiver på KRUS. Arbeider med SIK

Har yrkeserfaring som betjent og mellomleder i fengselsvesenet og som veileder på grunnutdanningen på KRUS.

Innholdsfortegnelse

Fengslet som endringsarena	1
Vitenskap og metode	17
Innledning	17
Vitenskapelig metode, troverdighet og problemfokus	18
Vitenskapelige metoder i bøker og i praksis	21
Kvalitativ og kvantitativ metode; empiri, data og teori	23
Den enkleste forskjellen	24
Problemet	25
Ekstensivt og intensivt opplegg	26
Metodikk - analyse	26
Evidensbasert (kunnskapsbasert) praksis	28
Noen kritiske anmerkninger om denne metoden	30
Kvalitet i praksis basert på læring	31
Et siste viktig punkt	34
Litteratur	35
Kriminalantropologiens betydning for straffelovgivningen på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet	37
Innledning	38
Den klassiske skole	39
Neoklassismen	42
Positivismen	43
Oppsummering	57
Litteraturliste	58
Kriminalomsorg – samfunnsmessig differensiering og fangesyn	59
Menneskesyn, fangesyn og syn på ”den kriminelle”	64
Determinisme og indeterminisme	65
Individ og samfunn	67
Menneskesyn i teori og praksis	68
Litteratur	70
Menneskesyn og verdigrunnlag i Kriminalomsorgen	71
Hvorfor straffer vi?	71
Humanisme	72
Menneskerettigheter	73
1. generasjonsrettigheter	73
2. generasjonsrettigheter	74
FN opprettes	74
Menneskerettighetene i Norge i nyere tid	76
Menneskerettigheter, verdier og verdigrunnlag	76
Verdier og prinsipper i kriminalomsorgen	78
Avsluttende kommentarer	79
Litteratur	80

Veien mellom etikk og moral.....	81
Det moralske ansvar	82
Et grunnleggende vern.....	82
Det som bringer frem mest godt.....	85
Et spørsmål om hvem vi er	86
Sårbarhet og sikkerhet	88
Litteratur	89
På sporet av den profesjonelle fengselsbetjenten	90
Innledning	90
Litt historikk	91
Praksis eller teori?	93
”Virkeligheten er ikke teorien!”	93
Hva er teori?.....	94
En praktisk yrkest teori – en teori for praksis	96
Vi ser det vi er.....	96
Ja takk, begge deler.....	97
Den profesjonelle fengselsbetjenten	99
Fengselsbetjent – en profesjon?	99
Den profesjonelle fengselsbetjenten	100
Kunnskaper og ferdigheter.....	101
Kriminalomsorgens mål, verdier og prinsipper.....	103
Makt	103
Personlige egenskaper.....	104
Verdier og holdninger	105
Mellom ideal og virkelighet	105
Litteratur	108
Betjentrollen og straffegjennomføringsloven	109
Betjentrollen og straffegjennomføringsloven	110
Formålsparagrafen, § 2	110
Hensyn til formålet med straffen	111
Motvirke nye straffbare handlinger	112
Betryggende for samfunnet	113
Sikre innsatte tilfredsstillende forhold.....	113
Avhjelpe negative virkninger av isolasjon	113
Innholdsparagrafen, § 3	114
Sikkerhetsmessig forsvarlig.....	114
Barns rett til samvær med sine foreldre.....	115
Aktivitetsplikt	115
Gradvis overgang fra fengsel til full frihet	115
Fritidsaktiviteter	115
Forvaltningssamarbeid, § 4.....	116
Forberedelse til løslatelse, § 41	116
Litteratur	117

Totale trekk ved fengsel og fengsling.....	118
Vanlige mennesker i et uvanlig system	119
Trekk ved fengsel og totale institusjoner.....	119
Mangel på arenaer gir synlighet og tilgjengelighet	120
Å være ansatt og innsatt – i forhold til hverandre	121
Arbeid	123
Satt inn i systemet.....	123
Tap av roller.....	124
Krenkelser.....	126
Struktur og mortifikasjon i forhold til stress og kriser	129
Privilegiesystemet gir belønning og straff.....	130
Privilegiesystemet og tilpasning.....	132
Tilpasning som overlevelsesstrategi	134
Løslatelse og endring.....	137
Betjent av og i systemet.....	138
Utvikling av teori om innsattes natur - fengslets egenskapsforklaringer	139
Hensyn til den enkelte innsatte og hensyn til effektivitet.....	140
Nærhet i et distansert system	141
Felles aktiviteter har betydning	142
Verdighet og selvrespekt – å vise seg fram fremmer selvrespekt	142
Betjenten er innsattes viktigste ressurs.....	144
Litteratur	147
Kartleggingsverktøy.....	148
Introduksjon.....	148
Hva nytter?	148
Tre nøkkelprinsipper.....	149
Risikoklassifisering.....	149
Behovskartlegging	149
Responsivitet.....	150
Faktorer som bidrar til en høyere effektivitet.....	150
Behandlingsmetode.....	150
Programintegritet	150
Samfunnsbaserte program.....	150
Klinisk versus aktuarisk risikokartlegging	151
Dynamiske risikofaktorer og behov	152
Overflatevaliditet	153
Klare definisjoner.....	153
Enkelt skåringssystem.....	153
Faktabokser	154
Domfeltes egen vurdering.....	154
Tidspress	154
Utfyller dagens praksis	155
Om OASys.....	155

Til slutt.....	157
Litteratur	157
Programvirksomhet i kriminalomsorgen.....	158
Innledning.....	158
Ny Start.....	167
Forandringsmodellen	169
Målet med programmet.....	173
Modulene	175
Programmets verdigrunnlag.....	177
Forståelse av de valgte metodene	178
Etikk i forhold til den valgte målgruppen.....	178
Deltakelse i programmet.....	179
Behovet for oppfølging.....	180
Opplæring av instruktører.....	181
Brotts-Brytet	183
Teoriene bak programmet	183
Programmet Brotts-Brytet.....	184
Forutsetninger for programvirksomhet.....	186
Litteratur:	187
Motiverende samtale (MI).....	188
Innledning.....	188
Hva kjennetegner motiverende samtale som metode?	188
Hvem kan ha nytte av MI?	191
Litteratur	192
Miljøarbeid i fengsel.....	193
Innledning.....	193
Avgrensning.....	193
Helhetlig tilnærming.....	194
Den eneste fornuftige løsningen på komplekse problemer er samkjørte tiltak.....	194
Fellesskapet – en forutsetning for miljøarbeid i fengsel.....	195
Det er i samhandling med andre at endring kan skje.....	195
Grunnpilarer i miljøarbeid i fengsel	196
Personlig møte i en strukturert hverdag.....	196
Tydelige og tilbakevendende strukturer.....	196
Troverdige relasjoner	197
Måltrettethet sikrer kvalitet.....	200
Å spille backgommen <i>kan</i> være miljøarbeid	200
Oppsummering	203
Litteratur	203
Hvordan forstå og møte konflikter i fengselshverdagen.....	205
Innledning.....	205
Konfliktforståelse	206

Harmoni eller konflikt.....	207
Den gyldne middelvei – et optimalt konfliktnivå	208
Årsaker til konflikter	210
Uenighet.....	210
Ulikhet.....	211
Avhengighet.....	212
Oppsummering.....	214
Utvikling av konflikter	215
Konflikter som prosess	215
Konflikter som en sirkulær prosess.....	216
Primære og sekundære konflikter	217
Konflikter og kognisjon.....	218
Attribusjonsfeil som konfliktutløser	218
Seleksjonsprosesser vedlikeholder skjevheter	220
Konsekvenser for konflikter	220
Konflikter og følelser.....	220
En modell for eskalerende konflikter	221
Konfliktatferd	222
Bruksteorier: Modell 1	222
Konflikthåndteringsstiler	223
En konkurrerende stil.....	225
En unnvikende stil.....	225
En tilpassende stil	226
En kompromisserrende stil	226
En samarbeidende stil	226
Konflikthåndteringsstiler i en fengselssetting.....	227
Konflikthåndtering.....	228
Vårt syn på konflikter	228
Åpenhet om konflikttemaer	230
Perspektivtakning og behandling av følelser	230
En veksling mellom ulike stiler	232
Litteratur	232
Restorative Justice – konfliktmegling i fengsel.....	234
Konflikter og megling	234
Restorative Justice	234
Hvordan kan RJ brukes i fengsel?	236
Direkte eller indirekte megling.....	238
Hvem skal/kan være meglere?.....	238
Hvem er i fokus i RJ?	240
Litteratur	240
Betjentrollen i organisasjonen.....	241
Innledning.....	241
Hvordan forstå fengselsbetjenten som en kompleks rollebærer?	242

Hvordan kan man beskrive denne kompleksiteten?	244
Definisjoner/teorigrunnlag	245
Definisjon av organisasjonsbegrepet:	245
Organisasjonsstruktur	246
Organisasjonsvariablers gjensidighet.....	248
Organisasjonskultur	248
Hva er forskjellen på uformell struktur og organisasjonskultur?.....	251
Teknologi i betjentrollen	252
Sikkerhet som en vanskelig balansegang mellom ulike bestanddeler	253
Tøff påvirkning.....	256
Kontaktbetjentarbeid i et nettverk av påvirkningsfaktorer	258
Eksempler fra varetekt og isolasjonsproblematikk.....	262
Mellommenneskelige egenskaper som en sentral verdi i betjentkulturen	265
Avsluttende kommentar - konklusjon.....	266
Litteraturliste	267
Kvalitet i varetektsarbeidet	269
Innledning.....	269
Bakgrunn.....	269
Ulike perspektiver på varetekt.....	270
Leserveiledning og avgrensning.....	272
Hva er varetekt?.....	273
Nærmere om varetektsens rettslige grunnlag.....	273
Omfang	277
De viktigste elementene i varetektsforløpet	278
Innkomsfasen	279
Mellomfasen	279
Sluttfasen.....	280
Innkomsfasen i varetekt.....	280
Mål	280
Problembeskrivelse	280
Mottak i fengsel	281
Mål	281
Problembeskrivelse	281
Innkomsamtale 1 – (innsettelse på celle)	282
Mål	282
Problembeskrivelse	282
Innkomsamtale 2 – innen 72 timer.....	284
Mål	284
Problembeskrivelse	284
Innkomsamtale 2 har følgende funksjon:	284
Mellomfasen i varetekt	285
Mål	285
Problembeskrivelse	285

Menneskelig kontakt.....	286
Mål	286
Problembeskrivelse	286
Aktivisering	288
Mål	288
Problembeskrivelse	288
Kontaktbetjentarbeidet i varetekt.....	290
Mål	290
Problembeskrivelse	290
Kontaktbetjentsamtale 1.....	291
Kontaktbetjentsamtale 2.....	291
Sluttfasen i varetekt	292
Mål	292
Problembeskrivelse	292
Litteratur	293
Ledelse og makt i kriminalomsorgen	294
Ledelse i betjentutdanningen	294
Ledelse og makt- kort introduksjon av to kjernebegrep	295
Hvorfor ledelse i grunnutdanningen av fengselsbetjenter?	296
Er fengselsbetjenter ledere?.....	296
Andre motiv	297
Makt, maktkilder, funksjoner og dysfunksjoner.....	299
Individuell makt.....	299
Sosial makt	300
Strukturell makt	300
Menneskesyn og makt	300
Maktens kilder, funksjoner og dysfunksjoner	301
Et eksempel på makt/ autoritetsproblematikk:	301
Milgrameksperimentene	301
Straffende makt.....	303
Legitim makt.....	303
Referansemakt.....	303
Ekspertmakt	303
Informasjonsmakt	304
Maktkildenes effektivitet.....	304
En kontekstuell faktor - organisasjonsstruktur	306
Mintzbergs maskinbyråkrati	307
Rutinepregede arbeidsoppgaver.....	308
De fleste arbeidsoppgavene er enkle og tar relativt kort tid å utføre	308
Standardiserte prosedyrer eller prosesser.....	309
Stor grad av spesialisering	309
Avgjørelser tas sentralt	310
Formalisert kommunikasjon	310

Omhyggelig utarbeidet administrasjon. Skarpt skille mellom linje og stab	310
Ulemper ved denne strukturen	311
Svakheter knyttet til dette perspektivet.....	313
Oppsummering	313
Litteratur	314
Sikkerhet i Kriminalomsorgen.....	315
Programmets målsetting	315
Sikkerhet i fengsel (SIF).....	315
Sikkerhet i Friomsorgen (SIFO).....	316
Grunnleggende prinsipper i SIK.....	316
En ny sikkerhetstenkning.....	317
CRM	318
Feilhåndtering (Error management)	318
De sentrale temaene.....	320
SIK i praksis	321
Litteratur	322
Ord og uttrykk i kriminalomsorgen	323

Vitenskap og metode

Klaus Bergander, KRUS og Berit Johnsen, KRUS

Innledning

For å kunne bruke denne teksten på en nyttig og kreativ måte vil vi be leseren om å bruke sin egen praksis og eksempler fra denne praksisen når vi nå presenterer tanker og begreper om vitenskap, forskningsteori og forskningsmetoder. Vi ønsker å understreke at det å lese og å forstå en tekst ofte handler om inspirasjon til egne tanker framfor å lete etter den såkalte ”riktige forståelsen”. Man kan si det kort: ”Ikke la deg skremme av en tekst, men ta den heller ikke for lett. La deg inspirere og skap din egen forståelse gjennom tålmodighet og utholdenhet”.

Det vil kunne oppleves at vitenskapen og forskningen opptrer og framstiller seg selv som en eksklusiv framgangs- og forståelsesmåte som fører til riktigere utsagn og er nærmere sannheten enn alle andre. I utgangspunktet er en forskningspraksis som en annen praksis, for eksempel en betjent-, konsulent- eller byråkratpraksis, med bestemte metoder, utfordringer, svakheter og sine sannheter. Vi er opptatt av å se likheter mellom forskjellige praksiser på et overordnet eller grunnleggende funksjonelt, logisk og strukturelt nivå. Leseren må i denne sammenheng være bevisst på at bidraget vårt vitenskapsteoretisk sett er basert på en konstruktivistisk tankegang. Det innebærer at vi går ut i fra at ”ting rundt oss” ikke uten videre kan oppfattes, forstås eller beskrives helt entydig på en måte som ”alle andre” må være enige i. Vi kan si det på denne måten at alt vi ser og forstår, all informasjon vi mottar, blir ”i hodet vårt” og ut fra vår kulturelle og kunnskapsmessige bakgrunn bearbeidet og konstruert til informasjonsenheter. Vi kan tenke oss en prosess hvor det foretas valg i forhold til hva som anses som relevant eller irrelevant i en informasjonskontekst, og hvilken informasjons-elementer som fortolkes og settes i en sammenheng hvor de får mening. Mennesker kan faktisk tillate seg å ha forskjellige meninger om større eller mindre ting, om hendelser, opplevelser eller situasjoner. Forståelsen av en hendelse, en situasjon i virkeligheten, som en person kan uttrykke gjennom språket, er avhengig av hvordan denne personen ser på og velger å beskrive denne virkeligheten (jf. Luhmann 1997). Følgende eksempler i forhold til informasjonen i et utsagn illustrer dette: ”Jeg er hjemme fra jobben grunnet sykt barn” kan for en familie bety at barnet får omsorg og pleie, mens det for jobben/sjefen kan bety at en viktig oppgave må gjøres av noen andre denne dagen, eller at en forelesning må avlyses etc. Utsagnet ”For denne handlingen skal du i fengsel for ett år” kan i

rettssystemet betyr at lovverket er blitt anvendt på en rettmessig måte. Familien på den annen side ser at en omsorgsperson er borte over lengre tid, noe som kan bety økonomiske problemer osv. For et type støttesystem som naboer eller Frelsesarmeen, kan dette utsagn forstås og fortolkes at de må komme på banen og yte hjelp.

Vitenskapelig metode, troverdighet og problemfokus

Vitenskap, forskning, forskningsteori og forskningsmetoder kan beskrives på mange måter avhengig av hvilket faglige ståsted man innehar eller hvilket perspektiv man velger å ta.

Vitenskap blir til gjennom forskning, og forskning skal per definisjon gi viten som man skal kunne stole på, og som er ”skapt” på en systematisk, kritisk, nøyaktig og troverdig måte, og etter bestemte ”spilleregler”. Forskningsbasert viten skal også kunne bidra til å ta gode og riktige avgjørelser på mange forskjellige felt for eksempel i helsevesen, i skolevesen, i oljeindustrien eller i samfunnet og politikken generelt. Med bakgrunn i at det kan pekes på et og et område i et samfunn som har behov for en eller mange typer spesialisert viten, kan en komme fram til at det må finnes mange typer vitenskap som er helt forskjellige når det gjelder både innhold og metode. Dette er ikke helt enkelt å slå fast. Man kan også forestille seg vitenskapen som forskjellige språk som på et grunnleggende nivå ”snakker” om det samme.

Uansett hvordan vi vil forstå vitenskap eller vitenskapene, kan vi tenke oss at det i alle forskjeller ligger noe som alle har til felles. Man kan tenke seg at denne fellesnevneren ikke angår det spesielle eller innholdsmessige i én vitenskap, men at den ligger på et strukturelt nivå; det er formen som er lik hos alle. Ved hjelp av tall kan vi for eksempel telle og regne med epler, biler eller uttrykke menneskelige egenskaper eller opplevelser. Et faguttrykk for denne fellesnevneren er strukturvitenskap. Matematikk, informatikk, systemteori, kybernetikk, synergetikk og filosofi kan betraktes som strukturvitenskap som leverer en type grunnleggende forståelsesmetoder til andre vitenskaper som ved hjelp av mer konkrete forskningsmetoder undersøker empiriske (erfaringsbaserte) fenomener i en bestemt kontekst (jf. Küppers 2000). Det disse strukturvitenskapene har til felles er at de prøver å løse komplekse problemer ved hjelp av en framgangsmåte som baserer seg på nettverkstenkning, prosesser som prøver å finne sammenlignbare mønster og en ”ikke-triviell” forståelse av forholdet mellom deler og helheten (det gjeldende begrepet her er emergens; helheten er ikke lik, men mer eller mindre enn summen av delene). I tillegg anvendes det en

kaosteoretisk forståelse av fenomener med tanke på at små hendelser kan utløse store og bare delvis forutsigbare effekter (sommerfugleeffekten) (jf. Ravn 1994).

En strukturvitenskapelig (systemteoretisk) framgangsmåte er basert på en såkalt ekvivalensfunksjonalisme som enkelt sagt betyr at noe har en funksjon, løser en oppgave, fungerer og fører til en likeverdig virkning som noe annet. Denne framgangsmåten går ut på å gjennomføre funksjonelle analyser som sammenligner problematiske utfordringer og setter ekvivalente/likeverdige løsninger i forhold til hverandre ut fra bestemte kriterier for hvilken effekt eller virkning som ønskes (funksjonalitetskriterier jf. Luhmann 1997). Overført på utfordringer i kriminalomsorgen kunne man ta utgangspunkt i den innsattes framtidsplan og se på de nødvendige tiltak som kreves for å muliggjøre et kriminalitetsfritt liv etter soning. Basert på noen grunnleggende behovsspørsmål relatert til økonomiske og andre ressursmessige faktorer vil man da kunne forme en modell av den funksjonelle strukturen i for eksempel et forvaltningssamarbeid. Med utgangspunkt i kriminalomsorgens individrettede kvalitetsfokus uttrykt i spørsmålet ”Hvilke metoder virker best for hvilke typer av lovbrøyttere, på hvilke betingelser og under hvilke omstendigheter (Fagstrategien 2004-2007, s. 12)”, vil man kunne stille følgende tilleggsspørsmål: ”Hvilken funksjon har et rehabiliteringsprogram i forhold til skoleundervisning i fengsel eller i forhold til familiære problemer eller boligsøk?”; ”I hvilken rekkefølge bør man igangsette forskjellige tiltak for å oppnå best mulig resultat for en bestemt person?”; ”Kan enkelte tiltak erstattes med andre tiltak som kan gi samme helhetlige effekt?”; ”Hvordan kan kommunikasjonen mellom forskjellige samarbeidspartnere påvirkes i en retning at den skaper en løsningsorientert prosess?”.

Vi er nå inne på noen tanker rundt en oppfatning om at det er mulig å skape en type enhetsvitenskap, hvor all vitenskap er basert på noen grunnleggende antakelser og metoder som gjelder både for natur- og samfunnsvitenskapelig forskning. Denne oppfatningen har sitt utspring i et ønske om å gi forskningen et sikkert eller i det minste et noenlunde varig fundament. Vi kan si at dette ønsket også gjelder andre felt hvor en håper å finne kriterier som kan sikre effektivitet og kvalitet. Man formulerer begreper, lager modeller og finner kvalitetskrav og -indikatorer som skal sørge for at det som er gjennomført, kan overprøves basert på bestemte standarder og kriterier. Dette krever at det som skal gjennomføres er planlagt, og at det kan gjennomføres på en systematisk måte ut i fra planen. Til syvende og sist ønsker man å kunne observere utvalgte elementer av en praksis så isolert som mulig fra praksisens øvrige og ofte utallige elementer. Uttrykt i en metafor handler det om å skaffe seg/ta på seg briller som gjør det mulig å se og å beskrive bestemte objekter – og bare disse. Dette kan sammenlignes med å benytte seg av en bestemt metode for å isolere enkelte molekyler fra en kjemisk forbindelse.

Vi tar utgangspunkt i at en vitenskapelig metode helt generelt kan karakteriseres ved hjelp av begrepene problemanalyse; datainnsamling; dataanalyse og datafortolkning. Her kan vi følge vitenskapsteoretikeren Jon Elster (1996) som ikke ser noe forskjell mellom den grunnleggende metoden for naturvitenskapen, hypotetisk-deduktiv metode, og det som blir ansett for å være den grunnleggende metoden i samfunnsvitenskap, hermeneutisk metode. Kort kan hypotetisk-deduktiv metode beskrives gjennom å si at man i en problemløsningsprosess beveger seg fra en hypotese til prøvbare konsekvenser (testimplikasjoner) av denne hypotesen, som skal føre til avgjørelsen om hypotesen forkastes eller opprettholdes. Hermeneutisk metode handler om fortolkning og forståelse av for eksempel en lovtekst eller roman og skrider fram i en prosess fra del til helhet og fra helhet til del (hermeneutisk sirkel). Elster mener at hermeneutisk metode også kan forstås som en hypotetisk-deduktiv metode, men anvendt på meningsfullt materiale (tekster) istedenfor på materielle gjenstander.

Å skille mellom samfunnsvitenskapelig og naturvitenskapelig metode er ut fra dette ofte ikke hensiktsmessig på et overordnet nivå fordi naturvitenskapen bl.a. ikke enkelt kan karakteriseres gjennom én bestemt naturvitenskapelig metode. Den fremskaffer ny viten ved observering, klassifisering, hypotesestilling, planlegging og gjennomføring av eksperimenter, registrering og tolking av data, vurdering og justering av eksperiment og eventuelt reformulering av hypotesen. Dette er arbeidsmåter som generelt sett ikke er særegne for naturvitenskapene, men som enkelt sagt kan sies å være en helt menneskelig måte å håndtere virkeligheten på (jf. Büchel 1994). Basert på denne type prosesser kan man få mer innsikt i et problem uavhengig av hvilket samfunnsområde eller vitenskapelig disiplin problemet organisatorisk sett skal tilordnes.

Vitenskapsteorien er opptatt av at forskeren skal prøve å synliggjøre sitt teoretiske/metodiske (begrepsmessig/framgangsmåte) og empiriske (erfaringsmessige) ståsted for seg selv og leseren (jf. Malterud 2003). Forskeren skal vise med hvilke begreper (briller) og på hvilken måte han ser og beskriver verden, og dermed hvordan denne eventuell erfaringsbaserte beskrivelsen blir til. Dette er særlig viktig for samfunnsvitenskapelig forskning som opererer retrospektiv – den ser tilbake og fortolker det som hendte. Den kan ikke brukes for å si noe med sikkerhet om framtiden fordi den ikke operer med lovmessigheter som naturvitenskapen. I denne sammenheng er det av stor betydning å betrakte empiri og teori som sammenhengende faktorer og som basis for å generere kunnskap. Det vil være feil å forstå begrepene empiri – teori som motsetninger, og å gjøre som om vi kan ”se” og forstå noe i denne verden uten å bruke en type ”brille”. Vi må sette ord på ”ting”, må bruke begreper, og det vil i det minste kreve at vi er i stand til å se sammenhenger mellom ”ting”. Å se sammenhenger og det å forstå hva som henger sammen med hva og hvorfor, kan være skrittet fra en type hverdagsteori til utviklingen av en vitenskapelig teori som skaper et slags

logisk byggverk for å forstå og forklare virkeligheten på en systematisk og kritisk reflektert måte.

Dette har noe å gjøre med troverdigheten av det en person sier og mener. Noen personer ønsker å gi inntrykk for at det å forstå virkeligheten handler om å samle mest mulig empiri, og da gjerne tallmessig framstilt som om god og kritisk innsikt nødvendigvis var en flertallsavgjørelse. Vi vil forstå empiri som framstilt erfaring, erfaring som reflektert praksis, og at refleksjon skjer ved hjelp av relasjonelle begreper, altså teori (i det minste hverdagsteori). Dermed er ingen empiri uten teori og ingen teori uten empiri meningsfull eller troverdig. For å sette det på spissen må vi imidlertid understreke og innrømme at det alltid – tross våre ønsker og intensjoner – vil være mulig ved hjelp av ”god” retorikk og treffende argumenter å framstille ”nonsens” som meningsfullt og troverdig. Dette fordi refleksjon, forskning, argumentasjon og beslutning i sin kjerne er preget av komplekse og mer eller mindre uoverskuelige prosesser som hverken lar seg forstå eller framstille i sin totalitet.

Vitenskapelige metoder i bøker og i praksis

Forskjellige vitenskapelige metoder presenteres i ulike metodebøker for alt i fra medisinstudier til sosialantropologi. Metodene framstilles der i sin idealform, som en type ”oppskrift” til metodisk riktig forskning. Nærmest ethvert fag har sin metodebok, men dog basert på generelt aksepterte metoder. Bøker som *Og eg ser på deg... Vitenskapsteori og metode i helse- og sosialfag* (Aadland 2002), *Sosiologiske perspektiver for helse og sosialarbeidere* (Repstad 2004) og *Nærhet og distanse; Grunnlag, verdier og etiske teorier i arbeid med mennesker* (Henriksen og Vetlesen 2000), som alle er grunnlagsbøker for utdanning innenfor helse- og sosialfag, vitner om et ønske om å tilpasse generelle vitenskapelige metoder til det behovet et konkret fag synes å ha. Denne type bøker samler de metoder et fag synes å trenge, og framstiller dem med fokus på faget ved hjelp av gjenkjennelige eksempler.

Begrepet metode betyr generelt ”veien til/å gå etter/å forfølge” (Aschehoug og Gyldendals Store Norske leksikon 1997) og viser dermed enkelt sagt til at metoden er bruken av et middel eller et verktøy for å nå et mål. Et metodologisk spørsmål handler om prinsipielle tenkemåter og forståelsesformer som danner grunnlaget for utviklingen og bruken av metoder (jf. Grønmo 2004), og kan formuleres slik: ”Hvordan kan en forsker finne svar på det han eller hun mener det er mulig å kunne vite noe om?” (jf. Guba og Lincoln 1994).

Begrepet metode kan defineres på forskjellige måter, men sikter mot samme forståelse. Her er noen eksempler:

”En metode er en framgangsmåte, et middel til å løse problemer og komme fram til ny kunnskap. Et hvilket som helst middel som tjener dette formålet, hører med i arsenalet av metoder (Aubert i Hellevik 2002, s. 12).”

”Metode er den håndverksmessige siden av vitenskapelig virksomhet, eller mer presist læren om de verktøy som kan benyttes for å innsamle informasjon (Halvorsen 1989, s. 15).”

”I vid forstand er metode noe mer enn *undersøkelsesteknikker*. Det er læren om å samle inn, organisere, bearbeide, analysere og tolke sosiale fakta på en systematisk måte slik at andre kan kikke oss i kortene, dvs. prinsippet om *etterprøvbarhet* står sentralt i den vitenskapstradisjon som dominerer dagens samfunnsforskning (jf. Halvorsen 1989, s. 15).”

”Metodelæren gir råd om hvordan forskeren kan samle inn, behandle og analysere data (Hellevik 2002, s. 12).”

En metode må alltid ses i sammenheng med et mål – forstått som et konkret problem denne metoden skal bidra til å løse. Videre må valget av en metode ta hensyn til mer helhetlige krav en praksis stiller til problemløsninger. Det er derfor viktig å vite noe om hvordan denne praksisen ser ut, hvordan den kan observeres og beskrives. Det vil være helt nødvendig å konstruere en modell av praksisen samt å formulere noen begreper som gjør det mulig for personer i praksisen å kjenne seg igjen. Observasjonen og beskrivelsen gir altså mening grunnet sin innholdsmessige og strukturelle konsistens og sin gjenkjennbarhet. Denne praksismodellen vil da i utgangspunktet fungere som en hypotese om praksisen, og man kommer fram til den ved hjelp av visse antakelser og premisser som legges til grunn for modellkonstruksjonen. Disse premissene kan igjen beskrives som en type eksplisitt eller implisitt teori/hverdagsteori, som er mer eller mindre konsistent og fri for selvmotsigelser, og som er helt grunnleggende for forståelsen og konstruksjonen av praksisen.

På bakgrunn av dette er valg av metode basert på flere forutsetninger, og god forskning reflekterer over disse forutsetningene og gjør dem synlige (jf. Gentikow 2005). Dermed er det også av betydning å ta med seg at en metode ikke kan forstås i statiske termer, men at den valgte metoden blir til i en dynamisk prosess som kan observeres underveis og særlig i etterkant av en forskningsprosess. Det kan sies at en god forskningsprosess er preget av kritisk refleksjon og en god del usikkerhet med tanke på valg av hypoteser og testing av disse gjennom prøving og feiling. Det som er viktig å være bevist på er at man i moderne vitenskap går ut ifra at hypoteser aldri kan verifiseres, det vil si at sikker sannhet ikke er mulig å oppnå. Det man velger å gjøre er at man forsøker å falsifisere sine hypoteser, man prøver altså å finne tester som kan vise at hypotesen er feil. Hvis testene viser at

hypotesen ikke er feil, kan man stole på sin hypotese så lenge til det motsatte er bevist uten å måtte påstå at hypotesen er sant for alltid (jf. Wormnæs 1993; Luhmann 1992).

Hvordan kan man egentlig observere og beskrive bruken av en metode og/eller teori? Et problem fokuseres, en relevant teori samt passende verktøy og metode velges blant flere mulige. Arbeidet settes i gang, prosesser drives fram og bruken av verktøyet/metoden følger oppskriften. Anvendelsen av metoden observeres og prosessene korrigeres underveis etter malen for metoden. På samme måte kunne man se for seg bildet av håndverkeren som bygger garasjen ved hjelp av hammer, spiker, treverk og en byggeveiledning. En erfaren håndverker kan imidlertid løse problemer som oppstår underveis uten å benytte seg av byggeveiledningen. Spørsmålet er hvor håndverkeren har denne erfaringen fra; er den basert på tidligere leste byggeveiledninger? Det er ikke lett å si, men vi kan gå ut i fra at en kompleks praksis krever mer enn enkle oppskrifter.

Vi vil ta med oss dette og vil gå videre for å se på noen forskjeller mellom kvalitativ og kvantitativ metode, og hvor vanskelig det er å trekke et klart skille mellom naturvitenskapelig og samfunnsvitenskapelig metode. Vi kan angi visse kjennetegn ved metodene, men vi må også spørre oss om det vil være mulig å gi en konkret, eksklusiv definisjon av den ene eller andre metoden. Det vi vet, er at brukeren av en metode kan betraktes som en observatør. Ut fra sitt ståsted, sin forforståelse, sine fordommer og ved hjelp av sine briller observerer og beskriver hun eller han verden.

Kvalitativ og kvantitativ metode; empiri, data og teori

Vi vil her gi en generell og forenklet framstilling av forskjellen mellom kvalitativ og kvantitativ datainnsamling. Vi vil også komme inn på analyse av kvalitative og kvantitative data som arter seg forskjellig. Denne framstillingen skal i tillegg bidra til en forståelse av at skillet mellom kvalitativ og kvantitativ metode ikke bare angår en eksplisitt forskningspraksis eller bevisst bruk av forskningsmetoder i annen praksis. Også andre typer av praksis reflekterer og jobber med sine problemer og utfordringer noen gang mer kvalitativ- eller kvantitativorientert (jf. Büchel 1994). På samme måte som en observatør av for eksempel en fengselspraksis kan finne praksisorienterte ”hverdagsteorier” som kan ha mye til felles med noen deler av vitenskapelige teorier, vil man også kunne oppdage mer ureflektert bruk av metoder, som kan kategoriseres under forskningsmetoder. Særlig interessant blir denne betraktningen når vi blir klar over at også vitenskapelig forskning fungerer på basis av både forskningsteorier/-metoder og

ved hjelp av forskningspraktiske ”hverdagsteorier”, som i sitt innhold og sin anvendelse har lite å gjøre med forskningsidealer (jf. Knorr-Cetina 1991, som har sett på naturvitenskapelig “fabrikasjon” av erkjennelse). Med dette som bakgrunn vil vi understreke at ”kunsten” i enhver praksis ikke er anvendelsen av en metode, men refleksjonen over anvendelsen av en bestemt metode.

Vi vil kort ta med oss noen viktige presiseringer: Vitenskapsbasert teori er et sett av begreper som danner et system i den forstand at enkelte begreper står i relasjon til hverandre på en strukturert og konsistent måte. Empiri er informasjon som er basert på erfaring av faktiske forhold. Data er bearbeidet og systematisert informasjon som skal brukes i en analyse ved hjelp av en metode (jf. Grønmo 2003).

Den enkleste forskjellen

I forskningen viser begrepsparet kvalitativ/kvantitativ metode først og fremst til egenskaper ved de data som samles inn og analyseres. Kvantitative metoder kan sammenfattet beskrives ved at det systematisk skaffes sammenlignbare opplysninger om flere undersøkelsesobjekter. Deretter uttrykkes disse opplysningene i form av tall eller andre mengdetermer for eksempel mange-få, flere-færre, de fleste-de færreste. Til slutt foretas en analyse av mønsteret i dette tallmaterialet ved hjelp av statistikk (jf. Hellevik 2002).

Vi vil poengtere at statistikk er et verktøy som *kan* bidra til å forstå og forklare sosiale fenomener. Dette verktøyet kan betraktes som en maskin hvor en putter noe inn, maskinen gjennomfører så fast bestemte prosesser med det materialet som skal bearbeides, og så kommer det et resultat ut. Maskinen gjør ingen feil, matematikken lyver ikke. Utfordringen ligger i hvilken data man velger å putte inn i maskinen og hvordan man vil fortolke, forstå, forklare og ikke minst bruke resultatene. Enkelt sagt krever bruk av statistisk metode mye refleksjon og innsikt. I denne sammenheng vil det være viktig å huske at nær sagt alt kan uttrykkes i tall, kodes ved hjelp av tall, men at tall må fortolkes. Uttrykket ”tallenes tale” som om tall kan si oss noe uten en form for fortolkning, blir dermed tvilsom.

Helt enkelt kan man si at data som *ikke* uttrykkes gjennom tall og mengder, er kvalitative data. Ofte ser man betegnelsen ”myk-data” om kvalitative data og ”hard-data” om kvantitative data. Når det gjelder formidling av dataene kan en forenklet skille mellom sitater ved kvalitative analyser og tabeller ved kvantitative analyser.

I metodediskursen benyttes imidlertid ikke kvalitative og kvantitative metoder bare om data. Begrepene referer til bestemte typer metodikk, studier eller undersøkelser, forskningsopplegg, ja, sågar til forskningstradisjoner som tar

utgangspunkt i ulike paradigmer. Kvalitative og kvantitative forskningstradisjoner er blitt framstilt som konkurrerende, men dette er en debatt som i stor grad ble lagt død i akademia på begynnelsen av 70-tallet. Enkelte ganger popper denne debatten opp, men vi vil her fastholde at det er en generell aksept for at de til tross for ulikheten er like mye verdt og kan være like nyttige. I mange studier, spesielt i større undersøkelser, velger man ofte å bruke både kvalitative og kvantitative metoder, en tilnærming som betegnes for ”metodetriangulering”. Dette gjør man for å fange opp flest mulige sider ved et fenomen. Man har likeledes innsett at det ofte ikke er hensiktsmessig å skille mellom kvalitative og kvantitative studier, men at man må være bevisst på at i praksis vil mange kvalitative forskningsopplegg ha innslag av kvantitative elementer og omvendt. Viktig i disse betraktninger er at det ikke gjelder enten eller, men at *problemet* styrer valg av en akseptabel metode (jf. Holme og Solvang 1996).

Problemet

Ønsker man å forstå hvorfor mennesker gjør som de gjør og dermed få vite mer om erfaringer, opplevelser, tanker, forventninger, motiver og holdninger, vil kvalitative metoder som kan generere ideografisk kunnskap (fokus på enkelthendelser), kunne være mer relevant enn kvantitative metoder som frambringer generaliserbar, mer nomotetisk kunnskap (fokus på lovmessigheter). Utgangspunktet vil i disse tilfellene være tanken på systemiske, helhetsorienterte og dynamiske prosesser som samhandling, utvikling, bevegelse; samt interessen for mening, betydning og nyanser av hendelser og atferd. Som Malterud (2003) understreker, trenger vi ikke bare generaliserbar kunnskap når vi f.eks. betrakter sykdom og helse som dynamiske prosesser i den levende menneskekroppen. Vi trenger også

”[...] vitenskapelige tilnærminger som anerkjenner at slike prosesser utformes spesifikt hos det individuelle mennesket som befinner seg i en sosiokulturell sammenheng” (ibid. s. 33).

Også andre sider av problemet kan være avgjørende for valget av forskningsmetode. Som Thagaard (2002) uttrykker det, kan kvalitative metoder være særlig velegnet ”når forskningsspørsmålene betinger et tillitsforhold mellom forsker og informant” (ibid. s.12). Behovet for tillit for å kunne få tilgang på informasjon, krever at en bruker lang nok tid til å etablere kontakt med de det gjelder. Derfor bruker man i forskning på marginale eller svakere stilte grupper ofte kvalitativ metode.

Likeledes velger naturvitenskapelige fagområder å jobbe mer kvalitativt når man ønsker å fokusere på egenskaper og kjennetegn til forskjell fra mengder og fordelinger. Dette benyttes spesielt på nye forskningsfelt der kunnskapsgrunnlaget

må bygges opp, og der problemstillingene er sammensatte og komplekse. I slike tilfeller har man heller behov for å utvikle begreper og teoretiske modeller heller enn å beskrive, analysere og forstå tallbaserte fenomener.

Ekstensivt og intensivt opplegg

Med kvalitative studier ønsker man å oppnå en helhetlig forståelse av spesifikke forhold. De søker å gå i dybden og er interessert i mange opplysninger om få enheter, helt ned til en (jf. kasusstudier). En slik tilnærming til problemet betegnes som en intensiv metode eller et intensivt opplegg. Kvantitative studier ønsker ofte å få opplysninger om mange undersøkelsesenheter, og faller innenfor det man kaller ekstensive metoder eller et ekstensivt opplegg (jf. Holme og Solvang 1996; Halvorsen 1989).

I kvalitative studier er innlevelse og innsikt, viktige stikkord. Man operer også i kvalitative studier med hypoteser, og ofte søker man teoriutvikling basert på empiriske funn. Metoden kan imidlertid ha begrensninger når det gjelder å vurdere hvorvidt de hypotesene og teoriene som utvikles, er holdbare i mer omfattende sammenhenger. De kan ofte ha begrenset rekkevidde og gyldighet i tid og rom, og opererer med utsagn hvor gyldigheten eller validiteten blir bekreftet ved gjenkjennelse. Avhengig av fokus kan dette betraktes som en svakhet, men kan også i en mer praksisrettet og kvalitetsorientert sammenheng ses som en styrke.

Kvantitative undersøkelser retter seg mot kategoriers utbredelse og omhandler frekvenser, fordelinger, korrelasjoner og årsak- virkning. En slik undersøkelse kan også rette søkelys mot undersøkelsesenheterens gitte egenskaper og studere hvordan enhetene fordeler seg på ulike egenskaper og sammenhenger av egenskaper. Kategoriernes innhold og mening kan være uklart uten grundig forarbeid, og drøftingen av disse forutsettes vanligvis å være gjennomført før datainnsamlingen starter.

Kvalitative undersøkelser foregår i større grad etter prinsippet ”hermeneutisk sirkel”, hvor de enkelte dataelementer bidrar til forståelsen av helheten. Den økende helhetsorienterte forståelsen av et fenomen bidrar igjen til fortolkningen av enkelte dataelementer, og slik fortsetter det (jf. Thagaard 2002). Forskerens egne erfaringer fra datainnsamlingen betraktes som en viktig ramme i dette arbeidet som inngår i tolkningsarbeidet eller analysen av materialet.

Metodikk - analyse

Et gjennomarbeidet, velstrukturert og godt utprøvd instrument styrer ofte innsamlingen av kvantitative data. Et problem er at det som regel er vanskelig å

forandre instrumentet etter at datainnsamlingen er begynt. Innsamlingen av kvantitative data er ikke bare sterkt strukturert, men gjennomføres også på en svært rutinemessig måte. Kvantitativ metode innenfor samfunnsvitenskapene er ofte forbundet med spørreskjemametodikk enten i form av enquete (respondentene svarer selv) eller intervjuundersøkelse (en eller annen form for direkte kontakt mellom intervjuer og respondent) (jf. Holme og Solvang 1996). Denne metoden har tre hovedlinjer: utvalgstrekking, skjemakonstruksjon og gjennomføring av spørreundersøkelsen (jf. Haraldsen 1999). Andre teknikker for å samle inn data er observasjon, semi-eksperiment og dokumentanalyse.

I kvalitative undersøkelser er ”instrumentet” mindre gjennomarbeidet og mindre fastlagt på forhånd. Dette kan gjøre datainnsamlingen vanskeligere fordi det kreves mer av den som bruker det. Til gjengjeld er ”instrumentet” mer fleksibelt og kan tilpasses ulike situasjoner for å fange opp det man finner interessant. De mest vanlige kvalitative innsamlingsmetoder er feltarbeid (i egen kultur også med seg selv som informant), strukturerte eller ustrukturerte intervjuer, observasjon (åpen-skjult, deltakende- ikke deltakende, aktiv-passiv, strukturert-ustrukturert, direkte-indirekte) og analyser av dokumenter/bilder/videoopptak. En mindre utbredt metode er minnearbeid utformet av den tyske sosiologen Frigga Haug, som er en slags språkanalyse hvor deltakerne eller forskerne tar utgangspunkt i sine egne erfaringer og problematiserer det som synes å være entydig gitt med den hensikt å sette erfaringene i et nytt lys (jf. Widerberg 1995; Thagaard 2002).

Skillet mellom utarbeidelse av instrument, datainnsamling og dataanalyse framtrer gjerne på et overordnet nivå mer klart i kvantitativ forskning enn i kvalitativ forskning. I kvantitative undersøkelser foregår vanligvis analysen og tolkningen etter datainnsamlingen. Den foregår som oftest etter standardiserte regler, prosedyrer og teknikker hvor man tester teorier og generaliserer analysene (jf. Grønmo 2004). I kvalitativ forskning griper fasene mer inn i hverandre. Bruken av data er mindre systematisk, og det legges vekt på å skape et mønster i det mangfoldet av sanseinntrykk forskeren mottar (jf. Hellevik 2002). Man er ofte pragmatisk og fleksibel der materialet blir systematisk utnyttet på måter som etter hvert viser seg hensiktsmessige med tanke på å belyse undersøkelsens problemstillinger (jf. Grønmo 2004). Forskerens tolkning av informasjon står i forgrunnen, og selv om den kan tallfestes, er det noen som mener at den ikke bør tallfestes for ikke å miste viktige nyanser ved tolkningen (jf. Holme og Solvang 1996).

Vi har nå sett på forskjeller mellom kvalitativ og kvantitativ metode og vist til at disse metodene i et konkret forskningsprosjekt ofte brukes sammen for å utfylle hverandre. Hvis utgangspunktet for bruken av en metode er et ønske om å løse et problem på best mulig måte, må problemløsningsideen styre valget og tilpasningen av metoden, som vi sa tidligere. Med dette som bakgrunn vil vi i

neste kapittel presentere en praksisrettet metode, som på et strukturelt nivå skal hjelpe til å håndtere usikkerhet og prøver å bidra til gode resultater.

Evidensbasert (kunnskapsbasert) praksis

Evidensbasert praksis blir i Norge i hovedsak formidlet gjennom Nasjonalt kunnskapssenter for helsetjenesten, og har sin faglige basis i medisinen.

For å gi leseren en rask forståelse av kjernen i evidensbasert praksis, vil vi sitere Prof. David Sackett (Centre for Evidence-Based Medicine, Oxford), som er nestoren for denne metoden.

“Evidence based medicine is not "cookbook" medicine. Because it requires a bottom up approach that integrates the best external evidence with individual clinical expertise and patients' choice, it cannot result in slavish, cookbook approaches to individual patient care. External clinical evidence can inform, but can never replace, individual clinical expertise, and it is this expertise that decides whether the external evidence applies to the individual patient at all and, if so, how it should be integrated into a clinical decision. [...] Evidence based medicine is not restricted to randomised trials and meta-analyses.” (Sackett et al. 1996, s. 71-72).

“Kunnskapsbasert medisin er samvittighetsfull, eksplisitt og skjønnsom bruk av vitenskapelig basert kunnskap ved beslutninger om behandling for individuelle pasienter.” (Sackett et al. 1996 oversatt i Flottorp 2005).

Med sitatene ovenfor som forståelsesbasis er det viktig å være klar over at begrepet ”evidensbasert/ kunnskapsbasert” (evidensbasert metode) ikke er et kvalitetstempel i seg selv, men at målet er at den som skal forberede et handlingsvalg for eksempel sammen med en pasient, må prøve å oppnå den ”beste” evidens (jf. Türp og Antes 2003). Å benytte seg av den beste tilgjengelige kunnskap – altså å skape en kunnskapsbasert praksis – betyr blant annet at fagpersonen er underlagt det ansvaret å lete etter den mest relevante kunnskapen som finnes om dette problemet i verden for å kunne ta gode beslutninger (jf. Bjørndal 2003). Det betyr også at kunnskapsbasert praksis i stor grad er forbundet med et kost-nytte regnskap i forhold til tidsmessige, økonomiske, effektmessige og ikke minst psykososiale vurderinger.

Kvalitet i en praksis krever en kritisk holdning til framgangsmåten. Vi mener at denne holdningen ikke skal føre til at metoder kritiseres på generelt og teoretisk grunnlag uten at de har blitt prøvd anvendt og modifisert. Med tanke på at

praksisen byr på komplekse og dermed krevende problemer, vil gode løsninger gjerne skapes gjennom kritisk og kreativ refleksjon. Arbeidserfaring, forstått som problembasert læring i praksis, og evnen til å stille gode og kritiske spørsmål vil danne et utgangspunkt for problemløsningsprosessen. Spørsmålene kan besvares ved hjelp av informasjon fra mange kanaler som: Lærebøker, eksperter, kolleger, tidsskrifter, kurs osv. (jf. Bjørndal, Flottorp og Klovning 2000).

Kunnskapsbasert praksis, og i den forstand en klient/pasient/innsatt/motpart relatert beslutning, blir påvirket av flere faktorer derav bl.a. forskningsbasert kunnskap, profesjonskunnskap (teori/hverdagsteori, intuisjon, erfaring, ferdigheter), verdier/ressurser lovverk og klientkunnskap (erfaring, verdier, preferanser). Med dette som bakgrunn vil det være svært avgjørende at beslutningsprosessen bærer med seg den bevisstheten/innsikten om at flere faktorer som står i relasjon til hverandre, kan variere i styrke ut fra et styrkekontinuum, og at beslutningens kvalitet vil være avhengig av et krav om faktorenes tilstrekkelige styrke.

Videre må det understrekes at kunnskapsbasert praksis har lite å gjøre med rent rutinemessige ”standardavgjørelser”. Basert på Kants oppfordring ”Du skal ikke lære tanker, men å tenke” kjennetegnes evidensbasert praksis av en utpreget vilje til kritisk tenking og dermed en kritisk bearbeiding av informasjon (jf. Türp og Antes 2002 og 2004).

I denne sammenheng må det påpekes at omsetningen av vitenskapelig kunnskap til praksis ofte fortøner seg som svært vanskelig. Med tanke på at vitenskapelig (forskningsbasert) kunnskap produseres i vitenskapssystemet som følger sin egen logikk og ikke praksisfeltets logikk og behov, vil det i utgangspunktet kreve ”et stykke arbeid å tilberede” vitenskapelig kunnskap til bruk i praksisen. Tar en videre hensyn til praksisens uttalte tidsknapphet, tilgangen på eventuell store mengder usystematisert vitenskapelig informasjon og motstridende resultater/vitenskapelige utsagn, blir oppgaven ikke lettere.

Kvalitet i evidensbasert praksis krever reflekterte kritiske aktører som er villige til samarbeid og dialog. Selvfølgelig kreves det også ressurser, et lovverk som muliggjør skjønns-/situasjonsbaserte avgjørelser, evnen til intuisjon og sist, men ikke minst evnen til å kunne lytte til og forstå andres (innsattes/domfeltes og kollegers) behov og erfaringer.

Framgangsmåten i kunnskapsbasert praksis kan presenteres i fem punkter (jf. evidence.de):

Det formuleres et detaljert og konkret spørsmål med utgangspunkt i klientens problem.

Søking etter den beste og tilgjengelige evidens (ekstern: tidsskrift, internett).
Vurdering av praktisk relevans og brukbarhet av den eksterne evidensen i forhold til et praktisk mål.

Vurdering av om den framskaffede eksterne evidensen og den praktiske erfaringen (intern evidens) er forenlig og brukbart i forhold til problemet og om klienten er inneforstått med den valgte løsningen.

Kritisk evaluering av framgangsmåten og det samhandlingsbaserte tiltaket (Har tiltaket hjulpet klienten?).

Grunnstrukturen i en problemløsningsprosess i forhold til kunnskapsbasert praksis er:

Problempresisering og -avgrensning styrer, påvirker og har innflytelse på valg og anvendelse av metode eller metoder.

Problemmangfold skaper metodemangfold.

En metode skal oppfattes som en forenklet bruksanvisning, som igjen krever en praksisorientert operasjonalisering. Denne operasjonaliseringen må basere seg på retningslinjer for kunnskapsbasert praksis.

Kunnskapsbasert praksis forbinder individuell erfaring med vitenskapelig innsikt og klientens verdier og ønsker.

Kvalitativ god praksis kan dermed oppnås ved hjelp av læring gjennom kritisk refleksjon. Et godt resultat er blant annet avhengig av riktig kunnskap, økonomiske/ tidsmessige ressurser og målrettet samhandling. Framtidige gode resultater krever dermed vedvarende læringsinnsats, fokus på kvalitetsarbeid, kvalitetsevaluering og i særlig stor grad evnen til å bearbeide og analysere informasjon på en effektiv måte.

Noen kritiske anmerkninger om denne metoden

Kunnskapsbasert praksis har etter vårt syn blitt framstilt delvis feilaktig og ensidig, og har derfor blitt forstått på en alt for snever måte. Både framstillingen og kritikken av denne metoden (jf. Ekeland 1999) tar ikke hensyn til at det å se verden gjennom ”brillen: kunnskapsbasert praksis” er én mulig og krevende vei å gå for å oppnå kvalitet i en praksis. Hittil kan uansett ikke det vitenskapelig bevises at kunnskapsbasert praksis som metode er bedre enn andre sammenlignbare kvalitetsorienterte metoder (jf. Cohen et al. 2003).

Kunnskapsbasert praksis er én bestemt metode for å observere et fenomen eller problem. Den krever en vel reflektert observatør som likevel er ”fanget i” at han observerer og beskriver ved hjelp av sine briller, sine ord, sin forforståelse og sine fordommer. Når vi da ser på en beskrivelse av en situasjon vil vi alltid kunne stille flere kritiske spørsmål: ”Hvem er det som beskriver?; Hvilken ord og begreper brukes fram for andre?; Hva er formålet med denne beskrivelsen?; Hva vil den som beskriver, oppnå til syvende og sist?”.

En metode som kan betegnes som instrumentalistisk preget, vil i utgangspunktet legge vekt på en mål-middel analyse, fokusere på å sette opp et regnestykke, kalkulere tap og gevinst, og sette faktorer i relasjon til hverandre. Men hva innebærer det å gi en metode det enkle stempel – instrumentalistisk? Sikter vedkommende da mot hele metoden eller mot konkrete handlinger som utføres etter denne metoden, eller er det et utsagn om mer eller mindre grad av instrumentalisme?

Å ta utgangspunkt i den forståelsen at en metode eller en handling (det som kan beskrives som en handling) vil kunne basere seg alene på nevnte type regnestykke som en kategori, skaper den logiske feilen å blande ideal og realitet (som alltid trenger en observatør og en forteller). Observatøren – og da gjerne aktøren som selvobserverende person – vil nok kunne legge vekt på de mer instrumentalistiske sidene ved en metode, men aktøren vil knapt kunne påstå at en handling basert på en metode var tenkt, planlagt og gjennomført rent instrumentalistisk. Dette fordi kriteriet for å kunne kalle en metode eller en handling på enkelt vis bare for instrumentalistisk ikke er nøyaktig nok til å kunne fungere verken rent eksklusivt eller rent inklusivt.

La oss fortsette denne tanken og se på dette som et moralsk utsagn om behandling av mennesker. Da vil man kunne skille mellom på den ene siden instrumentalistisk, nytteverdiorientert og på den andre siden egenverdiorientert, omsorgsfylt eller ”interessert i menneske som mål”. Det vil altså være mulig å nevne flere kategorier for å beskrive metoden, men vi må imidlertid gå ut i fra at disse kategoriene ikke nødvendigvis er like anvendelige for to involverte parter i forhold til en konkret handlingsbeskrivelse. Dette fordi hver observatør beskriver handlingen ut fra sine oppfatninger basert på det ”handlingsmaterialet” han legger til grunn for sin beskrivelse. Og selv om begge seg imellom er enige i beskrivelsen, vil en tredje observatør kunne komme til en annen beskrivelse. Vitsen er altså ikke å kunne slå fast hva en instrumentalistisk handling er, men om de det angår, føler seg godt eller dårlig behandlet, og hva de vil gjøre med dette. Dette kan kalles et pragmatisk argument, og en sosiologisk observasjon som spør: Fungerer det for deg og meg eller ikke.

Kvalitet i praksis basert på læring

Kvalitativt høyverdig utforming og videreutvikling av et fag samt anvendelse av et fag i praksis er knyttet til hvordan kunnskapen i et fag forvaltes. Når vi snakker om kunnskap, refererer vi til bearbeidet og systematisert informasjon – altså data som opptrer i en systemsammenheng. Ut fra en kompleks og ikke lineær

forståelse av dette, kan kvalitetskunnskap basert på god informasjon gi kvalitet i et fag som igjen kan føre til kvalitet i en praksis, altså til kvalitetsarbeid.

Kvalitetsarbeid krever velfungerende informasjonssamling, informasjonsanalyse, informasjonsutveksling og læring. Informasjonen må da skaffes aktivt og strukturert gjennom for eksempel observasjon (deltagende), intervju og spørreskjema. Dette kan gjøres i form av brukerundersøkelser (innsatte/domfelte, pårørende, tilsatte), dialogkonferanser, betjent/konsulent samtaler, avdelingsmøter, fagmøter og enhetssamlinger.

Kvalitetsorientert læring i forhold til en praksis er forbundet med informasjonsprosesser som fokuserer på og synliggjør seleksjon, formidling og forståelse av informasjon. I særlig grad må det legges vekt på strukturering av informasjonselementer til et praksisrelevant ”informasjonsbilde” som skal brukes som en dynamisk modell i praksisarbeidet. Viktig for en riktig forståelse av praksisorientert læring, er at teoretisk viten og handlingsviten kobles sammen til en ”lært praksis”.

Vi vil på et sidespor gå noe videre i våre betraktninger og kaster et kort, men kritisk blick på det som generelt sett kan betraktes som stridspunktet når det gjelder innhold i læring, nemlig den forenklede differensen mellom forskningsbasert læringsmateriell og praksisbasert læringsmateriell.

La oss først se på noen læringsmekanismer med relevans for en praksis:

Læring kan skje gjennom en kobling av nye elementer til etablerte elementer. Læring kan også være bevisstgjøring og strukturering av noe som man ”egentlig” visste fra før.

Læring kan skje i bilder, mønster, indre fortellinger som kan koples til en praksis.

Enkelt sagt har læring noe å gjøre med å forme informasjonsmateriell til elementer som kan brukes som læringsmateriell. Med dette som utgangspunkt vil vi grovt skille mellom to typer læringsmateriell:

1. Eksempler fra en lokal praksis basert på uformell empiri, men med henvisning til mer generelle tendenser.
2. Eksempler fra en lokal praksis, men formet som forskningsmessige bevis basert på mer formell empiri.

Mens forskningsmessige bevis ofte blir framstilt som sterkt, troverdig og veldig overbevisende, blir den første kategorien ofte betraktet som mindre troverdig grunnet sin manglende formelle empiri basert på forskningsmetoder. Vi mener at

begge kan ha sin berettigelse avhengig av det praktiske problemet som skal løses og det læringsmålet som ønskes oppnådd.

Går vi tilbake til hovedsporet vårt, kan en ”lært praksis” grunnfestes i ”funksjonell læring”, som er basert på et mål-middel og kost-nytte regnskap med utgangspunkt i følgende spørsmål:

”Hva ønsker man å oppnå, og hvor mye tid skal man bruke på å lære det man mener er nødvendig for å nå et bestemt mål.”

”Funksjonell læring”, som metode, er prøvd ut i voksenopplæring og er derfor av særlig interesse for kriminalomsorgen. Begrepet voksenopplæring sikter i første omgang mot at voksne lærer annerledes enn bl.a. barn og ungdom. En begrepspresisering viser at voksenopplæring betyr at en person skal lære noe nytt eller annet, men har allerede lært over flere år. Personen har utviklet en type læringsstrategi – sin måte å lære på – og har dermed også samlet en større mengde læringsinnhold som på et eller annet vis er koplet sammen. Dette innebærer at nytt læringsstoff må og kan forholde seg til det etablerte stoffet, noe som både gjør læringen enklere og vanskeligere; alt avhengig av det nye læringsstoffets relevans og formbarhet og målet for læringen. Hvis ønsket er for eksempel å forandre på ”faste” atferds- eller handlingsrutiner, møter man den store utfordringen at denne type vel etablerte strukturer ikke uten videre lar seg manipulere, men at gamle strukturer nærmest må ”slettes” for så å kunne etablere nye (jf. Bjørgen 2000).

”Funksjonell læring” kan beskrives som en spiralformet, sirkulær prosess bestående av læring/øving, handling, rutine, utfordring og ny læring (jf. Lave 1999). Dermed kan prosessdelene beskrives som elementer i et kybernetisk handlingssystem. Et kybernetisk system og kybernetisk tenkning kjennetegnes særlig av et hovedtrekk. Både planleggingsprosessen og handlingsprosessen er bygget opp som såkalte feedback-sløyfer basert på gjentagende målinger/overprøvelser i forhold til nå-situasjon og skal-situasjon, noe som kan sammenlignes med et orienteringsløp. I all planlegging, også underveis, kjøres simulerte prosesser både i tilbakeløpende retning fra målet til start og omvendt. Prosesstenkningen går skritt for skritt tilbake fra det definerte målet til relevante informasjons-/handlingspunkter altså til de punktene på ”veikartet” hvor avgjørelser skal tas (jf. Vester 1991). Denne tilbake- og framløpende prosess skal justere seg selv ved hjelp av følgende spørsmål: ”Hvorfor samler vi denne informasjonen?; Hvorfor utfører vi denne handlingen og hvorfor tar vi denne avgjørelsen?; Hvordan henger dette sammen med målet og startpunktet vårt?; Hvordan skal vi justere relevante avvik og lære av oppdagede feil?”. Ut fra dette løper læringsprosesser basert på informasjons- og handlingsprosesser som kan bevege seg både parallelt og mot hverandre. Kvalitetssikrings- og

evalueringsprosesser framtrer i denne dynamikken som både en del av og vevd inn i den overordnede informasjons- og handlingsprosessen.

Overføres denne forståelsen til en vedvarende praksis – altså ikke en prosjektpraksis – vil kvalitetssikring og kvalitetsevaluering foregå i det daglige arbeid, som en endeløs og kompleks prosess uten bestemt slutt punkt eller slutteffekt. For å håndtere den utfordringen at praksisen er for kompleks til å kunne bli målt i sin helhet, og at en praksisanalyse bare delvis lar seg kontrollere, bestemmes det målbare delpunkter og deleffekter.

Et siste viktig punkt

Vi vil avslutningsvis understreke at det er ingen klar sammenheng mellom en bestemt forskningsmetode og et ”stempel” for vitenskapelighet. Det vil heller ikke være mulig å finne en entydig sammenheng mellom anvendelsen av en vitenskapelig metode og kvalitet og effektivitet i en ikke-vitenskapelig praksis. Vitenskapelig kunnskap, og likeså andre typer kvalitetsorientert kunnskap, skal være basert på *systematisk kritisk refleksjon*, og skal kunne forbindes med relevans, validitet, refleksivitet, overførbarhet, pålitelighet og ærlighet i forhold til de betingelsene som har bidratt til å skape, produsere, utvikle og konstruere kunnskapen. Dermed er det innhenting og håndtering av kunnskapen som bestemmer hvorvidt den holder mål i forhold til en relevant praksis. I denne sammenheng vil det også være viktig å huske at det innen vitenskapsteori er enighet om at kriterier for vitenskapelighet ikke kan betraktes som absolutte og evigvarende sannheter, men historisk betingede forutsetninger (jf. Malterud 2003; Feyerabend 1997).

Forståelse, tolkning og beskrivelse er avhengig av en teoretisk referanseramme, av en type ”briller” som brukes for å kunne se og forstå noe meningsfullt i det hele tatt. Forskeren eller en annen observatør, og da for eksempel fengselspraktikeren, skal lære seg og prøve på best mulig måte å gjøre synlig de ”brillene”, det ”verktøyet” som brukes for å skape kunnskap og for å utføre arbeidet. En kritisk reflektert innstilling til sin praksis, det er dette som er det grunnleggende i utformingen og utviklingen av et fag.

Litteratur

- Aschehoug og Gyldendals Store Norske leksikon (1997): Kunnskapsforlaget.
- Bjørger, Ivar A. (2000): Hva er viktig for læring i moden alder? I: Arild Raaheim og Kjell Raaheim (Red.). *Læring hos voksne*. Sigma Bergen.
- Bjørke, Gerd (2000): *Problembasert læring. Ei innføring for profesjonsutdanningane*. Universitetsforlaget.
- Bjørndal, Arild; Flottorp, Signe og Klovning, Atle (2000): *Medisinsk kunnskapshåndtering*. Oslo: Gyldendal.
- Bjørndal, Arild (2003): *Tenke- og arbeidsmåter i medisinen: en innføring i den medisinske logikk*. Oslo: Gyldendal, 2. utgave.
- Büchel, Wolfgang (1994): Naturwissenschaften. I: Helmut Seiffert og Gerard Radnitzky (Red.). *Handlexikon zur Wissenschaftstheorie*. München: dtv, 2. opplag.
- Cohen, Michael; Stavri, P. Zoë; Hersh, William R. (2004): A categorization and analysis of the criticisms of Evidence-Based Medicine. I: *International Journal of Medical Informatics*, 73, 35-43.
- Ekeland, Tor-Johan (1999): Evidensbasert behandling: kvalitetssikring eller instrumentalistisk mistak. I: *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 35, 1036-1047.
- Elster, Jon (1996): Bruk av hypotetisk-deduktiv metode i samfunnsvitenskapene, humanistiske vitenskaper og etikk. I: L. Føllesdal, Walløe, J. Elster. *Argumentasjonsteori, språk og vitenskapsfilosofi*. Oslo: Universitetsforlaget. Kapittel 4.
- Evidence.de: http://www.evidence.de/Ueber__EBM/ueber__ebm.html Universität Witten/ Herdecke
- Fagstrategien 2004-2007: Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen. KSF.
- Feyerabend, Paul (1997): *Wider den Methodenzwang*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Flottorp, Signe (2005): *Evidence-based medicine: hva det er – og hva det ikke er*. Faglig møte 16. februar. Nasjonalt kunnskapssenter for helsetjenesten. Oslo.
http://www.kunnskapssenteret.no/filer/EBM-_hva_det_er_og_hva_det_ikke_er_160205.pdf
- Gentikow, Barbara (2005): *Hvordan utforsker man medieerfaringer? Kvalitativ metode*. Kritiansand: IJ-forlaget, revidert utgave.
- Guba, Egon og Lincoln, Yvonna (1994): Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences. I: Norman K. Denzin og Yvonna S. Lincoln (Red.). *Handbok of qualitative research*. SAGE, 2. utgave.
- Halvorsen, Knut (1989): *Å forske på samfunnet*. Oslo: Bedriftsøkonomens forlag, 2. utgave.
- Haraldsen, Gustav (1999): *Spørreskjemametodikk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal
- Hellevik, Ottar (2002): *Forskningsmetode i sosiologi og statvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget, 7. utgave.
- Henriksen, Jan.Olav og Vetlesen, Arne Johan (2000): *Nærhet og distanse. Grunnlag, verdier og etiske teorier i arbeid med mennesker*. Oslo: Gyldendal Akademisk, 2. utgave.
- Holme, Idar Magne og Solvang, Bernt Krohn (1996): *Metodevalg og metodebruk*. Oslo: Tano, 3. utgave.
- Knorr-Cetina, Karin (1991): *Die Fabrikation von Erkenntnis. Zur Anthropologie der Naturwissenschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Küppers, Bernd-Olaf (2000): Die Strukturwissenschaft als Bindeglied zwischen Natur- und Geisteswissenschaft. I: Bernd-Olaf Küppers (Red.). *Die Einheit der Wirklichkeit*. München.
- Lave, Jean (1999): Læring, mesterlære, sosial praksis. I: Klaus Nielsen og Steinar Kvale (Red.). *Mesterlære. Læring som sosial praksis*. Oslo: Gyldendal.
- Luhmann, Niklas (1992): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp.
- Malterud, Kirsti (2003): *Kvalitative metoder i medisinsk forskning: en innføring*. Oslo: Universitetsforlaget, 2. utgave.
- Ravn, Ib (Red.) (1994): *De nye videnskabers ord. 200 opslag fra attraktor til økosystem*. Munksgaard/Rosinante.
- Repstad, Pål (2004): *Sosiologiske perspektiver for helse- og sosialarbeidere*. Oslo: Universitetsforlaget, 2. utgave.
- Sackett, David L.; Rosenberg, William M.; Gray, J A Muir; et al. (1996): Evidence-based medicine: what it is and what it isn't. I: *BMJ*; 312: 71-72.
- Skog, Ole-Jørgen (2004): *Å forklare sosiale fenomener: En regresjonsbasert tilnærming*. Oslo: Gyldendal Akademisk, 2. utgave.
- Straffegjennomføringsloven av 18. mai 2001
- Thagaard, Tove (2002): *Systematikk og innlevelse: En innføring i kvalitativ metode*. Bergen: Fagbokforlaget, 2. utgave.
- Türp, Jens C. og Antes, Gerd (2002): EbM-Splitter 8. Kritisches Denken. I: *Deutsche Zahnärztliche Zeitschrift* 57, 212.
- http://www.ebm-netzwerk.de/ebm/grundlagen/splitter_zahnmedizin
- Türp, Jens C. og Antes, Gerd (2003): EbM-Splitter 16. Missverständnisse zur EbM. I: *Deutsche Zahnärztliche Zeitschrift* 58, 441-443.
- Türp, Jens C. og Antes, Gerd (2004): EbM-Splitter 21. Immanuel Kant: Selbst denken! I: *Deutsche Zahnärztliche Zeitschrift* 59, 299-300.
- Vester, Frederic (1991): *Neuland des Denkens. Vom technokratischen zum kybernetischen Zeitalter*. München.
- Widerberg, Karin (1995): *Kunnskapens kjønn. Minner, refleksjoner og teori*. Oslo: Pax Forlag.
- Wormnæs, Odd (1993): *Vitenskapsfilosofi*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 2. utgave.
- Aadland, Einar (2002): <<Og eg ser på deg ...>> *Vitenskapsteori og metode i helse- og sosialfag*. Universitetsforlaget, 3. opplag.

Kriminalantropologiens betydning for straffelovgivningen på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet

Trygve Solli, KRUS

foto; trygve solli

Et idéhistorisk blikk på noen vitensfelt og deres bidrag til å definere den kriminelle.

Det fantes intet ved denne skikkelse som utstrålet annet enn tung og solid hederlighet... Og dog – Fjeld stanset ved de lange, smale hender med de manikurerte negler. Han måtte uvilkarlig smile. For en videnskapelig kiromantiker ville si: Dette er en lommetyvs fingrer. Eller i beste fall en taskenspillers eller en pianovirtuos'. Så lunefull er naturen at den ofte anbringer tegnene på den høyeste fullkommenhet sammen med den største nederdrekthet. Disse Martinez' utpregede tyvehender var tydelig nok en parasitt på et ellers hederlig og borgerlig livstre. Det var en bagatell, som ikke en av tusen ville feste seg ved, men det gav dog Fjeld noe å tenke på. Øvre Richter Frich, Jonas Fjeld – serien; De udødelige dverge.

Innledning

Kriminalantropologien oppsto i kjølvannet av naturvitenskapenes og opplysningstidens fornuftoptimisme. Streben etter sann kunnskap fikk økende innflytelse, etter hvert også i utforskningen av menneske og samfunn. Humanismen hadde ført til brudd med renessansens oppfatning av hva som skulle straffes og på hvilke måter det skulle reageres. Den kriminelle som objekt ble etter hvert viet stadig større interesse. I dette paradigmeskifte oppsto et nytt vitensfelt, som i sin søken etter metoder fant dem i naturvitenskapen. En av grunn skiller de to tidsepokene. Den positivistiske tilnærmingen tilfredsstilte datidens krav til pålitelige og nøyaktige data når det kriminelle menneske skulle identifiseres. Her var det at medisinerne og da særlig Lombroso som med sine bidrag fikk store deler av vesten til å rette blikkene mot sin virkelighetsoppfatning. Med sine studier av den straffedømte hevdet de å kunne avsløre eksistensen av kriminelle gener og vitenskapelig begrunne hans handlinger, som fikk betydning i strafferetten. For her vegret jusen seg. Nå ble det brått ikke bare handlingen, lovbruddet, og lovteksten som gjaldt. Samfunnsbeskyttelsen som et juridisk tema ga den nye ekspertisen et oppdrag den ikke kunne si nei til, og kriminalantropologien tok plass i det juridiske landskapet. Hvordan kunne det ha seg at for eksempel medisinen fikk slik innflytelse på et område som hører til det juridiske? Straffelovgivningen kom til å befatte seg med individual- og allmennprevensjon, spørsmålet om hvorfor handlingen var begått var ikke alene det man ønsket svar på, men også om det fremtidige; nemlig faren for gjentakelse, den straffedømtes mentale konstitusjon, om han var syk eller ond. Hvordan forholder straffelovene seg til denne nye viten? Sosiologien og psykologien kommer også med sine bidrag litt senere med sine begrepsapparater i sine bestrebelser i å forklare den kriminelle. På slutten av 1800-tallet og utover 1900-tallet ble prosjektet å finne ut *hvem* den kriminelle *er*, og ikke minst; hvilke *tiltak* det krever av straffelovgivningen. I denne artikkelen kommer jeg i hovedsak til å

se på de ulike bidragene som formet kriminalantropologien, dens betydning for straffelovgivningen behandler jeg i siste delen. Opplysningstidens tanker om straff har betydning som en introduksjon til forståelse av kriminalantropologiens grunnidé, derfor åpner jeg der.

Hvilke interesser har hatt innflytelse på definisjonen kriminell, og hvilke konsekvenser har det fått?

Den klassiske skole

Opplysningstidens politiske filosofi, utviklingen mot industrisamfunnet og fremveksten av et borgerskap, førte til en utvikling mot en liberal rettsstat. Denne rettsstaten måtte bygge på prinsipper som sikret borgerne trygghet, og som var definerte og utvetydige.

Med Hugo Grotius' (1583 -1645)¹ og Thomas Hobbes' (1588 -1679)² utgangspunkt i naturretten (Thomas Aquinas og Aristoteles) og ideen om samfunnspakten, utviklet opplysningstidens filosofer prinsipper som skulle avløse eneveldets vilkårlige justis og dets bruk av tortur og dødsstraff. Engelsk åndsliv sto friere enn åndslivet på kontinentet, parlamentarismen og den industrielle revolusjon hadde bidratt til et mer åpent samfunn. Her var det rom for friere meningsutveksling, og humanistiske tanker ledet til filantropismen som fikk innflytelse bl.a. på den behandlingen fanger ble utsatt for i fengsel. *John Howard* (1726-1790) kom med sine ulike initiativ til å bidra til reformer i engelsk fengselspraksis. Tankene fra engelsk åndsliv ga gjenklang på kontinentet, og da særlig på fransk åndsliv. *Francois Voltaire* (1694-1778) var sentral i kritikken av urett og mangel på respekt for individet og krevde reformer. Han rettet sterke anklager mot kirken og kongemakten for deres vilkårlige behandling av lov og rett, og måtte gå i eksil for sine angrep på herskerklassen. I England kom han i kontakt med et åndsliv som var langt friere, og som ga ham inspirasjon til å utdype sin kritikk. Voltaire engasjerte seg særlig i en dom mot Jean Calas som ble henrettet i 1762, fant støtte i Beccarias' viktige bidrag til diskusjonen om

¹ ”Ifølge Hugo Grotius er hvert lands konstitusjon bygget på en samfunnspakt hvor folket har valgt sin styreform og overført sin makt til en overhøyhet – suveren”, Ragnar Hauges: *Straffens begrunnelse* 1996, s.60 – 61

² *ibid.*, s. 63: Hobbes' utgangspunkt for å begrunne statens rett til å straffe er følgelig at under den sosiale kontrakt er individene bundet av straffeloven – fordi de frivillig har gitt avkall på sin egen rett til fordel for suverenens rett til å straffe.

strafferettsfilosofien, og skrev sin ”Kommentar til *Om forbrytelse og straf, Af en advokat fra provinsen*”. (Dansk overs. 1998).

Charles Montesquieu (1689 -1755) beskriver en teori om maktfordeling i “Lovens ånd” (1748) som den lovgivende, dømmende og utøvende myndighet. Dette verket fikk betydning i samtidens diskurs om straff og frihet. Den tredje sentrale skikkelsen var *Jean-Jacques Rousseau* (1712-1778) som knyttet an sine betraktninger om straffen til *naturretten og samfunnspakten*, og kom til å få omfattende betydning. Filosofenes aktive samfunnskritikk også på det strafferettslige området, målbar humanistiske strømninger i opplysningstidens Europa som krevde en ny måte å betrakte mennesket på.

In former times acts of violence against the person were more frequent than they are today because respect for individual dignity was weaker.
Steven Lukes and Andrew Scull (eds): *Durkheim and the Law*, Oxford 1983. s.47.

Dessuten: den nye tid førte med seg nye utfordringer. Merkantilismen og den industrielle revolusjon ga maktforskyvninger ved at nye klasser oppsto; en raskt voksende arbeiderklasse og likeledes en middelklasse (tredjestanden). Alt dette skapte nye motsetninger. Humanismen måtte søke løsninger på nye samfunnsproblemer, de gamle straffeformene var blitt kritisert for å være både forrående og lite effektive. Verdsliggjøringen av straffelovene måtte ta hensyn til den nye maktstrukturen i samfunnet og interessene som nå måtte forsvares. Et avgjørende brudd med tidligere menneskesyn og straffepraksis er i emning. Dette fører til at legemsstraffen blir avløst av frihetsstraffen, men hvor human ble den?³

Cesare Beccaria (1738-1794) lanserte med sin bok ”Om forbrytelse og straff” i 1764 en sekulær avskrekkelsesidé. Han tar opp spørsmål om rettssikkerhet, at lovene skal være klare og entydige og definere former for reaksjoner på lovbrudd. Han sier at han hadde felleslykken som utgangspunkt, men hadde vel så mye av sin basis i naturretten og ideen om samfunnspakten. Han deler også forbrytelsene opp i kategorier og for å kunne dømme må det finnes en lov. Straffene må oppveie fordelen ved å begå forbrytelsen.

For at en straf kan nå sit mål, er det tilstrækkelig at den innebærer et onde, som overstiger fordelen ved forbrydelsen, og i dette overskud af onde bør inberegnes straffens uundgåelighed og tabet af den fordel, som

³ Fra 1814 til 1843 økte fangebefolkningen fra 550 til 2325. I forhold til innbyggertallet økte fangebefolkningen fra 61 til 179 pr. 1000 innbyggere. (Christie 1993)

forbrydelsen ville medføre. *Beccaria: Om forbrydelse og straff*, Museum Tusculanums Forlag 1998. s.100

Han kritiserte samtidens vilkårlighet i pådømming og den utpregete overdrivelse ved avstraffelsen og peker på at "... det ikke er straffens formål å pine og plage et sanssevæsen," s. 73. Han var motstander av tortur og dødsstraff, pekte på uhensiktsmessigheten, dessuten at de stred mot samfunnspakten. Han var opptatt av at straffen skulle måles mot den skade forbrytelsen forvolder det felles gode (Forholdet mellom forbrydelse og straff s. 63, 64). Om den enkelte borger skulle foreta gjengjeldelsen, kunne kaos og uorden bryte ut. I kapittelet straffens formål kommer både individualprevensjon og allmennprevensjon til uttrykk. *ibid*, "Straffens formål kan følgelig udelukkende være at hindre gerningsmanden i at volde nye skader på sine medborgere og at afholde andre fra at forvolde tilsvarende skader", s.73

Beccaria var opptatt av at straffen skulle være effektiv, og at den skulle med sine tegn gjøre inntrykk.

ibid "Det er ikke straffens strenghet, men dens længde, der gør størst intryk på menneskesindet. Små gentagende intryk påvirker os nemlig lettere og på mer varig måde end en voldsom, men forbigående påvirkning. ...For at en straf skal være retfærdig, må den kun have netop den grad av strengthed, som er tilstrækkelig til at afholde folk fra at begå forbrydelser" s. 104.

Livstidsdømte for eksempel ville skape forestillinger hos allmennheten (den første definisjon av allmennprevensjon?) som ville virke mer effektive enn dødsstraff (Foucault snakker nettopp om strafferegimet som økonomiserer straffene med tegn og kontroll og derved oppnår effektivitet). Lovene skulle være så klare og entydige at fortolkinger ikke kunne foretas.

Beccaria tar opp problemet forbundet med å fortolke loven, noe han hevder leder bort fra lovens uttalte hensikt, nemlig å være utvetydig og rettferdig. Fortolkninger bærer i seg en fare ved dommerens subjektive innstilling. *ibid*, "Intet er farligere enn det alminnelige aksiom at lovens ånd skal spørges til råds". s. 59

"...dommerens forhold til ofret, og af alle disse bitte små kræfter, der forandrer alle tings udseende i menneskets ustadige sind." s. 60,

Beccarias bidrag kom til å få stor betydning for fremtidig strafflovgivning. *Jeremy Bentham* (1748-1832) presenterte en samfunnsrett bygget på rent utilitaristiske synspunkter. Han formulerte krav til loven om at den skulle være enkel og

tilgjengelig for alle, og utgangspunktet måtte være nytteprinsippet (the principle of utility), (Hauge, 1996, s. 112), han var også opphavsmannen for panoptismen.

Bidro opplysningstidens politiske filosofi til en humanisering av strafferetten? Foucault peker på at straffene heller ble mer effektive, at man økonomiserte med straffene, hvor lang, hvor mye straffe for å oppnå effekt (Schaanning, 2002). Beccaria diskuterer straffens effekt, hvor han bl.a. sier at det er ikke straffens strenghet, men dens lengde som gjør størst inntrykk, og dette er uttrykk for en helt ny måte å tenke straff på. Det er nå fokus rettes mot det menneskelige sinn, det er det som skal bearbeides, både for å avskrekke forbryteren fra å gjenta forbudte handlinger, men også allmennheten skal innprentes konsekvensen av å overtre vedtatte grenser for hva som er tillatte handlinger.

Neoklassismen

Immanuel Kant (1724-1804) var en representant for den absolutte straffeteori. Han ga ut ”*Metaphysik der Sitten*”, og i kapitlet ”*Vom Straf und Begnadigungsrecht*” snakker om retten til å straffe og benåde. Kant tok sitt utgangspunkt i fornuften og menneskets evne til å erkjenne hva som er rett. Kant synes å bekjenne seg til (Talionprinsippet) gjengjeldelsen, øye for øye, tann for tann og rettfærdig gjengjeldelse. Hans moraloppfatning var absolutt.

“The law of punishment is a categorical imperative, and woe to him who crawls through of eudaemonism in order to discover something that releases the criminal from punishment or even reduces its amount by the advantage of its promises...” Kant Immanuel, *Metaphysik der Sitten*, “*Vom Straf und Begnadigungsrecht*“, (eng overs. 1994.) Kompendium UiO 2004, s. 4.

Kant peker på menneskenes iboende oppfatning av rettfærdighet som utgjør et viktig premiss for samhandling og samfunnets overlevelse. Samhandlingen må bygge på at ikke noen forgriper seg på andre, for om han gjør det, har han brutt den felles oppfatningen av rettfærdighet og følgelig satt seg utenfor reglene. Derved har han definert en annen regel (for andre), som nå må gjelde for ham selv. Men det er suverenen som må handle på vegne av individet, samfunnspakten tilsier at gjengjeldelsen ikke ligger hos det enkelte individ, for straffene må nøye vurderes i henhold til vedtatte lover og etter en forholdsmessighet.

ibid. Accordingly, whatever undeserved evil you inflict on another within the people, that you inflict upon yourself. If you insult him, you insult yourself; if you steal from him, you steal from yourself; if you strike him,

you strike yourself; if you kill him, you kill yourself. But only *the law of retribution (ius thalamus)* – it being understood, of course, that this is applied by a court (not by your private judgement) – can specify definitely the quality and quantity of punishment; all other principles are fluctuating and unsuited for a sentence of pure and strict justice because extraneous considerations are mixed into them.

Kant kritiserte Beccaria for dennes fortolkning av samfunnspakten. Kants bidrag til spørsmål rundt straff hadde sitt grunnlag i metafysikken, et syn som kom til å bli kritisert av positivistene.

ibid “... moved by overly compassionate feelings of an affected humanity (compassibilitas), has put forward his assertion that any capital punishment is wrongful because it could not be contained in the original civil contract; for if it were, everyone in a people would have to have consented to lose his life in case he murdered someone else (in the people), whereas it is impossible for anyone to consent to this because no one can dispose of his own life. This is all sophistry and juristic trickery.” s. 7.

Georg Wilhelm Friedric Hegel (1770- 1831) mente også at et gjenopprettende straffesystem var nødvendig , men var mer oppatt av viljeaspektet. Krenkelsen av viljen, enten det handler om ting eller person, er uttrykk for ond vilje, derfor må straffen ramme forbryterens onde vilje. Ved å krenke andre, har han godtatt og satt i system at han selv krenkes. Viljen er knyttet opp mot rettigheter, at mennesket er et rasjonelt handlende vesen og ved å forgripe seg på andre har han skapt en situasjon der han selv rammes på samme vis.

Positivismen

Auguste Comte (1798-1857) tok utgangspunkt i naturvitenskapen og dens metoder da han argumenterte for at samfunnsvitenskapene kunne benytte metoder hentet fra engelsk empiri og fransk rasjonalisme. Det som ikke kunne måles, veies eller iakttas hadde ikke noe for seg i vitenskapelig sammenheng. Kausalitetsprinsippet måtte gjelde for alle vitenskaper, også samfunnsvitenskapene.

Nå skjer det en endring i synet på den kriminelle som får avgjørende betydning for straffelovgivningen. Dette synet har sitt opphav i medisinen, som fester sitt blikk stivt på det genetiske og presenterer en ny viten som avviser den klassiske forståelsen om den frie vilje. Oppfatningen av sinnssykdom tok en ny retning som fikk betydning for strafferetten, for med denne definerte man galskap som ikke

bare sinnsforvirring, men også å kunne motstå innfall, medfødte tilbøyeligheter og kontroll.

Philippe Pinel (1745-1826) introduserte sinnssykdom som forstyrrelser i følelse og driftsliv, impulser som man ikke kunne kontrollere, mani og delir og her møter psykiatrien kriminalfeltet.

Fysiognomikken hevdet at ut fra ytre trekk kan man si noe om fremtiden til personen. Gud hadde villet at hvert enkelt menneske hadde spesifikke trekk som uttrykte deres indre egenskaper. Tegn som man ikke kan løpe fra (i motsetning glede, sinne, etc.). Denne vitensretningen studerte silhuetter, knokler og lignende (Nazistenes jødedefinisjoner).

Johann Caspar Lavater (1746-1801) var tidlig ute med å fokusere på ytre trekk ved mennesket for derved å kunne fastslå dets indre, mentale egenskaper. Dette mente han ville være svært nyttig for å avgjøre skyldspørsmålet i straffesaker, og systematiserte og klassifiserte sine funn ut fra fysiognomiske kriterier; det synlige avslørte det ikke-synlige. Han ba kjente mennesker om deres silhuetter for å søke beviser for sine karakterbedømmelser. Slike analyser av den kriminelle med utgangspunkt i fysiske kriterier var lansert også tidligere bl. av den tyske legen *Johann Weyer (1515-1588)* og den senere *Gianbattista della Porta (1536-1615)*.

Franz Josef Gall (1758-1828) var en berømt hjernespesialist og forsker som etablerte frenologien som eget vitensfelt. Han hevdet at hodeskallens overflate og form avslørte hjernens størrelse og tilbøyeligheter på spesifikke områder og derved avtegnet seg ved utbulinger. Han plasserte 10 av disse tilbøyelighetene i dyreverdenen, 9 tilbøyeligheter for høyere virveldyr, 8 som var spesifikke for menneskene i fronten av hjernen og avtegnet seg altså på skallens form. Dyriske egenskaper var plassert i bakre hjernehalvdel, og siden forbrytere som han hevdet, hadde slike tilbakestående, medfødte anomalier, ville disse ha karakteristiske utbulinger på bakhodet. Med disse bidragene begynner det å avtegne seg en viten som kommer til å få betydelig innflytelse på forståelsen av det kriminelle mennesket.

Det ble lansert flere teorier utover på 1800-tallet som behandlet spørsmålet om degenerasjon og som førte til at det dannet seg en bred oppfatning om at dette var forklaringen på forbrytelser. *Benedict-Augustin Morel (1809-1873)* tegnet et dystert fremtidsbilde av dette degenerasjonsfenomenet ved å hevde at den var selvforsterkende.

Cesare Lombroso (1835- 1909) var den som kom til å få størst innflytelse innen dette vitensfeltet. Han beskjeftiget seg med et sterkt deterministisk bilde av lovbyteren. Frenologien (Gall) blir også Lombrosos' prosjekt, fysiognomien er

Lombrosos' fokusfelt. Lombrosos virke som militærlege og fengselslege ga ham tilgang til informasjon som han behandlet statistisk som ga et ham et omfattende forskningsmateriale. Slutningene han trakk overbeviste omverdenen om at det var mulig å identifisere den fødte forbryter.

” The fundamental position undoubtedly is that we ought to study not so much the abstract crime as the criminal ”, Lombroso, Cesare: *Crime: its causes and its remedies* s. 109.

Han kom frem til at det eksisterer bestemte frenologiske og fysiognomiske karakteristika hos noen individer i befolkningen som med sikkerhet gjør vedkommende forutbestemt som kriminell. De ulike karakterspesifikke trekkene hos individet kunne sågar fortelle hvilken type forbrytelse han var disponert for. Lombrosos' ”vitenskaplige funn” vakte betydelig oppmerksomhet, og var første store bidraget til kriminalantropologien. Han lanserte teorien om atavisme, en slags sosialdarwinisme hvor noen mennesker kunne ha rester fra tidligere utviklingstrinn,⁴ med villdyrets egenskaper, en mennesketype⁵ som står på et lavere utviklingstrinn enn menneskene i den ”siviliserte” dvs. vestlige verden. Hovedkategoriene i Lombroso formulerte atavisme hovedsakelig med disse fire komponentene:

- Naturen – drapinstinkt hos rovdyrene, for eksempel
- ”De ville”
- Barna
- Kvinnene – er nærmere det evolusjonistiske opphavet – likner mer på barnet. Begrunnelsen for at de skårer svært lavt på kriminal statistikkene er at de får utløp for sine forbryterske anlegg ved prostitusjon.

Han hevdet at det var mulig å identifisere lovbrøyttere ut fra ytre kjennetegn med hjelp av diagnostikk. Hans utgangsstilling er positivistisk, tar i bruk statistikk og finner signifikante forskjeller.

ibid : “ laziness; absence of remorse; impulsiveness; physiopsycic excitability; and especially improvidence, which sometimes appears as courage and again recklessness changing to cowardice. Besides these there is great vanity; a passion for gambling and alcoholic drinks; violent but

⁴ ibid ”The born criminal shows in proportion reaching 33% numerous specific characteristics that are almost always”. s.109.

⁵ ibid ”Savages have a horror of continuous work, so that for them the passage to active and methodical labour lies by the road of selection or of slavery only.”

fleeting passions; superstition; extraordinary sensitiveness with regard to one own's personality; and a special conception for God and morality.”
s.100

Kvinnene skulle befinne seg på et lavere utviklingstrinn. Barnet: egoistisk, grusomt som bare har egne behov som mål for egen atferd og i sitt forhold til omgivelsene. Trekkene var så befestet hos enkelte at resultatet ble et kriminelt individ.

ibid ... These facts prove clearly that the most horrible crimes have their origin in those animal instincts of which childhood gives us a pale reflection. *s.113.*

Lombroso lister opp en rekke karaktertrekk ved den kriminelle som latskap, fravær av anger og medfølelse, impulsivitet, fysiopsykisk lettbevelighet, uforsiktighet, hensynsløshet, feighet, blant annet. Lombroso viser til en *Hovelacques* beskrivelser av en folkegruppe på Andaman øyene for å belegge sine teorier om kriminelles fellestrekk med de laverestående på utviklingsstigen. Vagabondering som følge av rastløshet fant han også hos disse ville, videre impulsivitet, dovenhet, både være trege og voldelige, tøylesløs fysisk og moralsk stimulering. De er både makelige og late, men kan oppvise støyende og tøylesløse danser som fører til delirium. Fremstillinger som dette ga Lombroso bekræftelser på sine antakelser og ramser opp en rekke fysiske trekk i medisinsk terminologi i forsøk på å understøtte teorien sin vitenskapelig.

ibid “ We may add that the atavism of the criminal, when he lacks absolutely every trace of shame and pity, may go back to far beyond the savage, even to the brutes themselves. Pathological anatomy helps prove our position by showing in the case of the criminal a greater development of the cerebellum, a rarer union of the calcarine fissure with the parieto occipital, the absence of the nasal incisure, the frequency of the olecranial foramen, extra ribs and vertebræ, and especially the historical anomalies discovered by Roncorony in the cortex of the cerebrum of criminals, that is to say, the frequent absence of granular layers, and the presence of nerve cells in the white matter, and immense pyramidal cells.” *s. 112.*

Lombroso gikk bredt ut i sine undersøkelser og teorier. Han mente at epilepsi var en kriminogen faktor og viste for eksempel ved tabeller som systematiserte dataene etter kranium, ansikt, hjerne og kropp at atavistiske trekk var å finne hos epileptikere. Han listet opp patologiske karakteristika i (tillegg til atavisme) hos den fødte kriminelle med anatomiske særtrekk som utpreget asymmetri, kranieform, ansikt for stort eller for lite, sklerose, rester av meningitt, vannhode, tidlig sammenføyning av kraniesuturene, asymmetri i brystpartiet, osv.

ibid ”There we shall see that not one of the atavistic phenomena shown by criminals is lacking in epilepsy; though epileptics show also certain purely morbid phenomena, such as cephalaea, atheroma, delirium, and hallucination. In born criminals also we find besides the atavistic characteristics, certain others that appear to be entirely pathological, or with at first sight seem more nearly allied to disease than to atavism. Such are, for example, in the anatomical field, excessive asymmetry, cranial capacity and face too large or too small, sclerosis, traces of meningitis, hydrocephalous forehead, oxycephaly, . acrocephaly cranial depressions, numerous osteophytes, early closing of the cranial sutures, thoracic asymmetry, late grayness of hair, late baldness, and abnormal and early wrinkles; in the biological field, alternations of the reflexes and papillary inequalities... ”s.113.

Hvis det skulle vise seg at epileptikeren ikke har begått noen kriminell handling, betyr ikke det han ikke er en født kriminell, han har bare ikke fått utløst egenskapen ennå. Her viser Lombrosos overbevisning om det kriminelle menneskets karakteristika seg som absolutt og feier all tvil til side.

Anomaliene handlet også om toleranse for smerte, særskilt syn, smak, og hørsel; disse egenskapene skulle da være tilpasset kriminell aktivitet, likeledes fysiognomiske trekk som venstrehendt, dyreaktig atferd, anomaliene i cortex, det samme med tennene. Kriminelle hadde ikke bare mentale defekter, men også fysiologiske trekk og egenskaper som gjorde slike individer særskilt egnet for sine antisosiale handlinger. Om og om igjen i ulike beskrivelser av sine funn, repeteres alle disse karaktertrekkene, sammenlikningene fra dyreriket og ”de ville” for å vise den kriminelle som en laverestående i menneskeartens utvikling.

”Det Lombrosiske blikk er altså ikke kun rettet mot kroppen, mot forbryterkroppens avvikende størrelse, særegne form og manglende sårbarhet. Det er også rettet mot forbryterens særegne kulturelle frambringelser og sosiale miljø. Natur, kultur, samfunn, kropp, språk og miljø er for Lombroso den forbryterske personlighetens manifestasjonsformer. De er alle membraner for den forbryterske sjel, uttrykk man må lære å tolke for å komme på sporet av den fødte forbryterens vesen”. Schaanning, Espen: *Kampen om den forbryterske sjel*, 2002, s. 119/120

Problemet som oppsto i denne forståelsen av forbryteren ble om han strengt tatt var ansvarlig for sine handlinger, ettersom han jo ikke kunne holdes ansvarlig for noe som var medfødt. Svaret på dette ble at samfunnet hadde rett til å beskytte seg, derfor måtte løsningen være at vedkommende måtte tas hånd om, klassifiseres og identifiseres for å hindre fremtidig skade, likeledes måtte lovene

tilpasses ut fra en slik forståelse, og slik blir fengslet til. Uansett, om man hadde diskvalifisert seg som samfunnsborger måtte samfunnet tre inn og uskadeliggjøre vedkommende.

Hvorfor var fengsel så velegnet reaksjonsform? Det var enighet om at kroppsstraffen var både uegnet (den virket forrående) og passet ikke med de nye idealene som ble uttrykt i humanismen. Tukthus, tvangsarbeid eller forvisning hadde før tjent til å låse inne brysomme individer, teknologien måtte bare utvikles, og det er denne teknologien som kommer til å få en stadig bredere plass. Sjelebot og ettertanke over sine handlinger var løsningen for den forbryterske sjel og det var dette som nå fikk innpass i strafferetten.

”ved utformingen av den engelske fengselsloven ble det bestemt at fengselsstraffen skulle sones i egne fengsler, som ble betegnet som ”penitentiaries”. Denne betegnelsen var inspirert av Howards ideer om at et fengselsopphold skulle innebære ”penitence”: anger og sjelebot.”
Hauge, Ragnar *Straffens begrunnelser* 1996: s. 162

Klassifikasjon og individualiseringen i straffelovene kom riktignok i konflikt med lovkodeksen, men oppsto som en konsekvens av de nye maktinteressene.

”Samtidig med behovet for en parallell klassifikasjon av forbrytelser og straffer melder behovet seg for å individualisere straffene, avpasse dem etter den enkelte forbryters særskilte karakter. Denne individualisering kommer til å spille en meget stor rolle i den moderne strafferetts historie – og her har den sine røtter. Både fra et teoretisk og et praktisk synspunkt strider individualiseringen utvilsomt klart mot prinsippet om en lovkodeks. Men når man tenker på hvordan øvrigheten ville bringe i omsvøp blant hele befolkningen nøyaktige tegn på avstraffelser – et tegnsystem som verken var for strengt eller for lemfeldig, som verken ”sløste” med makten eller var for beskjedent – forstår man godt at systematiseringen av forbrytelser og straffer på den ene side, og på den annen side en smidig behandling av forholdet mellom forbryter og straff går godt sammen og gjensidig påkaller hverandre. Individualiseringen fremtrer som det egentlige siktemål for en nøyaktig tilpasset lovkodeks.”, Foucault, Michel: *Surveiller et punir / Overvåkning og straff*, 1994: s. 90.

Diskusjonen om hvorvidt rehabilitering var mulig, med individualprevensjon og allmennprevensjon som bærende ideer innen strafferetten, skal vi se nærmere på i det følgende.

ibid. Forskjellen er denne: Mens man tidligere forventet at straffen og dens offentlige seremoni – dvs dens umåtelighet – skulle ha en forebyggende

virkning, tenderer nå forebyggingen mot å bli selve prinsippet for en rettferdig utmåling av straffen. Det gjelder å straffe akkurat nok til å hindre nye forbrytelser. Straffens karakter av å være et eksempel, har endret seg: Innen et straffesystem med tortur, var eksempelet liksom svar på tiltale. Straffen skulle som en slags imitasjon fremvise forbrytelsen og på samme tid demonstrere at herskeren hadde herredømme over forbrytelsen. Innen et straffesystem basert på å fremkalle velberegnete virkninger, skal nok eksempelet henvise til forbrytelsen, men mest mulig diskret. Den skal være et tegn på øvrighetens inngripen, men bare en antydning, og ønskemålet er å forhindre både at forbrytelsen og straffen gjentar seg. Eksempelet er ikke ritual, en manifestasjon, men et tegn, en hindring. Denne teknikk med straffende tegn, som tenderer mot å snu om på tidsperspektivet, mente reformforkjemperne ville gi øvrigheten i hende et redskap som var økonomisk, effektivt, allment anvendelig, og følgelig i stand til å redusere antallet tvilstilfelle.

Enrico Ferri (1856-1928) avviste oppfatningen om at lovovertrederen hadde en fri vilje. Han analyserte kriminalstatistikken, undersøkte fanger, psykiatriske pasienter og soldater. Han utga "Kriminalsociologi" (1884) som kom ut i flere utgaver hvor han fremmet sitt syn på kriminalitet og gikk klart imot det synet som klassisismen og nyklassisismen sto for. Han avviste at forbryteren hadde fri vilje, han mente tvert om at positiv psykologi og statistikk beviste at kriminalitet dreide seg om genetiske betingelser.

Problemet ble jo da hvorvidt et slikt individ var ansvarlig for sine handlinger. Ferri besvarte dette med samfunnets rett til å forsvare seg mot skadelige handlinger, straffen skulle ikke være gjengjeldelse. For øvrig sto "sosialt forsvar" sentralt i den italienske skoles strafferettsteori (Hauge). Ferri angrep klassisismens syn på straff, og pekte på hvor forfeilet dens tanker var for å beskytte samfunnet mot kriminalitet. Individualprevensjon ble noe av en fanesak for den italienske skolen, og hevdet de representerte et vitensfelt som ikke bare kunne forutsi fremtidige handlinger, men også vite hvilken type straff som passet. Den franske skolen var mer orientert mot samfunnsmessige mekanismer i søken etter forklaringer på menneskelig atferd, slik også i forsøkene på å forstå kriminalitet. Det franske kriminologimiljøet var mer sammensatt og representerte ikke en integrert gruppe som den italienske (Hauge). Disse avviste oppfatningen om den fødte forbryter, tvert om alle kunne under gitte omstendigheter komme til å bryte loven, under ulik form nød for eksempel.

Gabriel Tarde (1843-1904) utga i 1890 "Straffens filosofi". Han pekte på at kriminalitet hadde en regularitet på samme vis som andre handlinger i samfunnet og at imitasjon som handlingsbetingelse ble sentral i diskusjonen om kriminalitet. (Hauge).

Statistikk som et redskap for styresmaktene til å skaffe seg oversikt over ulike samfunnsforhold, registrerer også lovbrudd og liknede, og ga kriminalantropologene nyttig materiale for sine analyser. Behovet for systematisering og kategorisering av lovovertredere og den påfølgende individualisering av straffene finner nyttig informasjon i statistikken. I dette store prosjektet er det at de nye vitensfeltene leter og finner på ulike vis det forbryterske, spørsmålet blir hvordan skal man håndtere fenomenet? Foucault peker på det moderne samfunnets behov for å kontrollere (disiplinere) alle deler av samfunnslivet.

”Ennskjønt de som befatter seg med detaljer, regnes som sneversynte mennesker, synes det meg like fullt at detaljene er vesentlige, fordi de danner grunnlaget, og fordi det er umulig å reise noe byggverk eller skape noen metode uten at prinsippene er klare. Det er ikke nok å ha arkitektonisk sans. Man må også kunne hugge til byggestenene.”
marskalken av Sachsen (Foucault, *overvåkning og straff*, s. 129).

Foucault snakker om at disiplinen ikke bare angår det militære men det store samfunnsmaskineriet som utvikler seg i opplysningstidens etterdønninger. Dette maskineriet satte seg fore å bringe orden og kontroll i de store menneskemasser som var i bevegelse og ikke minst, skaffe den nye eliten trygghet for sine maktinteresser. Dette store prosjektet grep inn i alle delene av menneskenes liv, og krevde en særskilt form for nyttetenkning. Foucault tar for seg militærvesen (som blir modellen for de andre), fengsel, sykehus, skoler, institusjoner og fabrikker som organiserer seg ut fra tanken om disiplin. Disiplinen får preg av dressur ved sin detaljrikdom og effektive kontroll. Det er denne kontrollen over individene som ikke bare handler om kroppen men også tenkesett.

Tidligere pinte herskeren kroppen, nå flyttet pinen seg til sjelen og til det formålet måtte man frata den dømte friheten, nye innretninger måtte reises og legge til rette for å holde mennesker innesperret. Tukthus, tvangsarbeid eller forvisning hadde før tjent formålet, men slike innretninger var langt fra tilstrekkelige. En av straffens hovedfunksjoner ble å forebygge, og til dette formålet passet fengsel.

Foucault formulerer straffens semioteknikk, som skal virke diskret, ”... reformforkjemperne ville gi øvrigheten i hende et redskap som var økonomisk, effektivt, allment anvendelig, og følgelig i stand til å redusere antallet tvilstilfelle.” Foucault forklarer denne tegn-teknikken med fem – seks hovedregler. *Regelen om minst mulig straff*; Foucault viser til Beccaria og at ondet ved straffen må være større enn fordelene ved forbrytelsen. Her er det nye at man straffer ikke ”med den samme intensiteten” som tidligere, men fortsatt skal straffen svare til forbrytelsen med sine spesifikke tegn ved tid og intensitet. Tiden som symbol på den grad av brudd på loven forbrytelsen representerte; kort

frihetsberøvelse for mer bagatellmessige forhold, lengre for alvorligere. Dessuten, ved gjentakelse skjerpes straffen forholdsmessig for at den skal virke forebyggende, det må skapes interesse for å unngå straff. *Regelen om den tilstrekkelige forestillingskraft*, Foucault peker på at det er ikke først og fremst selve smertefølelsen som har størst effekt, men forestillingen om en smerte, - ”pinen” ved forestillingen om pinen, har større effekt enn selve straffen. En virkning som må beregnes nøye, utmåles, avpasses, ikke for strengt, ikke for mildt, hvor loven, dommeren og ikke minst dette nye apparatet som etableres blir tegnforvaltere. Fengslet blir en spesialfunksjon, og denne totalinstitusjonen utvikler sine særskilte teknikker for disiplinering og dressur. Fengsel skal virke forebyggende. Regelen om sidevirkninger har sin funksjon ved at straffen skal gjøre inntrykk, ikke bare på den straffedømte, men på allmennheten.

”Fordelen ved frihedsstraffen er nettopp, at den snarere skrømmer den der er vidne til den, end den der straffes”. Beccaria, s. 105.

Foucault viser til Beccaria og det paradoks at da han argumenterte mot dødsstraff, hevdet han at slavearbeid på livstid ville ha større virkning på dem som forestiller seg en slik straff enn dødsstraff. *Regelen om fullkommen sikkerhet* handler om konsekvensene ved lovbrudd og knytter det an til forestillingen. Uten klare og utvetydige lover som er kjent og inneforstått av alle vil forestillingskraften tape seg. Det må være en klar sammenheng mellom forestillingen om forbrytelsens fordeler og straffens ulike svar på lovbruddet; ha læringseffekt på straffedømte.

Regelen om den felles sannhet forestillingen om forbrytelsen og forestillingen om straffen krever sanne bevis men er problematisk ”i og med vitenskapens mangfold”. Foucault mener her medisinerens (og andres) innflytelse og det tomrom som oppsto i straffeloven med innføring av individualprevensjon. *Regelen om optimal spesifisering* er klassifisering og inndeling i arter i forhold til den skade forbrytelsen har forvoldt. Uten slike nøye definerte tegn vil forestillingen om straffens ulempe i forhold til forbrytelsens fordel svekkes. Her leverer Beccaria en tidlig individualpreventiv argumentasjon: ”siden straffen skal hindre tilbakefall, må den jo ta i betraktning forbryterens sanne natur, hvor ond han må formodes å være, hans viljes beskaffenhet ...”

Foucault konstaterer, ”Denne individualisering kommer til å spille en meget stor rolle i den moderne strafferetts historie – og her har den sine røtter”.

Denne individualiseringen som Foucault setter lyset på handler om straffens formål og som har fått betydning inn i vår egen tid. Til dette formålet var fengsel godt egnet. For å hindre tilbakefall måtte man først sikre seg lovbrysterens kropp, ikke for å skade den fysiske, men ta kontroll over ”hans viljes beskaffenhet”. Her er det disiplineringstanken passer til å utvikle teknikker for å underkaste fangen

dressur med henblikk på å styre tanker og atferd gjennom systematisk behandling. Tegntechnikene skal gi den straffedømte i en forestilling om optimal spesifisering gjennom finurlige og spesifiserte klassifikasjoner som oppdeling i tid, oppnåelse av goder gjennom føyelighet hvor man søker å oppnå moraldannelse gjennom å styre atferd. Men ikke bare dette er fengselsstraffens hovedanliggende, å styre, kontrollere og disiplinere de som er dømt.

Regelen om den tilstrekkelige forestillingskraft peker på at fengselsstraffen handler like mye om de som ikke har forbrutt seg. Tegnene gir menneskene forestillinger om begrensningene i deres muligheter for utfoldelse. Begrensningens teknikk ligger i fengselets egenskaper, det skal avskrekke, og det skal forbedre. Det er velegnet til å avskrekke den som har blitt dømt for sitt lovbrudd, men han tjener en vel så nyttig funksjon, han tjener som eksempel for de lovlydige; de forestillingene han skaper i menneskene og på den måten blir nyttig i den allmenne dressur. Allmennprevensjonen var en gammel teknikk, å vise frem straffen til skrekk og advarsel, selv om avstraffelsen nå ble diskret, uten offentlige seremonier så var denne nye innretningen også velegnet for formålet. Regelen om sidevirkninger har en forestillingskraft som er økonomisk, man slipper å sløse med effektene.

”Hva er straffens politiske formål? Avskrækkelse af andre mennesker.” Beccaria, s. 80. Rettferdig gjengjeldelse er ivaretatt og ”alminnelig rettsfølelse” er tifredsstilt gjennom utmåling av straffen ved bruk av tiden. Derved er samfunnsbeskyttelsen ivaretatt; kroppen er innelåst og han kan ikke få utført ulovlige handlinger. Tiden benyttes til å bearbeide sjelen for å forbedre, og derved oppnås individualprevensjon som blir straffens og følgelig fengslets mest sentrale målsetting, som blir å gi den kriminelle en behandling som skal hindre fremtidig kriminalitet.

”Men det man nå skimter konturene av, er en elastisk avstraffelse som henviser til lovertrederen selv, hans vesen, hans leve- og tenkemåte, hans fortid, hans vilje til ”kvalitet”, og ikke lenger til dens hensikt. Man ser her den forløpig tomme plass som den psykologiske kunnskap skal komme til å innta innen rettspleien. Selvsagt er ennå ikke øyeblikket inne, her ved slutten av det 18. århundre.” Foucault, s. 92.

Disiplineringen som utviklet seg på begynnelsen av 1800-tallet oppsto som en konsekvens av maktforhold som hadde behov for kontroll. Denne disiplineringen utviklet seg som et fint nett i samfunnsveven og løp inn i det store mønsteret hvor den effektivt med sin sans for detaljer sørget for kontroll som fungerte effektivt. For dem som ikke lot seg underkaste var systemet velegnet til fengslets formål i utvikling av innretninger som totalinstitusjon, med dressur og underkastelse som spesialitet.

ibid. Under den klassiske tidsalder oppstår en omhyggelig iakttakelse av detaljen, og på samme tid en politisk utnyttelse av disse små ting i den hensikt å kontrollere og gjøre bruk av menneskene – hvilket medfører et sett metoder og teknikker, kunnskaper og beskrivelser, oppskrifter og data. Og av alle disse småtterier og bagateller oppsto utvilsomt den moderne humanismens menneske. s. 130

Bentham som var humanist kom med sin panoptisme til å bidra med en avstraffelsesform som var effektiv, økonomisk og hadde bot og bedring som mål. Kontroll over kropp og sinn fikk om mulig sin optimale løsning. Forbedringsteknologien oppstår (psykologi, psykiatri) og har sjelen som objekt (tilbøyeligheter, egenskaper, særegen type), for straffesubjektet er ikke lenger bare dommerne, men også psykiaterne.

Disse forbedringsteknikkene hadde ikke direkte juridiske begrunnelser og målbarheten av disse forbedringsteknikkene var problematisk, men like fullt fortsatte man. Hvorfor ble man allikevel ved en slik straffeform? Kontroll og disiplin må vel svaret bli, for om man sammenlikner med andre samfunnsinnretninger som skoler, fabrikker, sykehus ser vi konturene av disiplinering og de samme tegnteknikkene hvor formålet er kontroll og overvåkning som utvikles under modernismen. Klostrerne hadde lange tradisjoner med isolasjon fra omverdenen, slik sett var et levesett med bot og bedring velkjent, og under utbrudd av pest i middelalderen ble bruken av isolasjon for å oppnå kontroll, og å hindre smittespredning utviklet med presis styring av menneskenes liv. For å oppnå kontroll over menneskene, ble teknikkene gradvis mer detaljerte og tilpasset, strafferetten med sine tegnteknikker skulle virke forebyggende, og fengsel som allmenn avstraffelsesform den naturlige konsekvens.

Den tredje skole forente på et vis de to førende oppfatninger, og *Franz von Liszt (1851-1919)* argumenterte for å se både biologiske og sosiale faktorer som årsak til kriminalitet.

”...de to grupper av faktorer er like uunnværlige når det gjelder å frembringe kriminaliteten, slik at ingen av dem kan holdes utenfor den vitenskaplige betraktning.”(1900:239) Hauge, 1996, s. 207.

Forebygging var et vesentlig anliggende, og behovet for forskning åpnet for en kriminologisk retning med en juridisk tilknytning til forskjell fra øvrige vitensfelt som befattet seg med kriminalitet. Denne kriminologiske retningen utviklet seg mer mot en psykiatrisk dominert oppfatning av den kriminelle og la til grunn visse ytre betingelser, men personlighetsmessige og arvelige forhold var avgjørende.

Eugenetik og rasehygiene på sin side tok mer kategoriske standpunkt i sin arveforskning og sine innspill om det kriminelle mennesket, og fikk sine tilhengere i Norge, bl.a. direktøren for Botsfengslet i sin lærebok fra 1934. (Hauge)

Kriminalantropologene tok særlig opp spørsmålet om tilregnelighet. Domsmyndighetene hadde i uminnelige tider tatt hensyn til regnelighet og straffeansvar, så det var ikke noe nytt i dette. Det nye er at medisinerne utvider denne forståelsen, og hevder at forbrytelsens karakter tilsier at noe er galt ved forbryterens psyke. Det er ikke bare den straffbare handlingen som er i fokusfeltet, men også personligheten.

Han dømmes ikke bare for hva han har gjort, men også for hvem han er. Tiltalte er ikke lenger bare gjerningsmann, han er blitt vitensobjekt” s.39-40) ... ”Leger og jurister fikk nå øynene opp for den abnorme lovbryster, den personen som begikk lovbrudd på grunn av avvikende personlighetstrekk” Schaanning, Espen 2002: s.41).

Hvem han *er* får mer oppmerksomhet enn hva han har *gjort*.

ibid ”I diskusjonen om omkring hvorvidt lovbrysterne er onde eller syke på den ene side (som hos Lombroso), og som fortjener straff eller sikring på den andre (som hos Andenæs), blir vitensutøverne tvunget til å reflektere over grunnlaget for deres måte å tenke på. De blir tvunget til å vise frem sine kriminalfilosofiske forutsetninger.” s. 25.

Kriminologene understreket at de kun befattet seg med positivistiske studier av fakta, i motsetning til metafysisk forståelse. I sine angrep på klassisismen pekte de på de høye residivtallene som tegn på den feilslåtte fengselspraksisen. Fokus flyttet seg fra den frie vilje og metafysisk forankring til atferdspsykologisk forklaring på kriminalitet. ”Fri vilje er en villfarelse”.

A history of penal strategies: And in treating social deviance as personal pathology, the implication must be that the laws of the land correspond to the minimal standards of the behavioural health and normality. Criminology is thus fixed in its place as correctionalist discipline, fundamentally uncritical of existing legal and social relations. Garland, David Punishment and Welfare: s.93

Fengsel er velegnet for nærmere studier; det blir til et laboratorium for psykiaterne, psykologene og kriminologene. Ved hjelp av systematiske og målrettede studier av den enkelte fange, samt statistikk (både intern og ekstern) oppnår kriminalantropologene å samle omfattende materiale for å understøtte

deres teorier, og krever sitt eget vitenskaplige rom. Men hvordan identifisere en genetisk forekomst hos et menneske i relasjon til brudd på en lovtekst? Lovene endres jo jevnlig. Motsigelsen hos positivistene ligger i deres krav om målbarhet, men deres vitenskap kom ikke frem med noe som kunne isolere eller identifisere kriminalitetens mekanismer, (Garland 1985, s. 93) like fullt, dette vitensfeltet har ekspandert, og kriminalitet har blitt et omfattende forskningsområde som finner stadig nye måter å forklare fenomenet på,⁶ fengsels-, retts-, og kultursosiologien kom til å bidra med ytterligere kunnskap om kriminelle. Sanksjonene kom til å rette seg ikke mot grad av skyld, men å forvandle sider ved personligheten (Garland, s. 105). Loven ble erstattet av normalisering; straff ved å rette opp karakteren, personligheten, identifisering og reparasjon av atferdsmessig abnorm; men ingen så behov for å diskutere eller i det minste beskrive de aktuelle normene som skulle påtvinges gjennom disse prosedyrene (Garland s.106). Durkheim mener for eksempel at straff er kun uttrykk for gjengjeldelse og forankret i den felles bevissthet, men brudd på felles normer er også nødvendig for at et samfunn skal utvikle seg, uten brudd vil det stivne.

Spørsmål om fri vilje, ond vilje og moralsk galskap er teorier som kriminalantropologene befatter seg med for å finne opphavet til kriminell atferd, og som får innflytelse i utarbeidelsen av straffelover i endel europeiske land.

Forbryteren skiller seg også fra lovovertrederen ved at han ikke bare er sin gjernings opphavsmann (ansvarlig opphavsmann ut fra visse kriterier på fri og bevisst vilje), men ved at han er knyttet til sin forbrytelse ved et nett av tynne tråder (instinkter, impulser, tendenser, karaktertrekk). Foucault, 1994. s. 225

Ved stiftelsen av Den internasjonale kriminalistforening 1889 var Norge representert og den tredje skole kom til å få stor betydning for den norske straffeloven som var under behandling.

Norsk straffelovgivning. Kriminalloven av 1842 ga Norge straffebestemmelser som bygget utforming av fengselsanstaltene bygget på bot og anger som skulle foregå i isolasjon, og botsfengslene ble bygd. Med straffeloven av 1902 slo positivismens ideer inn med forebygging; sikring og forvaring og tidsubestemte straffer. Individualpreventive og allmennpreventive bestemmelser ble

⁶ "Nevertheless, criminologists have remained committed to this hypostatized object for the simple reason that without its existence there can be no grounding for criminology as an independent discourse or discipline. The discovery of criminality, then, is the discovery of criminology itself". Garland s. 94

straffereaksjonenes formål, og vi fikk to særreaksjoner for farlige forbrytere. § 39 var sikringstiltak for abnorme forbrytere, og var ikke ment som straff. § 65 var etterforvaring og tilleggsstraff for normale forbrytere. I tillegg § 56, ved nedsatt tilregnelighet som ga anledning til å iverksette sikringstiltak (forvaring kom til å bli benyttet i mindre grad før ny lov 2002). Nedsatt tilregnelighet eller utilregnelighet viste det seg vanskelig å enes om klare kriterier for. Svekkelse eller sykkelig forstyrrelse av sjelsevnene, eller mangelfullt utviklet var begreper man endte ut med. Juristene kunne vanskelig stille relevante spørsmål til de psykiatriske sakkyndige i retten, for de hadde ikke de nødvendige faglige forutsetningene. Psykiaterne på sin side viste til at begrepet sjelsevner ikke var en medisinsk term. Uansett, disse bestemmelsene i staffeloven ble ansett som nyskapende og fikk betydelig oppmerksomhet hjemme og ute. Selv om termen mangelfullt utviklede sjelsevner var problematisk, ga loven (1934) adgang til sterilisering. Sett i lys av den betydelige fart opprettelsen av ulike institusjoner fikk fra århundreskiftet, ikke minst psykiatriske asylsaker, befestet psykiatrien seg som den avgjørende viten om normalitet, og som kunne gi svar i spørsmålet om tilregnelighet. Psykiaterne tok imot oppgaven å uttale seg om tilregnelighet og sjelsevner, derfor kom lovbrøttere med et ruglete sjelsliv til å gi psykiaterne kjærkomment materiale å granske, særlig for det å forutsi kriminelle handlinger, som å innstille på sikringstiltak etter at dommen var sonet.

If in fact crime is a sickness, punishment is the cure for it and cannot be conceived of otherwise; thus all the discussion aroused revolves round knowing what punishment should be to fulfil its role as a remedy. But if crime is in no way pathological, the object of punishment cannot be to cure it and its true function must be to sought elsewhere, Durkheim, Emile, i Steven Lukes and Andrew Scull (eds): *Durkheim and the Law* s.49

Direktøren i kriminalistforeningen, Hartvig Nissen kommenterte i 1925 at forvaringsregelen måtte ta hensyn til ” *både mannens karakter og en viss forholdsmessighet mellom den risiko han påfører samfunnet og de midler samfunnet vil bruke overfor ham*”. Oppfatninger som dette fikk gjennomslag og kom til å forme bestemmelsene i den nye loven av 1929, og forble praktisk talt uendret frem til 1997.

Det er interessant i denne sammenheng å lese psykiaternes egen historieforståelse i NOU 2001: 12, Rettsmedisinsk sakkyndighet i straffesaker. I kapittel 6.2.8 som tar for seg den historiske utviklingen av faget, starter de med Aristoteles og ender i dagens forståelse. Medisinens avgjørende bidrag på 1800 og 1900 tallet, nevnes ikke med ett eneste ord, de omfattende teorier og ”vitenskaplige” funn som denne svært viktige perioden frembrakte og som fikk (og har) så dominerende betydning for strafferetten og menneskesyn, har utvalget valgt å forbigå i taushet. Det er

grunn til å undre seg over psykiaternes egen forbigåelse av en så viktig side av deres fags utvikling.

Oppsummering

Som vi har sett har ulike former for straff vært avhengig av rådende menneskesyn og hvilke maktforhold som definerer hva som er rett og hva som er urett. Etske spørsmål som rettferdig gjengjeldelse (Kant), forebygging og reformering har fått sine skiftende begrunnelser, men uansett; fengsel oppsto i det historiske brudd da kroppen var mål for avstraffelsen til den forflyttet seg til frihetsberøvelsen; en av grunn skiller de to epokene. Slik ble straffelovene arena for ulike vitensfelt, alle med overbevisningen om at det var mulig å identifisere den forbryterske egenart. Den største betydningen et slikt syn fikk på straffelovgivningen i Norge, ble sikring og forvaring for en handling som ikke var begått, såkalt ”ugjort gjerning”, eller dobbeltsporet system. Fengselsstraff for forbrytelsen først, for så å sikres mot antatt fremtidige forbrytelser. Samfunnsbeskyttelsen kom til å veie tyngst.

Psykiaterne fikk en sentral rolle i å foreta slike vurderinger, og juristene på sin side slapp i vesentlig grad den svært krevende oppgaven å spå om fremtidig atferd. Rettspsykiaterne har befestet sin rolle i norsk straffelovgivning, og insisterer på å ha vitenskaplig forutsetning for å både å fortolke forbryters fortid, hans sjelelige tilstand og på denne bakgrunnen uttale seg om fremtidig atferd. Samfunnsbeskyttelse og forebygging har hatt ulike begrunnelser, straffelovgivningen har dette som sitt fremste mål, om kriminalantropologenes bidrag har ikke hatt en direkte innflytelse så har de fylt det tomrommet som oppsto da individualprevensjonen befestet seg i straffelovgivningen . Det er neppe noen fra den medisinske disiplin som åpent vil bekjenne seg til konklusjonene til Gall, Lombroso, Ferri og andre fra kriminalantropologenes rekke.

I det første utkastet i utarbeidelsen av den nye straffegjennomføringsloven ble det foreslått å avvikle psykiaterne som sakkyndige. Kostnadene som denne profesjonens tjenester belaster samfunnsregnskapet på, var også en faktor som talte for å utelate psykiaterne fra rettsapparatet, i tillegg til at deres uttalelser om fremtidig handling ved den siktede, var erfaringsmessig beheftet med såpass usikkerhet at den hadde liten praktisk betydning som kunne forsvare kostnadene ved slike bidrag til strafferettspleien. Dette protesterte medisinerne så kraftig på, at de ble tatt inn igjen i det endelige utkastet, og befestet nok en gang stillingen som den profesjon som kan forutsi menneskelige handlinger, ikke bare forklare (vitenskapelig?) hvorfor vedkommende handlet som han gjorde. Det er åpenbart at dette er en profesjon med betydelig makt og kullsvirtro på egne forutsetninger til på vitenskapelig grunnlag å forutsi tanker, handlinger og sjelsliv. Interesseaspektet fra den medisinske profesjon som den rent faglige er en side, men maktaspektet i den økonomiske interessen er vel så interessant.

Kriminalantropologien har fått et bredt vitenskapelig nedslagsfelt i tillegg til medisinerne, statistikk og ulike metoder utvikles fortsatt fra de forskjellige vitensfeltene for å identifisere den kriminelle, også psykologene, sosiologene med flere, tegner et bilde av en ikke ubetydelig næring som har vokst frem med historiske røtter fra Pinel, Lavater, Gall, Lombroso, Ferri og alle de andre som jo var pionerene. Det er grunn til å reise spørsmålet om Lombrosos' teorier kun er anakronismer som vi kan smile overbærende av, og som befinner seg på historiens skraphaug.

Litteraturliste

- Beccaria, Cesare: *Dei delitti et delle pene / Om forbrydelse og straf (Dansk utg.)*, 1764 / København 1998. Museum Tusulanums Forlag
- Durkheim, Emile, i Steven Lukes and Andrew Scull (eds): *Durkheim and the Law*, Oxford 1983. Martin Robertsen. Artikler: "From Repressive to Restitutory Law", "Crime and punishment" og "The Evolution of Punishment". 90 s.
- Foucault, Michel: *Surveiller et punir / Overvåkning og straff*, Paris 1975 / Oslo 1994. Gallimard / Gyldendal
- Garland, David: *Punishment and Welfare. A history of penal strategies*, Aldershot 1985. Grower Publishing.
- Hauge, Ragnar: *Straffens begrunnelser*, Oslo 1996. Universitetsforlaget.
- Kant, Immanuel, i: *Metaphysik der Sitten*, "vom straf und Begnadigungsrecht". „E: On the Rights of to Punishment and to grant Clemency" I (Red.) translated by Mary J Gregor. *The Metaphysics of Morals*. Cambridge University Press. 1996 ss. 104 –110. Blandingskompendium Universitetet i Oslo 3703
- Lombroso, Cesare: *Crime: Its Causes and its remedies*, Boston 1911. Little, Brown and Company. "Part three: Synthesis and Application". 85 s.
- NOU 2001: 12, Rettsmedisinsk sakkyndighet i straffesaker
- Schaanning, Espen: *Kampen om den forbryterske sjel*, Oslo 2002. Unipub Forlag.
- Schaanning, Espen (red): *Straff i det norske samfunnet*, Oslo 2002. Humanist forlag.

Kriminalomsorg – samfunnsmessig differensiering og fangesyn

Yngve Hammerlin, KRUS

Denne artikkelen har som intensjon å stille noen spørsmål for refleksjon – basert på historiske erfaringene som er gjort, men den omhandler også de moralske og etiske krav som stilles til vår virksomhet.

Fengsel representerer en samfunnsmessig differensiering som sorterer mennesker grovt sett i to grupper: 'De kriminelle' og 'de ikke kriminelle'; de som må isoleres i en ufri tilværelse og de som har sin frihet. Ved denne sosialpraktiske organiseringen får fengsel en sterk symbolsk betydning: Som institusjon markerer den ideelt sett et skille mellom de lovlige og de ikke-lovlige, mellom moralsk anstendighet og moralsk uanstendighet.

Fengselsarenaen er derfor en spesiell sosial symbolsk konstruksjon.

Samvirkebetingelsene mellom dem som er der, er basert på en grunnleggende vesensmotsetning: Fangene er der mot sin vilje og under strenge kontroll- og sikkerhetstiltak.

De eksistensielle betingelsene i fangenskap står i motsetning til andre aktører i systemet som har valgt å ta del i straffegjennomføringen på forskjellig faglig grunnlag.

Betjentene er generalister og har sine funksjoner, mens andre aktører som virker i systemet, som prester, lærere og helsepersonell, har sine definerte, spesialiserte og begrensede roller og gjøremål. De sosiale posisjonene er derfor svært forskjellige. Med J. Galtung kan vi snakke om ulike sosiale gruppesamordninger som fengsels-, fange- og betjentsamfunnet, men også om ulike posisjoner og funksjoner innenfor disse.

Den første differensieringen eller skillet som tydeliggjøres er altså mellom fangene som gruppe og dem som arbeider der.

Den neste er de skillene og de differensieringene som foretas *innenfor* de forskjellige fangegruppene. Fangene grupperes relatert til antatt farlighet, rusproblematikk, alder, kjønn, kriminell aktivitet, disiplineringsproblemer, sinnstilstand, fullbyrdelsestid, behandlingsbehov, rehabiliteringsvilje og motivasjon, personlige og gruppemessige væremåter osv. Dette gjøres av ulike aktører ut fra forskjellige premisser og med forskjellig legitimitet. I mange tilfeller er kriteriene for differensieringen entydig; i andre sammenhenger er det relativt lite å forholde seg til annet enn kjønn.

Også innenfor fangegruppa skjer det ulike former en innbyrdes sortering - for eksempel i form av fangehierarki og etter gruppemakt, personlig væremåte og moral, kriminalitet, sykdom osv.

Avsondringen ved fengselsstraff og frihetsberøvelse er en samfunnsmessig sortering av mennesker – og denne gjøres på et ulikt politisk ideologisk grunnlag, med varierte straffeideologiske premisser som basis. Denne sorteringen av mennesker vil alltid reise grunnleggende faglige, fagetiske og etiske spørsmål. Når sorteringen dessuten foregår i en total institusjon der maktforholdene er asymmetriske og institusjonsmakten er definitiv med få muligheter for den som er fange til annet enn å underkaste seg, tvinger det seg fram en grundig etisk overveielse over det som gjøres og de metodene som brukes. Differensiering av eller skillet på fangebefolkningen er én av de virkemidlene som anvendes.

Den franske filosofen M. Foucault betoner at det moderne fengsel er et disiplineringsfengsel der maktutøvelsen splitter og individualiserer: Alle skal reagere som enkeltindivider på ordre fra oven og normens makt viser seg gjennom disiplinen, poengterer han. Det anvendes en altomfattende detaljert og finmasket kontroll- og maktstruktur, med effektive registreringssystemer, observasjonsrutiner og tidsskjemaer. Målet er en kollektiv og individuell oppdragelse gjennom ulike selvdisiplinerende være- og tenkemåter - og da som selvregulert lydighet. Det er en 'politisk okkupasjon' av kropp og sinn som foregår, betoner Foucault. Dette kaller han maktens mikrofysikk. Som et resultat av kontrollvirksomhetenes påvirkning er sjelen ikke annet enn et produkt av overvåking, straff og disiplin og en forlengelse av samfunnets kontroll inni den enkeltes kropp. Sjelen [eller bevisstheten] blir da et middel til egen undertrykkelse. Motsatt Platon, som sier at kroppen er sjelens fengsel, poengterer Foucault retorisk at sjelen er kroppens fengsel.

Makt og kunnskap koblet sammen, er et grunnleggende trekk ved den moderne maktteknologi, betoner Foucault. De kobles sammen ikke minst gjennom faglig ekspertise. Viktig blir det Foucault kaller 'maktens agenter' som er psykologer, psykiatere og andre kunnskapsprodusenter. Mange maktteknologiske metoder anvendes. Differensiering eller sorteringen er en av dem, og den er historisk sett todelt myntet på fangenes væremåte og moralske standard: En negativt sanksjonerende form, og en positiv – altså en negativ og en positiv differensiering:

Den negative sanksjoneringen er kontroll og inngrep direkte rettet mot de [potensielle] uregjerlige og umedgjørlige fangene. Disse er definert som negativt avvikende. Ikke sjelden blir de definert som kyniske, hensynsløse, manipulerende, maktsterke og farlige. Den positive sanksjoneringen er en form for omsorgs- og rehabiliteringsstrategier som er tilrettelagt for den som vil endringer i livet og de fangene som er medgjørlige og samarbeidsvillige. Han/hun er den positive fangen, den medgjørlige, kanskje den mest institusjonaliserte, den mest koloniserte.

Men det finnes også en tredje gruppe: De som er der mer eller mindre i taushet, en 'taus gruppe/majoritet' som differensieres på sin måte.

Differensieringen gjøres både på et praktisk-funksjonelt, faglig, politisk, ideologisk, symbolsk og moralsk grunnlag.

Den har dype historiske røtter. Mine historiske studier av fengselsvesenets virksomhet viser at fangebefolkningen er blitt sortert etter ulike retningslinjer som er legitimert ved forskjellige politiske og faglige begrunnelser (Hammerlin, Y. 2005/2006).

Mest kjent er differensieringen etter klassesystemet fra siste halvdel av 1800-tallet.

Klassesystemet var delt inn i fem trinn. Det var lagt opp slik at det var en progresjon i soningen angitt etter tidsangivelser for opphold i hver klasse. Sanksjonspremissene var blant annet knyttet til enten god eller dårlig oppførsel. Differensiering skjedde på grunnlag av straff eller belønning og kunne skje i åpne eller skjulte former.

Progresjonen var tenkt slik at man kunne kvalifisere seg til bedre soningsforhold ved å gå fra et trinn til et annet. Forskjellen mellom trinnene var først og fremst basert på goder og definerte begunstigelser. I de høyere klasser kunne det tilstås en mer utstrakt adgang til brevveksling og besøk (en gang i måneden), større frihet til bruk av 'fritiden', mer arbeidspenger, mer tobakk, mer tilgang til bøker, mer luftetid osv. Særfordelens typer og mengde var bestemt av klassebetingelsene i soningen.

Systemet var virksomt, om enn i en svært moderert form helt til tidlig på 1950-tallet (Hammerlin, Y., 2005/2006). Fordelene som den enkelte fikk, var temmelig beskjedne etter vår målestokk, men for et liv i fattigdom fikk begunstigelserne en særegen betydning og mening.

Begrunnelsen for og spørsmålet om hvilke grupper eller personer som skal differensieres, varierer over tid. Men historisk sett kan det i alle fall utskilles tre grunnkategoriseringer av fangen som på mange måter (Hammerlin, Y., 2006) er felles kjennetegn over tid. Det skilles mellom:

- De forbedrelige, de som man kan gjøre noe med og som vil gjøre noe selv for å forandre seg og endre væremåte
- De som blir definert som ikke forbedrelige – de allment farlige, de som samfunnet, men også fengslet må beskytte seg mot. Det var og er altså snakk om både en ekstern og en intern avsondring eller differensiering.
- De uten behov for påvirkning og forandring

I tillegg kommer det ulike den 'grå masse' – de som lever sitt institusjonsliv 'for seg selv', og ulike undergrupper.

Å vurdere etter 'farlighet' er myntet på en politisk, ideologisk eller en faglig bedømmelse. Heller ikke det er ny praksis, men en gammel form for sortering.

'Den farlige' tydeliggjøres. Moralsk sett er begrunnelsen en beskyttelse av allmennheten og fengselssamfunnet mot den farlige og det truende. 'Den farlige' kan igjen deles inn i grupper. Det er 'de som er normale', men som anses å velge kriminalitet mer eller mindre som livsform, og det er 'de som er farlige', men som har en psykisk, fysisk og sosial konstitusjon i form av et asosialt personlighetsavvik. De som har personlighetsavvik oppfattes historisk sett på to måter: De man kan hjelpe og de man ikke kan gjøre noe med - de som mer eller mindre er gitt opp.

Å vurdere asosialitet eller avvik etter kriminalitetstype, oppførsel og moralske standarder, har elementer av det samme tolkningsgrunnlaget, men kan også omsettes mer fengselsfaglig som kravet og ønsket om *intern* disiplin, ro og orden. Den enkelte fanges være- og tenkemåte, hans/hennes motivasjon står ikke minst i sentrum for en sortering på dette grunnlaget. Sorteringen er da underlagt sanksjoner og sikkerhetsmessige vurderinger relatert til handle- og væremåten i avdelingen – mange ganger basert på skjønn.

Men sorteringsprinsippene har ikke minst feste i ulike faglige syn på avvik, kriminalitet og 'den kriminelle' - fange- og menneskesyn. På mange måter kan vi si at mye av den differensieringen som foregår, får sin faglige legitimitet gjennom ekspertisens bedømmelser og forståelsesmåter, men legitimeres også i grunnleggende idealer og verdier. For å anvende Foucaults utfordrende tanker igjen: Det institusjonelle apparatet bruker kunnskapen for å få legitim makt over de kontrollerte. Psykiatrisk og psykologisk diagnostikk blir derfor for Foucault også en legitimering av makt. Psykologer og psykiatere blir maktfulle kunnskapsprodusenter som avgrensner og sorterer mennesker. Dette kan skje ut fra omsorgs- og behandlingsmessige idealer eller på basis kontroll- og sikkerhetstiltak til beste for personen selv, medfanger eller andre aktører i systemet.

Men på tross av de kritiske innvendinger, er for eksempel 'farlighet' ikke bare en sosial konstruksjon eller et 'fantasifoster'. Det er åpenbart at enkelte i visse situasjoner kan være svært truende og farlige. Underkjennes kan det heller ikke at enkelte er villig til å gå langt i misbruk og overgrep mot andre mennesker for å gjennomføre sine egoistiske [livs]prosjekter. Dette gjøres både på en kynisk, rå, kvestende og utnyttende måte, men også ut fra en sublim, stillferdig og systematisk planlagt strategi. Slik er det i samfunnet ellers, og slik vil det også være i fengselsamfunnet. Men at det tilstrebes registreringsprosedyrer og målestandarder på et faglig grunnlag for å identifisere 'farlighet' er sider ved en kunnskapsproduksjon som ikke bare faglig sett er problematisk, men i høyeste avdekker et etisk dilemma.

Differensiering er også nødvendig i 'den gode og omsorgsfulle hensikt'. Differensieringen skjer da ut fra den enkeltes sosiale, fysiske eller psykiske behov. Dette kan gjøres på et omsorgsfullt og faglig grunnlag med basis i faglig-legitimerte standarder og rammer for metodene som velges. Sorteringen av fangegruppa bygger på forskjellige prinsipper relatert til måten man forklarer sosialt avvik, kriminalitet og 'den kriminelle' på, men også ved definerte kjennetegn gitt den enkelte.

For å oppsummere: Differensieringen av fangene viser historisk sett et brokete og sammensatt bilde som avspeiler ulike bedømningsgrunnlag både av faglig, politisk, moralsk og ideologisk karakter, og som får klare konsekvenser for fangebehandlingen og den enkeltes soningsbetingelser.

Av faglige overveielser kan det altså ligge rehabiliterings- og behandlingsmessige argumenter bak, men også – som jeg har antydnet – negative eller positive sanksjoner.

Det er en rekke tegn på at differensieringen er blitt organisert etter ressursmessige hensyn. Fængsels- og kriminalomsorgens historie er preget av mange eksempler på og gjentakende kritikk av mangelfulle ressurser for virksomheten. Dette gjelder så vel de fysiske og materielle betingelsene, som de økonomiske og faglige midlene for virksomheten. De mange historiske eksemplene viser at en dårlig eller god materiell standard får betydelige konsekvenser for livet i et fængsel, også for hvordan man grupperer og sorterer fanger.

At fængsler og avdelingers ulike funksjoner avspeiler differensieringsprinsipper omsatt i praksis, er åpenbart. De materielle betingelsene rommer et menneskesyn. Dårlige materielle betingelser avspeiler en repressiv toleranse for at mennesker kan sone under dårlige og ødeleggende forhold.

Det fangesynet som har dominert fængselsvirksomheten på ulike historiske tidspunkt kan heller ikke isoleres fra de samfunnmessige og ideologiske betingelsene som fængselssystemets virksomhetsbetingelser utvikles i. Differensieringen er således et produkt av flere ulike forhold og må derfor forstås på ulike nivåer. Sann sett er samfunnmessige, politiske og kulturelle forhold viktige for å kunne forstå relasjoner mellom mennesker og grupper på de forskjellige sosiale arenaene der enkeltmennesker og grupper møtes – så også i de mest kontrollerte institusjonsarenaene som fængsel og psykiatri.

Uansett begrunnelser er differensiering en måte å sortere, ordne og verdsette mennesker på. Ofte skjer differensieringen etter funksjonelle kriterier og ikke nødvendigvis etter grundige etiske betraktninger over konsekvensene av det som gjøres. Mennesker ordnes forskjellig: Differensiering er systematiske valg. Disse valgene reiser betydelige etiske spørsmål fordi det er mennesker som er objekt for valgene. Det er – som poengtert tidligere - også et spørsmål om hvilke kriterier som skal ligge til grunn for valget. Problematiseres de godt nok? Er valget av type faglig ekspertise som faglig legitimitet for differensieringen grundig gjennomtenkt, eller er den mer eller mindre å betrakte som en behendig, vanemessig og situasjonsfunksjonell avgjørelse uten dypere etiske refleksjoner? Differensieringer som gjøres på et negativt sanksjonerende grunnlag, som ved straff, åpner for denne type spørsmål, fordi sanksjonsformen kan få konsekvenser som kan føre til skader for den enkelte. Den kan også få konsekvenser som fører til en negativ egenutvikling for personen.

Grunnleggende er det menneske- og gruppesynet man har og måten man forholder seg til enkeltmennesket på. Den enkeltes integritet og menneskeverd skal sikres; her er ikke fængsel et unntak. Det er et grunnleggende spørsmål om å sikre et menneskes integritet; det er et spørsmål om den enkeltes rettigheter som personlighet; det er et spørsmål om humanitet og solidaritet med svakstilte. Fængsel består ikke av fanger, men mennesker og personligheter som er fængslet. Fængsel består ikke av fængselsbetjenter i rollerigid forstand, men av mennesker og personligheter som utfører arbeidsmessige og profesjonelle funksjoner som fængselsbetjenter. Rollereduksjonisme, det vil si en betraktning av den enkelte til å være identisk med sin rollefunksjon eller

enkelthandlinger, er et farlig utgangspunkt i en total institusjon som den er i samfunnet ellers.

Menneskesyn, fangesyn og syn på ”den kriminelle”

E. Larsen og jeg har i boka *Menneskesyn i teorier om mennesket* (Ad Notam/1997)³ tydeliggjort noen viktige prinsipper i arbeidet med mennesker. Vi bygger på seks analytiske prinsipper som vi analyserer og vurderer ut fra: Menneskesyn, ideologi, teori, metode, praksis og etikk/moral. Disse må ses i et indre forhold. I boka diskuteres også forholdet mellom individ og samfunn, determinisme og indeterminisme og menneskesyn relatert til ulike fagområder og skoleretninger innenfor disse. Utfordringen er om enkeltmennesket og samfunnet forstås i et utvendig eller innvendig forhold, og om involverte fagpersoner forholder seg til klient/innsatt/student/omsorgstrengende *som et objekt* eller et *subjekt* for tiltak, behandling, påvirkning osv. Man bør alltid være opptatt av om metodene og programmene man bruker i arbeid med mennesker preges av et *objektgjørende*, teknokratisk⁴ menneskesyn eller et *subjektorientert*⁵. Likeledes om noen av metodene som anvendes domineres av et fragmentarisk og reduserende menneskesyn eller et mer helhetlig perspektiv på den enkelte der det som gjøres avspeiler den enkeltes konkrete behov, integritet og integrering.

Historien viser at det gjennom tidene har vært dominerende forståelser som nærmest har fått monopol på virkeligheten uten at helhetsforståelsen er blitt tatt hensyn til. En av de ”metodiske trylleformularene” i dag er kognitiv metodikk – og da særlig i form av kognitiv atferdspsykologiske metoder⁶ og atferdsmodifiserende teknikker. Det er av betydning at man stiller spørsmål om komplekse og samvirkende individuelle og sosiale problemer kun reduseres til individuelle forklaringer, som mentalitet, holdninger, forestillinger osv.

³ Y. Hammerlin, E. Larsen: *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Ad Notam 1997/99. Boka er også oversatt til dansk på KLIM forlag (1999)

⁴ Det teknokratiske menneskesynet (teknokrati: at eksperter, teknikere og andre styrer) knyttes til en oppfatning om mennesket at det er et objekt som bør eller kan formes, forandres og manipuleres. Dette kan gjøres ved gjennomtenkte vitenskapelige opplegg, ulikepåvirknings-, behandlings- og sosialiseringmetoder osv.

⁵ Vi tenker særlig på det det humanistiske menneskesynet og den praktiske humanisme. Det går i korthet ut på at mennesket er et subjekt, et unikt jeg, som har frihet, ansvar og verdighet. De moralske eller etiske kravene tydeliggjøres ved at mennesket er et mål i seg selv og et mål for all virksomhet. Enkeltmennesket, og den enkeltes integritet, må sikres, og det må ikke brukes som middel for andre. Det humanistiske menneskesynet viser at menneskene er likeverdige.

⁶ Jeg har fra midten av 1990-tallet tatt den reduserende tenkemåten innenfor mange kognitive tilnærminger kritisk opp. Se blant også Hammerlin 1998.

I den tilretteleggingen som har pågått, for eksempel i kriminalomsorgen, har det vært tendenser til og tegn som tydet på en utvikling av en mer monolittisk og ensidig fagholdning til metoder og opplegg, slik at visse enkeltmetoder blir dominerende. Er disse tenkt slik at de skal bli en basis for eller en standardnorm for alt arbeid som gjøres? En slik innsnevring vil i så fall stå i strid med et nødvendig humanistisk menneskesyn og et faglig, metodisk og teoretisk mangfold som nettopp ser den enkelte som en unik personlighet med særegne problemer som må løses individuelt med en faglig teoretisk og metodisk romslighet som er tilpasset den enkeltes behov og situasjon. Vår forskning har i alle år vist at det som passer for noen, ikke passer for andre. Mangfoldighet i tilbudet er derfor mest adekvat.

Også andre spørsmål blir vesentlig å stille når man skal sette i gang ulike typer opplegg, programmer og tiltak. Bl.a.: Hvordan forklarer man kriminalitet, stoffmisbruk, sosiale problemer? Hvordan forstås samfunnets- og hverdagens lidelsesproduksjon⁷? Hvordan forklares stigmatisering, sosialiseringprosesser, forholdet mellom individ og samfunn osv? Forklaringene på slike spørsmål gir retning og innhold i hva man gjør eller bør gjøre. Etter min oppfatning har det blant annet vært en tendens til å psykologisere kriminaliteten.

Determinisme og indeterminisme

Andre analytiske tilganger er også sentrale for å forklare og forstå den enkeltes utvikling som personlighet, hans/hennes handlinger, være- og tenkemåte. I filosofien kan sider ved ovennevnte motstridende tilnærminger forstås ved blant annet determinisme (1) og indeterminisme (2). Bruken av begrepene har lange tradisjoner, og den filosofiske diskusjonen om forholdet mellom dem er fremdeles aktuell.

Mens *indeterminismen*⁸ kritiserer årsaksbestemtheten og mener at individet handler av fri vilje, som et fritt og rasjonelt velgende menneske, betyr *determinisme* at «alt har en årsak» eller at «alt er forutbestemt av noe». Ikke noe skjer tilfeldig eller uten grunn, alt skjer med nødvendighet.

I den mest rendyrkede og konsekvente determinismen framstår mennesket som fullstendig ufritt og innspunnet i årsakskjeder eller styrt og formet av forhold som det ikke er herre over. Både vilje og handlingsvalg er bundet, og tanken er låst fast i en gitt ordnet, årsaksbestemt handlingsrekke. Denne rendyrkede deterministiske formen – å

⁷ Dette begrepet er utviklet av Y. Hammerlin og G. Schjelderup i boka "Når livet blir en byrde" (Ad Notam 1994); Hammerlin har også skrevet flere artikler om dette begrepet relatert til selvmordsproblematikk, kriminalitet, menneskers lidelse osv. Det går i korthet ut på å kartlegge hvordan mennesker slås ut, avviksgjøres, stigmatiseres, blir sosialt sårbare, får sin sosiale tapliste m.m. på ulike sosiale arenaer i hverdagsvirksomheten – og da i det konkrete sam- og motliv til andre. Også samfunnets ulike verdier og idealer får konsekvenser for enkeltmennesket i hverdagsvirksomheten. Den franske sosiologen og filosofen P. Bourdieu er også inne på de samme tankene når han sier at samfunnets motsetninger og samfunnskapte problemer får karakter av personlige dramaer.

⁸ Både indeterminisme, harddeterminisme og mykdeterminisme blir relatert og forklart i forhold til vold, se s. XX og videre.

betrakte mennesket fullstendig styrt av ytre eller indre betingelser – kalles innenfor filosofien for «*harddeterminisme*». Den bygger på en grunntanke om at alt som skjer og gjøres i bestemte situasjoner ikke kunne ha vært annerledes. Dermed gir man uttrykk for et «ikke annet enn»-perspektiv. Den konsekvente og harde determinismen utelukker muligheten for å kunne betrakte mennesket som fritt, autonomt og selvstendig velgende. Det man gjør, kan være bestemt av krefter eller forhold man ikke har herredømme over. For harddeterminismen er viljens frihet en illusjon, uansett om en person opplever at han eller hun fritt har valgt handlingen basert på innsikt og egne ønsker. Friheten blir likevel en illusjon når den enkelte ikke kunne valgt annerledes, og han eller hun kan følgelig ikke gjøres ansvarlig for sine handlinger.

Determinismen har vært forstått på særlig to måter, nemlig at alt er bestemt av Gud (jf. også religiøs fatalisme), eller at alt er bestemt av naturlover kontra individets erkjennelse, motiver og vilje.⁹

Relatert til kategoriseringen over kan den «harde» og konsekvente determinismen tydeliggjøres ved to ulike standpunkter som også avspeiles i individ-samfunnsforståelsen som er presentert over. Enten ved at mennesket og dets handlinger kan anses som *indrestyrt* eller determinert av forhold eller betingelser *i* individet (se pkt. a) over). Eller som at en persons være- og handlemåter oppfattes som *ytrestyrt* og dermed ensidig bestemt av sosiale forhold utenfor det selv. Det vil si objektive forhold, samfunn og miljø. Den enkelte kan bli sett på som et offer eller objekt for ytre stimuli eller påvirkning. Da settes individet i parentes. Enkeltmennesket er et sosialt produkt. Dette kalles sosial determinisme (se pkt. b) over).¹⁰ Å si at man er et produkt av arv eller miljø er et eksempel på dette. Å redusere ens handlinger til bare biologiske eller fysiologiske forhold i kroppen, eller til bare til psykologiske eller sosiale forhold, er andre reduserende former for determinisme. En måte å rendyrke det individuelle og se ensidig på de indre betingelsene som årsaker til voldsbruken, kommer til uttrykk i det vi kaller ensidige psykologiseringer og psykologisme. Man forklarer da for eksempel vold ut fra bare (eller nesten bare) psykiske forhold, man psykologiserer voldsanvendelsen eller kriminaliteten, og man forklarer og forstår volden ut fra et individual-psykologisk perspektiv. Det er bare individet og den enkeltes psyke som da er i fokus.

I en mellomstilling mellom ytterpunktene hard determinisme og indeterminisme finnes en mer moderat og mykere form for determinisme. Den kalles *myk determinisme* (eller kompatibilisme) fordi den hevder muligheten for at fri vilje er forenlig med determinismen. Her hevdes det at selv om man er determinert, knyttes det større eller mindre grader av frivillighet til handlinger. Friheten er relativ og den er situasjonsbestemt. Den myke determinismen betoner at i den grad mennesker selv velger sine handlinger ut fra innsikt og motiver, så er de frie og har ansvar for sine handlinger, men det kan være omstendigheter med stor indre og ytre tvang slik at den

⁹ Den danske professoren i kognitiv og teoretisk psykologi, Jens Mammen, har gitt meg mange viktige innspill om determinismeproblemet.

¹⁰ Sosial determinisme må skilles fra fatalismens standpunkt. Fatalisme er en tro på en uunnvikelig skjebne som alt er underkastet.

enkelte handler mer tvangsmessig eller ufritt. Blant annet hevdes det at en handling er fri hvis den som handler, kunne ha handlet annerledes hvis han eller hun ønsket det. Friheten forstås relativt, i motsetning til indeterminismen der den forstås absolutt. Mykdeterminismen har et «*både – og*»-perspektiv. Den kommer til uttrykk i teorier som ser et indre og vekselvirkende forhold mellom individ og samfunn (miljø). Den enkelte oppfattes som klart påvirket og preget av de sosiale forholdene som han/hun lever under, men den enkelte forstås også som handlende og skapende. Han/hun former seg selv og påvirker livsbetingelsene ved egne handlinger og aktiviteter. Enkelte vil vel kanskje innvende at disse analytiske rene formene ikke finnes i praksis. En slik oppfatning er feilaktig etter min oppfatning. De finnes i mer eller mindre spesielle former både innenfor visse vitenskapelige disipliner og som en del av hverdagsforståelse ved at man overdimensjonerer visse komponenter og forhold til fordel for en mer helhetlig forståelse. Da kan framstillingene bli ufullstendige eller mangelfulle og reduksjonistiske. Et viktig spørsmål blir derfor hvordan man forstår forholdet mellom individ og samfunn og menneskers handlinger, være- og tenkemåter i det sosiale livet, som individ i samfunnet – som samfunnet i individet.

Individ og samfunn

Hvis vi tar utgangspunkt i forholdet mellom individ og samfunn, kan vi grovt og analytisk sett skille mellom to hovedtyper teorier:¹¹

Teorier som splitter individ og samfunn: Det vil si de teoriene og forklaringsmåtene som forstår individ og samfunn i et ensidig, mer eller mindre atskilt og utvendig forhold som individ og samfunn.

Disse kan videre deles i to:

a) De teoriene og forklaringsmåtene som betoner individet og dets handlinger, må forstås og forklares ut fra forhold *i* individet. Slike teorier ser for eksempel det enkelte mennesket og dets handlinger som ensidig indrebestemt av det biologiske eller det psykiske og studerer individet mer eller mindre uavhengig av samfunnet, miljøet og de sosiale betingelsene/den sosio-materielle realitet vedkommende lever i. Kulturen og samfunnet settes da i parentes, som om individet lever i et sosialt og eksistensielt vakuum. Det kan også sies slik: «Det ene (individet) er hva det er, uavhengig av det andre (samfunnet)¹².» (Østerberg, 1996). Forklarer man komplekse sosiale problemer og den enkeltes personlighet, væremåte osv., bare ut fra fysiologiske eller biologiske forhold, er dette et uttrykk for biologisme; betrakter enkeltmennesket og de sammensatte sosiale problemene ut fra bare (eller nesten bare) psykologiske

¹¹ Denne kategoriseringen er hentet fra Y. Hammerlin og E. Larsen (1999): *Menneskesyn i teorier om mennesket*.

¹² Individ og samfunn, som står i parentes, er satt inn av meg. Sitatet er fra D. Østerberg (1996): *Sosialfilosofi*. Oslo: Gyldendal

forklaringer, tenker man psykologisk. Som instituttleder ved Københavns psykologisk institutt, vitenskapsteoretiker og psykolog, Niels Engelsted sier:

” ... psykologismen begår den feil at forklare noeget ikke-psykologisk psykologisk. I så fald kunne vi si at biologisme er at begå den feil at forklare noeget ikke-biologisk biologisk.”¹³

Engelsted sier videre:

"Det levendes særkende er at være en VÆREN-I-VERDEN. Verden skal derfor med i beskrivelsen, man kan ikke gjøre rede for det levende ved at forblive inden for huden." ¹⁴

b) Motsatt de teoriene som er orientert mot indrestyringen, står de teoriene og perspektivene som hevder at mennesket er utenfrastyrt eller ytrebestemt av gud(ene), "ytre krefter", samfunnet, sosiale forhold eller miljøet. Her betraktes samfunnet eller andre ytre krefter utenfor mennesket som helt dominerende og bestemmende på individet, dets personlighet, utvikling og væremåte. Å redusere den enkelte (og dets handlinger) bare til å være en sosial marionett, et offer eller bare et produkt av de samfunnsmessige betingelsene, er en form for sosiologisme.

Det finnes imidlertid ulike varianter av menneskesyn og teorier som forstår individ og samfunn i et *indre, vekselvirkende* forhold: Det vil si at de ser samfunnet i individet, individet i samfunnet. De forstås i en indre gjensidighet der de ulike komponentene er hva de er i kraft av hverandre. De viser til hverandre og kan bare forstås i og ved hverandre.

Menneskesyn i teori og praksis

Et annet viktig poeng er å se forholdet mellom teori, metode (modell), praksis, menneskesyn, ideologi og etikk/moral i et indre forhold¹⁵. Det er en tendens til at disse seks komponentene splittes opp, eller at enkelte av komponentene dominerer de andre – for eksempel at metoden eller praksis blir dominerende. De seks komponentene må altså være med i vurderingen av hva man gjør i arbeidet med mennesker. Altfor ofte beklippes nettopp forholdet mellom de fem komponentene på en måte der for eksempel

¹³ Niels Engelsted: Foredrag om biologisme og psykologisme 1999. Upublis. manus

¹⁴ Ref. Y. Hammerlins artikkel "Menneskesyn – i teorier om mennesket og teorier om selvmord" i Amundsens, Mehlum og Schjelderup: Humanistisk-medisinske perspektiver på selvmord og forebygging/Univ. i Oslo 2001

¹⁵ Se bl.a. Hammerlin, Y., Larsen, E. (1997): Menneskesyn i teorier om mennesket. Oslo: Ad Notam/Gyldendal

metode og praksis rives løs fra, eller blir fullstendig dominerende i forhold til, de andre komponentene.

Det er tendenser til at verken menneskesyn eller teorigrunnlaget blir tydeliggjort på en god og avklarende måte i valg av påvirkningsopplegg og programmer. Det kan derfor være vanskelig å forholde seg til dem. Etisk sett betrakter jeg denne uklarheten som problematisk.

I enkelte tilfelle er man svært opptatt av effekter og resultater, og det er særlig de målbare resultatene som settes i fokus eller tilstrebes – jf. ”hva virker?” – ”noe virker”, ”noe virker for noen”. Det ser også ut til at man i kravet om effektiv bruk av ressursene, igjen velger (ofte på et svært diskutabelt faglig grunnlag) suksesskriterier som tilsynelatende er kausalt målbare, og at man i klassisk positivistisk og empiristisk tradisjon legitimerer tiltak, programmer og annet ved en årsak-virknings-tenkning. Dermed betrakter man komplekse sosiale problemer ut fra en fragmentarisk eller faktoriell reduserende forenkling.

Et annet viktig område er om vi gir mer av institusjonskompetanse enn av livskompetanse i mye av det vi gjør i arbeidet med innsatte. Viktig blir det også å poengtere at man heller ikke tar alvorlig nok tapslista og lidelsen som fengslingen/soningen påfører mange innsatte. Tiltakene som gjennomføres eller utvikles må i langt større grad erkjenne ”fangenes tapsliste” og institusjonalisering (prisonisering) som et problem(jf. Y. Hammerlins ”Fangenes tapsliste”). At fengselsoppholdet også kan gi ulik delkompetanse (skole, utdanning osv.) er den andre siden av en nødvendig helhetsvurdering, nemlig soningens muligheter.

I mange tilfelle er det tendenser til at man nøyes med de praktisk gode resultatene (for enkelte), og at metoden således virker. I flere sammenhenger får en inntrykk av at det er metoden som bestemmer menneskesynet og ikke omvendt. Dette ser man særlig i det som kalles et teknokratisk menneskesyn, der man med ulike metoder og faglige begrunnelser former enkeltmennesket som da blir redusert til å være et objekt for tiltak. Et slikt menneskesyn står i motsetning til et humanistisk menneskesyn.

Menneskesyn og de andre fem komponentene som er et analyseredskap og refleksjonsredskap bør tydeliggjøres. Et eventuelt tiltak som er tenkt innført eller et opplegg som er tenkt satt i verk, må drøftes og diskuteres på en grundig måte ut fra de nevnte komponentene. Man bør spørre om hvilket menneskesyn som kommer til uttrykk i den ideologien, teorien og den metoden som er tenkt anvendt. De samme analytiske spørsmålene kan stilles overfor betjentrollen og fangerollen. At dette blir gjort, er både et etisk og faglig ansvar som man har overfor ulike involverte. Det er viktig å unngå et jeg/vi-det-forhold, for å bruke M. Bubers terminologi.

Kort og godt: Se mennesket! – se mennesket i fengsel som personlighet og integritet. Spørsmålet er om ikke vi i kriminalomsorgen ved våre kategoriseringsprinsipper er storprodusenter av stigmaer når vi skiller fangegrupper som vi gjør. Dermed oppstår ytterligere etiske dilemmaer.

Litteratur

Jeg viser her til litteratur der jeg selv og med kolleger har behandlet problemet

- Hammerlin, Y. (2006): *Fangebehandling, fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt fra 1970-2006*. Studien går også tilbake til 1850-tallet. Dr. filosofarbeid
- Hammerlin, Y., Larsen, E. (1997): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Oslo: Ad Notam Gyldendal [finnes også i dansk utgave Klim forlag]
- Hammerlin, Y., Larsen, E. (200): *Tungtsonende*. Oslo: KRUS/Dokumentasjon & debatt, nr. 1/2000
- Hammerlin, Y., Kristoffersen, R. (1998): *Habilitering som livsmestringsprosess*. Oslo: KRUS/Dokumentasjon & debatt, nr. 1/1998
- Hammerlin, Y. (1998): Fullbyrdingens innhold. I rapporten *Aktiv kriminalomsorg – et tryggere samfunn*. Kriminalpolitisk konferanse, Sundvollen oktober 1998
- Hammerlin, Y. (2001): Noen refleksjoner over menneskesynet i kriminalomsorgens ulike metoder. I rapporten *Straffegjennomføring – programmert eller egenstyrt?* Referat fra kriminalpolitisk konferanse (Sundvollen) 23-24 oktober 2001
- Hammerlin, Y. (2001): *Kriminalomsorg og menneskesyn*. Tidsskrift for Kriminalvård, 2001:1
- Hammerlin, Y. (1994): *Tidsglimtet – et fengselssystem eller kriminalomsorg i endring?* I Festskrift til Kåre Bødal. Oslo: Justisdep./KRUS
- Hammerlin, Y. (2004): Omsorg, behandling – men også sublimetoder for sosial kontroll og underkastelse i et repressivt system? I *Psyke & logos* (dansk tidsskrift utgitt av Dansk Psykologisk forlag og Univ. i København). Biblioteket på KRUs har artikkelen

Menneskesyn og verdigrunnlag i Kriminalomsorgen

Anne Mari Dahl, KRUS

Hvorfor straffer vi?

”Det har ofte blitt sagt at samfunnet alltid har brukt straff, men man har aldri blitt enige om *hvorfor* man straffer” (Andenæs, 1996 s. 9). For hva er egentlig begrunnelsen for å straffe?

I tiltaksplanen ”Rask reaksjon - tiltak mot soningskø og for bedre innhold i soningen”, utgitt av justis – og politidepartementet 2006, kan vi lese at samfunnets bruk av straff har flere formål. Straffen skal motvirke samfunnsmessig uakseptable handlinger og bidra til å opprettholde lovlydighet og en høy moralsk standard. Den skal tjene til skrekk og advarsel og beskytte befolkningen mot nye lovbrudd. Dette kalles straffens allmennpreventive formål. Straffen retter seg også mot den enkelte lovbrøyer, den skal forhindre at den enkelte lovbrøyer begår nye lovbrudd (individualprevensjon).

Tankene rundt straff gikk tidligere ut på at lovbrøyeren skulle ha det vondt, i form av fysisk avstraffelse. Da vi sluttet med denne formen å straffe på (legemsstraffen ble avskaffet i 1814) gikk vi i følge Schaanning (2001) over fra å pine kroppen til å pine sjelen. ”Straffen er at fangen skal være lei seg. Fengslet benytter en gjøre-lei-seg-teknologi. Straffen skal fremdeles svi, men ikke ved at man bruker glødende tenger, smeltet bly, kokende olje eller brennende harpiks. Den skal svi ved at fangene blir triste og lei seg fordi de blir fratatt godene de kunne ha benyttet seg av hvis de hadde gått fritt omkring” (Schaanning, 2001 s. 5).

Smerte til tross; de siste to hundre år har tanken om *behandling* av lovovertrøyeren stått sentralt i utformingen av det som da het fengselsvesenet, selv om formene for behandling har skiftet. Første halvdel av 1800-tallet stod eneromsbehandlingen sterkt. Man skulle forhindre at fangene påvirket hverandre, og da vi fikk Botsfengselet i Oslo i 1851 var prinsippet at fangene skulle holdes strengt atskilt både i jobb og fritid (Andenæs, 1996). Fangene skulle drives til bot og bedring. Gradvis ble dette systemet avløst av fellesskap, fordi man mistet troen på eneromsystemet. I fengselsloven fra 1958 heter det at ”de innsatte skal behandles med fasthet og alvor, slik at deres muligheter for tilpasning i samfunnet søkes fremmet” (Andenæs, 1996 s. 41)

Humanisme

I dag er det de humanistiske prinsippene som skal styre hvordan en ansatt i kriminalomsorgen skal forholde seg til de innsatte, og behandlingsoptimismen står fortsatt sentralt. Det humanistiske menneskesynet inneholder en tro på at alle mennesker har muligheter til å forandre seg, uansett alder, lidelse eller fysisk og psykisk utrustning (Larsen i Meek Hansen (red.) 1999). Humanismen er en tradisjon som går langt tilbake i tid, og det er Sokrates (ca. 470-399 f. Kr) som fremstår som den første humanisten. I følge Sokrates ville den som hadde den rette kunnskapen også handle rett (Aadland, 2003). Selv om røttene til humanismen går helt tilbake til de gamle grekerne, kom ikke begrepet humanisme i bruk før på 1300-tallet. Begrepet oppstod i de kirkelige kretser og søkte å finne et mer menneskelig kristendomsideal. Tankegangen fra de gamle grekerne fikk en renessanse. I denne epoken satt de lærde det enkelte mennesket i sentrum for tenkning, litteratur og billedkunst. Historikere er ikke enige om renessansen var noen ensartet strømning, men de enes om at den sterke betoningen av menneskets egenverdi og fornuft fikk stor betydning for utviklingen av den moderne individualismen. I økende grad ble det enkelte menneskets egenverdi fremhevet, på bekostning av samfunnets eller kirkens verdi. Det er denne individualismen som utgjør en av bærebjelkene i menneskerettighetene (Bergem, Karlsen og Slydal, 2002).

I motsetning til teologien som har Gud i sentrum og naturvitenskapen som har naturlovene i sentrum, setter humanismen mennesket i sentrum. Hovedvekten ligger på at mennesket har innsikt og kunnskap om det gode, og har evnen til å realisere det gode i etisk handling (Aadland, 2003). Den greske filosofen Protagoras (ca. 485-415 f. Kr.) blir ofte sitert i denne sammenheng; ”Mennesket er målestokk for alle ting” (ibid. s. 106). Humanismen er som nevnt sentralt i menneskerettighetene, som er begrunnet i en erkjennelse av at ethvert individ har en egenverdi med grunnleggende krav på respekt for sitt liv, sin verdighet og sin personlige integritet (Bergem, Karlsen, Slydal, 2002). I artikkel 1 i Verdenserklæringen om menneskerettigheter som ble vedtatt av Generalforsamlingen i FN 10. desember 1948, kommer dette med individualisme tydelig frem; ”Alle mennesker er født frie med samme menneskeverd og menneskerettigheter. De er utstyrt med fornuft og samvittighet og bør handle mot hverandre i brorskapets ånd”. Dette gjelder også for de som kan bli behandlet dårligere enn folk flest; for eksempel de som sitter i fengsel. ”Fengsler som institusjon krever høy bevissthet om menneskerettighetene. Lukkede anstalter åpner i seg selv for maktmisbruk, fordi innsyn og gjennomsiktighet er begrenset, og fordi systemet er totalitært. Fengslene er et helt konkret uttrykk for statens makt – der legitim maktutøvelse finner sted” (Grinde i Larsen (red.), 2001 s. 50). Nelson Mandela har uttrykt det slik: ”It is said that no one truly knows a nation until one has been inside the jails. A nation should not be judged by how it treats its highest citizens, but its lowest ones” (Coyle, 2002 s. 15)

Menneskerettigheter

Et helt sentralt trekk ved menneskerettighetene er at de er universelle, det vil si at de skal gjelde alle mennesker over alt (Grinde i Larsen (red.), 2001). Menneskerettighetene inneholder regler for forholdet mellom privatpersoner på den ene siden og myndigheter på den andre. Rettigheter og plikter er to sider av samme sak. Individene er rettighetsbærere, mens pliktene til å respektere rettighetene er tillagt myndighetene (Høstmælingen, 2005). Selv i et demokratisk system som vårt har myndigheter mye makt, og denne makten må brukes forsvarlig. Dette er viktig for fengselsbetjenter, noe som også er nedfelt i Stortingsmelding 27: ”Kriminalomsorgen er en del av samfunnets maktapparat. Det gir en særskilt forpliktelse til etablere et verdi- og normsett som regulerer maktutøvelsen. Det kan oppstå en konflikt mellom samfunnets behov for beskyttelse og enkeltpersoners frihetsinteresser. Det er derfor viktig at kriminalomsorgens beslutninger fortsatt forankres i et humant og demokratisk verdigrunnlag” (St.mld 27, s. 26).

1. generasjonsrettigheter

Det er vanskelig å si konkret når eller hvordan menneskerettighetenes ”moderne” historie begynner. 300 år før Kristus, i det gamle Hellas, hadde man tanker om menneskerettigheter. Dette ble kalt naturrett, og var normer som skulle være felles for alle mennesker uavhengig av tid, sted og status, og som sto over alle de menneskeskapte normene (Høstmælingen, 2003). Deler av dette tankegodset ble tatt opp i romerretten. Det er likevel først i den engelske Magna Carta av 1215 at vernet om individuell frihet blir forpliktende. En oppfølging og en utvidelse av disse tankene kom i den engelske Bill of Rights i 1689.

Dette henger sammen med fremveksten av kapitalismen på 1500 og 1600-tallet. Det vokste frem en ny samfunnsklasse i Europa, som vi omtaler som borgerskapet. Til å begynne med bestod denne gruppen av handelsmenn og håndverkere, men med fremveksten av industrialiseringen fra midten av 1700-tallet ble borgerskapet en mer sammensatt klasse som etter hvert bestod av fabrikkere, ingeniører, advokater og leger (Bergem, Karlsen og Slydal, 2002). Denne nye samfunnsklassen ble den fremste drivkraften for politisk likhet. Disse anstrengelsene skyldtes mest at samfunnets øverste sjikt, adelen og aristokratiet, hadde gitt seg selv en rekke økonomiske og politiske privilegier som gav dem fordeler i kampen om de viktigste posisjonene i samfunnet. I tillegg til at borgerskapet ønsket likhet, kjempet de også for frihet. Dette innebefattet både yringsfrihet og religionsfrihet, men også økonomisk frihet. Borgerne ville drive forretningsvirksomhet uten unødvendig innblanding fra staten (ibid). Parolen fra den franske revolusjon i 1789 er kjent; ”frihet, likhet, brorskap”. Disse rettighetene, som vi kaller sivile og politiske rettigheter, er 1. generasjonsrettigheter.

2. generasjonsrettigheter

Utover på 1800-tallet tiltok industrialiseringen, og i løpet av 1800- og 1900-tallet ble nye rettigheter kjempet frem. Disse nye rettighetene dreide seg om på en bedre måte å ivareta menneskers sosiale og økonomiske behov; rett til mat, rett til bolig, helse og fritid. Disse rettighetene fulgte historisk etter frihetsrettighetene, og omtales derfor som 2. generasjonsrettigheter. Etter hvert som borgerskapet kjempet seg til mer politisk og økonomisk makt i de ulike europeiske nasjonalstatene utover på 1800-tallet, ble motsetningene mellom det kapitalistiske borgerskapet og arbeiderne stadig mer tilspisset. Mange steder levde arbeiderne under svært dårlige forhold; de hadde lav lønn, lange arbeidsdager og ble nektet retten til å organisere seg. Den mest kjente talsmannen for arbeidernes rettigheter på denne tiden er Karl Marx (1818-1883). Strømningen Marx var representant for kaltes sosialismen. I følge sosialistene var borgerskapet like ufølsomme overfor arbeiderne som adelen tidligere hadde vært overfor borgerskapet. I Norge var det Marcus Thrane som organiserte den første arbeiderbevegelsen. Han ville blant annet ha allmenn stemmerett for menn uavhengig av inntekt, samt at retten til arbeid var en menneskerett.

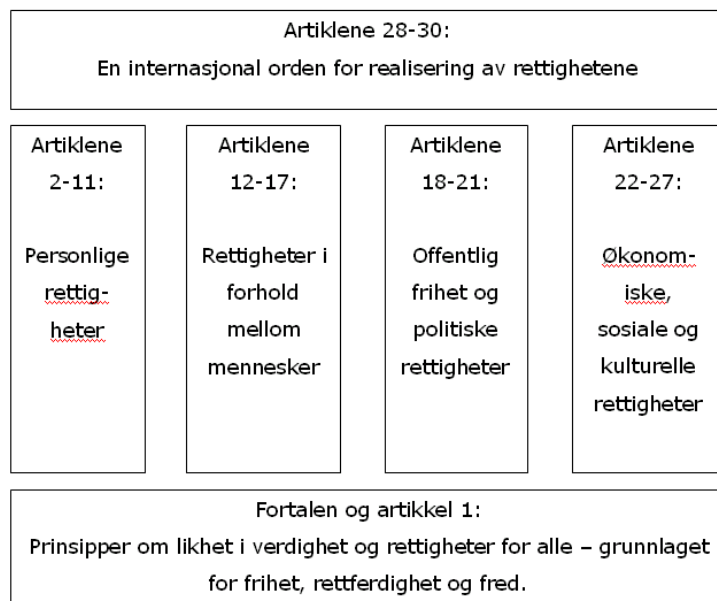
Arbeiderbevegelsens kamp ble ført parallelt med kampen for andre gruppers rettigheter, og en av disse gruppene var kvinner. Kampen for demokrati og naturlige rettigheter hadde så langt utelatt halve menneskeheten; nemlig kvinnene. Mot slutten av 1800-tallet ble kravene om likestilling ført videre av arbeiderbevegelsen. Likestilling mellom kjønnene ble sett på som en del av den generelle kampen mellom klassene i samfunnet.

FN opprettes

Til tross for sosial og økonomisk fremgang i Europa på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, var det mange uløste spørsmål og sterke spenninger mellom de konkurrerende stormaktene Russland, Østerrike-Ungarn, Tyskland, Frankrike og Storbritannia (Bergem, Karlsen og Slydal, 2002). Disse spenningene gjaldt blant annet grensespørsmål, økonomiske interessekonflikter og kamp om kolonier. Det lot seg ikke gjøre å finne en løsning på disse kompliserte spørsmålene, og 1. verdenskrig startet i 1914. Etter at krigen var over i 1918 ble Folkeforbundet opprettet. Dette forbundet var en internasjonal organisasjon som skulle blegge konflikter og forhindre nye kriger, og var på mange måter forløperen til FN (ibid). Folkeforbundet oppnådde resultater på flere områder, men klarte ikke å bevare freden. I 1930-årene meldte Italia og Tyskland seg ut, og da Tyskland gikk til krig mot Polen i 1939 grep ikke Folkeforbundet inn. Under 2. verdenskrig var forbundet helt på sidelinjen, og ble senere oppløst. Under 2. verdenskrig ble tankene om demokrati og ytringsfrihet forkastet i land som Tyskland, Italia og Spania. Disiplin og ønsket om en sterk stat var ideologien, og makten skulle ligge hos en person; nemlig føreren.

FN ble planlagt allerede under 2. verdenskrig. 1. januar 1942 undertegnet 26 av de allierte statene en erklæring om en fremtidig verdensorganisasjon som skulle arbeide for fred, mellomstatlig samarbeid og utvikling. Formelt ble organisasjonen stiftet i San Francisco i 1945 (Bergem, Karlsen og Slydal, 2002). Overgrepene som fant sted i nazi-Tyskland åpnet verdenssamfunnets øyne for et internasjonalt vern om menneskerettighetene. Verdenserklæringen om menneskerettighetene ble som nevnt vedtatt av FNs generalforsamling 10. desember 1948. Da hadde man arbeidet i to år for å bli enige om hva erklæringen skulle inneholde. Det er i denne Verdenserklæringen man finner en samlet liste over hva man i FN-sammenheng skal oppfatte som menneskerettigheter. Ansvar for utarbeidelsen av Verdenserklæringen ble gitt til FNs Menneskerettighetskommisjon, og det var også denne kommisjonen som hadde hovedansvaret for å videreutvikle menneskerettighetene. De skulle presisere innholdet i menneskerettighetene og få statene til å anerkjenne dem, samt utvikle et system for overvåking og kontroll av statenes gjennomføring. Dette førte til de to konvensjoner (avtaler) som ble vedtatt i 1966. Den ene konvensjonen dreier seg om sivile og politiske rettigheter (artiklene 1-21) som i hovedsak beskriver rett til liv, beskyttelse mot tortur og vilkårlig arrest, likhet for loven, ytringsfrihet og forsamlingsfrihet. Den andre konvensjonen dreier seg om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (artiklene 22-28), og tar for seg blant annet retten til arbeid, levestandard, helse, utdanning og sosial trygghet (Grinde i Larsen (red.) 2001).

Artiklene i verdenserklæringen er bygget opp over et system som en av de sentrale forhandlerne, den franske Nobelprisvinneren Renè Cassin, har beskrevet som et ”hus”, med en ”grunnmur”, fire ”søylar” og et ”tak”:

(Cassin's modell for verdenserklæringen, hentet fra Høstmølingen 2003)

De to konvensjonene er annerledes enn Verdenserklæringen på flere måter. De er juridisk bindende for land som har godkjent og undertegnet dem. De innfører en ny rettighet, alle folks og nasjoners rett til selvbestemmelse, som innebærer retten til å løse sine egne problemer og forme sin egen fremtid. Det ble også etablert et apparat for internasjonal overvåkning av menneskerettigheter. Denne overvåkingen blir gjennomført av Menneskerettighetskomiteen (Selby, 1988). De viktigste konvensjonene er FNs seks hovedkonvensjoner i tillegg til Europarådets menneskerettighetskonvensjon av 1950. Det er de to konvensjonene skissert ovenfor, samt rasediskrimineringskonvensjonen av 1965, kvinnediskrimineringskonvensjonen av 1979, torturkonvensjonen av 1987 og barnekonvensjonen av 1989 (Høstmælingen, 2005).

Menneskerettighetene i Norge i nyere tid

Særlig fra begynnelsen av 1990-årene har menneskerettighetene spilt en viktig rolle i den offentlige debatt i Norge (Bergem, Karlsen og Slydal, 2002). Det er blitt vanligere å henvise til menneskerettighetene med etiske eller juridiske spørsmål. FNs konvensjon mot tortur (TK) ble vedtatt av FNs generalforsamling 10. desember 1984 og trådte i kraft 26. juni 1987. Tortur står for mange som selve symbolet på krenkelse på menneskerettighetene (Høstmælingen, 2003). ”The international human rights instrument do not leave room for any doubt or uncertainty in respect of torture and ill-treatment” (Coyle, 2002 s. 34). Torturkonvensjonen har som mål å forhindre at mennesker blir utsatt for tortur slik dette forstås i konvensjonen. ”Tortur er enhver handling hvorved alvorlig smerte eller lidelse, enten fysisk eller psykisk, bevisst blir tilføyet en person” (Høstmælingen 2003 s. 52) Statene er ansvarlige når ”slik smerte eller lidelse påføres av eller på tilskyndelse av eller med samtykke eller aksept fra offentlige tjenestemenn eller annen person som opptre i embets medfør” (ibid). Komiteen som ble opprettet skulle inspisere fengsler og andre lukkede anstalter, og besøkte Norge i 1993, 1997, 1999 og i 2005. Etter besøk i fengsler har den rettet kritisk søkelys mot bruken av varetekt i Norge, både for varetektsinnsatte i politiarrest og varetektsinnsatte som oppholdt seg i fengsel (Kofoed i Larsen (red.) 2001). I følge komiteen blir personer sittende for lenge i politiarrest hvor de fysiske forholdene er lite tilfredsstillende. Komiteen anbefaler også at norske domstoler bør bli mer restriktive når det gjelder å tillate isolasjon og brev- og besøksforbud over lengre tid (Bergem, Karlsen og Slydal 2002).

Menneskerettigheter, verdier og verdigrunnlag

Forholdet mellom verdier og menneskerettigheter kan ses som en symbiose, hvor verdiene har skapt (og dels skaper) rettighetene, mens rettighetene er skranker for

myndighetenes bruk av verdier (Høstmælingen, 2005). Humanismen og menneskerettighetene er idealistiske og dynamiske. Det legges stor vekt på verdier og moral, og på arbeid for det beste for menneskene. Slike forhold kan endre seg over tid, eksempelvis har terskelen for tortur blitt senket, og utviklingen av respekt for privatlivet som har medført beskyttelse for homoseksuell aktivitet (Høstmælingen, 2005). Det verdigrunnlag vi bygger hele vårt samfunn på, er i stor grad resultatet av en etisk debatt. Etikk er dermed knyttet til spørsmålet om hvilke verdier vi ønsker å prioritere og i hvilken retning vi ønsker at samfunnsutviklingen skal ta (Fjørtoft og Skorstad 1998). Dette gjenspeiler seg i Stortingsmelding 27, som Straffegjennomføringsloven bygger på. "Et tydelig verdigrunnlag representerer et viktig "lim" i organisasjonen" (s. 26). Det presiseres også at det ikke tidligere har vært et tydelig verdifundament i kriminalomsorgen, og at etaten gjennom Stortingsmelding 27 har fått et enhetlig og felles verdifundament basert både på humanisme og menneskerettigheter.

Fengselsbetjenter arbeider innenfor et velferdssamfunn med velferdsstaten som det øverste styringsorganet. Velferdsstaten bygger på humanisme, med verdier som solidaritet, rettferdighet og medmenneskelighet (Fjørtoft og Skorstad 1998). Tilsatte i kriminalomsorgen vil ofte oppleve at det er motsetning mellom samfunnets krav på beskyttelse på den ene siden, og den enkelte innsattes individuelle interesser på den andre siden. Dette stiller store krav til den enkeltes evne til å kunne se dilemmaer og kunne håndtere motstridende interesser på grunnlag av både formelle og mer uformelle retningslinjer (Kofoed i Larsen (red.) 2001). For om vi tar utgangspunkt i at balansen mellom hensynet til samfunnets sikkerhet og den enkelte innsattes interesser dreier seg om den innsattes fremtid, vil både samfunnet og den innsatte ha sammenfallende interesser (ibid). I "Alminnelig tjenesteinstruks for fengselsvesenets tjenestemenn" § 1.2 står det at "Tjenestemennene plikter å sette seg inn i de regler for behandling av den innsatte og for tjenesten for øvrig som er gitt i reglementet for fengselsvesenet, i den alminnelige tjenesteinstruks og i de særskilte regler som er gitt for den enkelte anstalt eller den enkelte stilling". Det innebærer at alle som jobber som fengselsbetjenter må ha verdigrunnlaget i ryggmargen for å kunne utføre jobben sin på en forsvarlig måte.

I fagstrategien for kriminalomsorgen (2004-2007) kan vi lese

"Det enkelte tiltak må også gis en legitimitetskontroll, hvor vi ved siden av å sikre det lovmessige grunnlaget for tiltaket forsikrer oss om at det er forenlig med det nasjonale og internasjonale samfunns overordnede sett av verdier. FN og Europarådet har utarbeidet rekommandasjoner for behandling av innsatte i fengsel. De er ikke bindende, men anses likevel som retningsgivende. Vi ska ta sikte på "å redusere til et minimum de skadelige virkninger av frihetsberøvelsen samt de forskjellene mellom fengselslivet og et liv i frihet som bidrar til å nedsette de innsattes selvrespekt eller følelse av personlig ansvar" (Europeiske fengselsregler § 65).

Altså; fengsel skal ikke være mer fengsel enn nødvendig.

Verdier og prinsipper i kriminalomsorgen

Kriminalomsorgens verdier er nedfelt i Stortingsmelding 27, og det er fire grunnleggende verdier som er viktig å forholde seg til som tilsatt i kriminalomsorgen.

De grunnleggende verdiene er:

- strafferettslige reaksjoner skal gjennomføres på en for samfunnet betryggende måte
- domfelte skal være beskyttet mot overgrep og vilkårlighet
- gjennomføringen skal bygge på individuelle behov og forutsetninger og støtte domfeltes vilje til å bryte med kriminaliteten
- straffelovgivning, rettspraksis og fullbyrding skal bygge på humanitet, rettssikkerhet og likebehandling.

Som vi ser går dette med individuelle behov som kjennetegner humanismen og menneskerettighetene som en rød tråd gjennom disse verdiene. Den samme røde tråden ser vi også i ”Yrkesetiske retningslinjer for Kriminalomsorgen” som kom i 2001. For ved gjennomføring av fengselsstraff vil kriminalomsorgens ansatte måtte komme tett innpå de straffedømte og regulere hverdagen, med pålegg, direktiver, veiledning, læring og i noen sammenhenger ved bruk av tvang. Straffegjennomføringsloven gir de rettslige rammene rundt denne påvirkningen og maktutøvelsen, men de skjønsmessige temaene i lovverket gir stor handlefrihet. Derfor er holdninger og verdier vi har med oss et viktig virkemiddel for de som er ”maktutøver” i sitt daglige virke. Verdigrunnlaget er nedfelt i Stortingsmeldingen, og de Yrkesetiske retningslinjene skal fungere som et hjelpemiddel.

Tjenestemannsorganisasjonene hadde gjennom mange år etterspurt slike yrkesetiske retningslinjer for kriminalomsorgens ansatte da de kom i 2001. Hvorfor er det viktig med slike retningslinjer? For det første forvalter de profesjonelle yrkesgruppene, i denne sammenheng fengselsbetjentene, en kunnskap som de fleste ikke har (Fjørtoft og Skorstad 1998). Det er betjentene som best kjenner forholdet mellom innsatt og ansatt, og hvilke problemer man kan komme til å møte i hverdagen. I tillegg har betjentene et teoretisk begrepsapparat som den innsatte ofte ikke er i besittelse av, noe som innebærer at den innsatte på sett og vis er prisgitt betjentens vurderinger. Et faglig begrepsapparat er viktig for å kunne systematisere, begrunne og finne løsninger på den innsattes forskjellige problemer (ibid). For det andre inneholder yrkesetikken for fengselsbetjenter flere elementer. Den angir som vist formål, verdier, prinsipper og retningslinjer for atferd eller ønsket handling. I tillegg beskrives problemområder og metoder for løsning av dilemma. Refleksjoner rundt aspektet makt er også viktig. De innsattes avmakt skal reduseres gjennom blant annet profesjonens etiske bevisstgjøring.

I Stortingsmelding 27 er det, i tillegg til de fire verdiene, også skissert åtte prinsipper de tilsatte i kriminalomsorgen skal forholde seg til. Flere av disse prinsippene dreier seg om forholdet mellom innsatt og ansatt. Et av prinsippene som relaterer seg direkte til de

tilsatte, er at dagliglivet i fengslene skal preges av aktivt samvirke (Kofoed i Larsen (red.) 2001). Menneskelig kontakt er viktig for påvirkning og utvikling av de innsatte. Et godt miljø skapes i situasjoner hvor tilsatte og innsatte omgås gjennom daglige gjøremål (les mer om miljøarbeid i artikkelen ”Miljøarbeid i fengsel” av Heidi Drægebø). Et annet prinsipp er at ”de tilsatte er kriminalomsorgens viktigste ressurs” (St.mld. 27 s. 28). Det er viktig at tilsatte opptrer som gode rollemodeller i miljøet, fordi mange innsatte har manglet positive påvirkningsfaktorer i sitt tidligere miljø. Normer og verdier internaliseres, vedlikeholdes og endres gjennom sosialiseringprosessen. Slike normer og verdier er både en internalisert del av vår sosiale identitet, og samtidig egenskaper ved det samfunnet vi lever i (Fjørtoft og Skorstad 1998). En god relasjon mellom ansatte og innsatte kan også bidra til den dynamiske sikkerheten, som ligger i tjenestemennenes faktiske tilstedeværelse (St.mld. 27). Den enkelte innsatte skal bli sett på som kreativ og reflekterende, som et individ med individuelle behov. De innsatte skal møtes med respekt fra de ansatte, og det skal være et miljø i fengselet som er ivaretagende og som gir muligheter for utvikling (Larsen i Larsen (red.) 2001).

Avsluttende kommentarer

Det verdimesse og prinsipielle grunnlaget for kriminalomsorgen finner vi som beskrevet i Stortingsmelding 27, og verdigrunnlaget hviler på en kombinasjon av et humanistisk menneskesyn og menneskerettighetene. Straffegjennomføringsloven bygger på Stortingsmeldingen, og i tillegg har fengselsbetjenter ”Allmenn tjenesteinstruks for fengselsvesenets tjenestemenn” og Yrkesetiske retningslinjer de skal forholde seg til. Alle betjenter plikter til å sette seg inn i både verdigrunnlag og regelverk, og i følge Vegard Karlsen er det uetisk å tre inn i en rolle uten å være bevisst hvilke verdier en ønsker å fremme (Karlsen i Larsen (red.) 2001). Kriminalomsorgens medarbeidere er i en særstilling i samfunnet, og den enkelte må ha sin oppmerksomhet rettet mot egen maktutøvelse samtidig som man skal arbeide for å skape muligheter for endring av handlingsmønsteret hos den enkelte domfelte. Menneskesyn og synet på mellommenneskelige relasjoner har betydning for hvordan vi velger å løse problemer (Fjørtoft og Skorstad 1998). Midt i det komplekse – mellom kontroll, omsorg, makt, åpenhet, grensesetting og medmenneskelighet – står altså fengselsbetjenten.

Litteratur

- Aadland, E. (2003): *"Etikk for helse- og sosialarbeidarar"*. Oslo: Det norske samlaget
- Andenæs, J. (1996): *"Straffen som problem"*. Exil Forlag A/S
- Bergem, K., Karlsen, G. M., Slydal, B. (2002): *"Menneskerettigheter en innføring"*. Oslo: Humanist Forlag
- Coyle, A. (2002): *"A Human Rights Approach to Prison Management"*. UK: Internatonal Centre for Prison Studies
- Fjørtoft, K., Skorstad, B. (1998): *"Etikk i sosialt arbeid"*. Oslo: Ad Notam Gyldendal AS
- Høstmælingen, N. (2003): *"Internasjonale menneskerettigheter"*. Oslo: Universitetsforlaget
- Høstmælingen, N. (2005): *"Hva er menneskerettigheter"*. Oslo: Universitetsforlaget
- Larsen, E. (red.) (2001): *"Etikk og moral på en utfordrende yrkesarena"*. Oslo: Kriminalomsorgens utdanningscenter
- Meek Hansen, W. (red.) (1999): *Fengselsbetjent. Kompetanse – kontakt – fremtid*. Oslo: Kommuneforlaget AS
- Schaanning, E. (2001): *Straff og særreaksjoner i historisk perspektiv*. Foko-nytt 3/2001
- Selby, D. (1988): *Menneskerettigheter*. Oslo: J. W. Cappelens forlag a.s
- Storingsmelding 27 (1997-98): *Om kriminalomsorgen*. Oslo: Det kongelige justis- og politidepartement
- Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007. Oslo: Det kongelige Justis- og politidepartement, Kriminalomsorgsavdelingen.
- Rask reaksjon – tiltak mot soningskø og for bedre forhold i soningen. Oslo: Det kongelige justis- og politidepartement.
- Yrkesetiske retningslinjer for Kriminalomsorgen. Oslo: Det kongelige Justis- og politidepartement, Kriminalomsorgsavdelingen.

Veien mellom etikk og moral

*What good am I if I know and don't do,
If I see and don't say, if I look right through you,
If I turn a deaf ear to the thunderin' sky,
What good am I?
Bob Dylan*

Terje E. Fredwall, KSF

Det er et stort ansvar kriminalomsorgen har fått: Vi skal fullbyrde de reaksjoner som domstoler eller påtalemyndighet har besluttet. Å frata et menneske friheten er én av de kraftigste former for maktutøvelse vi har i vårt samfunn. Det er derfor etikk og kommunikasjon, menneskesyn og empati er så viktige deler av yrkeshverdagen, og det er derfor kriminalomsorgen stiller så store krav til tilsattes væremåte og holdninger.

Etikk er refleksjon over handling, det vi tenker, leser og resonnerer oss frem til. Moral knytter seg til hva vi faktisk gjør. Veien mellom disse, forholdet mellom tanke og atferd, kunnskap og handling, blir dermed av stor betydning for en etat som forvalter betydelig makt over andre. Måten vi møter den innsatte på. Hva vi gjør for å sette oss inn i hans eller hennes livssituasjon. Hvordan vi opplever egen og andres sårbarhet i kontrollsituasjonen. Dette er områder kriminalomsorgsetikken formulerer regler og forventninger til og som vi som tilsatte behøver å reflektere over før vi står i situasjonen og skal foreta våre valg.

Vi skal i dette kapitlet gå nærmere inn på de verdier og etiske tenkemåter som etter vårt syn bør ligge til grunn for betjentarbeidet. Vi skal se hvordan plikter og regler er med på å skape forutsigbarhet og vern om ethvert menneske. Vi skal argumentere for at disse pliktene samtidig må ses i sammenheng med følgene av våre handlinger, og vi skal understreke viktigheten av å la idealer og holdninger bli en integrert del av oss som yrkesutøvere. Slik vil vi forsøke å bidra til økt innsikt og kompetanse om sentrale etiske standpunkter – om ikke så mye for å presentere ferdige løsninger og svar, som for å stimulere den enkelte til økt bevissthet omkring egne holdninger og handlingsvalg.

Det moralske ansvar

Hvor selvsagt det enn høres ut: Som tilsatte i kriminalomsorgen har vi et moralsk ansvar overfor ethvert menneske vi møter, uavhengig av hvordan de oppfører seg, hvilke verdier de har eller hva de tidligere har gjort.

Få har beskrevet dette ansvaret bedre enn Knud E. Løgstrup, den danske teolog og filosof som på midten av femtallet utga boka *Den etiske fordring*. Skrevet mot en bakgrunn av fem år med verdenskrig, en stadig kaldere øst-vestakse, og en vestlig, kulturell opplevelse av fremmedgjøring og ensomhet (også kjent som modernismen), tegner han her et bilde av en tilværelse i gjensidig avhengighet. ”Gjennom vår holdning til hverandre er vi med på å gi hverandres verden dens form. [...] Jeg er med på å gjøre den rommelig eller trang, lys eller mørk, mangfoldig eller kjedelig – og ikke minst er jeg med på å gjøre den truende eller trygg. Ikke gjennom teorier eller anskuelser, men ganske enkelt gjennom min holdning”, skriver han og skisserer på den måten den forpliktelsen som ligger til grunn for alle våre relasjoner: Vi er og blir hverandres skjebne og verden (Løgstrup 1999:39f).

For Løgstrup er det en sentral tanke at moralen verken begynner i et spørsmål om hva den andre har gjort for meg, eller i betraktninger over hvilke handlinger hun har gjort som fortjener min respons. I stedet fremhever han at vi har en grunnleggende forpliktelse overfor ethvert menneske vi treffer – ikke ved å påta oss ansvaret for den andres handlinger, vilje eller personlighet, men gjennom å finne de rette handlinger overfor henne.

Dette er den nerven som treffer oss i alle mellommenneskelige møter, og dette er det etiske livs grunnfenomen: Vi har aldri med et annet menneske å gjøre uten at vi holder noe av dets liv i våre hender. Det kan være svært lite, en forbigående stemning eller et kort møte på en fortauskafé. Men det kan også være atskillig mer, ja, så skremmende mye at det simpelthen er opp til den enkelte om den andre skal lykkes med livet sitt eller ikke. Som jeg er avhengig av andre, er andre på en eller annen måte avhengige av meg. Dette gjelder ethvert møte og enhver relasjon; når vi møter en annen, utfordres vi til å følge det etiske kravet den menneskelige tilværelsen stiller oss. Å befinne seg i en moralsk situasjon er på den måten å rette oppmerksomheten mot den andre. Det er å si at ansvaret for å ta vare på dette livet er mitt, og det er å bruke av alt man har av skjønn, empati, kunnskap og innsikt for å møte dette mennesket på en etisk forsvarlig måte.

Et grunnleggende vern

Hvordan griper vi så dette ansvaret an? Og på hvilken måte får det konsekvenser for kriminalomsorgens arbeid? Vi tror et naturlig og godt sted å begynne letingen etter dette

”hvordan”, er i pliktetikken, den innfallsvinkel som kanskje er mest utbredt i hverdagslivets måte å tenke etikk på.

I pliktetikken setter vi enkelt sagt opp kategoriske regler i form av påbud, forbud eller tillatelser for å gi rammer for det moralske samlivet med andre mennesker. Det møter oss som et ”du skal” eller et ”du skal ikke”, som et ”det er tillatt” eller et ”det er ikke tillatt”. På den måten anretter vi gjerder omkring hvert menneskes liv, regler og normer som fungerer som rettesnorer for hvordan vi skal leve som mennesker blant andre. Tenk bare på religiøst funderte verdikataloger som De ti bud og Den gylne regel. På Menneskerettighetserklæringen, FNs barnekonvensjon eller de lover, forskrifter og rundskriv som vi i kriminalomsorgen til daglig forholder oss til. Felles for dem alle er at de formulerer plikter som skal følges, normer og regler som er med på å etablere rammer rundt våre liv – og som slik er tenkt å verne oss mot urettferdighet, krenkelse og vilkårlighet.

Det skal ikke mange linjer til for å vise hvor kaotisk samfunnet ville blitt hvis slike normer og regler ikke var til. Hvis det for eksempel ikke fantes et lovverk som regulerte hvordan man skulle oppføre seg som bilist i Norge, hvis det var opp til hver enkelt dagsform og innfall om man ville kjøre på venstre eller høyre side av veien, om man kom til å stoppe på rødt eller grønt lys, kjøre i 50 eller 150 kilometer i timen, overholde vikeplikten eller ikke. Eller ta et annet eksempel: Tenk deg at det ikke var etablert regler som fastslo hvilke rettigheter og plikter du hadde som tilsatt i kriminalomsorgen. Forestill deg at du møtte opp til arbeid klokka sju, men aldri med sikkerhet kunne si når vaktskiftet begynte eller om du i det hele tatt fikk lov til å jobbe den dagen. Du visste aldri hvem som var ansvarlig på avdelingen, hadde ingen anelse om hvor lenge du skulle arbeide, hvilke oppgaver du skulle utføre eller hvilken lønn du kom til å få. Den ene dagen kunne du få utbetalt hundre kroner i timen, den andre dagen det dobbelte, den tredje dagen kanskje ingenting. En slik form for vilkårlighet ville gjort at de færreste ønsket å ta seg jobb i et fengsel, langt mindre våget seg ut på norske veier.

Dette behovet for et grunnleggende vern om vår felles menneskelighet, uansett hvilke levekår eller situasjon vi befinner oss i, kommer tydelig frem hos filosofen Immanuel Kant. Alle mennesker, understreker Kant, skal behandles med den samme absolutte verdighet og respekt, og for å sikre at dette skal skje, er det etablert visse regler (eller imperativer) som er kategoriske og alltid må gjelde. Den første av disse imperativene sier at reglene for våre handlinger alltid også skal kunne gjelde alle andre mennesker. Det betyr: Stjeler jeg penger fra en annen, må jeg samtidig kunne tillate at handlingen blir gjort til en allmenn lov verden over, og mener jeg det er forsvarlig å lyve når det passer seg slik, må jeg kunne godta at alle andre er lemfeldige med sannheten. Den tredje av Kants regler sier: Du skal handle slik at du aldri bruker mennesket bare som et middel, men også som et formål i seg selv. Gjennom dette fastslår han at det finnes en fundamental grense for hva det er moralsk tillatt å gjøre mot andre og seg selv. Som mennesker har vi alle det samme krav på respekt og verdighet som andre – uavhengig

av hvem vi er eller hva vi har gjort, og dette menneskeverdet har ingen rett til å ta fra oss (Kant 1964).

På den måten ser vi hvordan tradisjonell pliktetikkk i bunn og grunn handler om å beskytte hvert enkelt menneske. Om gjensidig respekt for vårt eget og andres menneskeverd, og om å etablere en størst mulig grad av forutsigbarhet i samfunnet. Så er det da også denne tenkningen som i all hovedsak ligger til grunn for straffegjennomføringslovens og kriminalomsorgsmeldingens understreking av rettssikkerhet og likebehandling. Gjennom lovverk, forskrifter, retningslinjer og rundskriv får vi her føringer for hvilke regler enhver kriminalomsorgstilsatt *skal* overholde, for hvilke vilkår og rettigheter som *må* respekteres, og for hvilke forventninger samfunnet *kan* ha til kriminalomsorgen som straffegjennomføringsapparat. ”Enhver som gjør tjeneste i kriminalomsorgen, har taushetsplikt om det vedkommende i forbindelse med tjenesten får vite om sikkerhetsmessige forhold i fengslene”, ”ved varetektsfengsling skal kriminalomsorgen legge forholdene til rette for å avhjelpe negative virkninger av isolasjon”, ”det er ikke adgang til full kroppsvisitasjon [av øvrige personer] som innbefatter avkledning og besiktigelse av naken kropp”, ”det skal tas særlig hensyn til barn”, er eksempler på slike påbud og forbud som regulerer hvilke rettigheter eller forpliktelser den enkelte domfelte, pårørende eller tilsatte har. Dette er regler som kan være nødvendige for at sikkerheten ikke skal trues, og dette er påbud og forbud som er med på å beskytte selvrespekten, integriteten og verdigheten til så vel tilsatte som pårørende, innsatte og domfelte.

Ut fra et etisk hverdagsperspektiv kan man derfor vanskelig overdrive betydningen av å overholde de forpliktelser som et demokratisk samfunn selv har gitt seg. Som vi har sett, ivaretar det ikke bare det enkelte menneskes integritet og verdighet. Det er også en forutsetning for at vi overhodet kan ha tillit til verden omkring oss. Nettopp når det gjelder slike vanskelige oppgaver kriminalomsorgen står overfor, ja, i selve det faktum at samfunnet velger å frata enkelte mennesker friheten, er det viktig med regler som sier klart fra om hva som er lov og hva som ikke er det.

Så langt vil de fleste være enige. Problemet er bare at pliktetikken ikke kan være den eneste etiske tilnærmingen vi orienterer oss etter. For hva skjer når regler og normer kommer i konflikt med hverandre, når to eller flere etiske hensyn går inn i et spenningsforhold og det ikke er gitt hvilken regel som skal ha forrang? Er det alltid moralsk forkastelig å lyve, selv for å verne et annet menneskes liv? Kan det være etisk riktig å ta liv i enkelte gitte situasjoner – som i krig eller en gisselaksjon i fengsel? Skal hensynet til samfunnets, tilsattes og innsattes sikkerhet alltid gå først, også når man risikerer å krenke prinsippet om enkeltmenneskets integritet? Selv når vi tar hensyn til både første og tredje formulering i Kants kategoriske imperativ, får vi problemer med å avgjøre slike konflikter. Pliktetikken kan på den måten ikke være den eneste etiske tilnærmingen vi har. Våre handlinger har også følger, og det er i dette perspektivet

konsekvensetikken blir et viktig verktøy for å hjelpe oss til å finne de rette og balanserte løsningene.

Det som bringer frem mest godt

I konsekvensetikken rettes nemlig ikke blikket lenger mot klare og kategorisk utformede regler, slik vi gjorde det i pliktetikken, men mot følgene av våre handlinger. Det er nødvendigheten av å tenke fremover i tid som her står i sentrum, og det er behovet for å forestille seg konsekvensene av de ulike handlingsalternativene som blir etikkens grunntone. Evnen til å sette seg inn i egen og andre menneskers situasjon og følelsesliv, til å tenke langsiktig og til å vurdere utgangen av våre valg, blir på den måten viktige faktorer for å kunne foreta moralsk riktige avgjørelser.

La oss gi et eksempel. Det kan settes frem en rekke gode grunner for å bekjempe rusmisbruk i fengslene: Narkotiske stoffer er straffbare å omsette eller bruke. Ruspåvirkede personer kan være en sikkerhetsrisiko for tilsatte og andre domfelte. Det er vanskelig å drive rehabilitering med mennesker som er påvirket av rus. Innsatte som har et rusmisbruk bør hjelpes til å bli rusfri, og de som allerede er stoffrie, bør skjermes fra å få tilgang til stoff under straffegjennomføringen.

Hvis vi i kjølvannet av slike argumenter antar at innsmuglingen av rusmidler hovedsakelig skjer ved besøk, ved at innsatte kommer tilbake fra permisjon, eller ved at det fysisk kastes over fengselsmurene, er det ikke da nærliggende å fullstendig nekte innsatte besøk, lufting og permisjoner? Nei, kan det her innvendes, konsekvensene av en slik tilnærmet hermetisering av fengslene vil i urimelig grad krenke den innsattes menneskeverd. Tilværelsen vil ikke bare for de aller fleste oppleves nærmest uutholdelig i øyeblikket. Det vil også kunne føre til alvorlige psykiske og fysiske skadevirkninger i ettertid. Viktigheten av å ha kontakt med barn, familie og venner, behovet for i størst mulig grad å minske skadevirkningene av frihetsberøvelsen, og nødvendigheten av en gradvis overgang fra fengsel til full frihet, er med andre ord også elementer som må tas med i vurderingen og vektlegges.

Dette er et sentralt poeng i all konsekvensetikk: Den beste handling er den handling som frembringer mest godt eller minst ondt av de handlingsalternativene som er tilgjengelige. Men i dette ligger også tilnærmingens største svakheter. For hvor langt fremover i tid skal man kunne forvente å se konsekvensene av sine handlinger? Hvor gode prognoser er det mulig å stille i forhold til egne handlingers innvirkning på andre personers handlingsvalg, og gjør ikke et tidsspenn på kanskje mange år at sjansene for å forutsi følgene innskrenkes betraktelig? Dessuten er det vel også slik at en for sterk sentrering omkring konsekvenser lett kan legitimere kynisk kalkulasjon, beregning – og til tider også: uredelighet: ”Det er jo ingen som ser at jeg tar denne tieren fra

skrivepulten til en kollega? Han tjener jo atskillig mer enn meg, tieren er akkurat det beløpet jeg mangler for å kunne kjøpe blomster til kjæresten (og dermed glede henne stort), og kollegaen vil med stor sannsynlighet aldri engang merke at dette småbeløpet er borte!” Eller for å ta en annen situasjon: Tenk deg at du ved å ta livet av ett menneske hadde gitt hundre andre en tryggere, rikere og bedre tilværelse – ville handlingen da være etisk forsvarlig? Pliktetikerer ville her øyeblikkelig protestert og sagt at et menneske aldri skal brukes bare som et middel, men som et formål i seg selv; ethvert individ har jo fra begynnelse til slutt det samme krav på respekt og menneskeverd som alle andre. Men hva hvis vi fortalte at denne personen var en diktator og despot, og at du ved å ta livet av ham ikke bare ville spart hundre liv, men kanskje både titusener, hundretusener, ja, millioner? Gjør dette handlingen mer etisk legitim?

Vi nevner slike spørsmål for å vise hvor nødvendig det er at pliktetik og konsekvensetikk kombineres. Der pliktetikken lett blir blind for kompleksiteten i menneskelivet, fremhever konsekvensetikken hvor viktig det er å undersøke følgene av våre handlinger. Og der konsekvensetikken i for stor grad kan føre til kynisme og kald beregning, sier pliktetikken at det finnes et vern omkring hvert menneske som aldri skal rokkes. Langt på vei er det da også en slik kombinerings som ligger til grunn når lovgiver i straffegjennomføringsloven vektlegger både hensynet til sikkerheten og til den innsattes menneskeverd. På den måten kan det tillates å gjennomføre kontroll av innsatte, tilsatte og besøkende i fengselsområdet, men samtidig poengteres at visitasjonen skal gjennomføres så hensynsfullt som mulig, at besøkende ikke skal gjennomgå full kroppsvitasjon, og at det skal utvises særlig varsomhet i møte med barn – for å nevne noen eksempler. Det er i denne balansegangen, i spenningen mellom plikter og konsekvenser, at vi må orientere oss som moralske mennesker. Og det er her, idet regler og følger møtes, vi som kriminalomsorgstilsatte skal utføre våre handlingsvalg.

Et spørsmål om hvem vi er

Men med det er ikke alt sagt. For selv om en slik kombinerings av pliktetik og konsekvensetikk er helt nødvendig i kriminalomsorgens møte med innsatte, har vi ennå ikke funnet et svar på *hvordan* denne balansegangen skal foregå. Enkelt sagt: Hvis vi i enhver situasjon skal veie plikter og konsekvenser opp mot hverandre, vil ikke det kreve uforholdsmessig mye av oss som mennesker? Og er ikke spørsmålet om hvem vi er som mennesker, om hvilke holdninger, idealer og verdier vi bærer med oss inn i møtet med andre, også av sentral betydning for kvaliteten på våre handlingsvalg?

Det er i den sammenheng dydsetikken trer frem med en særlig viktig stemme. Dyd, understrekes det her, er det intuitive preg som vedvarende gode handlinger etterlater i oss. Dyd er de karaktertrekk vi dyrker frem i oss selv, det er de atferdsmønstre som

tilegnes gjennom gode vaner og eksempler, og det er de holdninger jeg møter andre mennesker med. Dydsetikken flytter på den måten blikket fra selve handlingen og over mot det enkelte individs vesen og karakter, og den spør oss kort og godt og utfordrende: *Hvem ønsker du å være som menneske?*

I dydsetikken er det en sentral tanke at ethvert menneske har egenskaper og evner som det kan utvikle. Som individer står vi alle på ulike ståsteder i forhold til disse. Det er gjennom praksis, i det å tilegne oss gode vaner, lære av tidligere erfaringer og trekke veksler på gode forbilder, vi settes i stand til å virkeliggjøre det beste i vår menneskelighet. Og det er ved bevisst å arbeide med etiske handlingsvalg hele livet gjennom, vi får muligheten til å leve gode og moralske liv – for oss selv og orientert mot andre. Dydsetikken er av enkelte derfor også omtalt som holdningsetikk. Mer enn noen annen tilnærming retter den oppmerksomheten mot de holdninger og handlingsmønstre som preger oss som enkeltindivider. Den vektlegger viktigheten av å utvikle skjønnet, vår etiske dømmekraft, og den viser oss hvor nødvendig det er å stå forberedt når vi må foreta valg der løsningen ikke er entydig eller gitt på forhånd.

Er det mulig å være en god fengselsbetjent og betrakte rusmisbrukende domfelte som ”søppelnarkomane” eller mindreverdige mennesker? Møter jeg alle lovbrøyttere med den samme holdning til respekt og omsorg, også hvis de har begått handlinger jeg selv oppfatter som avskyelige? Hvordan oppfører jeg meg i det jeg skal kroppsvisitere et menneske som møter meg med nedsettende kommentarer og ytringer? Det er ikke minst i slike øyeblikk dydsetikken kommer oss i møte. Den retter blikket mot de verdier og holdninger vi bærer med oss, og den utfordrer oss, dag etter dag, til å spørre: *Hvem ønsker jeg å være i møte med kolleger, domfelte, pårørende og besøkende? Hva er min oppfatning av det å være en god medarbeider i kriminalomsorgen? Hvilket selvbilde tar jeg med meg inn i yrkeshverdagen? Hvilke idealer mener jeg skal prege min identitet som menneske?*

Løgstrup skriver i en av sine bøker om den menneskelige urørlighetssonen, disse innerste, hellige rom som ingen andre skal bevege seg innenfor – så sant man ikke er invitert. Urørlighetssonen knytter seg på den måten til vår integritet, og den appellerer til andre om å vise oppmerksomhet mot mine grenser. Denne grensen, denne grunnleggende respekten for den andre, vil vi da også i dagliglivet normalt vegre oss mot å trå over (Løgstrup 1982:161ff). Likevel: Gjennom kriminalomsorgens kontrolltiltak, som for mange kan oppleves som både ubehagelige og invaderende, beveger vi oss til tider svært nær denne sonen. Dette er det viktig å være bevisst. Kroppsvisitasjon, celleundersøkelse, urinprøver eller bruk av spesialtoalett er alle tiltak som domfelte kan oppleve som krenkende. Våre holdninger til den kontrollerte, vår evne til å sette oss inn i hans eller hennes opplevelse, og vår oppmerksomhet mot det sårbare i situasjonen blir her avgjørende. Den andre er ikke et objekt som skal kontrolleres, men et likeverdig menneske – med samme krav til omtanke, respekt og verdighet som oss selv.

Denne erkjennelsen er det viktig å bære med seg, ikke bare for å ivareta den kontrollertes verdighet, men også med tanke på vår egen integritet. Hvordan vi behandler de menneskene vi møter, den enkelte innsatte eller deres pårørende, har også betydning for hvordan vi ser på oss selv, og det har innvirkning på både yrkeskultur, sikkerhet og samfunnets tillit til kriminalomsorgen.

Sårbarhet og sikkerhet

Dette leder over til de verdier og idealer vi mener kan hjelpe oss til å navigere moralsk forsvarlig gjennom en etisk utfordrende yrkeshverdag. Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen, straffegjennomføringsloven, forskrifter, retningslinjer og rundskriv setter grenser for hva som *skal* overholdes og hvilke rettigheter som *må* respekteres. Samtidig åpner både lovverk og styringsdokumenter opp for et forholdsvis stort grad av skjønn, en handlefrihet som igjen stiller betydelige krav til oss selv som mennesker og til utdanningen av tilsatte i kriminalomsorgen. Respekten for det enkelte menneske, for den personlige integritet og for den oppgaven som skal utføres, må her repeteres, innpodes og understrekes gang etter gang.

Filosofen Henrik Syse er inne på nettopp dette når han i boka *Rettferdig krig? Om militærmakt, etikk og idealer* undersøker krigens etikk og hvilke konsekvenser det får for norske soldater i fredsoppdrag. Med utgangspunkt i klassiske filosofer som Platon og Aristoteles, skisserer han her fire dyder som for ham blir stående som svært sentrale for enhver militær aktør. Dette er egenskaper vi tror også er helt nødvendige for å kunne gjøre en god jobb i kriminalomsorgen. Idealene som underbygger muligheten for å skape gode relasjoner, og som gir hjelp til å balansere det moralske hensynet til forsvarlig sikkerhet, menneskelig sårbarhet og troen på at mennesker kan ordne opp i egne liv. Vi snakker om de klassiske dydene mot, selvbegrensning, rettferdighet og visdom: *Motet*, skriver Syse, gjør at vi våger å ta de tunge avgjørelsene når disse *må* tas, og andre ganger besinner oss når vi anser det som nødvendig; *selvbegrensning* får oss til å holde igjen slik at vi motstår fristelsen til å vise muskler eller statuere et eksempel når vi blir utfordret; *rettferdigheten* skaper bevissthet om hva som står på spill for alle de involverte i konflikten, ikke minst for dem som tilsynelatende opptrer uten stemme og reell makt; *visdommen* understreker behovet for å lære av egen og andres erfaring og slik oppøve evnen til å finne frem til rette moralske løsninger (Syse 2003).

Poenget er: Godt og moralsk forsvarlig arbeid i kriminalomsorgen handler om noe langt mer enn å besitte kunnskap, beherske teorier, følge instruksjoner og ha inngående innsikt i hva som står i lover, forskrifter og rundskriv. Det knytter seg også til dannelse og idealer, til refleksjon, verdier, forberedelser og holdninger, og til å integrere dette i både personlighet og praksis.

I våre møter med innsatte og domfelte, med pårørende, besøkende og kolleger, kommer vi ikke sjelden i situasjoner som stiller oss overfor komplekse etiske dilemmaer med krav til raske avgjørelser. Samtidig utfordres vi kanskje vel så mye av dagligdagse hendelser som tilsynelatende ikke er problematiske, og som ved første øyekast kan virke svært rutinemessige og lite moralsk viktige. I begge disse tilfellene behøver vi godt forberedte holdninger som kan formidle det sårbare i situasjonen. Som kan sette oss i stand til å leve oss inn i det andre menneskets livssituasjon, ivareta hensynet til fellesskapets beste, bevare vår egen integritet – og på den måten legge forholdene til rette for et verdig og etisk forsvarlig møte.

Mot, selvbegrensning, rettferdighet og visdom – filosofiens fire klassiske dyder – trer på den måten frem som nødvendige og gode moralske kompass i arbeidet som fengselsbetjent.

Litteratur

- Asheim, I. (1997). Hva betyr holdninger?: Studier i dydsetikk. Oslo: Tano Aschehoug
- Christiansen, S.A. (1999). Etikk, eksistens og modernitet: Innføring i Løgstrups tenkning. Oslo: Tano Aschehoug
- Kant, I. (1964). Groundwork of the Metaphysics of Morals. New York: Harper & Row
- Lingås, L.G. (2000). Motiv og resultat: Om yrkesetikk i arbeid med rusmiddelmissbrukere. I: G. Heiene (Red.). In Vino Veritas: Rusmidler og etikk. Kristiansand: Høyskoleforlaget
- Lunde, N.T. & Mæland, B. (Red.).(2006). Militæretikk. Oslo: Tapir Akademisk forlag.
- Løgstrup, K.E. (1982). System og symbol: Essays. [København]: Gyldendal
- Løgstrup, K.E. (1999). Den etiske fordring. Oslo: Cappelen forlag
- Syse, H. (2003). Rettferdig krig?: Om militærmakt, etikk og idealer. Oslo: Aschehoug
- Syse, H. (2005). Veier til et godt liv: Filosofiske tanker om hverdagslivets etikk. Oslo: Aschehoug
- Vetlesen, A.J. (Red.). (1998). Dydsetikk. Oslo: Humanist forlag

På sporet av den profesjonelle fengselsbetjenten

Kirsti Nymo, KRUS

The mood and temper of the public
in regard to the treatment of crime
and criminals is one of the most unfailing
tests of the civilization of any country
Winston Churchill,
Home Secretary, 1910

Innledning

Å være fengselsbetjent handler om ansvar. Om arbeidet med å ivareta den allmenne sikkerhet og om nødvendigheten av et trygt samfunn.(...)

Men kriminalomsorg er mer enn straff. Ansvar handler også om tilstedeværelse. Om respekt for den innsattes situasjon og om troen på at soning kan føre til en kriminalitetsfri tilværelse etter løslatelse. Fengselsskolen utdanner ikke fangevoktere, men personer som har evne til å vise innlevelse i andre menneskers virkelighet. Et menneske som er fratatt friheten har mistet noe helt grunnleggende. Som fengselsbetjent er det din oppgave å gjøre denne tilværelsen meningsfull og motiverende. Det er derfor yrket regnes som ett av de vanskeligste og viktigste du kan velge deg.

Slik presenterer KRUS fengselsbetjentyrket for mulige søkere. Fengselsbetjenten arbeider i spenningsfeltet mellom det å beskytte samfunnet og å legge til rette for at den enkelte innsatte skal kunne leve kriminalitetsfritt etter endt straffegjennomføring. At yrket er krevende er ingen overdrivelse. I dette kapitlet skal vi forsøke å tegne opp en ramme rundt den profesjonelle fengselsbetjenten.

Vi skal først gå litt tilbake i tid; til 1937 da de første fengselsbetjentene fikk sin formelle utdanning. Derfra skal vi se litt på hva det vil si å legge teoretiske studier til et praktisk yrke. Kan man "lese seg til" profesjonalitet som fengselsbetjent? Videre skal vi se hvordan fengselsbetjentyrket kan fanges inn av noen sentrale begreper fra profesjonsforskningen. Til slutt et kort blick på forholdet mellom ideal og praksis. Hvorfor er ikke praksis i samsvar med idealet?

Litt historikk

Det første kullet av fengselsbetjenter som fikk sin utdanning ved Fengselsskolen, begynte 1. april 1937 (Olsen, 1987). Før den tid, hadde betjentene fått den nødvendige opplæringen på arbeidsplassen. Det ble ikke lenger regnet som tilstrekkelig. I en artikkel i Arbeiderbladet fra fengselsskolens første dag heter det:

Det erkjennes imidlertid mer og mer hvilken særlig betydning det har for fengslets og tvangsarbeidshusets oppgave at den pilar som omfatter tjenestemennene er bygd så omhyggelig og så solid som mulig. Man kan lage de mest tidsmessige lover og reglementer og bygge de mest moderne fengsler – fyller ikke tjenestemennene av alle grader sin del av oppgaven er det ganske sikkert at resultatet av fengslets gjerning slett ikke blir det som kunde og burde være.

(Arbeiderbladet 1. april 1937. I: Olsen, 1987)

Det var ikke tilfeldig at Fengselsskolen så dagens lys i 1937. Levekår og økonomisk politikk var temaer som stod høyt oppe på den internasjonale debattagendaen gjennom 1930-årene.

Vitenskapelige undersøkelser av skolebarn, av kosthold i vanlige hjem, av sammenhengen mellom fattigdom og kriminalitet, mellom sykdom og dårlige boforhold, satte et skarpere søkelys enn før på alvorlige samfunnsproblemer.

skriver Lange (1998, s. 48). Da regjeringen Nygaardsvold kom til makten i 1935 satte den i gang en sosialpolitisk offensiv som vi kanskje aldri har sett maken til. I perioden 1935 til 1939 ble utgiftene til sosiale formål tredoblet.

Det var en ”våkne tro på en pedagogisk og individuelt tilnærmet fangebehandling” sier Olsen, (1987, s. 15). Og det var altså gode tider for offentlig satsning. At både Sverige og Danmark hadde kommet i gang med å gi utdanning til fengselsbetjenter, var også viktig. Dermed var grunnsteinen for profesjonalisering av fengselsbetjentyrket lagt. Det ble ikke lenger sett på som tilstrekkelig bare å ”vite hvordan” fordi noen hadde vist en hvordan.

Heggen (2003) har sett på utviklingen av nye profesjoner. Han skisserer tre ulike perspektiver på velferdsutdannelse. Utviklingen har gjerne gått fra perspektiv 1 til 3:

1. Et lekmanperspektiv – vekt på at det trengs lite formell utdanning for å utøve yrket
2. Et håndverksperspektiv – opplæringen skjer i praksis med hjelp av erfarne utøvere av yrket
3. Et vitenskapelig perspektiv – det trengs både teoretisk fagkunnskap og forskningsbasert kunnskap for å kunne utøve yrket

Men i 1937 var det fortsatt fort gjort å bli fengselsbetjent. Med ni ukers utdanning må vi si at fengselsbetjentutdanningen var preget av det som Heggen kaller et håndverksperspektiv. Læring gjennom praktisk erfaring var fortsatt hovedsaken. På kurset kunne bare ”fengsels- og oppsynsbetjenter med noe lengre tjeneste i etaten” regne med å få plass. De fleste betjentene fortsatte å være ufaglærte. (Ibid., s. 12).

Under krigsårene og årene etterpå lå Fengselsskolen nede, men i 1950 kom utdanningen av fengselsbetjenter i gang igjen. Siden har retningen vært klar: Ordningen med aspirantopptak og en praktisk og teoretisk utdanning kom i gang i 1959. Samtidig ble teoridelen utvidet til seks måneder. Dagens toårige utdanning, bestående av et praksisår og et teoriår ble innført i 1975 og allerede året etter ble det nedsatt et utvalg som skulle vurdere opplæringsbehovene for ansatte i kriminalomsorgen. I 1984 kom utredningen deres. Der heter det:

Det er utvalgets oppfatning at arbeidet som fengselsbetjent ikke er mindre krevende enn mange andre yrkesgrupper som i dag har tre-årig høyskoleutdanning (Nou 1984:2, s. 52)

Selv om den treårige høyskolen fortsatt lar vente på seg, har økte krav til dokumenterbar kunnskap som basis for praktisk arbeid også nådd kriminalomsorgen. Disse økte kravene har ligget til grunn for omfattende endringer når det gjelder hva en fengselsbetjent skal kunne. I dag stilles det krav om prestasjoner på høyskolenivå. Dermed har fengselsbetjentutdanningen gjennomgått en tilsvarende utvikling som vi har sett i andre av velferdsstatens profesjoner, innenfor sosialt arbeid, helsevesen og undervisning for eksempel, og gradvis nærmet seg nivå 3 i Heggens modell. Men først når KRUS blir høyskole, vil fengselsbetjentene få utdanning på samme nivå som sentrale samarbeidspartnere som sosionomer, barnevernspedagoger og politi.

Praksis eller teori?

En hel del folk
foragter teori
men lever paa
en praktisk idioti
med skjulte gale
teorier i
Thi hva kan tænkes
siges eller skrives,
i hvilket ikke
teorier kives
Med teori
skal teori fordrives
(Kumbel)

”Virkeligheten er ikke teorien!”

Når høyere utdanning for fengselsbetjenter vektlegges, må det ses i sammenheng med den økte vektleggingen av utdanning generelt i kunnskapssamfunnet. Kravet om at profesjoner skal dokumentere sin relevans er også økende. I kampen om velferdsstatens knappe bevilgninger må alle begrunne sine budsjetter. ”Vi må ha best og mest mulig kriminalomsorg for hver investerte krone”, skal tidligere ekspedisjonssjef Lund-Isaksen ha uttalt (Hammerlin, 2001). Å få til en mer forskningsbasert praksis, utført av mennesker med høyskolestudier bak seg, blir da ett av virkemidlene for å profilere det arbeidet fengselsbetjenter gjør. Her er fagstrategien klar:

Vi ønsker en praksis i kriminalomsorgen som i større grad har basis i anerkjent teori og som så langt det er mulig kan etterprøves med anerkjente vitenskapelige metoder. (*Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007*, s. 12)

Men aspirantene på KRUS har ikke alltid vært like begeistret for denne utviklingen. Teori er bortkastet, mener flere. ”Vi har vært ute i praksis og der lærte vi å forholde oss til virkeligheten!”. Slike utsagn er alltid utfordrende, og diskusjonene som følger viktige. For hva slags kompetanse trenger fengselsbetjenter? Kan man lære å bli fengselsbetjent gjennom praktisk opplæring alene? Er praktisk erfaring selvtilstrekkelig? Er det håndverksmodellen enkelte aspiranter etterspør?

Når erfaring er tilstrekkelig som grunnlag for handling, råder *erfaringstyranniet*, sier Weniger (1990, referert i Kvernbekk, 1995):

Å avfeie spørsmål eller innvendinger med at ”erfaringen viser det” er som regel å legitimere slapp eller dårlig praksis, sier han, samt å underslå at det finnes mange måter å gjøre ting på (Kvernbekk, 1995 s. 89).

Praktisk opplæring på arbeidsplassen alene vil fort kunne føre til en veldig ”intern praksis”, en resirkulering av dårlige vaner i verste fall. ”Vi gjør det vi alltid har gjort fordi det virker, men vi kan ikke si hvorfor”. Å redusere et komplekst og krevende yrke, som det å være fengselsbetjent er, til kun å dreie seg om praktisk opplæring, er ikke i tråd med utsagnet om at ”fengselsbetjentyrket er ett av de vanskeligste og viktigste du kan velge deg”. Å bare vite hvordan uten å forstå hvorfor, blir fort utilstrekkelig.

På den andre siden har mange erfart at praksisfeltet ikke i tilstrekkelig grad har blitt tilgodesett og anerkjent (se for eksempel Kennedy, 1990). I iveren etter å akademisere og på den måten høyne nivået på utdannelser, har praksisfeltet kanskje blitt litt ”glemt”. Den nyutdannede høyskolekandidaten har ikke kjent seg riktig igjen i møtet med den praktiske hverdagen. Man snakker om ”praksissjokk”, eller som Weniger gjør, om *teorityranni*.

Selvsagt er det mulig å lære seg god praksis på arbeidsplassen. Mange har møtt eldre betjenter som etter et langt yrkesliv er blitt kloke og gode menneskekjennere. Dette er betjenter som skjønner hvordan den innsatte har det lenge før han har sagt noe selv, som rent intuitivt formulerer de magiske ordene som får en tilspisset situasjon til å roe seg, uten noen gang å ha lest en eneste teori om konflikthåndtering. En betjent som hele tiden reflekterer over arbeidet sitt, vil etter mange års praksis, kunne ha utviklet gode teorier om hva som står på spill i ulike situasjoner. Men for en som ikke har denne erfaringen er det ”ikke noe som er så praktisk som en god teori”, som det heter i ordtaket.

Hva er teori?

Hva er så teori? Hvorfor lese teori for å bli fengselsbetjent når det er mulig å utføre yrket uten? For rent praktisk er det jo mulig. Mange har startet sin karriere i kriminalomsorgen som ekstrabetjent uten noen formell utdanning og en aspirant i praksisåret får raskt relativt mye selvstendig praksis.

Kvernbekk (for eksempel 1995) har i mange år arbeidet med vitenskapsteoretiske perspektiver anvendt på ulike problemer i pedagogisk teoridanning. Hun sier dette om teorier:

Teorier konstrueres for å karakterisere en klasse av fenomener. Generelt er det teoriens oppgave å beskrive, predikere og forklare denne klassen av fenomener. Teorier representerer systematisert og generalisert kunnskap om verden.

Nå er det allment kjent at teorier ikke behandler fenomener eller objekter i all deres kompleksitet. Snarere skjer det et utvalg av visse egenskaper ved fenomenet. Til sammen utgjør disse en slags forenklet modell av fenomenet, og det er denne modellen teorien handler om, ikke om fenomenet direkte (s. 92).

Dette er det viktig å huske på: teorien *er* ikke fenomenet; teorier beskriver bare enkle modeller av fenomener. Derfor kan vi heller ikke umiddelbart gjenkjenne en praktisk situasjon i en teori. Her er vi sannsynligvis ved kjernen i utsagn av typen: ”Vi trenger ikke teori for å jobbe som fengselsbetjent”.

Teorier kan ikke fange inn virkeligheten i hele sin kompleksitet. De må forholde seg til deler av den om gangen, behandle utvalgte fenomener. Teorier er ikke oppskrifter. Derfor kan teorier heller aldri bli direkte handlingsanvisende. Du kan ikke ”gå til boka” og lese deg til hvordan du skal forholde deg til en innsatt som har fått avslag på permisjonssøknaden sin. Det gjelder ingen fysiske lover her. Det er du selv, som den reflekterte praktiker, som må analysere situasjonen og finne ut hvordan du skal formidle dette negative budskapet til din kontaktinnsatte. Hvordan skal du overbringe denne dårlige nyheten på en skånsom måte? Hvilke hensyn er det nødvendig å ta? Hvilke totale belastninger har ”din” innsatte på det nåværende tidspunktet? Hva vet du om påkjenninger frihetsberøvelsen påfører den innsatte? Hva slags person har du med å gjøre? Vil han bli opprørt? Hvordan vil han i så fall uttrykke denne opprørtheten? Teorier kan bare bidra med kunnskaper som kan hjelpe deg som praktiker til bedre å forstå situasjonen. Det er på ingen måte et likefremt forhold mellom teori og praksis.

Men det betyr ikke at praksis i utgangspunktet er ”teorifri”, at teori er noe ”skrivebordspraktikere” pynter ”ekte arbeid” med. Det betyr ikke at vi som yrkesdeltakere observerer praksisfeltet uten noen teoretisk forforståelse. ”Det ligger alltid ideer og antakelser under det vi gjør. Slike ideer kan være mer eller mindre artikulerte og Weniger kaller dem 'teori'”, skriver Kvernbekk (1995, s. 90). Hvis vi aksepterer dette perspektivet, er det vanskelig å se den store motsetningen mellom teori og praksis.

Vi møter mennesker og situasjoner med verdier, normer og holdninger som aktiveres i situasjonen. Vi kaller dette vår forforståelse, våre fordommer eller vår teori. (Ordet fordom brukes vanligvis om en negativ forforståelse, men det ligger i utgangspunktet ikke i ordet). Å ha en forforståelse er helt nødvendig. Uten en forforståelse kan vi knapt forstå noe i det hele tatt. Verden fremstår som et totalt kaos. Forforståelsen hjelper oss til å skape oversikt, struktur, orden og trygghet. Men noen ganger er forforståelsen vår feil. Derfor er det viktig alltid å ”ha i bakhodet” at verden ikke nødvendigvis *er* slik vi gjennom vår forforståelse tror den er.

En praktisk yrkesteori – en teori for praksis

Som praktikere utvikler vi alle teorier i arbeidshverdagen vår, ideer og antakelser som ligger under det vi gjør. Disse ideene og antakelsene blir til teorier som er basert på gjentatte erfaringer i situasjoner som er veldig like. Å gjøre erfaringer er å trekke slutninger av det som skjer. Erfaringer som gjentas, danner grunnlag for utvikling av egne teorier. Når det som en gang var en spesiell situasjon gjentas, danner det grunnlag for forventninger; altså en *teori* om hva som skjer, hvilke mekanismer som er involvert. Hva vi tror vi ser, er influert av hvilke forestillinger vi har om den virkeligheten vi observerer.

Pedagogene Lauvås og Handal (2000), kaller dette grunnlaget for yrkesutøvelsen for *praktisk yrkesteori* (PYT). En persons PYT er bygd opp av både egen og andres erfaring og gjerne ispedd teoretisk ”skolekunnskap”. Det som er tilfelle for de fleste, mener de, er at PYT er ”relativt uryddig, motsetningsfull, lite konsistent og i store deler taus” (s. 180). En profesjonell betjent bør bruke mye energi på å analysere hva som er *hennes* PYT. ”Hvordan er *mitt* syn på innsatte?” ”Hva er *mitt* syn på straff?” Denne typen spørsmål bør betjenten stadig stille seg. For det som er viktig for praktikeren, er å være seg bevisst hvilket teoretisk fundament refleksjonene hennes hviler på. For ”hvis det ikke finnes noen generell kunnskap å knytte konkrete hendelser til, hvordan skal en da kunne sette dem inn i en større sammenheng og vurdere dem kritisk”, spør Kvernbekk (1995, s. 95).

Vi ser det vi er

Overskriften er et sitat fra Lars Saabye Christensens roman *Modellen*. Det er maleren Peter Wihl som uttrykker seg slik. Han er i ferd med å tegne sin 6-årige datter Kaia som noen dager i forveien har blitt angrepet av en hund. Da Kaia får se tegningen faren har laget av henne, sier hun at det ligner en hund. ”Minnet om hunden hadde skygget for alt annet, til og med henne selv” (s. 45), reflekterer Peter Wihl. Senere moderer han utsagnet:

Han strøk det straks ut, for han innså at det var en tvilsom, i verste fall, usann setning, og skrev i stedet *vi ser samtidig det vi har sett*, alle syn vi har hatt blander seg i hverandre, våre blikk er urene og fra vi åpner øynene, for første gang, er ingenting lenger helt nytt. (op.cit.)

Slik er våre observasjoner preget av hva vi vet og hva vi er opptatt av. Vi ser med de brillene vi har. Der min mor kun ser ungdommer på gaten, blinker du som fengselsbetjent raskt ut den narkomane blant dem. Kanskje du til og med ser hvor lenge vedkommende har vært på kjøret. Da ser du i så fall *mer* enn det du faktisk ser; du ser også det som er ”usynlig”. Du ser med dine briller, linser som virkeligheten filtreres gjennom, og blir til *din* virkelighet.

Erfaring er med andre ord gjennomgående teoriladet, noe som blant annet vises i at erfaringsbaserte oppfatninger gjerne er generaliseringer som går langt utover de data som faktisk finnes i situasjonen, (...)

skriver Kvernbekk (2005, s. 34). De omgivelsene vi tilbringer mye tid i, blir vi eksperter på å fortolke. Det kan virke så opplagt at det er det vi ”ser” som er virkeligheten. Vi må jo tro på det vi ser; derfor problematiserer vi sjelden det vi ser med våre egne øyne. Vi erfarer jo også at vi stort sett oppfatter verden på samme måte som andre oppfatter den (Kvernbekk, 2000). Da må vi jo også kunne tro på det kollegaene våre ser. Problemet er bare at det vi ser, ikke er den objektive virkeligheten, men virkeligheten sett gjennom vår forforståelse, vår praktiske yrkest teori ervervet gjennom egen erfaring, og bekreftet av oss selv.

Hvilke konsekvenser dette kan få, skriver Repstad (2002) om. Han refererer Pramlings undersøkelse fra 1983. Pramling intervjuet en gruppe svenske akademikere første gang umiddelbart etter endt utdanning og siden etter ett år i yrkeslivet. Observasjonen sier litt om hvor betydningsfull yrkesutøverens forforståelse er for hvordan hun møter praksisfeltet:

Det viste seg å være ganske klare sammenhenger mellom det man hevdet på de to tidspunktene. Tre hovedsyn kom til uttrykk hos de nylig uteksaminerte: 1) teori og praksis er atskilt, 2) teorien er en forutsetning for det praktiske arbeidet, 3) teori og praksis er integrert.

De som mente det første som ferske akademikere, hadde etter ett års yrkeserfaring lagt teorien bak seg og mente de ikke brukte den i yrkesutøvelsen. De som tilla teorien stor betydning for praksis, mente at de brukte mye teori i arbeidet sitt. Og de som så teori og praksis som integrert, mente også ett år senere at deres yrkeshverdag var preget av at de stadig lot teori og praksis bryne seg mot hverandre (s. 156).

En undersøkelse kan selvfølgelig ikke gi alle svar, men funnene er troverdige. Det er noe dypt menneskelig i det å søke bekreftelse på sine oppfatninger, å overse informasjon som peker i en annen retning og forholde seg til omverdenen på en måte som støtter de forestillingene man bærer med seg. Denne tendensen til at forventninger blir til selvoppfyllende profetier er også godt dokumentert i psykologien.

Ja takk, begge deler

Hvis *teori* er ideer og antakelser som ligger til grunn for det vi gjør, er ikke spørsmålet om fengselsbetjenter trenger teori, men om hva slags teoretisk kunnskap fengselsbetjenten trenger og hvordan den teorien som er ervervet gjennom praktisk erfaring kan bevisstgjøres og artikuleres. Bare da kan den etterprøves av andre og aksepteres eller forkastes. Men teorier kan, som vi har sett tidligere, aldri fange opp hele

virkeligheten og kan derfor heller aldri bli handlingsforeskrivende. Ingen teori spesifiserer hvilke situasjoner den kan anvendes i. Det er ikke mulig; det ville forutsette at mennesker og situasjoner var like fra gang til gang. En slik lovmessighet finnes ikke når det gjelder menneskelig atferd. Teorier vil alltid bare forholde seg til ett eller to aspekter ved en situasjon. Disse to aspektene vil man kunne gjenfinne, men i nye omgivelser og med nye aktører for hver gang.

Spørsmålet er ikke praksis eller teori, men begge deler. Teoretisk kunnskap kan bidra med alternative handlingsmåter. Hvis den praktiske yrkesutøvelsen skal bli noe mer enn resirkulering av mer eller mindre gode og lite bevisstgjorte vaner og utdannelsen noe mer enn "livsfjern" teori, er det helt essensielt at teori og praksis integreres på en overbevisende måte. Den svenske undersøkelsen viser at det ikke nødvendigvis er lett. Det er også nødvendig å hele tiden ha en åpen diskusjon om *hva* slags teori som er best egnet til å bidra til fengselsbetjentens refleksjon over egen praksis.

Den profesjonelle fengselsbetjenten

Fengselsbetjent – en profesjon?

Å inneha en profesjon betyr i utgangspunktet ikke noe annet enn å ha et yrke man er fagutdannet i. Ordet er opprinnelig latinsk og betyr ”offentlig angivelse av erverv”. Profesjonsbegrepet er imidlertid langt fra entydig og konsistent. Det har å gjøre med at profesjoner er så ulike og har så forskjellige historier at det er vanskelig å sette opp kriterier som favner alle.

I faglitteraturen er det gjerne den engelske betydningen av ordet profesjon som trekkes frem, nemlig at det dreier seg om et yrke som utøves på grunnlag av en bestemt kunnskapsbase og der det er en forutsetning at utøverne har denne kunnskapen. Lege, advokat og prest var de tidligste profesjonene (Laursen, 2003). Dette var, og er fortsatt, yrker der yrkesutøverne ikke kan erstattes av mennesker som ikke har den aktuelle utdannelsen. Dette er også yrker som har bidratt til å gjøre yrker med profesjonsstatus ettertraktede; noe som igjen har gjort det attraktivt å kalle ervervet sitt for en profesjon. Å inneha en profesjon gir status og kanskje også en grei lønn.

Weicher (2003, s. 75) oppsummerte flere empiriske undersøkelser av profesjonsmodeller og kom da frem til følgende seks kriterier for en profesjon:

1. Udøvelsen af en profession må indebære ferdigheder, som bygger på teoretisk viden
2. Der skal være tale om en langvarig uddannelse som forudsætning for tilegnelse af den professionelle viden
3. De professionelles kompetencer skal være sikret gennem et formelt eksaminationssystem
4. Der skal være etableret et etisk kodeks (code of conduct) til at sikre den professionelle integritet
5. Den professionelle aktivitet skal bestå i en form for service, der er til fælles bedste, dvs. præget af altruisme eller et offentligt serviceideal
6. Professionen skal være organiseret (hvilket bl.a. indebærer professionel selvregulering og autonomi)

I tillegg mener hun at noen sentrale karakteristika som mer går på holdningsmessige kjennetegn må tilføyes hvis vi skal få en definisjon, eller en modell, som er like omfattende som den profesjons sosiologer tradisjonelt opererer med:

7. De professionelle skal have en følelse af identitet, dvs. dele fælles sosiale værdier
8. Der skal indenfor professionen udvikles et fælles sprog, som bruges i udøvelsen af professionen, men som kun delvist forstås af folk udefra
9. Med kontrol over tilgangen til uddannelsen sikres professionens reproduktion, og ringen er sluttet

Sammenfattende kan vi si at en profesjon, i den klassiske betydningen av ordet, kjennetegnes ved unik og ekskluderende kunnskap, autonomi i yrkesutøvelsen, tjenesteideal og etiske retningslinjer (bl.a. Brusling, 2001).

Når det gjelder de nye profesjonene, bachelorprofesjonene i vår tid, omfattes de imidlertid bare av noen av kjennetegnene. Fraværet av *lang utdanning* (unik og ekskluderende kunnskap) som forutsetning for å inneha den nødvendige kompetansen for å utføre yrket, er kanskje den mest iøynefallende forskjellen. Slik også med fengselsbetjenter: så lenge ekstrabetjenter i praksis utfører det samme arbeidet som utdannede betjenter, er ikke engang utdanning en forutsetning for å fungere som fengselsbetjent; langt mindre en lang, formell utdanning.

Diskusjonsoppgave:

I hvilken grad er fengselsbetjentyrket en profesjon i Weichers definisjon?

Den profesjonelle fengselsbetjenten

Tradisjonelt har profesjonalitet hatt et krav om objektiv distanse i seg. Praksis skulle være basert på etterprøvbare, forskningsbaserte kunnskaper. Etter hvert har imidlertid forskning fra terapeutisk praksis (bl.a. Hubble et. al., 2003) konkludert med at klientens relasjon til terapeuten er en særlig viktig faktor når det gjelder å forklare effekt av tiltak. Hvis man legger til grunn at det personlige aspektet har stor betydning for praksis, blir det vanskelig å opprettholde forestillingen om at praksis utelukkende er basert på et objektivt kunnskapsgrunnlag. Slik forskning har derfor påvirket synet på den profesjonelles rolle generelt. I dag er det et utbredt syn at hvis man skal prøve å legge til rette for endring hos mennesker, må man være personlig engasjert i de menneskene man arbeider med. ”Disse 'myke' verdiene blir i stadig større grad sett på som kritiske suksessfaktorer i alle typer relasjonsbaserte yrkesutøvelser”, skriver Nygren (2004, s. 85). En fengselsbetjent *skal* bry seg. Grensen mot det private kan da bli utydelig og faren for å ta fra innsatte retten til å styre sitt eget liv, kan øke. Dermed blir kravene til etisk bevissthet hos den enkelte yrkesutøver desto større.

Fengselsbetjentyrket er et strengt regelbasert yrke. Regler sikrer likebehandling og rettssikkerhet; de gir forutsigbarhet og de beskytter beslutningstakeren. Reglens styrke er likebehandling; det er samtidig reglens svakhet. Regler tar ikke individuelle hensyn. Det er det bare mennesker gjennom skjønnsutøvelse som kan. (Se hva Fredwall skriver om pliktetikke). Men skjønnsutøvelse og individuell behandling er heller ikke uproblematisk. (bl.a. Eriksen, 2001). Hvordan klarer betjenten å handle upartisk? Hvordan behandle innsatte individuelt og likevel ivareta hensynet til likebehandling? En fengselsbetjent som skal utøve skjønn uten at avgjørelsen skal oppleves som urettferdig av andre innsatte, må ha god oversikt, både over kriminalomsorgens mål, verdier og prinsipper og sine egne forutsetninger for å utøve yrket på en profesjonell måte.

Kunnskaper og ferdigheter

Hva en profesjonell fengselsbetjents kompetanse rent *konkret* bør bestå av, er noe som hele tiden må diskuteres. I gjeldende studieplan for Fengselsskolen er *målene* definert slik:

Mål

Grunnutdannelsen ved Fengselsskolen skal tilrettelegges slik at aspirantene kan tilegne seg kunnskaper, ferdigheter og holdninger som er nødvendige for å utføre en forventet og forsvarlig tjeneste som fengselsbetjent.

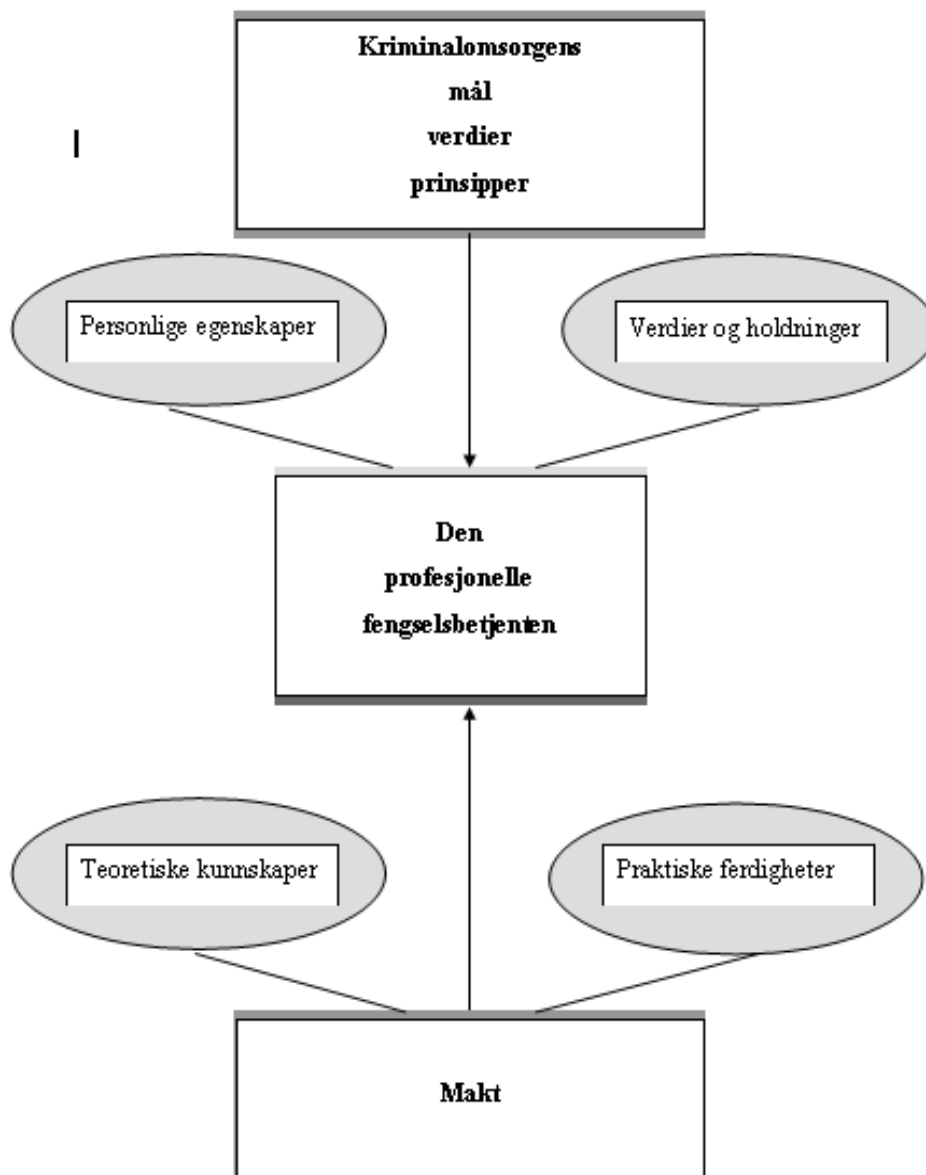
Delmål

Fengselsbetjentene skal kunne følgende ved endt grunnutdanning:

- Ha bevissthet om det ansvar mennesker som forvalter makt over andre mennesker har
- Utføre en korrekt og forsvarlig sikkerhetstjeneste og ha kompetanse i bruk av tvangsmidler.
- Bidra til at skadevirkningene av fengselsoppholdet blir minst mulige: ”å redusere til et minimum de skadevirkninger av frihetsberøvelsen samt de forskjellene mellom fengselslivet og et liv i frihet som bidrar til å nedsette de innsattes selvrespekt eller følelse av personlig ansvar” (europiske fengselsregler § 65).
- Bidra til at innsattes rettigheter blir ivaretatt.
- Kunne planlegge og gjennomføre generelt miljøarbeid, organisere og lede rehabiliterende virksomhet, herunder også arbeid med rusmisbrukere.
- Utføre saksbehandling og andre administrative oppgaver.
- Veilede de innsatte i personlige, rettslige og sosiale problemer.
- Ha kunnskap om forvaltningssamarbeid og samarbeide med andre yrkesgrupper.
- Ha en konstruktiv kritisk holdning til kriminalomsorgens innhold og virkemidler og være mottakelig for forandringer både faglig og personlig. (Studieplan for Fengselsskolen 2007-2007, s. (1-2)

Målsettingen er omfattende og det faglige innholdet, slik det fremkommer i studieplanen, er vidtfavnende. Oppsummert kan vi støtte oss til Heggen (2003) og si at en profesjonell kompetanse inkluderer personlige egenskaper, verdier og holdninger, teoretiske kunnskaper og praktiske ferdigheter.

I modellen På sporet av den profesjonelle fengselsbetjenten (se neste side) er fengselsbetjentyrket forsøkt fanget inn ved hjelp av de ovenfor nevnte begrepene: personlige egenskaper, verdier og holdninger, teoretiske kunnskaper og praktiske ferdigheter. I praksis er det ikke mulig å ”dele opp” en profesjonell person på denne måten; de ulike delene vil være integrert i personen, men i en arbeidsmodell kan det være fruktbart å foreta en slik oppdeling. Det er et mål at modellen På sporet av den profesjonelle fengselsbetjenten skal bidra med begreper som kan være nyttige i drøftelsen av fengselsbetjentens profesjonalitet.

Modell: På sporet av den profesjonelle fengselsbetjenten

Kriminalomsorgens mål, verdier og prinsipper

Yrkesetikk handler om hvilke verdier yrkesutøvelsen skal være forankret i og om hvordan den profesjonelle yrkesutøveren omsetter disse verdiene i praktisk handling. Da kriminalomsorgen fikk et tydelig verdigrunnlag med Stortingsmelding nr 27 (1997-98) *Om kriminalomsorgen*, var det i tråd med den utviklingen som hadde vært innenfor helse- og sosialfagene. Utover 90-tallet så vi at et definert verdigrunnlag tok over for regler. De yrkesetiske retningslinjene er mer overordnede.

I kriminalomsorgen har reglene fortsatt å være tydelige. Men mange situasjoner kan ikke regelfestes. Et tydelig verdigrunnlag blir ikke overflødig selv om vi har regler; mange beslutninger må tas under henvisning til verdier og prinsipper.

Kriminalomsorgens mål, verdier og prinsipper skal hjelpe oss å realisere visjonen ”Aktiv kriminalomsorg – tryggere samfunn”. Verdiene skal være en rettesnor som hjelper fengselsbetjenten å ta beslutninger i hverdagen og som dermed bidrar til å gjøre avgjørelsene som tas forutsigbare for de innsatte.

Makt

En som skal gjøre tjeneste i kriminalomsorgen, må forholde seg til *makt* og *maktutøvelse*. Straffegjennomføringslovens forskrift § 3-11 gir fengslets tilsatte omfattende myndighet når det gjelder å utøve makt overfor innsatte. Det dreier seg blant annet om makt til å treffe vedtak i saker som angår innsatte og makt til å legge føringer på innsattes atferd. Dette er makt i Webersk forstand: makt til å påtvinge andre mennesker vår egen vilje selv om de skulle gjøre motstand. Vi snakker om *posisjonsmakt*, ”den formelle makten og posisjonen som følger det å bekle en stilling og utøve den myndigheten som tilligger stillingen” (Garsjø 2001, s. 293). Denne makten er til stede også når den ikke utøves. Den er til stede som en mulighet og skaper asymmetri i forholdet mellom betjenter og innsatte.

Den som har makt, har følgelig et stort moralsk ansvar, for der det finnes makt, ligger også forholdene til rette for maktmisbruk. I etikken er det nettopp faren for å tråkke over innsattes grenser som opptar oss mer enn at betjenten har legitim rett til maktutøvelse. ”Jeg har ved en rekke anledninger prøvd å påpeke at det hviler et spesielt ansvar på mennesker som er maktutøvere og som i sitt daglige arbeid forvalter makt over andre mennesker”, sa tidligere ekspedisjonssjef Lund-Isaksen (2001, s. 3).

Å utøve makt på en god måte krever høy bevissthet hos fengselsbetjenten. Derfor har *makt* fått en synlig plass i modellen. *Makt* er satt opp mot *kriminalomsorgens verdier og prinsipper* for å synliggjøre at det *kan* være en motsetning mellom maktutøvelse og ivaretagelse av det humanistiske menneskesynet og det verdigrunnlaget som arbeid i

kriminalomsorgen skal bygge på. For eksempel vektlegger både det humanistiske menneskesynet og menneskerettighetene at mennesket er fritt og selvstendig og dermed kan skape sitt eget liv. I fengsel er den innsatte på mange måter prisgitt betjentens avgjørelser. Relasjonen mellom betjent og innsatt er sterkt asymmetrisk. Når det trengs en avgjørelse, når det må handles, er det betjentens vilje som gjelder. I motsetning til filosofen, kan ikke fengselsbetjenten bare analysere og forstå et problem; betjenten må også løse det. Hun er under handlingstvang. Utfordringen for kriminalomsorgens ansatte er derfor å bli seg bevisst behovet for å balansere maktutøvelsen i arbeidet med å gjennomføre ”strafferettslige reaksjoner på en for samfunnet betryggende måte” mot å tilrettelegge for en straffegjennomføring som bygger på respekt for den straffedømtes menneskeverd. (Les mer om makt i kapitlet ”Ledelse og makt i kriminalomsorgen”)

Diskusjonsoppgave:

I hvilken grad kan kriminalomsorgen legge til rette for at et menneske som er fratatt sin frihet skal kunne ta ansvar for sitt eget liv og foreta valg til beste for seg selv og sin egen fremtid?

Personlige egenskaper

Hvilken plass personlige egenskaper har i en profesjonell kompetanse er et sentralt tema i debatten om hva profesjonell kompetanse er. I vårt tilfelle forstås personlige egenskaper som en integrert del av den *profesjonelle fengselsbetjenten*. Denne forståelsen er på linje med Nygrens (2004). Han skriver:

Som det vel har fremgått, hevder jeg at det i den praktiske og psykologiske virkeligheten ikke finnes noen ”personlig kompetanse” som vi kan skille ut fra en profesjonell kompetanse. Uansett hvilken praksis vi deltar i, fra hvilken posisjon vi deltar i denne praksisen, hvilke redskaper eller profesjonelle metoder vi deltar med, hvilken konkret handlingskontekst vi deltar i, og hvem vi deltar sammen med, deltar vi alltid på en *personlig* måte – en måte som alltid er under innflytelse av de særtrekkene som vi kaller vår personlighet (s. 104).

En fengselsbetjent kan ikke henge fra seg sine personlige egenskaper i garderoben i det øyeblikket hun ikler seg uniformen. I *Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007* kreves det blant annet av betjenten at hun skal ”vise empati og kunne se domfeltes perspektiv”, hun skal ”skape en tillitsfull relasjon” og ”være sannferdig, tydelig, forutsigbar og pålitelig” (s. 15). Det er klart dette krever at betjenten går inn i yrket med sine personlige forutsetninger. Her snakker vi ikke bare om medfødte egenskaper, som for eksempel temperament, men om den ballasten fengselsbetjenten har med seg i form av erfaringer fra et levd liv.

Verdier og holdninger

Moral er ikke bare ytre regler og yrkeskrav; desto viktigere er det derfor at den enkelte yrkesutøver blir seg bevisst sin *egen* moral og dens etiske forankring fordi denne blir viktig når det gjelder å begrunne og forklare egen atferd og, om det trengs, yte motstand mot å gå inn i en praksis som ikke er reglementert.

To know who you are is to be oriented in moral space, a space in which questions arise about what is good or bad, what is worth doing and what not, what has meaning and importance for you and what's trivial and secondary

skriver filosofen Charles Taylor (1989, s. 26). De verdiene vi har med oss fra den kulturen vi er vokst opp i, blir en sentral del av vår selvforståelse. Dermed blir de også vesentlige for hvordan vi forstår andre mennesker. Dette er synliggjort i modellen ved at den profesjonelle fengselsbetjenten har med seg personlige egenskaper, verdier og holdninger inn i yrkesutøvelsen. Utdannelsen må derfor legge vekt på at aspirantene blir seg bevisst denne personlige ballasten og hvordan den kan bli en ressurs i arbeidet som profesjonell fengselsbetjent.

Verdier og holdninger som ikke er i samsvar med kriminalomsorgens verdier og prinsipper, kan på den andre siden ikke forenes med en profesjonell yrkesutøvelse som fengselsbetjent. Verdier dreier om livskvalitet og identitet – hvem vi vil være lik, hvem vi vil fremstå som. Verdiene våre sier derfor noe om hvem vi er. Hvilke moralske normer, handlingsregler, vi avleder fra verdiene våre, blir derfor synlige uttrykk for hvem vi er eller vil være. Hva vi gjør sier mer om hvem vi er enn om dem våre handlinger retter seg mot. (Se her artikkelen "Veien mellom etikk og moral").

Diskusjonsoppgave:

Mens man med profesjonell tidligere mente verdinøytralitet og objektivitet, er det et utbredt syn i dag at det ikke er noen motsetning mellom å være personlig og profesjonell: Drøft situasjoner der det kan blir konfliktfylt.

Mellom ideal og virkelighet

Å utdanne seg til fengselsbetjent er å utdanne seg til en idealisert praksis: målet er klart, styringsdokumentene sitter i ryggmargen, rammebetingelsene er optimale, de innsatte er i "samsvar med boka". Idealisert praksis er slik man ønsker at yrket skal utføres i fremtiden. Utdannelse er en av flere måter å høyne kvaliteten på praksis på. Avstanden mellom ideell og reell praksis kan derfor noen ganger være stor. Mange fengsler har en praksis som ligger langt fra kriminalomsorgens krav. For eksempel viste *Riksrevisjonens undersøkelse av måloppnåelse i kriminalomsorgen (2004-2005)* at 88 % av de domfelte i fengslene ikke hadde fremtidsplan i 2003 og at bare 35 % av fengslene

hadde utarbeidet en strategisk plan. Det kan godt hende at det utføres mye bra praktisk arbeid ved disse fengslene, men hvordan vet man da hva man jobber mot og om målene blir nådd?

Virker ikke utdanning? Hvorfor denne avstanden mellom fengselsbetjentyrket slik det læres på KRUS og praksis på fengslene? Ifølge Repstad (2002) beskriver utdannings sosiologien to ulike syn på utdanning:

Den ene regner med at verdier og ferdigheter tilegnet i utdanning, særlig langvarig utdanning, bæres nokså direkte med inn i profesjonsutøvelsen og vedlikeholdes gjennom kolleger som i stor grad er tidligere studiekamerater. En annen retning ser på eksamener og vitnemål mer som en form for inngangsbillett til bestemte posisjoner i yrkeslivet, der utformingen av arbeidsoppgavene skjer først og fremst i selve arbeidskonteksten, av mer erfarne kolleger og gjennom forventninger fra sentrale samarbeidspartnere (s. 153).

Det siste synet går godt sammen med funnene Ekman (1999) gjorde i sitt doktorgradsarbeid *Från text till batong – Om polisar, busar och svennar*. Han undersøkte hvordan svenske polititjenestemenn lærer hva som er viktig i jobben. Hvordan lærer de å utøve skjønn, hva er grunnlaget for skjønnsutøvelsen? I boken beskriver Ekman hvordan arbeidet blant svenske politibetjenter blir styrt av det han kaller ”småpratene” i pauser, i bilen til og fra, i kantina osv. Det er i småpratene nytilsatte betjenter lærer hva som skal prioriteres av arbeidsoppgaver, hvilke normer som gjelder, hva man *må* ta hensyn til og hva som ikke er så viktig.

Å være polititjenestemann er, i likhet med det å være fengselsbetjent, å utføre et oppdrag på vegne av samfunnet. Styrende myndigheter har klare forventninger til hvilke mål som skal nås og uttrykker disse gjennom lover og regler, meldinger og rundskriv. Disse forventningene ligger til grunn for de ulike utdannelsenes studieplaner.

Att få kan styra många med texter är en tanke som utgör grunden för hur organisationer i allmänhet styrs. De organisationer där tanken fått särskilt stort genomslag finns i den offentliga sektorn. Politiker och organisationsledningar formulerar en uppsjö av texter som förväntas styra andra människors praktik (s. 1)

skriver Ekman. Når disse direktivene er sendt ut, tror man at de styrer yrkeshverdagen. Man tror, sier Ekman, at politiets arbeid styres av ”texter”: lover, rundskriv, virksomhetsplaner og handlingsplaner. Men i virkeligheten, viser hans undersøkelse, er det i den daglige småpratene tjenestemennene imellom at nytilsatte yrkesutøvere undersøker hva som bør gjøres, hvilke krav som må innfris og hvilke arbeidsoppgaver man lett kan ”hoppe over” uten at det medfører negative sanksjoner.

Det finnes mange slike tekster i kriminalomsorgen også: Stortingsmelding 27, Straffegjennomføringsloven, alminnelig tjenesteinstruks (instruks 2), yrkesetiske retningslinjer og stadig nye rundskriv. Fengselsbetjentyrket er strengt regulert. Likevel vet vi at det er store forskjeller i praksisen ved de ulike fengslene. Og det er kanskje ikke så rart. Å komme til en arbeidsplass uten å være villig til å tilpasse seg kulturen der, vil sannsynligvis gjøre det vanskelig å bli akseptert og inkludert i fellesskapet. Det er derfor lett å legge alle kritiske innvendinger til side og lære hvordan det virkelig er å være fengselsbetjent gjennom ”småpraten”. Ekmans undersøkelse bekreftes av den svenske didaktikkforskeren Arfwedsson (1989). Han undersøkte hvorfor skoler var så ulike. Til tross for nasjonale læreplaner, fant han store kulturelle forskjeller skoler imellom. Alle skoler har sin egen kode, fant han, ”noe som sitter i veggene” og sier: ”Slik gjør vi det her!” Lærere som ikke klarte å tilpasse seg koden, søkte seg enten til andre skoler eller de sluttet som lærer. Å være i opposisjon til skolekoden var ikke lett.

Slik er det sannsynligvis i kriminalomsorgen også. Det er ikke lett å komme som nyutdannet til et nytt fengsel og opponere mot dårlig praksis. Det skal en god porsjon takt og kløkt til for å lykkes med det.

Da tidligere ekspedisjonssjef Erik Lund Isaksen hadde besøkt Norges fengsler, rapporterte han at han hadde møtt 2 500 privatpraktiserende fengselsbetjenter. Holdt opp mot forskningsbidragene ovenfor, må vi si at det var noe overdrevet! Men han hadde møtt et fengselsvesen der variasjonen i praksis ikke bare var fargerik. Den erfaringen ble senere en viktig motiverende faktor for å gå i gang med arbeidet med å legge et felles verdi- og prinsippgrunnlag som utgangspunkt for en mer enhetlig praksis, slik vi finner det i Stortingsmelding 27. For det må være et mål å få flere til å våge å ”velge teksten fremfor batongen”. Bare på den måten kan praksisfeltet bli mer i samsvar med idealet. For, som det het på T-skjortene våre en gang: ”Hvis ingenting forandres, forandres ingenting”. Det har imidlertid skjedd mye i løpet av det siste tiåret, så både Ekman og Arfwedsson har heldigvis bare delvis rett.

Diskusjonsoppgave:

I hvilken grad har du erfart at praksis på ”ditt” fengsel er i samsvar med idealisert praksis?

Litteratur

- Arfwedsson, G. (1983). *Varför er skolor olika?* Stockholm: Liber utbildningsförlaget
- Brusling, C. (2001) Mot en demokratiserende deprofesjonalisering av læreryrket? I: Kvernbekk, T. (red), *Pedagogikk og lærerprofesjonalitet*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS
- Christensen, Lars Saabye (2006). *Modellen*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag. CUB-serien
- Ekman G. (1999): *Från text till batong – om poliser, busar och svenner*. Stockholm: Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm.
- Eriksen, E. O. (2001). *Demokratiets sorte hull – om spenningen mellom fag og politikk i velferdsstaten*. Oslo: Abstrakt Forlag AS
- Garsjø, O. (2001). *Sosiologisk tenkemåte. En introduksjon for helse- og sosialarbeidere*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Hammerlin, Yngve (2001). Noen refleksjoner over menneskesynet i kriminalomsorgens ulike metoder. I: *NFF, LO og FO, Straffegjennomføring – Programmert eller egenstyrt? Referat fra kriminalpolitisk konferanse, 23. – 24. oktober 2001, 21-53*
- Heggen, K. (2003). *Kunnskapssyn og profesjonsutdanning*. Oslo: Høgskolen i Oslo, HiO-rapport 8
- Hubble, M. A., Duncan, B. L. og Miller, S. D. (2003). Introduction. I: Hubble, M. A., Duncan, B. L. og Miller, S. D. (eds.) *The heart and soul of change. What works in therapy*. 1 – 22. Washington, D. C.: American Psychological Association
- Kennedy, M. M. (1990). Choosing a goal for professional education. I: Houston, W. R., Haberman, M og Sikula, J. (Eds.) *Handbook of Research on Teacher Education*, 813 – 825. New York, London: Macmillan Publ. Co.
- Kriminalomsorgens sentrale forvaltning (2004). *Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004 – 2007*
- Kvernbekk, T. (1995). Om erfaringstyranni og praksistyranni. Et vitenskapsteoretiske perspektiv på forholdet teori – praksis. *Nordisk Pedagogikk*, 2. 88-96
- Kvernbekk, T. (1999). Knowledge that works in practice. *Scandinavian Journal of Educational Research*. 2. 111-130
- Kvernbekk, T. (2000). Seeing in practice: a conceptual analysis. *Scandinavian Journal of Educational Research*. 4. 357-370
- Kvernbekk, T. (2005). *Pedagogisk teoridanning. Insidere, teoriformer og praksis*. Bergen: Fagbokforlaget
- Lange, E. (1998). Samling om felles mål 1935-70. Bind 11 i: *Aschehougs norgeshistorie* Oslo: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard)
- Laursen, P. F. (2003). Personlighet på dagsordenen. I: Weicher, I. og Laursen, P. F. (red), *Person og profession – en utfordring for socialrådgivere, sygeplejersker, lærere og pædagoger*. Værløse: Billesø og Baltzer Forlagene Lauvås, P. og Handal, G. (2000). *Veiledning og praktisk yrkest teori*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag
- Lund-Isaksen, E. (2001). Forord. I: Larsen, E. (red), *Etikk og moral på en utfordrende yrkesarena*. Oslo: KRUS
- Olsen, S. (1987). *Fengselsskolen 1937 – 1987*. Oslo: Fengselsskolen

- Repstad, P. (2002). Virker utdanning I: Nyhlen, Børre og Støkken, Anne Marie (red.) *De profesjonelle*. 153-170, Oslo: Universitetsforlaget
- Repstad, P. (2002) b. De nære ting: om det å utdanne, bygge og forske på profesjoner. I: Nyhlen, Børre og Støkken, Anne Marie (red.) *De profesjonelle*. 199-214, Oslo: Universitetsforlaget
- Riksrevisjonen (2004-2005). *Riksrevisjonens undersøkelse av måloppnåelse i kriminalomsorgen* Dokument nr 3:14. Hentet 25. august 2005: <http://www.riksrevisjonen.no/PDF/68636721.pdf>
- NOU 1984: 2 Justis og politidepartementet (1984). *Utdanning for arbeid i kriminalomsorgen*. Oslo: Universitetsforlaget (Norges offentlige utredninger; NOU 1984: 2)
- Nygren, P. (2004). *Handlingskompetanse – Om profesjonelle personer*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS
- Nygren, P. og Fauske H. (2004). *Ideologisk beredskap. – Om etikk og verdier i helse- og Sosialfag*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS
- St. meld. nr 27 (1997-98). *Om kriminalomsorgen*. Oslo: Justis- og politidepartementet
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weicher, I. (2003). Utdanning(r) i forandring – professionsbachelor og fagforståelse. I: Weicher, I. og Laursen, P. F. (red), *Person og profession – en utfordring for sosialrådgivere, sygeplejersker, lærere og pædagoger*. Værløse: Billesø & Baltzer Forlagene

Betjentrollen og straffegjennomføringsloven

Birgitte Langset Storvik, Bredtveit fengsel

Straffegjennomføringsloven (strgjfl.)¹⁶ gjelder for de straffer som kriminalomsorgen har ansvaret for, dvs. fengsel, forvaring og samfunnsstraff. Den omfatter også varetektsfengsling og gjennomføring av andre reaksjoner når det er særskilt bestemt i lov, for eksempel utledningsloven eller utleveringsloven.

Som fengselsbetjent er det viktig å kjenne til de bestemmelsene som omhandler innsatte i fengslene. I forbindelse med kontaktbetjentarbeid, framtidsplanlegging og annen veiledning av innsatte, må man blant annet beherske vilkårene for å innvilge fremstilling, permisjon og overføring til fengsel med lavere sikkerhetsnivå eller andre gjennomføringsformer. Det er også viktig å vite hvor langt man kan gå i forhold til kontroll av innsatte. Bestemmelsene om dette blir grundig behandlet i egen bok om straffegjennomføringsloven¹⁷. I dette kapittelet skal jeg konsentrere meg om overordnede bestemmelser og prinsipper i loven, som gir føringer for hvordan vi skal behandle innsatte under straffegjennomføringen, og som er styrende for hvordan vi tolker de øvrige bestemmelsene i loven.

Straffegjennomføringsloven bygger bl.a. på de prinsippene som fremgår av St.meld. nr. 27 (1997-98) Om kriminalomsorgen. Det er særlig bestemmelsene i strgjfl. §§ 2 og 3 (formålsparagrafen og innholdsparagrafen) som gir overordnede føringer for behandlingen av innsatte. Bestemmelsen om forvaltningssamarbeid i § 4 og forberedelse til løslatelse i § 41 vil også bli behandlet.

Formålsparagrafen, § 2

Straffegjennomføringsloven § 2 angir hovedformålene med kriminalomsorgens gjennomføring av straff:

¹⁶ Lov av 18. mai 2001 nr. 21

¹⁷ Storvik, Birgitte L., *Straffegjennomføring etter lov av 18. mai 2001 nr. 21* (Høyskoleforlaget 2003)

”Straffen skal gjennomføres på en måte som tar hensyn til formålet med straffen, som motvirker nye straffbare handlinger, som er betryggende for samfunnet og som innenfor disse rammene sikrer de innsatte tilfredsstillende forhold.

Ved varetektsfengsling skal kriminalomsorgen legge forholdene til rette for å avhjelpe negative virkninger av isolasjon.”

Hensyn til formålet med straffen

For det første sier bestemmelsen at man ved straffegjennomføringen skal ta hensyn til ”formålet med straffen”. Med dette menes samfunnets formål med å ilegge straff for uønskede handlinger. Man snakker både om individualpreventive og allmennpreventive hensyn. Forarbeidene til straffegjennomføringsloven fremhever spesielt hensynet til den ”alminnelige rettsfølelse”. Det er vanskelig å si hva som ligger i dette begrepet. Kort sagt vil det si hvordan allmennheten reagerer på kriminalomsorgens behandling av straffedømte, særlig av hensyn til fornærmede og etterlatte i straffesaken. Hvordan skal så dette vurderes?

Hensynet er til dels ivaretatt i regelverket ved at det stilles krav om at innsatte som hovedregel må ha gjennomført minst 1/3 av straffen før ordinær permisjon eller frigang kan finne sted. Det er ikke dermed sagt at enhver permisjon kan innvilges etter 1/3-tid, uten at det strider mot den alminnelige rettsfølelse. I svært alvorlige saker kan det være nødvendig å vente noe lenger. Spørsmålet blir da hvor lenge man kan nekte innsatte utgang som følge av den alminnelige rettsfølelse, så lenge det vil være sikkerhetsmessig forsvarlig å sende vedkommende ut av fengslet.

Ved vurderingen av om en utgang fra fengsel eller overføring til friere straffegjennomføring strider mot den alminnelige rettsfølelse, må man først og fremst se på alvorlighetsgraden av den kriminelle handling. Videre må det tas hensyn til lengden av den tid som er gått siden domfellelsen og hensynet til nødvendigheten av rehabilitering for å hindre gjentagelse. Ved permisjon og frigang vil det også ha betydning hvor en eventuell utgang skal finne sted sett i forhold til fornærmede i saken. Det vil for eksempel være lettere å slippe en drapsdømt ut i en stor by enn i et lite lokalsamfunn der drapet ble begått. Et spørsmål som reiser seg er hvorvidt sakens omtale i media skal ha innvirkning ved vurderingen. Etter min oppfatning bør ikke dette tillegges vekt. Det kan være tilfeldig om en sak får mye oppmerksomhet i media eller ikke, og det må bli feil dersom en som har fått mye medieomtale i tillegg skal straffes i forhold til forsinket progresjon.

Hensynet til straffens formål kan sette begrensninger i forhold til arbeidet med innsattes progresjon. Det gjør seg særlig gjeldende i forbindelse med tidlige utganger fra fengslet og overføring til friere gjennomføringsformer. Selv om man mener innsatte vil nyte

godt av en utgang eller overføring til et fengsel med lavere sikkerhetsnivå, og dette anses sikkerhetsmessig forsvarlig, vil den alminnelige rettsfølelse kunne tilsi at man likevel ikke innvilger søknaden når innsatte er dømt for alvorlig kriminalitet. Også i forhold til gjennomføring av straff utenfor fengsel skal hensynet til straffens formål tillegges betydelig vekt. Dette presiseres i loven og i retningslinjene pkt. 3.14. Det vil for eksempel være uheldig om en innsatt som er dømt for alvorlig kriminalitet gjennomfører deler av straffen i lokalsamfunnet.

På den annen side er det viktig at også personer som er dømt for alvorlig kriminalitet får nødvendig progresjon i straffegjennomføringen. En drapbsdømt kan for eksempel ikke konsekvent nektes permisjon på grunnlag av den alvorlige dommen. Det blir dermed en skjønnsmessig vurdering i hvert enkelt tilfelle på hvilket tidspunkt det vil være naturlig med utgang fra fengslet uten at det vil stride mot straffens formål. Hvor grensen skal trekkes i praksis er ikke lett.

Motvirke nye straffbare handlinger

Formålsparagrafen sier videre at straffegjennomføringen skal motvirke nye straffbare handlinger. Dette hensynet blir delvis ivaretatt ved selve fengslingen, idet innsatte i stor grad er isolert fra samfunnet. Ved utganger fra fengslet og overføring til friere gjennomføringsformer må sviktfaren nøye vurderes. Utgang skal ikke finne sted hvis det er grunn til å anta at innsatte vil begå nye straffbare handlinger.

I tillegg til å beskytte samfunnet under selve straffegjennomføringen har kriminalomsorgen i oppgave å forhindre at innsatte begår nye straffbare handlinger i fremtiden. Forskriften § 1-2 fremhever at forholdene skal legges til rette for at den straffedømte gis mulighet til å endre livsførsel og hindre tilbakefall. Her spiller kontaktbetjentarbeidet en viktig rolle. Ved å jobbe aktivt med framtidsplanlegging vil innsatte motiveres til å jobbe i retning av et kriminalitetsfritt liv etter løslatelse. Det samme gjelder arbeidet med programvirksomhet, samtalegrupper og liknende.

Det er ulike årsaker til at personer begår kriminalitet. Av den grunn er det viktig med en individuelt tilrettelagt straffegjennomføring. Rusbekjempelse er også en viktig faktor i forhold til arbeidet med rehabilitering. Det er vanskelig å arbeide målrettet med en innsatt som er ruset under fengselsoppholdet. Det vil dessuten være vanskelig for rusavhengige å leve et kriminalitetsfritt liv etter løslatelse.

Betryggende for samfunnet

Straffegjennomføringen skal være betryggende for samfunnet. Innsattes individuelle behov må alltid veies opp mot faren for svikt i form av nye straffbare handlinger, brudd på vilkår eller unndragelse av straffen. Selv om det foreligger sterke velferdsgrunner for en velferdspermisjon, for eksempel alvorlig sykdom i nær familie, må innsatte likevel nektes utgang dersom sikkerheten taler imot. Dette gjelder i forhold til alle utganger fra fengsel og overføringer til gjennomføringsformer med lavere kontrolltiltak.

Når man vurderer sviktfaren skal det legges vekt på innsattes generelle oppførsel i fengslet. Mange disiplinærbrudd i løpet av gjennomføringen vil tale imot innsatte. I retningslinjene pkt. 3.36 blir det presisert at det normalt skal gå fire måneder fra et alvorlig disiplinærbrudd er begått til utgang kan finne sted. Andre momenter som bør tillegges vekt er gjenstående gjennomføringstid, eventuelle tidligere dommer, uoppgjorte straffesaker, forhold til rus m.m.

Sikre innsatte tilfredsstillende forhold

Det er et krav etter § 2 at innsatte skal sikres tilfredsstillende forhold. Det betyr at innsatte kan forlange en viss minstestandard. Kravet må sees i forhold til den gjennomføringsform den enkelte befinner seg i. En som gjennomfører straffen i avdeling med særlig høyt sikkerhetsnivå må forvente mindre enn den som befinner seg i en overgangsbolig. Videre stilles strengere krav til ressurser i fengsler for langtidsdømte enn i fengsler som først og fremst tar imot innsatte med korte dommer.

Avhjelpe negative virkninger av isolasjon

Etter § 2 andre ledd er kriminalomsorgen forpliktet til å legge forholdene særlig til rette for å avhjelpe negative virkninger av varetektsopphold. Forarbeidene fremhever at dette særlig gjelder i forhold til de som er ilagt restriksjoner i form av isolasjon. Etter min oppfatning er man også forpliktet til å redusere skadevirkningene overfor *domfelte* som sitter isolert.

Aktuelle tiltak for å hindre isolasjonsskader kan være menneskelig kontakt, tilbud om trening, bibliotekbesøk, celloarbeid og andre aktiviteter som lar seg gjennomføre uten at det strider mot formålet med restriksjonene.

Innholdsparagrafen, § 3

Straffegjennomføringsloven § 3 sier noe om innholdet i straffegjennomføringen. Innholdet skal tilrettelegges innenfor samfunnsmessige forsvarlige rammer og bygge på domfeltes behov og forutsetninger:

”Gjennomføringen av reaksjonen skal være sikkerhetsmessig forsvarlig. Innholdet skal bygge på de tiltak kriminalomsorgen har til rådighet for å fremme domfeltes tilpasning til samfunnet. Kriminalomsorgen skal legge forholdene til rette for at domfelte skal kunne gjøre en egen innsats for å motvirke nye straffbare handlinger.

Barns rett til samvær med sine foreldre skal særlig vektlegges under gjennomføringen av reaksjonen.

Domfelte har aktivitetsplikt under gjennomføringen av straff og strafferettslige særreaksjoner. Aktivitetsplikten kan bestå av arbeid, samfunnsnyttig tjeneste, opplæring, program eller andre tiltak som er egnet til å motvirke ny kriminalitet. Under sykdom eller uførhet kan aktivitetsplikten falle bort.

Ved gjennomføringen av fengselsstraff og strafferettslige særreaksjoner skal det så vidt mulig skje en gradvis overgang fra fengsel til full frihet og gis tilbud om deltagelse i fritidsaktiviteter.”

Sikkerhetsmessig forsvarlig

Forarbeidene til loven fremhever at hensynet til samfunnets sikkerhet må være en overordnet målsetting ved utformingen av innholdet i straffen¹⁸. I tillegg til at gjennomføringen skal være sikkerhetsmessig forsvarlig i forhold til *samfunnet* (se kommentarer til formålsparagrafen over), stilles også krav til sikkerheten *inne i fengslene*. Dette gjelder både i forhold til innsatte og ansatte. Ulike kontrolltiltak og tvangsmidler kan benyttes for å opprettholde ro, orden og sikkerhet i fengslene. Særskilte kontrolltiltak kan benyttes for å forhindre bruk og omsetning av narkotika.

Fremme domfeltes tilpasning til samfunnet

For å fremme domfeltes tilpasning til samfunnet må kriminalomsorgen bygge på den enkeltes behov og forutsetninger og støtte domfeltes vilje til å bryte med kriminaliteten. Kontaktbetjentarbeid og framtidsplanlegging er viktig i forhold til denne målsettingen. Det forventes at domfelte gjør en ”egeninnsats” for å motvirke nye straffbare handlinger. Det betyr at man ikke skal sy puter under armene på innsatte, men legge forholdene til rette for at innsatte selv kan gjøre noe med sin livssituasjon. Innsatte kan for eksempel motiveres til å ta del i ulike programmer og til selv å ta kontakt med offentlige myndigheter eller skrive aktuelle søknader.

¹⁸ Ot.prp. nr. 5 (2000-2001)

Barns rett til samvær med sine foreldre

Barn har rett til samvær med begge sine foreldre selv om en av dem sitter i fengsel. Dette følger både av barneloven og FNs barnekonvensjon. Det fremgår av § 3 at barns rett til samvær med foreldrene skal tillegges betydelig vekt under straffegjennomføringen. Det forutsettes at innsatte har hatt omsorg for eller regelmessig samvær med barnet før innsettelsen. Hensynet har betydning i forhold til tilrettelegging av besøk, telefoning, permisjoner og overføringer. Det er imidlertid en forutsetning at samvær vil være til barnets beste, jf. forskriften § 1-3. For å kunne vurdere dette må man ta kontakt med de som har den daglige omsorgen for barnet, eventuelt barnehage, skole, barnevern etc.

Aktivitetsplikt

Alle domfelte har aktivitetsplikt under fengselsoppholdet, dvs. at de på dagtid skal ta del i arbeid, opplæring, programvirksomhet eller andre tiltak som er egnet til å motvirke ny kriminalitet, for eksempel behandling. På denne måten blir hverdagen lettere for innsatte, samtidig som det er med på å fremme domfeltes tilpasning til samfunnet. Utfordringen blir å finne en aktivitet som er tilpasset den enkelte innsatte. En ung innsatt som ikke har fullført grunnskolen, bør motiveres til å søke seg inn på skole. For innsatte med lærevansker eller problemer med konsentrasjonen, kan det være mer hensiktsmessig med arbeidsplassering. Eventuell behandling eller deltakelse i program kan skje ved siden av skole eller arbeid.

Aktivitetsplikt kan falle bort ved sykdom eller uførhet. I slike tilfelle må innsatte normalt innhente en sykemelding eller attest fra helseavdelingen. Varetektsinnsatte har heller ingen aktivitetsplikt, jf. strgf. § 49. Fengslet er imidlertid forpliktet til å gi disse tilbud om aktiviteter så langt det passer med varetektskjennelsen og påtalemyndighetens bestemmelser, jf. forskriften § 1-4. For innsatte som sitter isolert kan det være aktuelt med celloarbeid.

Gradvis overgang fra fengsel til full frihet

Etter § 3 fjerde ledd skal det skje en gradvis overgang fra fengsel til full frihet. Som hovedregel skal straffegjennomføringen påbegynnes i fengsel med høyt sikkerhetsnivå. Dersom det er sikkerhetsmessig forsvarlig skal innsatte etter hvert overføres til friere og mer ansvarsfulle gjennomføringsformer. Fremstilling, permisjon og frigang er også med på å gi innsatte en gradvis tilnærming til frihet.

Fritidsaktiviteter

Etter § 3 fjerde ledd skal innsatte gis tilbud om deltagelse i fritidsaktiviteter, dvs. tilbud på kveldstid og i helgene. Dette følger også av § 21. Eksempler på aktiviteter kan være

styrketrening, ballspill, dans, bibliotekbesøk, sang, musikk, underholdning, filmfremvisning, hobbyarbeid m.m. Fritidsaktivitetene må tilpasses innsattes individuelle behov.

Forvaltnings samarbeid, § 4

Strgjfl. § 4 pålegger kriminalomsorgen å ha et tett samarbeid med offentlige etater, slik at innsattes rettigheter blir ivaretatt på en best mulig måte:

”Kriminalomsorgen skal gjennom samarbeid med andre offentlige etater legge til rette for at domfelte og innsatte i varetekt får de tjenester som lovgivningen gir dem krav på. Samarbeidet skal bidra til en samordnet innsats for å dekke domfelte og innsattes behov og fremme deres tilpasning til samfunnet.”

Innsatte har under straffegjennomføringen i utgangspunktet rett til tjenester og tilbud som befolkningen for øvrig. Dette gjelder for eksempel sosiale tjenester, helsetjenester, undervisning, kulturtilbud osv. I arbeidet med framtidsplanlegging blir det særlig aktuelt for kontaktbetjenten å samarbeide med sosialkontor, arbeidskontor og trygdekontor i forhold til spørsmål om bolig, arbeid og økonomisk støtte.

Under selve straffegjennomføringen kan det også være aktuelt for innsatte å søke sosialkontoret om økonomisk støtte til for eksempel klær, tannbehandling, reiseutgifter ved permisjon etc. Kontaktbetjenten må i den sammenheng legge forholdene til rette slik at innsatte kan få den nødvendige kontakt med sosialkontoret.

Kriminalomsorgen undertegnet 11.09.2006 en samarbeidsavtale med Arbeids- og velferdsetaten der målet er å legge grunnlag for en videreutvikling av forvaltningssamarbeidet mellom kriminalomsorgen og Arbeids- og Velferdsetaten. Allerede i 2002 undertegnet kriminalomsorgen en samarbeidsavtale med Aetat der målet var å gi innsatte den hjelp og veiledning de trenger for å skaffe seg arbeid etter løslatelse. Aetat har egne kontaktpersoner til hvert fengsel. De har også noen fengselskonsulenter som gir informasjon og veiledning til innsatte og formidler kontakt med andre deler av Aetats tjenestetilbud.

Forberedelse til løslatelse, § 41

Etter strgjfl. § 41 har kriminalomsorgen plikt til å bidra til at forholdene legges best mulig til rette i forhold til prøveløslatelse:

”Kriminalomsorgen skal i god tid forberede og bidra til at forholdene legges til rette for prøveløslatelse. Dette gjelder så langt mulig også overfor innsatte som gjennomfører kortere fengselsstraff. Det skal i nødvendig utstrekning tas kontakt med offentlige myndigheter, organisasjoner eller privatpersoner som kan yte bistand for å oppnå ordnede boligforhold, arbeid, opplæring eller andre tiltak som kan bidra til en lovlydig livsførsel etter løslatelse.”

Det er viktig at forberedelsene skjer i god tid før løslatelsen. For innsatte som gjennomfører korte dommer må arbeidet påbegynnes allerede ved innsettelsen. Det er særlig hjelp til å skaffe bolig, arbeid/opplæring eller andre tiltak som kan bidra til en lovlydig livsførsel etter løslatelsen som presiseres i loven.

Det er lederen av fengslet som har ansvaret for at nødvendige forberedelser blir foretatt, men den praktiske utførelsen vil normalt ligge hos kontaktbetjenten. En del av forberedelsene vil være å motivere innsatte til å ta kontakt med offentlige etater som nevnt over, i forbindelse med § 4. Det er også viktig med et nært samarbeid med friomsorgen der det kan være aktuelt å sette møteplikt som vilkår.

Litteratur

Kofoed, Sissel: Etikk og moral på en utfordrende yrkesarena. Jus og etikk (KRUS 2001)
Storvik, Birgitte: Straffegjennomføring etter lov av 18. mai 2001 nr. 21
(Høyskoleforlaget 2003)

Totale trekk ved fengsel og fengsling

Siv Hjellnes, KRUS

Tema her er særtrekk ved fengsel og ved å være fengslet. Formålet er å vise fram særtrekk ved fengslet som system. Jeg skal sette fokus på hvordan totale trekk ved systemet påvirker menneskene i det. I mitt fokus ligger dermed en avgrensning ved at jeg tar for meg en av flere sider ved livet i fengsel. Hovedfokus er på innsattes situasjon og konsekvenser av fengsling.

Dagens norske fengsler er forskjellige. Forekomsten av totale trekk varierer, på samme måte som de totale trekkenes framtrede og plass vil variere mellom fengsler og mellom ulike arenaer i ett og samme fengsel. Denne artikkelen tar utgangspunkt i Erving Goffmans essay "Karakteristiske trekk ved totale institusjoner" (1967). Fra Goffmans essay har jeg hentet begrep som jeg gjenkjenner i dagens norske kriminalomsorg. Artikkelen bygger også på min hovedoppgave i sosiologi (Hjellnes 2001), annen teori og ikke minst annen empiri (Grøvdal 2000, Basberg 1999, Kristoffersen 1986). Goffmans essay er sterkt kritisk til fengslet som institusjon. Han søker å redegjøre for hvordan fengslet virker destruktivt på innsatte. I følge Repstad (2004:177) er Goffmans syn på menneskelige relasjoner at de er preget av kreativitet, meningssøking og strategisk planlegging. Jeg vil tilføye at det er med denne bakgrunnen at Goffman er kritisk til den totale institusjonen. Goffman retter ikke kritikk mot menneskene i systemet. Kritikken er rettet mot systemet og hva det gjør med menneskene i det – og deres evne til kreativitet, meningssøking og strategi.

I min studie av kultur blant fengselsbetjenter opplevde jeg at Goffmans beskrivelser var kjent og anerkjent erfaring blant betjentene. Betjentene jeg studerte brukte ikke Goffmans sine begrep når de fortalte om fengslet og om innsatte. De viste fram erfaring med fengslets destruktive sider, samtidig viste betjentene fram at det er mulig å oppleve meningsfullt arbeid og at de destruktive trekkene ikke er de eneste trekkene ved fengsel. Betjentenes fortelling handlet om samme virkelighet som Goffman utviklet sin teori om.

Du kan lese denne artikkelen, og bruke Goffmans begrep som "knagger" for egen erfaring. Alternativt kan du selv erfare virkeligheten uten Goffmans begrep, slik mange betjenter har gjort før deg.

Vanlige mennesker i et uvanlig system

Fengslet er fylt med folk som har erfaring med å omgås mennesker i vanlige omgivelser. I vanlige omgivelser assosierer vi ganske likt om hva dagliglivet betinger. Vi har ganske like forventninger til hverandre når vi er sammen eller i nærheten av hverandre. Jeg har vært, og vil fortsatt være, preget av en tro på at folk som møtes i fengsel i utgangspunktet gjør det med samme forventning til den andres atferd som de ville gjort om de møttes utenfor fengsel. Folk møter hverandre med samme utgangspunkt – eksempelvis med samme tillit eller mangel på tillit – som de ville gjort om de møttes et annet og mer hverdagslig sted. Vi kan si at hvordan vi møter andre, hvordan vi oppfører oss sammen er regulert av normer for hvordan vi skal være sammen. Jeg mener det er noen grunnleggende normer for slike møter som folk tar med seg inn i fengsel, det gjelder innsatte og det gjelder ansatte. I tillegg er det min mening – og tema for denne artikkelen – at også forhold ved stedet hvor folk møtes har betydning for hva vi forventer av hverandre. Fengslet er et sted som er forskjellig fra omgivelsene de fleste av oss er vant med å være i. Fengslet er et sted hvor noen er tvunget til å være, og hvor noen har valgt å jobbe. Innsatte og betjenter har vidt forskjellige roller og de tilhører to kategorier – to grupper – det er stor avstand mellom. Dette er trekk som har betydning for hvordan folk forholder seg til fengsel. Jeg skriver denne artikkelen for å vise at det er trekk ved fengsel som har betydning for hvordan folk forholder seg til hverandre og til seg selv.

Trekk ved fengsel og totale institusjoner

”Den totale institusjon kan defineres som et oppholds- og arbeidssted, hvor et større antall likestilte individer sammen fører en innelukket, formelt administrert tilværelse, avskåret fra samfunnet utenfor i en lengre periode.” (Goffman 1967:9)

Goffmans begrep om den totale institusjonen er et samlebegrep. Vi trenger ikke finne alle særegenhetene i en og sammen institusjon eller ett og samme fengsel, men mange går igjen. Begrepet total institusjon viser til felles betingelser og utfordringer i institusjoner som hver for seg også er forskjellige. Jeg velger her å ikke avgrense til type fengsel eller grad av sikkerhetsnivå. Det er opp til deg som leser å identifisere, vurdere og drøfte trekkenes tilstedeværelse og betydning i forhold til egen praksiserfaring.

Tema for sammenligning av typer totale institusjoner, av fengsler og av fengselsavdelinger kan være: Synlighet og usynlighet; mellom grupper og individer innad, men også utad til de som ikke har direkte tilgang til det som skjer innad. Fengslet og virksomheten i fengslet er i større grad usynlig utad enn det eksempelvis et sykehus eller en skole er. Færre har tilgang til det som skjer i fengslet. Samtidig er synligheten innad større. Et kjennetegn er usynlighet utad og sterk synlighet innad. Det utveksles

mye informasjon innad og lite utad. Barrieren mellom fengslet og omgivelsene er tydelig og innebygd i strukturen gjennom låste dører og høye murer. At innsatte ikke kan gå hvor, eller når de vil, er synlig innenfor og utenfor.

Vi kan skille mellom totale institusjoner med målsetting om å beskytte, hjelpe eller behandle de som er innenfor, og institusjoner med mål om å beskytte de som er utenfor. Goffman (1967:12) gjør flere distinksjoner og jeg vektlegger skillet mellom virksomhet rettet utad eller innad. Fengslets rett til eksistens er som straffeinstitusjon med kriminalitetsbekjempelse som formål. Fengslets oppgave er primært å beskytte samfunnet mot kriminalitet, blant annet ved å holde domfelte atskilt fra samfunnet. Fengslet er ikke primært behandlende. Hensyn til innsattes velferd er ikke primært mål i seg selv. Innsatte søker heller ikke frivillig til fengsel med rehabilitering som formål.

Fengslet skiller seg grunnleggende fra andre institusjoner ved sitt ansvar som iverksetter av straff. Fengslets primære oppgave er ansvar utad. Fengslet kjennetegnes også ved sin usynlighet utad - overfor de fengslet skal beskytte. Fengslet ivaretar interessene til mennesker (samfunnet) som ikke har tilgang til det som skjer innenfor (fengslets virksomhet). Fengslet skal straffe, og ved det beskytte samfunnet mot kriminalitet, samtidig som det skal beskytte straffedømte mot konsekvenser av fengslingen og rehabilitere. Fengslets virksomhet er dermed rettet både utad og innad. Rehabilitering av innsatte er langsiktig sikkerhet for samfunnet. Selv om rehabiliterende tiltak retter seg mot innsatte, ut fra en tanke om deres beste, er hensynet til samfunnets beste motiv for at fengslet driver slik virksomhet.

Mangel på arenaer gir synlighet og tilgjengelighet

Vanligvis fungerer samfunnet slik at folk sover, har fritid, aktivitet, venner og arbeid på forskjellige steder og i forskjellige relasjoner. Et totalt kjennetegn er at skillene mellom livsområder er brutt. I fengsel er skillene fraværende, eller svært små. Det er et kjennetegn ved at gjøremål utøves på samme sted og under samme myndighet. Aktivitet utøves i nærhet av de samme *andre*, alle behandles likt og gjør det samme, gjerne i fellesskap. Hverdagen er rutinemessig organisert. Aktivitetenes rekkefølge håndheves ovenfra av tilsatte gjennom systematiserte formelle regler. Ulike aktiviteter er innarbeidet i en enkel, rasjonell plan som har til hensikt å oppfylle institusjonens offisielle mål. Lik behandling er et prinsipp; samme regler gjelder alle. En og samme handling skal medføre lik belønning eller sanksjon for alle.

I fengsel fins rutiner rettet mot ivaretagelse av sikkerhet gjennom kontroll av den enkelte. Tiltakene begrunnes i fengslets ansvar som straffeanstalt. Rutinene trenger ikke annen begrunnelse. Rutinenes funksjon, eksempelvis ut fra formål og tilstedeværende dynamiske relasjoner mellom betjenter og innsatte, er ikke tema for debatt. Rutinene er

overordnet individuelle tilpasninger for betjenter og innsatte. Rutinene er utformet med hensyn til effektivitet og iverksettes på byråkratisk måte. Smidighet og fleksibilitet er i utgangspunktet ikke hensyn bak rutinenes utforming, og de forutsetter ikke tillit og fordrer kontroll.

Å være ansatt og innsatt – i forhold til hverandre

Det er stor avstand mellom de som arbeider og de som bor i totale institusjoner. Den sosiale avstanden mellom gruppene er stor. Avstanden er formalisert og pålagt ovenfra. Skillet går mellom de som er integrert i omverdenen og de som ikke er det. Tilhørighet utenfor er et skille mellom gruppene som angir avstand sammen med det faktum at betjenter har som oppgave å kontrollere innsatte. Dette er to dimensjoner som bidrar til gjensidig avstand, skepsis, fiendtlighet og fordommer mellom gruppene. Betingelsene bidrar til at både innsatte og betjenter utvikler og vedlikeholder stereotype forestillinger om de andre – særlig når de er sammen med medlemmer av sin egen gruppe. Betjenter og innsatte er to primære grupper i fengsel, det innebærer at relasjoner innad i gruppa er primære og gir primær tilhørighet.

Avstanden mellom betjenter og innsatte er formalisert. Alle restriksjoner på kontakt opprettholder avstand og fiendtlige stereotyper. To sosiale og kulturelle verdener kan utvikles ved siden av hverandre, med noen kontaktpunkter, men uten å trenge inn i hverandre. Fengslet er et system som i seg selv gir begrunnelser for at innsatte ikke har krav på innsyn i beslutninger om egen sak. Begrunnelser i systemet er for eksempel synlig i bestemmelser om at innsatte skal ha krav på å lese kontaktbetjentens vedlegg/uttalelse til søknad om eksempelvis permisjon. Begrunnelsen er ofte effektivitet på sikt ut fra et hypotetisk argument av typen ”enn om alle kommer og spør om dette?” Konsekvensen for den enkelte innsatte som opplever slik avvisning av behovet han har fremmet, er uvisshet og ytterligere avstand til betjenter. Avvisning, og opplevelse av å ikke bli tatt på alvor er eksempel på et trekk ved systemet og trekkenes destruktive funksjon. Systemet er ikke lagd for å skape usikkerhet, men hensyn til effektiv drift er det som her virker destruktivt ved at innsatte ikke tas alvorlig.

Betjentene representerer og personifiserer fengslet ettersom det er de som presenterer og setter ord på fengslets beslutninger. De må derfor forholde seg til hvordan innsatte ser på dem. Betjentene må vise hvem de er overfor innsatte. En eksemplifisering av dette er diskusjoner mellom betjenter angående det å vise fram vedlegg de som kontaktbetjenter har skrevet. I noen tilfeller vil de vise det de har skrevet til den innsatte det gjelder. Betjentens egen begrunnelse kan være nettopp det at den vedlegget omhandler, har rett til å vite hva som står der. I tillegg kan det være viktig for betjenten å vise at han står for det som er skrevet. Ved å stå for vedlegget både overfor rådet, hvor søknaden avgjøres, og ved å presentere vedlegget for innsatte selv, viser han at han ikke har noe å skjule og

han viser hvor han selv står. Betjenten får ved å vise fram vedlegget synliggjort at hans standpunkt ikke er noe å skjule. Det er for betjenten en måte å vise fram hvem han eller hun er. Det er en måte å understreke sin egen råderett på. Det er også en måte å vise avstand til en fengselsbetjentrolle som bare er iverksetting av andres beslutning (Hjellnes 2001). Argumentene for å synliggjøre eget arbeid på denne måten uttrykker vilje til en autonom yrkesrolle – medbestemmelse og eget ansvar.

En effekt av strenge rutiner er at betjentene ser det som nødvendig å markere avstand mellom seg selv og rutinene. Det er ikke betjenten, men systemet som utsetter innsatte for kontrollrutiner og ubehagelige opplevelser. Betjenter kan vise avstand til upopulære arbeidsoppgaver, og til formelle føringer fra fengslets side, ved å si at innsatte forstår at rutinene bare er en del av jobben. Denne effekten av pålagte rutiner handler også om at betjentens forhold til innsatte er viktig. For at betjentene skal opprettholde selvrespekt er de avhengig av innsattes forståelse for rutinene som bryter med respekt for innsatte som menneske. (Hjellnes 2001:59, Kristoffersen 1986:87) Framheving av innsattes forståelse for pliktene i yrkesrollen blir igjen en kilde til avstand mellom betjenten og systemet han representerer. Viktigheten av innsattes aksept viser at det har betydning for betjenter å ikke bli ensidig assosiert med fengslets rutiner.

Kontrollrutiner uttrykker straffesystemets og fengslets manglende respekt for og tillit til innsatte. Å utføre noen arbeidsoppgaver setter betjenten i et dilemma mellom kontroll og respekt for innsatte (Kristoffersen 1986:87/88). I ytterste konsekvens kan betjenten havne i en lojalitetskonflikt mellom systemet, som han representerer og ivaretar, og innsattes integritet og interesse. Innsatte kan i praksis hjelpe betjenten til å unngå å forholde seg aktivt til konflikten, ved å vise forståelse for at betjenten selv ikke står for kontrollrutinene han utfører. Betjenter kan danne en form for allianse med innsatte for å beskytte seg selv mot å bli assosiert med det urimelige ved systemet. Dersom betjentene skal opprettholde et skille mellom seg selv og kontrolloppgaver som er ubehagelige og respektstridige, avhenger de av innsattes aksept. Essensen er at innsatte aksepterer det betjentene gjør når de forklarer hvorfor de gjør det de gjør. Betjenter som behandler innsatte med respekt får respekt tilbake. (Hjellnes 2001).

Mangfoldet og motsetningene i systemet gjør at betjenter blir tvunget til å mene noe om arbeidet de utfører. Systemet krever omsorg og respekt for innsatte samtidig med kontroll og ivaretagelse av straffens formål. Systemet gir både mangfold i oppgavene, og motsetninger mellom dem. Samtidig har betjentene en vid skala å plassere seg langs mellom ytterpunktene som er respekt for og ivaretagelse av innsatte, og plikten til rutiner og kontroll.¹⁹

¹⁹ Se også innledningen i Håndbok i etikk for kriminalomsorgen om aksekorset over verdier i kriminalomsorgen. Aksekorset sorterer kompleksiteten i 4 dimensjoner; idealisme/omsorg, kynisme, innsattes interesser og samfunnets interesser.

Kontrollrutinene kan være rigide og statiske. De bryter med dynamiske relasjoner, tillit og respekt mellom mennesker som har et felles dagligliv. Betjenter kan velge å distansere seg til systemets krav og redusere seg selv til en iverksetter av straff en selv ikke ønsker å representere. Fordi betjenten ser en person som ikke kan reduseres fra å være menneske og til å skulle "fortjene" kontrolltiltakene betjenten skal iverksette. Betjenten er nær ved å redusere betydningen av systemets krav fordi de strider mot respekt i relasjonen mellom han selv og innsatte. Han kan også undergrave systemets krav fordi han ikke synes rutinene er formålstjenlige. Derfor kan betjenter oppleve rutinene mer som hindringer enn som gode arbeidsverktøy. Rutinene blir da vanskelige å rettferdiggjøre overfor innsatte og overfor seg selv (Hjellnes 2001).

Arbeid

I en total institusjon har ikke arbeid, aktivitet eller rutiner samme betydning som utenfor. Med dette følger også andre motiv for og holdninger til arbeid. Dette er en grunnleggende tilpasning som kreves av innsatte, men også av dem som skal motivere til arbeid og deltakelse i aktivitet (Goffman 1967:16).

Arbeid er for de fleste i samfunnet primært motivert i målet om å forsørge seg selv og sin eventuelle familie. I fengsel finnes ikke slik motivasjon. Kost og losji er i orden og forskjellen på dagpengesatsen for en som arbeider og en som ikke arbeider er liten.

Arbeidets plass og manglende funksjon i fengsel kan virke demoraliserende. De som var arbeidsmotiverte utenfor blir demoralisert av institusjonens arbeidssystem Innsattes manglende motivasjon for arbeid gjenkjennes som uttrykk for latskap og manglende arbeidsmoral, og forstås en isolert og ensidig betraktning. Arbeidsskyhet som ensidig forklares ved individets egenskaper blir feilaktig dersom en ikke også tar i betraktning arbeidets betingelser.

Satt inn i systemet

Å "sitte inne" må forstås i forhold til å "være ute". Om det ikke var noe "ute" å komme ut til, ville ikke det å sitte inne være noen berøvelse. Institusjonens vesen opprettholder spenningen mellom ute og inne ved friheten innsatte ikke lengre har. Fengsling er å ikke lengre ha tilgang til kjente og hjemlige omgivelser. Jobb, venner, familie og hjem kan ikke lengre forvaltes. Uansett relasjoner og tilhørighet, dårlige og destruktive eller manglende relasjoner så kjenner innsatte til et liv som var hans eget. Uansett materielle eller relasjonelle mangler eies frihet til å velge hvor en skal være, til hvilken tid og hvem en skal være sammen med.

En ny innsatt som ankommer fengslet har med seg mønstre for atferd og holdninger som er lært i samfunnet utenfor. Hans forestillinger om aktivitet og handling har vært

selvfølgelig inntil møtet med den totale institusjonen. Men betingelsene for handling i fengslet er vidt forskjellige fra betingelsene utenfor. Forskjellen i betingelsene uttrykkes ofte gjennom uoverensstemmelsen mellom forventningene som møter den enkelte innenfor og utenfor fengselsmurene. I livet utenfor er de fleste kjent med å møte forventninger om å ordne praktiske ting angående seg selv og egne behov. Fengslet representerer en motsetning gjennom sin nærmest manglende forventning til hva innsatte skal eller kan ordne av praktiske ting. Resultatet er for eksempel at innsatte kan føle seg som barn fordi fengselssystemet pålegger han å spørre om å få reint undertøy, vaske klær og få tilgang til dusj (Danielsen og Meek Hansen 2002). Betingelsene for å utføre de enkleste handlinger, og mest basale praktiske anliggender endres drastisk ved innkomst i fengslet.

Den totale institusjonen fjerner visse atferds-, aktivitets- og handlingsmuligheter fordi betingelsene for dem er fraværende. Omgivelsene utenfor fengslet gir den enkelte rom for å benytte alminnelige forsvarsmekanismer i samvær med andre mennesker. Fengslet har ikke det spekter av ulike situasjoner, relasjoner og atskilte livssammenhenger, som opprettholdelse av kjente forsvarsmekanismer avhenger av. Langvarig opphold kan resultere i ”mangel på trening” som gjør en sosialt uegnet til å delta i dagliglivet utenfor. Når kjente betingelser for handling er fraværende, er det sannsynlig at også handlingsmønstre endres. Om handlingsmønstret i fengslet er annerledes enn utenfor, er det sannsynlig at fengslet gir mangel på sosial trening som deltakelse i livet utenfor forutsetter. Ved løslatelse kan innsatte være uegnet til deltakelse i samfunnet på grunn av at han har tilegnet seg et handlingsmønster som hører til i fengsel og ikke passer i dagliglivet utenfor. Dette er en type institusjonalisering.

Tap av roller

Under ulike omstendigheter har mennesker ulike roller. Vi oppfører oss forskjellig avhengig av hvor vi er, hvem vi er sammen med, avhengig av hva som forventes av oss og av hva vi har mulighet til å gjøre. En rolle henger sammen med en eller flere relasjoner. En rolle forutsetter en annen (Album 1996:217). Å ha flere roller gir et rolleskjema hvor enhver kan skille mellom sine ulike roller. Når vi er i en rolle er vi oss selv. Å være i en rolle gir et selvilde. Vi har et bilde av oss selv og det speiles av de vi er sammen med. Selvbildet og rollene gir oss identitet. Vi legger noe av oss selv i våre roller, og kjenner igjen oss selv gjennom rollene vi har. Å miste en rolle er å miste en del av seg selv. Det er lett å forestille seg tap av en rolle ved tap av en relasjon. Å bli fengslet er å miste tilgang til relasjoner og til utøvelse av roller eller til opprettholdelse av rollen. Eksempelvis kan det være slik at innsattes barn og kjæreste stadig er i live, de er bare atskilt fra innsatte ved en mur og for en bestemt tid. Innsatte er fortsatt faktisk far for barn som etterspør hans farsrolle.

Våre vante skiller mellom livsområder gir oss også tilgang til forskjellige roller. Atskilte steder, situasjoner og relasjoner gir ulike roller, for eksempel far, aspirant, venn,

kjæreste, og trafikant. Skiller mellom roller kan nyanseres ytterligere. Vi kan være i en og samme rolle på forskjellig måte avhengig av sted, relasjon og situasjon. Å være fengselsbetjent er en rolle. Det knytter seg forskjellige forventninger til hva du skal gjøre i rollen når du er sammen med innsatte og når du er sammen med kolleger. Du kjenner til forventningene som er der, og viser at du vet ved opptre adekvat. Hva som til enhver tid er likt og forskjellig trenger du ikke ha, eller vise fram bevissthet om.

Innsatte avkles sine kjente roller samtidig som de innrulleres i fengslet. Dette skjer gjennom avlevering av personlige effekter, undersøkelser, visitasjoner og rutinisering av hverdagen. Dette er hendelser som innebærer at innsatte mister forbindelse til rollene han har vært utøver av. Ved å miste kontroll over omgivelsene og forbindelse til roller, mister han også en del av seg selv. Innsatte gjennomgår en systematisk og rutinemessig prosess hvor fengslet gjør han til objekt. Å miste det som gir tilknytning til andre roller åpner for plassering i fengslet hvor han først og sist er innsatt. Tiltakene ved innkomst neglisjerer det meste av grunnlaget innsatte hadde for å kjenne igjen sin personlighet – sin identitet, som måten han har vært vant med å bli behandlet og måten han har vært vant å være sammen med andre på. Samtidig blir han tvunget inn i aktiviteter som er uforenelig med hans tidligere bilde av seg selv. Innsattrollen kan oppleves som total ved at den dekker alle områder av livet. Samtidig kan vi se at fengslet har ressurser til at innsattrollen – som betjentrollen – kan ha forskjellig innhold. Nyanser i innsattrollen i forhold til relasjoner og situasjoner vil da åpne for et større register å spille på for den som innehar rollen. Slik det å miste en rolle er å miste en del av seg selv, vil jeg tro at det å få en ny rolle er å få en tilføyelse til seg selv og sin identitet.

På samme måte som betjenter vil også innsatte kunne skille mellom hvordan de er og hva de gjør i ulike situasjoner og ulike relasjoner. Per Isdal²⁰ fortalte om mannlige innsatte som snakket om sine barn i samvær med betjenter, og i terapigrupper. Betjenter kunne stille seg uforstående til at innsatte snakket naturlig med betjenten om savn av og omsorg for barna mens han etterpå nærmest benektet sine barn i fellesskap med andre innsatte. I fedregrupper og i samtale med betjenter kan innsatte ha distanse til andre forventninger – eksempelvis forventninger fra andre innsatte om å dyrke andre verdier. Samtalene åpner for at innsatte kan snakke om barnas betydning og sitt eget ønske om å bryte med kriminelle miljø fordi det ikke er forenelig med farsrollen han gjerne vil fylle. At innsatte ikke snakker om farsrollen sammen med medinnsatte betyr ikke at rollen ikke er viktig. Det handler heller om at farsrollen bryter med holdninger og uttrykk for maskulinitet som dyrkes og framheves i samvær i fellesskapet. Samvær med medinnsatte kan være bygd opp rundt å bekrefte maskulin identitet. Kulturen kan forutsette fortielse av holdninger og verdier som utfordrer den kulturelt definerte maskuliniteten – som for eksempel faderlig omsorg.

²⁰ Per Isdal er psykolog og foreleste på KRUS i november 2001 om fedregrupper i fengsel.

Ved å holde arenaer, situasjoner og relasjoner atskilt kan innsatte selv bidra til at hans rollerepertoar utvides. Om det er rom for at innsatte kan ha ulike roller i fengsel, i forhold til for eksempel innsatte på avdelingen, i arbeidsdrift og på skole, kontaktbetjent, andre betjenter, verksbetjenter, sosionom og prest vil det kunne utvide mulighet og rom for handling. Utvidede handlingsmuligheter og rollerepertoar vil igjen kunne bidra til opprettholdelse av hans selvbylde og identitet som mer enn innsatt. Opprettholdelse av spenning mellom livet utenfor og innenfor institusjonen sammen med svekket mulighet til å ivareta rolleskjema, utgjør en basis som virker inn på tilværelsen i fengsel.

Krenkelser

Kontrolltiltakene i fengsel oppleves krenkende for menneskene som tiltakene iverksettes overfor. Selv om tiltakene har god hensikt (trygghet for innsatte selv og effektivitet i systemet) bryter de med grunnleggende respekt for den enkeltes integritet og personlige territorium. Personligheten er krenket når innsatte ikke kan kjenne igjen seg selv i måten han blir behandlet på.

For å bevare forståelsen av seg selv, er innsatte avhengig av at andre formidler noenlunde den samme forståelse av hvem han er som han selv har. Gjennom sine kontrolltiltak formidler fengslet en annen forståelse av hvem innsatte er, enn den forståelsen han selv har hatt inntil han ankom fengslet. Forutsetningene for å opprettholde det kjente selvbylde er mer mangelfulle enn de var utenfor. Selvbylde han kan inneha i institusjonen avhenger av bekreftelse gjennom samvær. Hvilke verdier og holdninger som formidles av menneskene innsatte er sammen med i fengslet, har betydning for hvilket selvbylde han opprettholder eller former på nytt. Dette gjelder for innsatte i fengsel, på samme måte som det gjelder for alle andre mennesker i alle andre sammenhenger. Goffmans utgangspunkt er at vi former vårt selvbylde i samarbeid med andre. At vi er prisgitt *de andre* er for Goffman en forenkling av en gjensidig sosial prosess, som han kommenterer med følgende sitat (1982:84): *Rather the individual must rely on others to complete the picture of him which he himself is allowed to paint only certain parts.*

Rundt hver enkelt av oss har vi et personlig territorium. Det er et verneområde som respekteres av andre. Personlige territorier handler om respekt for andre og om selvrespekt. Personligheten krenkes når dette vernet, som er reist mellom individet og omgivelsene forseres. Forsering av personlig territorium bryter med respekt som ellers forutsettes for personlig integritet (Goffman 1967:25).

I totale institusjoner er individet ubeskyttet mot forsering av sitt personlig territorium. Utenfor kan individet beskytte seg mot kontakt som innebærer truende nærhet til andre. Visitasjon av celle og kropp, kontroll før arbeid, skole og besøk er invadering av

personlige territorier. I kriminalomsorgen kan innkomstsamtale, personundersøkelse og samtale med kontaktbetjent forsere grensene for innsattes mentale territorium. Invadering av innsatte skjer dersom samtalen er tvangsmessig og fordrer deltakelse på premisser innsatte ikke kan påvirke.

Fengslets rutiner krenker innsattes rett til vern av opplysninger om hans person. Et eksempel er opplysninger som samles i journaler. Kontakt med de som kjenner innsattes historie gjennom sin tilgang til journaler, oppleves som påtrengende når innsatte ikke har oversikt over hvem som har tilgang til opplysningene. Han vet ikke hvilke opplysninger som er journalført, hvem som har tilgang eller hvem som benytter seg av tilgangen til dem. Et annet eksempel er endringsarbeid. Gruppesamtaler og programvirksomhet kan ta form av en skriftemålsseremoni, ved at innsatte blottlegger følelser og personlige opplysninger. Andre mennesker får tilgang til potensielt skjemmende fakta. Innsatte er i ydmykende omstendigheter og kan bli mer ydmyket jo mer av hans personlighet andre får tilgang til, særlig når hans personlighet, og endring av den, er et tema i seg selv. Det er forskjell på å frivillig dele, eller gi andre tilgang til, opplysninger om seg selv og tvang til å dele opplysninger. Denne forskjellen er og bør være tydelig i fengsel. Manglende kontroll over andres tilgang til opplysninger om en selv kan gjøre en maktesløs. Denne og andre former for krenkelse kan undergrave innsattes tidligere opplevelse av seg selv. Innsatte er i stor grad prisgitt hvordan andre forvalter kunnskapen om han som blir dem til del ved eksempelvis programdeltakelse. Jeg vil framheve at ledelse av grupper legger et stort ansvar på betjentene.

Krenkelser av personlige territorier har flere former i fengsel. Når innsatte ankommer anstalten, blir hans eiendeler gjennomført og ransaket. Det mest ekstreme er å bli kroppsvisitert og utsatt for undersøkelse av kroppens hulrom. At visitasjon og urinprøve skjer både rutinemessig og avhengig av mistanke, åpner for stadig usikkerhet ved opplevelsen av at invadering kan skje når som helst. Kontrollrutiner er krenkelse av personlig territorium for den som utsettes for rutinene. Det er i seg selv særegne handlinger som ikke er tillatt i andre situasjoner. Det er lite som er privat for innsatte. Cellen er det private rommet, men han råder ikke selv over den heller. Betjenter har nøkler og kan låse seg inn når som helst. Som verdens best utdannede fengselsbetjenter er norske betjenter gode på å respektere cella som innsattes territorium. De banker på før de låser opp, de hilser og forteller innsatte om sitt ærend. På tross av respekt for at cellen er privat, risikerer vi at innsatte har sin egen opplevelse av å alltid være tilgjengelig for andre, selv i det mest private.

Noen kilder til krenkelser er mindre direkte, og betydningen av dem vanskeligere å vurdere. Fengselssystemets rutiner gjør det vanskelig, eller umulig, å bruke ellers kjente strategier for å skape avstand mellom seg selv og krenkende situasjoner. Det vi ellers kjenner som forsvarsmekanismer er ikke lett tilgjengelig når synligheten er stor og andre stadig er tilstede.

Den enkeltes mulighet til å opprettholde sine ulike roller henger som jeg tidligere har

vært inne på, sammen med opprettholdelse av atskilte livsområder; skille mellom relasjoner og situasjoner. Respekt og høflighet gjør at vi ikke påpeker uoverensstemmelser mellom andres handling der og da og det de gjør her og nå. Slik slipper vi for eksempel oftest unna en grunnleggende følelse av skam. Skamfølelsen kan være stor nok ved selvrefleksjon og bevissthet om uoverensstemmelser i ens eget handlingsmønster. Potensialet for skam dersom et annet menneske påpekte en eventuell uoverensstemmelse er desto større.

Fengslet gir trange kår for å opprettholde skille mellom livsområder, relasjoner og ulike roller. Innsatte er i større eller mindre grad synlige i alt de gjør. Om de ikke blir observert vet de at de kan bli det. Muligheten for kontroll er alltid til stede, selv om kontrollørene ikke benytter seg av tilgangen til kontroll. Det gjennomsluktige aspektet ved livet i fengsel gjør at innsattes handling i en situasjon er tilgjengelig for påtale i en annen situasjon. Muligheten for kontroll er alltid til stede. Et eksempel på dette er fra psykiatrien, hvor en pasient som har stått fram på en positiv måte under behandling blir pinlig berørt når en ansatt kommenterer hans sløve framferd i samvær med medpasienter seinere. Eksemplet kan tenkes oversatt til fengsel. Muligheten for slike overtramp er til stede i fengsel; oppførsel i gruppesamtaler kan tas opp i avdelingen, på arbeid, skole eller i fellesskapet etterpå. Det er ofte de samme menneskene som møter hverandre i slike ulike situasjoner og i løpet av relativt kort tid i et fengsel. Muligheten for å påtale uoverensstemmelse i andres handling er i større grad tilstede enn på andre samfunnsarenaer. Muligheten gjelder for så vidt på tvers av gruppene, både innad i betjentgruppen og mellom innsatte. Det er heldigvis slik at høflighet og respekt er idealer i fengselshverdagen, og gir liten sannsynlighet for overtramp som nevnt ovenfor. Dersom slike bemerkninger finner sted er vil de i større grad enn utenfor fengselet være et maktmiddel, særlig for innsattes del siden det er de som er prisgitt rammene fengslet gir.

Krenkelsene innsatte opplever er effekt og konsekvens av tiltak som er formålstjenlige. Sikkerhet for både samfunn og innsatte ivaretas gjennom restriksjoner og kontroll. Fengslet krenker personligheten selv om innsatte er villige til samarbeid om kontrolltiltakene og selv om innsattes velferd er viktig for både ledelse og ansatte. Innsattes ønsker og fengslets interesser, eller fengslets midler til å nå sine mål, er i utgangspunktet ikke forenelige på grunn av at innsatte er tvangsplassert. Overensstemmelse eller uoverensstemmelse mellom innsattes interesse og fengslets skal jeg også komme tilbake til under overskrifter om tilpasning.

Struktur og mortifikasjon i forhold til stress og kriser

Goffmans antakelser om personligheten er sosiologiske, og fører tilbake til beskrivelse av strukturelle forhold som avgrenser individets rom for handling. Samtidig vil alltid også kognitive prosesser virke inn på handling. Hvordan de sosiale omgivelsene tolkes, av individet selv og av andre, har sammenheng med hvordan en framstår og hvordan andre mennesker oppfatter at en er. Krenkelser og innskrenkning av virksomhetsområdet for personligheten vil høyst sannsynlig medføre akutt belastning for individet. For den som er sliten av utenomverdenen, eller plaget av skyldfølelse kan det som krenker andre gi opplevd lettelse. Akutt belastning som ikke medfører stress for den enkelte kan likevel være krenkende. Andre forhold kan igjen medføre stress, uten å være krenkelser av personligheten, slik som bekymringer om, og savn av livet på utsiden. Stress kan likevel forsterke krenkelsesprosessen. Krenkelsesprosessen er forskjellig fra det vi forstår som krise og krisens faser. Krise assosieres i større grad med akutt belastning enn hva gjelder krenkelsesprosessen i fengsel. Først og fremst vil jeg gjøre et skille mellom dem på grunn av at krenkelsesprosessen går over tid. Krenkelsene vedvarer gjennom fengslingen. Mortifikasjonen av det sivile selv er selve endeliktet ved krenkelsesprosessen, og mortifikasjonen er da konsekvens av påkjenninger individet utsettes for innenfor fengslet.

Individet har mindre mulighet til å ha et utvendig forhold til fengslingens påvirkning på en selv, enn til en eventuell opplevelse av en egen krise. En krise ser jeg for meg som noe mennesket i større grad kan sette ord på der og da. Krenkelse av personligheten gjennom en prosess hvor innsatte tar til seg eksempelvis lave forventninger til hans prestasjoner er en prosess med inderliggjøring av fengslets normer. Fengslets destruktive virkning på personligheten er da total, den har opprinnelse i krenkelsenes altomfattende vesen. Krisefasene sjokk, reaksjon, bearbeiding og nyorientering (Håkonsen 2003, kap. 17) er ikke oversettbare til fengsling selv om de kan ligne. Eksempelvis vil bearbeiding og nyorientering i fengsel henge sammen med det fengslet tilbyr innsatte å bearbeide og å nyorientere i forhold til. Fengslet tilbyr ikke vante omgivelser, men et system av belønning for gitte typer atferd og straff for annen atferd. Goffmans mortifikasjonsprosess, at det sosiale selv svekkes i institusjonen og på grunn av institusjonenes vesen, er av annen art enn et kriseforløp. Kriser utløses av tap eller av krenkelse. Innsattelse i fengsel innebærer begge deler. Innsatte taper det som forlattes på utsiden og han krenkes ved innsattelse. Men krenkende opplevelser vedvarer i fengsel. Mortifikasjonsprosessen går over tid, og henger også sammen med nettopp de tilbudene fengslet gir innsatte å bygge et daglig liv rundt. Samtidig som krenkelsene vedvarer er det et kunstig system som tilbys innsatte å nyorientere seg i forhold til. Privilegiesystemet gir innsatte mulighet til å bygge opp sitt selvilde ved tilfredsstillelse av grunnleggende behov. Nyorientering skjer da ut fra andre kriterier for tilgang til goder enn de som er kjent utenfor. Eksempelvis kan en nyorientering ved krise bygges opp rundt det vi kaller rutineaktivitet. Ved å holde fast på hverdagslivets rutiner kan vi

retablere oss selv – eller søke forankring. I fengsel vil slik rutineaktivitet være nyorientering og reetablering i forhold til fengselssystemets aktiviteter og rutiner. De er ikke innsattes egne, og gir sannsynligvis ikke tilhørighet til noe annet enn fengslet og fengslets goder og privilegiesystem.

Privilegiesystemet gir belønning og straff

Innsatte mottar formell og uformell instruksjon i fengslets system av privilegier. Krenkelsesprosessene rokker ved innsattes tilknytning til sin sivile personlighet. Når tilknytningen til livet utenfor blir mindre og mindre er det privilegiesystemet som danner grunnlag for nyorientering og reorganisering av personligheten.

Privilegiesystemet er formelle sett av regler som representerer de vesentligste krav til innsattes atferd. Reglene er tydelige på definerte belønninger for gitt atferd og tydelig på hva slags avstraffelser som følger av brudd på reglene. Hva slags belønninger og avstraffelser som følger av hvilken handling kan variere med tid og sted.

Privilegiesystemet lar seg til en viss grad oversette til progresjonssystemet i norsk kriminalomsorg. Progresjonssystemet handler til en viss grad om å gjøre seg fortjent til goder, gjennom progresjon i straffegjennomføringen gis innsatte tilgang til flere goder. Privilegiesystemet er et begrep som favner videre. Det handler om mer total regulering av atferd.

Mottakelsesprosedyrene i institusjonen fratrukker innsatte det hans personlighet tidligere har støttet seg på. Mottakelsesprosedyrene er også en forberedelse på den nye tilværelsen som bygger på å følge anstaltens regler. Innsatte tilbys definerte privilegier som belønning for å følge reglene. Privilegiene er potensielle goder som er selvfølgeligheter i livet utenfor fengsel (Goffman 1967:43). Privilegier og goder gir mulighet for gjenerobring av noe av det som har gått tapt ved innsettelse. Privilegiene gjenoppretter forbindelsen til en ”tapt verden” og demper symptomene på tilbaketrekking av den tapte personlighet. Nettopp derfor kan også innsattes oppmerksomhet fokusere sterkt på godene som er tilgjengelige. Oppmerksomheten kan i verste fall bli besettelse. Systemets utforming åpner for at innsatte i verste fall kan tilbringe dagen med å tenke på muligheten for å oppnå fordelene, eller på hvor lenge det er til utdeling av goder han utenfor anstalt nesten ikke viet oppmerksomhet.

Innsatte anses å opptre uten verdighet om de etter andres mening setter for mye fokus på godene. Det er vanskelig for andre, også for betjenter, å kjenne igjen slik atferd. At atferden er vanskelig å kjenne igjen kan føre til at den betraktes som et symptom til bruk i diagnostisering av innsatte. Atferden forklares ved hans personlighet; den ses som et uttrykk for hvordan han er. Diagnostisering er ensidig betraktning av handling i sammenheng med hvem innsatte anses å være. Eksempler på diagnostisering er i denne sammenheng masete innsatte, innsatte som mangler selvkontroll eller er utålmodige. I

en diagnostisk kultur vil handlingene anses å informere om innsattes personlighet, uten betraktning av hva hans personlighet forutsetter, og hvilke forutsetninger som er, eller ikke er tilstede i fengselssystemet. Yngvar Løchen (1965) viste hvordan ansatte i psykiatrien evnet å sette et hvert pasientuttrykk i sammenheng med en diagnose. Det utviklet seg en kultur blant de ansatte som gav mye makt, og midler til kontroll ved at pasientenes handlinger kunne føres tilbake til en diagnose og dermed forklares ved den enkeltes egenskaper. Dette var en strategi som fratok de ansatte ansvar. Løchen fant også at den diagnostiske kulturen kunne disiplinere ansatte. Ansattes handling kunne diagnostiseres dersom ansatte ble opplevd som utfordrende av ledelse eller hvis noen gikk i mot vedtatte sannheter og enigheten om hvordan ting skulle gjøres. Enkelte betjenthandlinger settes i sammenheng med å være en rund ja-betjent. I betraktning av hvilke handlinger som kvalifiserer til å være en ja-betjent, eller nei-betjent kan vi kanskje finne uttrykk for diagnostisering av kolleger som går på tvers av kulturelle sannheter om hvordan ting skal og bør gjøres på en avdeling eller i et fengsel.

Systemet av privilegier består av relativt få komponenter. Det er på grunnlag av antakelser om rasjonalitet gjort kjent for innsatte. Informasjonen er enkel og formidler hvilke valgmuligheter innsatte har, og hvilke konsekvenser ulike handlinger har. Slik søker fengslet vilje til samarbeid hos folk som har grunn til å være i opposisjon (Goffman 1967:45, fotnote).

Avstraffelsene følger av brudd på oppsatte regler. De består av midlertidig eller permanent inndragelse av privilegier eller bortfall av retten til å gjøre seg fortjent til privilegier. Det er vanlig at fengslets straffeutmåling er strengere enn det innsatte har opplevd i livet utenfor. Vilkår som gjør goder betydningsfulle, gjør også at inndragelse av dem har stor betydning.

Godene i fengsel er ikke av samme type som for eksempel frynsegoder i næringslivet. Privilegiene er i bunn og grunn fravær av å bli fratatt det en ellers aldri ville forvente å bli fratatt. Begrepsinnholdet i privilegiesystemets belønning og straff er særegent for fengsel.

Løslatelse, permisjoner og framstillinger er innarbeidet i systemet av privilegier. Hvilke handlinger som assosieres med progresjon og hvilke handlinger som defineres som motsetning til progresjon avhenger av privilegiesystemets regler og definisjoner. I diskusjoner om innvilgelse av goder kan det finnes uttrykk for diagnostiske tolkninger av innsattes atferd blant betjenter. Helt konkret kan vi eksempelvis stille spørsmål ved hvilken atferd som framheves for å underbygge argumentasjoner om mangel på tillit i forhold til en permisjon.

Belønning og straff er koblet til arbeids- og oppholdssted i fengslet eller i hele kriminalomsorgen. Avdelinger og arbeidssted karakteriseres og defineres avhengig av hvilke privilegier som gjelder der, gjerne gradert i forhold til hvor stor tillit innsatte har.

Innsatte flyttes og er synlige fra det ene stedet til det andre. Avdelingene spesialiseres, med noen som rene straffeavdelinger. Godene i og avstraffelsene gir fengslet makt over innsatte.

Privilegiesystemet og tilpasning

Brudd på regler vil ofte forklares ved individets egenskaper. Dette er vanlig ”hverdagsteori” i følge blant andre Repstad (2004, kap 2). I fengsel er dette aktuelt for hvordan betjenter betrakter innsattes brudd og reaksjoner generelt. Egenskaper er en av flere faktorer som har betydning for hvordan vi kan forstå innsattes reaksjoner. Repstad (ibid) skiller mellom egenskapsforklaringer, relasjonsforklaringer og systemforklaringer. Når jeg skal behandle innsattes tilpasning til fengselssystemet er det å lese som systemforklaring. Det vil være forskjeller mellom hvordan innsatte opplever fengslingen og hvordan de forholder seg i forskjellige situasjoner – også avhengig av hva slags relasjoner de er i inne i fengslet. Egenskaper og relasjoner spiller inn på hvordan innsatte opplever fengslingen, hvordan de reagerer og på hvordan de uttrykker seg, men jeg er her opptatt av at uttrykk og reaksjoner har sammenheng med hvordan systemet fengsel er. I et system med tildeling av goder og trusler om straff²¹ ved bestemt atferd, må innsattes reaksjoner forstås ut fra disse sidene ved fengslet.

Etter min mening er det to grunnleggende måter for innsatte å forholde seg til systemet på. Enten å akseptere det eller å ikke akseptere det. I Goffmans termer handler det om å overta det bildet systemet formidler av deg som innsatt eller å etablere en strategi hvor du som innsatt kan beholde en større eller mindre del av ditt opprinnelige selvilde. Goffman eksemplifiserte ulike tilpasninger med en liste jeg straks kommer tilbake til.

Mange ord kan brukes om tilpasningsprosesser. Det er min mening at et overordnet skille går mellom å være i opposisjon til systemet og å være institusjonalisert. Å være institusjonalisert er å ha internalisert (gjort til sine egne) normene som er dominerende i institusjonen. Ordet institusjonalisering har en negativ klang når vi snakker om innsattes tilfredshet med fengslet. Ordets opphav er positivt ladd fordi det bygger på vår sosiale evne og vilje til å passe inn i omgivelsene og at vi tar til oss andres forventning om hva vi kan være, hva vi sier og hva vi ikke sier eller gjør.

Å være institusjonalisert i fengsel er å ha tatt opp i seg – og sitt selv – normene som kommuniseres gjennom privilegiesystemets oppbygning og fengslets regler. Eksempelvis handler institusjonalisering om å ta til seg lave forventninger til egeninnsats, ansvar og initiativ. Institusjonalisering kan være at gangguten er tilfreds

²¹ Belønningsmakt og avstraffelsesmakt slik P.E. Lund skriver om i bok for fengselsbetjenter, KRUS 2006.

med tilværelsen. Han oppfordres av kontaktbetjenten til å fortsette som ganggutt selv om han kunne vært i gang med bygging av formell kompetanse i form av et sveisekurs, sertifisering som stilasmontør eller en bachelor i flerkulturell forståelse. Det motsatte av institusjonalisering er å innta et pragmatisk forhold til normene og til systemet. Pragmatikeren er kjent med hva som forventes og forlanges. Han kan forholde seg til forventningene men han gjør det i et mer utvendig forhold enn han ville gjort dersom normene var hans egne²². Goffman legger sterk vekt på privilegiesystemets betydning i institusjonen. Han framhever at systemet har en disiplinerende funksjon ved at det generelt medfører at man oppnår samarbeidsvilje hos individer som ofte har grunn til å være i opposisjon (1967: 45).

Hos Goffman er tilpasning og strategi temaer som handler om identitet, selvbevaring og om selvbilde. Mortifikasjonen av selvets er det sosiale selvets død, hvor fravær av kjente roller og attributter gjør at den opprinnelige identitet opphører å eksistere og en ny bygges rundt privilegiesystemet. Det motsatte av mortifikasjon er etter min mening opprettholdelse av et pragmatisk syn på privilegiene og med det opprettholdelse av den enkeltes autonomi. Det som bør diskuteres er hvor langt det er mulig å forholde seg pragmatisk i et system hvor en avhenger av privilegier og hvor det forventes lite ansvar og initiativ av den enkelte innsatte.

Opprørske handlinger og brudd med reglene har flere sosiale funksjoner. De begrenser stivheten som ellers ville være der dersom bevegelse i systemet kun var knyttet til ansiennitet eller alder. Degradering og flyttinger som reaksjon på brudd og som belønning gjennom progresjonssystemet sikrer uformell kultur gjennom informasjonsflyt om systemet og menneskene i det – på tvers av avdelinger.

I det disiplinerende systemet kan innsatte etablere tilpasningsformer gjennom strategisk atferd som ikke direkte utfordrer betjenter. Tilpasningen åpner for å skaffe forbudte goder, eller tillatte goder ved forbudte midler. I tillegg til tilfredsstillende eventuelle behov har tilpasningen funksjon ved å være ”bevis” for innsattes egen del om at han er ”sin egen herre” og har en viss påvirkning på, eller kontroll over miljøet. Slik tilpasning åpner for sosial lagdeling innad i gruppen innsatte – i det som kan kalles innsattekulturen/innsattemiljøet. Lagdelingen uttrykkes ved differensiert status mellom innsatte og kan komme til uttrykk i forskjellig grad av adgang til illegale fasiliteter. Eventuell tilgang til narkotika, innsmugling og organisering av tilgangen kan vi tenke oss som eksempel på et forbudt gode som er etterspurt og som kan bli middel til lagdeling – eller middel til aksept og klatring i innsattes eventuelle hierarki. Privilegiesystemet utgjør et skjelett for gjenoppbygging av det som er brutt ned hos den enkelte. Selv om det fins andre faktorer som fører i samme retning utgjør

²² Se eksempelvis Repstad (2004 kap 4) for grundigere gjennomgang av forholdet mellom internalisering og pragmatisk tilslutning til normsystemer.

privilegiesystemet et rammeverk. Det er uansett snakk om gjenoppbygging av det som i utgangspunktet er brutt ned av institusjonens vesen og kjennetegn. Som gjenoppbyggende faktor har det også betydning at folk som i utgangspunktet er forskjellige eller opplever å stå langt fra hverandre utvikler gjensidig støtte i motstand mot tvang til intimitet og lik behandling. Sympati innsatte imellom finner sted, og det finner sted sympati mellom innsatte og betjenter. En ny innsatt kan oppleve stor avstand til andre innsatte. Avstanden er basert i samme mekanisme som avstand mellom betjenter og innsatte. Også for den innsatte kan det ta tid før han ser at de andre innsatte er folk som han selv, og som han har mye til felles med. Mekanismen er i all enkelhet at den en kjenner og har delt erfaring og opplevelser med står i et annet lys enn den en ikke kjenner – og som en har stereotypiske forestillinger om.

For betjenten kan opplevelser av innsatte som mennesker med like erfaringer som en selv fortone seg som brudd med egne forestillinger med større konsekvenser enn det kan ha innsatte i mellom. Betjenten kan oppleve motsetning til pliktene overfor fengselssystemet eller overfor kolleger. Å oppleve nærhet til innsatte, å slippe han inn på seg kan kreve mot, særlig ut fra frykt for at kontakten kan stå i motsetning til krav og forventninger fra kolleger (Hjellnes 2001). At erfaring leder til at innsatte oppleves som alminnelige mennesker er et trekk ved langvarig kontakt med medlemmer av en stigmatisert gruppe (Goffman 1975). Betjentens respekt for innsatte og møter som framhever det de har til felles vil motvirke fengslets destruktive trekk ved å motvirke fremmedgjøring og objektgjøring av innsatte. Samtidig kan det oppleves å true andre hensyn betjenten skal ta.

Tilpasning som overlevelsesstrategi

Det finnes solidaritetsfremmende tendenser mellom innsatte, men de er begrenset. Det er tvangsmessigheter som frambringer sympati innsatte i mellom. Fellesskapet mellom innsatte preges ikke av høy gruppemoral eller solidaritet (Goffman 1967:50). Det fins ingen korpsånd. At innsatte ikke kan stole på medinnsatte som kan lure han eller sladre om han medfører anomitilstander. Noen få innsatte kan ha kunnskap betjenter ikke har. Det alle innsatte på en avdeling vet, vil sannsynlighet også betjenter kjenne til.

Svak gruppelojalitet blant innsatte henger sammen med at den enkelte er avhengig av privilegiesystemet for å få dekket sine behov, og hver enkelt må innrette seg etter kriteriene for tildeling av goder. Forventning om lojalitet er likevel del av fangekulturen og vises i fiendtlighet overfor dem som bryter solidariteten og tyster. Eksemplet med innsnugling av narkotika kan trekkes fram her også. Der ulovlig virksomhet kan være middel til å erverve status og aksept kan virksomheten også åpne for det motsatte. Det vil alltid finnes en trussel om at virksomheten kan avsløres. Det er en trussel som kan motvirkes av trusler innsatte i mellom. Hvilken trussel som har sterkest effekt –

trusselen om avsløring (tysting) eller trusselen om justis innad i gruppen er ikke gitt. Betjenter som er synlig i fellesskapet og som kjenner innsatte er viktige ressurser i forhold til å forhindre trusler innad mellom innsatte og lukking av miljøet. Jeg tenker at hvordan betjentene involverer seg i miljøet har betydning. Ved sterk kontroll, opplevd som distansert overvåkning i fellesskapet, kan involveringen i større grad bidra til at innsatte lukker ute betjenter. Slik utelukkelse eller utestenging kan ha destruktive konsekvenser i et miljø preget av anomi. Den eller de sterkeste kan ta makta og et system bygd på trusler innsatte imellom kan utvikle seg fritt og barrikadere seg mot innblanding fra betjenter. Å blande seg inn i fellesskap hvor betjenter opplever motstand er utfordrende. Kanskje må hele avdelingen tenke nytt om hvordan involveringen skal skje. Det verste er å gi etter for opplevelser av motstand, trekke seg ut og å la miljøet utvikle seg. Når lojaliteten mellom innsatte er begrenset er den enkelte prisgitt privilegiesystemet og fengslets potensielt ydmykende prosesser. Enkelt sagt må innsatte tilpasse seg eller leve ut en strategi som inkluderer forhold til andre innsatte og til fengslets ansatte. Den innsatte er plassert i fengslet ved tvang, han har mistet tilgang til roller og han har fått en ny rolle – som innsatt. Oppsummert gir fengslet den innsatte nye vilkår å leve under. Han har mistet tilgang til det han tidligere har bygd identitet rundt. I prosessen har han opplevd innskrenking av eget territorium og krenkelser av det som er hans eget territorium. Jeg skal nå gå gjennom noen eksempler på måter å møte disse vilkårene ut fra Goffmans (1967:50-55) linjer for tilpasning.

Å trekke seg inn i seg selv er en strategi hvor innsatte innskrenker oppmerksomheten til å gjelde det som foregår i hans umiddelbare nærhet. Det som fanger hans oppmerksomhet vil han se i sitt eget perspektiv og ikke dele med andre. Dette er en sterk grad av isolasjon og den varer sjelden lenge. Særlig i fengsler med stor tetthet av velutdannede betjenter vil det jobbes aktivt og målrettet for å få innsatte ut av selvalgt isolasjon.

Ved å innta *en uforsonlig holdning*, kan innsatte bevisst utfordre fengslet og nekte å samarbeide med betjenter. Vedlikehold av slik motstand krever vedvarende orientering mot og involvering i institusjonen. Fengslet svarer vanligvis på samme måte med involvering i den utfordrende innsatte; opprøreren skal ”temmes”. Resultatet er i de fleste tilfeller at uforsonligheten er av midlertidig karakter, fordi innsatte etter hvert går over til aksept av systemet eller annen tilpasning. Vedlikehold av motstand er energikrevende. Samtidig er det vanskelig å mobilisere engasjement til motstand det er vanskelig å nå positive effekter av. Det er lett å se for seg at betjenter på vaktrommet kan latterliggjøre et slikt håpløst oppvigleri. Betjentene vil til enhver tid være trygge på at innsatte ikke kommer noen veg og om innsatte utagerer sin motstand kan de temme opprøret ved sin legitime makt.

Kolonisering innebærer at privilegiesystemet oppleves som en helhet. Innsatte bygger en stabil og relativt tilfreds tilværelse rundt erstatningsgodene som er tilgjengelig. Tidligere erfaringer fra omverdenen blir referanse for å demonstrere det ønskelige

innenfor murene. Kolonisering reduserer spenningen mellom opplevelser utenfor og innenfor. Innsatte som inntar en slik holdning kan møte reaksjoner fra andre innsatte om at han i for stor grad ”føler seg hjemme”. Kolonistene kan føle seg forpliktet til å benekte sin tilfredshet, om ikke annet så for å opprettholde de opposisjonelle atferdsmønstre som støtter uttalt solidaritet blant medinnsatte. Kolonisten kan finne på å stille i stand bråk med hensikt å utsette løslatelse, for å skaffe seg en tilsynelatende ufrivillig grunn til å bli i fengslet. Betjenter som gjør en innsats for å gjøre fengselsoppholdet bedre for innsatte må erkjenne muligheten for at de ved å gjøre en god jobb faktisk gjør fengslingen mer attraktiv. Ved å være tilfreds innenfor fengslet forverres utsiktene til å mestre livet utenfor. Tilpasningen kan etter mitt syn lede til en type institusjonalisering hvor innsatte ikke ser fordeler ved å slippe ut. Bakgrunnen kan være manglende opplevelse av å mestre livet utenfor, mens livet innenfor er lett å mestre ved at det stiller lave krav til innsatte.

Omvendelse er en form for tilpasning hvor innsatte overtar den offisielle oppfatning av han og søker leve ut rollen som ”den perfekte innsatte”. Mens kolonisten bygger opp så mye som mulig av et fritt samfunn for seg selv ved å utnytte foreliggende, men begrensede fasiliteter, anlegger den omvendte en mer disiplinert og moralistisk holdning ved å oppføre seg som en som med institusjonell entusiasme alltid står til rådighet. Jeg ser for meg at betjentes omtale av ”den snille” eller ”den ok” innsatte er lettvinde eksempler på denne typen tilpasning. Betjenter kan oppleve at dette er innsatte som vil ”spille på lag” med systemet. Noen betjenter mener det er stor forskjell på en snill og en ok innsatt. Omtalen avhenger av hva betjenten ellers refererer til; behov for ro på avdelingen eller innsatte som viser handlekraft og selvstendig driv i samarbeid med betjenten (Hjellnes 2001). Omvendelse som tilpasning kan diskuteres i forhold til innsattes motivasjon for endring. Det er eksempelvis interessant å se omvendelse i forhold til motivasjon for og engasjement i deltakelse i programvirksomhet. Begrep som indre- og ytre motivasjon kan betraktes sammen med spørsmål om autonomi og paternalisme når det gjelder vilje til endring og premisser for endring.

De fleste innsatte vil velge *være smarte*. Goffman beskriver det som en prosess at de fleste etter hvert etablerer tilpasning som innebærer å være smart, som Repstad (2004:179) framhever består i å ligge lavt. Å være smart, ligge lavt eller ”to play it cool” er å kombinere ulike måter å være på. Sammen med andre innsatte kan innsatte støtte opp under opposisjonell atferd, og samtidig skjule hvor medgjørlig han er når han er alene med eksempelvis betjenter. Etter min mening er ikke dette nødvendigvis kynisk eller manipulerende atferd. Goffman er ikke så opptatt av motivasjon for handling. Jeg våger å påstå at hans mening var at alt som gir større handlingsrom – flere arenaer å være på – er et gode for identitet og selvfølelse. Goffman er tydelig på at all tilpasning handler om å mestre den alltid tilstedeværende motsetningen mellom livet utenfor og livet innenfor murene. Jeg vil anta at det for innsatte er en sterkere opplevelse av motstridende forventninger til hvem han er og hvem han forventes å være forholdet til relasjonene utenfor enn til relasjonene innenfor fengslet. Utfordringen i å balansere

mellom ulike arenaer i fengslet er andre enn skifte av omgivelser ved utgang/permisjon og tilbakekomst.

Innsatte kan være unormalt selvopptatte. Goffman (1967:55) setter selvopptatthet i sammenheng med at lav sosial posisjon stadig minner den enkelte om det han ikke har rett til å være del av. Eksternalisering som klager og unnskyldninger er svar på en slik følelse av maktesløshet og liten innflytelse på eget liv. Enkelt sagt kan det handle om et forsøk på å ta makt over det du kan ta makt over – hvor lite det enn er. Ragnar Kristoffersens (1986) tittel ”Bagatellenes tyranni” viser nettopp til denne tendensen blant innsatte. Kristoffersen gir tydelige beskrivelser av hvordan kverulering over små detaljer får uforholdsmessig stor plass i innsattes hverdag. Han relaterer fenomenet til at innsatte har et særlig lite område de selv råder over. Selvopptatthet og fokus på egne – og på basale behov – henger sammen med at det er lite annet å være opptatt av, samtidig som opplevelsen av å ha mange udekkede behov er høyst reell når du sitter i fengsel.

Løslatelse og endring

Prosesser rundt løslatelse er karakteristisk for systemets innvirkning på individer (Goffman 1967:57). Som nevnt kan noen gjøre opprør når det nærmer seg løslatelse, for å slippe å forlate fengslet uten å innrømme at en ikke ønsker eller er klar for løslatelse. Bekymring for løslatelse kan komme til uttrykk i spørsmål som ”tror dere jeg klarer det utenfor”. Slike spørsmål formidler et bilde av den sivile verden som noe ukjent med tilhørende forestillinger og bekymringer. Et slikt perspektiv på verden utenfor kan i seg selv være demoraliserende og gir grunn til tanker om sjansen for å komme inn igjen, samtidig som det er årsak til at mange kommer inn igjen. Kanskje er det en måte å si til seg selv at det ikke er så farlig dersom en ikke klarer det. Spørsmålet kan ligne tankene til røykeren som skal slutte når D-dagen nærmer seg.

Goffman har liten tro på rehabilitering og endring i totale institusjoner. Hans argument er at det er vanskelig å spore årsaken til forbedring, rehabilitering eller endring. Hans syn er at enten endring skjer før eller etter løslatelse så skjer den sjelden på en slik måte, eller er av slik art som institusjonen ønsket. Resosialisering og endring er et mål for norsk kriminalomsorg. Målet søkes nådd ved flere metoder, som kontaktbetjentinvolvering, miljøarbeidsmetodikk og stiliserte programmanualer med fokus på kognitive ferdigheter og atferdsendring. I tilfeller hvor endring skjer, er det vanskelig å si hva den skyldes. Det er vanskelig å måle effekt av metodene, eller si hva det er ved metoden som gir endring. Usikkerhet om hva som gir utslag i endringsarbeid kan sammenlignes med ”Hawthorne-effekten”. På 50-tallet ble det i Hawthorne, USA gjort et forsøk blant arbeidere. Lysstyrken i fabrikken ble økt og kontrollert mot produktivitet. Forskerne fant at produktiviteten steg gradvis – proporsjonalt med økt lysstyrke. Forskerne senket så lysstyrken, og produktiviteten fortsatte å øke.

Konklusjonen av undersøkelsen kalles i ettertid Hawthorne-effekten; det at noen var opptatt av arbeiderne bidro i seg selv til økt produktivitet. Innsatte kan eksempelvis oppleve det som motiverende i seg selv å få oppmerksomheten programdeltakelse gir. Det kan også være at innsatte som deltar i program ville gått inn i en endringsprosess også uten program, eller med et annet program.

Det er allment akseptert at normer etableres, læres og endres gjennom samvær, ved positiv forsterkning og ved sanksjoner. Endring av atferd, læring og utvikling av kognitive ferdigheter er på samme måte biprodukter av samhandling og samvær. Ut fra slike antakelser er det sannsynlig at endring skjer i samvær med mennesker som viser respekt for seg selv og for andre. Særlig skjer etablering og læring av normer – også kalt internalisering der vi sammen med andre har fokus på felles aktivitet og ikke på hverandres endringspotensial. Oppbygging i fengsel nås med størst sannsynlighet dersom innsatte behandles med respekt som individer, der de er sammen med andre individer. Ut fra dette er det situasjoner og aktiviteter hvor innsatte og betjenter er sammen som likeverdige som må danne grunnlag for en endringsprosess. Endringsprosessen hos en innsatt må være hans egen. En prosess mot endring kan være resultatet av positive opplevelser av seg selv i samvær med andre. Gjentatte positive opplevelser av seg selv kan bidra til etablering av et positivt selvbylde på tross av fengslets destruktive kraft.

Betjent av og i systemet

Goffman (1967:60) påpeker at mange totale institusjoner er oppbevaringsdepoter, som offisielt framstiller seg selv som rasjonelle og effektive i fullbyrdelse av anerkjente mål. I norske fengsler er resosialisering og endringsarbeid målsetting sammen med kortsiktig samfunnsikkerhet. Kriminalomsorgen skal måles på både sikkerhet og endring. Endring er vanskeligere å måle enn for eksempel antall rømmninger. Endringsarbeid skal utføres i henhold til idealer. Idealet er for eksempel å forfølge en offisiell oppfatning av hva som er suksessfullt miljøarbeid ut fra en bestemt metodikk. Idealet kan framstå som selvmotsigende for de som i praktisk hverdag skal iverksette det de ansvarlige sier at fengslet gjør (ibid). Forholdet mellom fengslets ideal (mål) og realitet (hva det faktisk gjør) danner en grunnleggende kontekst som betjentene skal utføre sin virksomhet i.

Ut fra allmenne moralske prinsipper i samfunnets institusjoner skal individet betraktes som et mål i seg selv, og bli tatt på alvor som den en er. I grunnskolen framheves for eksempel prinsippet om at ”en elev er en elev”. I dette ligger det at alle elever har like rettigheter og skal bli møtt som subjekt og som mål i seg selv. Slik den enkelte elev skal møtes i skolen skal også den enkelte innsatte møtes i fengslet. Eleven skal møtes av læreren og den innsatte skal møtes av betjenten ut fra prinsippet om at en innsatt er en innsatt med egne behov og med rett til å bli tatt på alvor. Vi kan si at også dette er et

ideal, med det er også en etisk fordring – om betjentens ansvar for å møte innsatte som subjekt. En ting er at dette er et pålegg ovenfra²³, men aller mest er det den innsatte selv, som ved sitt daglige nærvær oppleves som menneske og ikke som objekt, som minner betjentene om sin allmenneskelige moralske plikt. Å forholde seg til innsatte som mennesker, og å forholde seg til det fengslingen har tatt fra dem som mennesker gjør størst inntrykk i betjentens arbeid.

Goffman skilte i utgangspunktet mellom to typer totale institusjoner, avhengig av om virksomheten er rettet innad eller utad. Fengslet skal ivareta hensyn både til innsatte og til samfunnet utenfor. I praktisk hverdag betyr det at å imøtekomme et hensyn kan utfordre et annet. Straffegjennomføringslovens §§2 og 3 inviterer nettopp til en slik stadig avveining mellom flere hensyn – ivaretagelse av innsatte, og ivaretagelse av samfunnets sikkerhet på kort og på lang sikt. Hensynet til en innsatt sitt beste kan forandre andre hensyn må ses bort fra, eller graderes ned. Betjenter som har daglig kontakt med innsatte er plassert slik at de merker og må forholde seg til motsetninger mellom hensyn. Motsetningen kan komme til uttrykk som opplevde dilemmaer mellom hensyn til den enkelte innsatte og hensyn til samfunnets krav til fengslet. Fengslets offisielle målsetting er nøkkel til forklaring av restriksjoner og tiltak som iverksettes (Goffman 1967:67). Målsettingen forklarer aktiviteter som kan virke fornuftsstridige og brutale. Betjentene skal kontrollere innsatte og forsvare fengslets offisielle formål. Å rettferdiggjøre tiltakene overfor seg selv fordrer å identifisere trekk ved innsatte som passer til tiltakets brutalitet. Betjentens problem er å identifisere en forseelse som passer til straffen.

Utvikling av teori om innsattes natur - fengslets egenskapsforklaringer

I fengsel utvikles et egen begrepsapparat som for betjenter kan utgjøre en egen teori om innsattes natur. Slik teoriutvikling opprettholder sosial avstand til og et stereotyp syn på innsatte. Teorien kan også rettferdiggjøre hvordan betjenter behandler innsatte. Teorien dekker både ”god” og ”dårlig” atferd. Opptrinn, reaksjoner, utbrudd og effekt av privilegier/goder og av straff tolkes ut fra teorien. Basis i teorien er skillet mellom "dem" og "oss" gjennom vekt på uttrykk som underbygger, eller rettferdiggjør avstand mellom betjenter og innsatte. Begrepsbruken blir et grunnleggende middel til sosial kontroll over innsatte.

Å selv velge hvordan vi uttrykker oss og kommuniserer er vanligvis symbol på selvbestemmelsesrett. Å vise motvilje, glede eller likegyldighet kan vi til en viss grad tillate oss uten at det får dramatiske konsekvenser. Selvbestemmelsen svekkes dersom det å vise dårlig humør fører til at atferden fortolkes ut fra et begrepsapparat en selv

²³ Eksempelvis verdier og prinsipper i stortingsmelding 27, pålegg gjennom st.prp nr1 og fagstrategien.

ikke kjenner. Særlig svekkes muligheten for selvbestemmelse dersom systemet kan bruke uttrykkene som bevis for hvem en er. Et utbrudd fra en innsatt kan eksempelvis tolkes som bevis for hans natur ut fra hvordan betjenter har definert begrepene. Å egenskapsforklare innsattes atferd er en form for diagnostisering ut fra begrepsapparat. Måten fengslet diagnostiserer på trenger ikke ha sammenheng med hva slags innhold begrepet ville ha i andre sammenhenger, eller hvordan utbruddet kunne forstås i andre sammenhenger. Diagnostisering blir et maktmiddel: Enhver reaksjon fra innsatte antas å si mer om innsatte enn det gjør om situasjonen, relasjonen, omgivelsene og betingelsene han handler og uttrykker seg i. Diagnostisering er ensidig ansvarsforskyvning fra systemet og over på innsatte.

Avstraffelser og belønning (basis i privilegiesystemet) danner en form for instruks for innsatte. Ut fra trusler om straff og belønninger for gitt atferd er innsatte tildelt handlingsrom som de forventes å forvalte. Ut fra de klart definerte og stiliserte betingelsene forventes innsatte å respondere på samme måte. Deres individuelle reaksjoner vil tolkes som om de alle har samme grunnleggende motivasjon og gjør de samme vurderinger. Ut fra den informasjon de er gitt antas de - som objekter - å utføre planlagte handlinger uten tilsyn. Men ansvaret er gitt av mulighetene fengslet, og ikke innsatte selv, forvalter ut fra privilegiesystemet. Privilegiesystemet fremmer objektgjøring av innsatte, og som objekter gis de instruksjoner i hvordan de best kan klare seg i institusjonen. Eksempelvis vil utgangspunktet for en endringsprosess være fengslets tilbud - progresjonssystemets utforming og regler - og ikke den enkelte innsattes behov. Innsatte må gjøre seg fortjent til progresjon og til privilegier. Godene tilbys ikke primært ut fra behovskriterier, men avhenger av hvorvidt innsatte har gjort seg fortjent til dem. Hva og hvem som belønnes avgjøres av fengslets teori om hva som er god atferd, og hva som er uttrykk for innsattes gode vilje - også vilje til endring.

Hensyn til den enkelte innsatte og hensyn til effektivitet

Konflikt mellom hensynet til innsattes beste og effektiv drift vaker under overflaten av fengselshverdagen. Konflikten kan gi beslutningsproblemer. Konflikten blir synlig ved betjentes forhold til innsattes forespørsler og ved betjentes tolkning av regler og rutiner. Et ja kan begrunnes med hensyn til innsattes beste. Et nei kan argumenteres for ved å vise til effektiv drift. Et klassisk dilemma er spørsmål om å ringe utenfor den faste ringetiden, eventuelt om å snakke lengre enn de tilmålte minutter. Betjentens beslutning om et ja hviler på hensynet til den enkelte. Et enkelt ja kan være i konflikt med effektivitet ved at andre betjenter muligens må bruke sin tid på lignende henvendelser i framtida. Betjenten som på grunnlag av mulige framtidige forespørsler gir avslag vil argumentere for effektivitet i systemet og ikke ut fra individuell behandling. Prinsippet

om prikk lik behandling kan stå sterkt, og kan som effektivitetshensyn skygge for individuell likebehandling av innsatte.

Nærhet i et distansert system

Fengslets restriksjoner fører til at innsatte setter stor pris på å ”trene gjennom muren” og få personlig kontakt med betjenter. Betjenter og innsatte kommer hverandre nær inn på livet og får et gunstig forestillingsbilde av hverandre. De kan identifisere seg med motpartens situasjon. Slikt samvær undertrykker forskjellene mellom gruppene. Samværet kjennetegnes ved frigjøring fra formaliteter og fra rollene en innehar i utgangspunktet. Slik gjenkjennelse oppleves like gunstig som andre trekk ved fengslet oppleves destruktivt – fra innsattes synspunkt. Kontakten er betydningsfull. Det er lettere å se funksjoner av den enn det er å finne årsaken til at den oppstår. At personlig kontakt opptrer så ofte tyder på at det er særlig viktige grunner til den. Samværet er en dyrkning av det alminnelige, det som er felles og delt, på tross av det som fengslets vesen fordreier gjennom de formelle rollene menneskene har overfor hverandre. Kontakten har betydning som kan sammenlignes med ritualer. Det alminnelige har stor verdi i fengsel nettopp fordi det har trange kår. Å være sammen slik folk ellers er sammen, løsrevet fra fengslets tildeling av roller, handler om å søke og dyrke hverdagslighet.

Betjenter og innsatte har anledning til å samles i alminnelig samvær, med samtaler om dagligdagse temaer. De kan være sammen og snakke sammen ut fra andre roller enn de primære rollene som betjent og innsatt. Det er det viktige som skjer når innsatt og betjent for eksempel snakker sammen om barn og familie som fedre. Det er en anledning for begge til å vise seg fram som noe annet enn det fengslet pålegger dem å være overfor hverandre. De viser at de er noe annet og noe mer.

Dette er likevel kontakt som står i motsetning til normer i de primære gruppene – blant innsatte og blant betjenter. Innsatte og betjenten kan i ettertid ha like stor evne, og like stort behov for å distansere seg fra en samtale de har hatt eller noe de har gjort sammen. Evnen til distanse kan særlig bli synlig dersom samværet gjenfortelles overfor kolleger eller medinnsatte. I ettertid kan begge anlegge et kynisk syn på situasjonen hvor de var sammen med en som tilhører den andre gruppen. Ovenfor andre kan innsatte fortelle om samværet som uekte – noe han selv styrte for å skaffe seg ”goodwill”. Betjenten kan gjøre det samme overfor kolleger, særlig dersom de har uttrykt skepsis til at han engasjerer seg i en innsatt. Betjenter kan innta stor distanse til innsatte i sine fortellinger om slike situasjoner og samtaler når de forteller til kolleger (Hjellnes 2001).

Innsatte og betjenter har gjensidig og likeverdig kontakt. Den er ikke formelt etablert, den skjer i en slags pakt og forplikter ikke utover situasjonen der og da. Pakten er en type taus enighet som tillater at innsatte også kan støtte opposisjonell atferd sammen med andre innsatte. Jeg finner ikke grunnlag for å påstå at måten innsatte framstår på sammen med andre innsatte er en mer sann framreden enn måten han er på sammen

med en betjent. Det same gjelder i høy grad når vi snakker om betjenter; jeg kan ikke si om betjentens framstilling av sin relasjon til innsatte er mer sann slik han snakker med kolleger om den enn den er når han er sammen med innsatte.

Felles aktiviteter har betydning

Idrett er en aktivitet som gir mulighet til å vise fram beherskelse av en annen rolle enn rollene som innsatt og betjent. Aktivitet åpner for fjerning av sosial avstand på en måte som er særegen for idrett. Alle har mulighet til å fjerne seg fra rollene de ellers har overfor hverandre ved å innta slike lekende roller. Funksjonen er positiv for selvfølelsen til den som kan vise fram at han er alminnelig, naturlig eller vanlig.

Et samfunn som er splittet i grupper som innsatte og betjenter, kan finne base for samhold gjennom aktivitetsorientert eller lekende samvær. Felles aktivitet markerer muligheten for å legge til side, eller endre det sosiale mønsteret i fengsel. At en kan være sammen med hverandre på alminnelig måte viser at de formelle rollene menneskene i anstalten har overfor hverandre, og avstanden mellom dem, ikke er av materiell art. Det vises ved at rollene, og avstanden mellom gruppene kan legges til side. At gruppemedlemmene har evne og vilje til å gjøre det er bevis i seg selv på at de får noe tilbake ved å gjøre det. Samvær er viktig fordi folk kan vise seg fram som alminnelige for hverandre i en hverdag som ofte fremmedgjør det alminnelige.

Verdighet og selvrespekt – å vise seg fram fremmer selvrespekt

Selvbeherskelse og selvdisciplin assosieres nært med verdighet i vår kultur. Samtidig framheves verdien selvrespekt, som jeg forstår som den enkeltes rett og plikt til å ivareta egen integritet, og å si fra dersom den oppleves truet. Å bevare beherskelsen og å oppføre seg fornuftig på tross av utsatthet for brutale rutiner og inngripen på personlige territorier er en strategi for å bevare verdighet. Evnen til å opprettholde verdighet via slik strategi i fengsel utfordres når beherskelse og utvist fornuft går på bekostning av selvrespekt. Å opprettholde selvrespekt ved selv å bestemme hva en finner seg i vil gjerne drive i en mer selvhevdende retning enn den verdighetsbevarende selvbeherskelsen. Verdighet kommuniseres utad ved å vise den fram for omgivelsene, mens selvrespekt handler om å opprettholde sin integritet overfor seg selv og dermed om å styrke sin selvfølelse. Innsatte som veksler mellom kraftige reaksjoner mot fengselssystemets brutalitet og disiplinert beherskelse kan være forvirrende å forholde seg til. Uønskede eller usympatiske menneskelige sider, som manipulering, selvopptatthet og å synes synd på seg selv assosieres lettere med samfunnets kriminelle

minoritet. Om innsatte skifter fra fornuftig til ufornuftig kan de som møter hans ufornuft bli oppbrakt, fornærmet og utfordret.

Grensen for hva en ellers disiplinert innsatt vil finne seg i kan også bli synlig. Å finne seg i mye kan synes å være en type kontrakt mellom innsatte og fengslet. En fornuftig disiplinert innsatt, som finner seg i brutale rutiner og inngripen når de begrunnes, viser seg verdig ved å være behersket og forutsigbar. En pliktoppfyllende og fornuftig innsatt med tillitsjobb forventes å reagere behersket på de fleste rutiner. Han viser da å ha akseptert systemet, kjenner sin plass i det og er grei når betjenten er grei mot han. La oss som et eksempel se for oss at en slik innsatte venter et brev med en CD-plate i. Brevet kommer, men platen mangler. Betjenten han har hatt mye og relativt god kontakt med undersøker saken og finner ut at platen er tatt ut i påvente av søk etter narkotika. Innsatte må vente til uka etter før han kan få plata. Innsatte blir sint, han smeller med det som lar seg smelle med. Han skjeller ut betjenten og fengslet samtidig som han ramser opp alle urimeligheter han har opplevd, inkludert felles opplevelser og situasjoner betjenten mente å ha opplevd som helt greie.

Reaksjonen sto ikke i forhold til hendelsen. Den sto ikke i forhold til hvordan betjenten hadde lært å kjenne denne innsatte. Reaksjonen kan ses i forhold til begrepene verdighet og selvrespekt. Innsatte hadde vist seg verdig ved å svelge mye av fengselssystemets ufornuft, fram til en enkelt hendelse ikke lot seg svelge. Å finne seg i en situasjon som der og da ble symbolet på den ytterste ufornuft ville gå på bekostning av hans egen selvrespekt. Stilt overfor sin egen avmakt fikk den ellers så uforholdsmessige reaksjonen en funksjon som hans eget aktive forhold til avmaktsfølelsen. Å reagere er å vise fram sine grenser overfor omverdenen og ikke minst for seg selv. Å ta til motmakt er et bevis på at du er handlekraftig og at du ikke lar deg kue. Reaksjonen er å vise fram for seg selv at disiplineringen ikke er total selv om omgivelsene oppleves som totale. Motmakt kan styrke selvfølelse og selvrespekt. Uforholdsmessige reaksjoner kan være innsattes forutsigbare måte å forholde seg til fengslets uforutsigbare ufornuft. Spørsmålet er om fengslet har rom for reaksjonen.

Å styrke sin selvfølelse og selvrespekt ved å reagere mot systemets urimelighet handler om å bevare en del av seg selv, sivil rolle og egen identitet. Å ikke reagere i noe tilfelle ville være å gi slipp på litt av seg selv og å tilegne seg institusjonsrollen som innsatte, altså det vi kaller institusjonalisering. Sånt sett er uforholdsmessige reaksjoner sunne reaksjoner for innsatte som selv skal overleve et ufornuftig system med gjentatte opplevelser av krenkelser mot personlige territorier og integritet. Uforholdsmessige reaksjoner som virker urimelige har en funksjon gjennom å styrke innsattes selvrespekt. Vi kan kalle det en strategi for selvets overlevelse. Strategi assosieres nært med rasjonalitet. Rasjonalitet bygger igjen på bevissthet i valgsituasjonen. Min bruk av begrepet strategi er i denne sammenheng nærmere knyttet til hvilken funksjon reaksjonen har enn til at den er et bevisst valg. Når jeg omtaler innsatte og betjentenes handling som strategier er det ikke ut fra deres rasjonalitet eller bevissthet i

handlingsøyeblikket, men ut fra de funksjoner handlingene viser seg å ha. Betjenter kan med tids- og stedsmessig avstand til en hendelse redegjøre for hvorfor de der og da handlet som de gjorde (Hjellnes 2001). Etterrasjonalisering er å redegjøre for sin egen handlings mening og betydning. Etterrasjonalisering skjer nettopp etter selve handlingen. Forklaring av egen handling krever altså tidsmessig avstand mellom handlingen og redegjørelsen for at den ble som den ble. Forklaringer i ettertid hviler oftest på redegjørelser av handlingens funksjon – hva en selv opplevde at den førte til. Dag Østerberg (1993, kap 4) tar utgangspunkt i handlingenes funksjon – altså hvordan de oppleves å virke. Jeg forstår Østerberg slik at handlinger ikke er intenderte i det de utføres²⁴. Intensjonen er ikke uttalt i samtidighet med handlingen. Det er i ettertid en kan redegjøre for hvorfor en gjorde som en gjorde. Østerberg kaller forholdet mellom intensjon og funksjon for amfibisk. Jeg synes amfibiebegrepet viser hvordan vi kan leve med at vi selv – og andre – står fram med forskjellige behov, motiver og agendaer i ulike sammenhenger. Vi beveger oss fra land til vann og tilbake igjen. Først etterpå redegjør vi for hvorfor vi der og da beveget oss. Hva slags endring vi selv gjennomgikk i forflytningen har vi sjelden et bevisst forhold til. Endringen bare skjer – og den har en funksjon. Å leve på land fordrer litt andre ferdigheter enn å leve i vann. Å være i en sosial sammenheng fordrer andre egenskaper enn i en annen. Det er vanskelig å sette ord på hvilke ferdigheter som til enhver tid trengs, det viktigste er å være i stand til å bruke dem.

Betjenten er innsattes viktigste ressurs

I fengselssystemet kan relasjoner mellom betjenter og innsatte framstå som trussel mot avstanden andre kolleger opprettholder overfor innsatte. Kolleger kan hevde at relasjonen er uprofesjonell, at betjenten er for rund og smidig og at han ikke holder seg til reglement og felles plattform (Hjellnes 2001). En betjent som involverer seg mye i innsattes situasjon og problemer kan oppleves som en sviker mot betjentgruppas erklærte felles plattform. Begrunnelsen for å holde avstand til innsatte er risiko for å bli sviktet, manipulert og utbrent. I betjentkulturen jeg studerte var det lite rom for å snakke åpent med kolleger om meningsfulle og nære relasjoner til innsatte. Kulturen jeg studerte hadde uttrykk for motsetning mellom nære relasjoner til innsatte og nære kollegiale relasjoner. Meningsfulle relasjoner til innsatte var ikke tema når mange kolleger var sammen med hverandre. Betydningsfulle relasjoner til innsatte ble ikke reflektert i kollegialt samvær. Betjentene opplevde betydningsfulle relasjoner til innsatte, men opplevelsen var sjelden samtaleemne i samvær med kolleger. Sammen med kolleger syntes det å være viktigere å snakke om det betjentene på avdelingen var

²⁴ Dette handler om handlinger vi ellers omtaler som spontane. Det handler om sosiale handlinger og handlinger som har betydning for hvordan vi er og oppleves sammen med andre. Jeg tenker ikke her på en handling som for eksempel det å dra på jobb hver dag.

enige om. Logisk nok er emner som bygger felleskap mer samlende enn å bruke tid på følsomme emner som truer samhold i en gruppe.

Sammen med kolleger kunne betjentene distansere seg fra relasjoner til innsatte. Å vise fram distanse til innsatte er ikke ensbetydende med at betjenten alltid er distansert. Det er avstand mellom den enkeltes opplevelser av samvær med innsatte og fortellingen om samværet til kolleger i ettertid. Å harselere over innsattes uttrykk, spørsmål eller formuleringer distanserer betjenter fra involveringen i ettertid. Funksjonen av distanserte samtaler om innsatte er å garantere for hverandre som kolleger at relasjonen til innsatte er underordnet den kollegiale relasjonen. Det er et strategisk element i å innta distanse til innsatte. Distansen styrker samholdet betjenter imellom, og legger skygge over andre konfliktdimensjoner som måtte finnes mellom dem. For betjenter kan det også være viktig å søke hvile ved å trekke seg ut av krevende relasjoner til innsatte. Hvile kan da finnes ved å konsentrere seg om kolleger. Både samvær med kolleger og samvær med innsatte har betydning for betjentene. Som amfibier kan også betjenter skille mellom hva som kreves i den ene og i den andre situasjonen. De har ferdighetene som fordres i ulike sammenhenger – både sammen med innsatte og sammen med kolleger. Men det er ikke nødvendig å sette ord på hva som er den enkeltes utbytte i situasjonene eller hva som er opplevelsen av å mestre amfibietilværelsen. Fortellingen om livet er noe annet enn selve livet skriver Dag Album (1996). Derfor vil ikke en fortelling om livet ha plass til alle relasjoner livet består av, eller til hvordan relasjonene til enhver tid oppleves. Fortellingen om en relasjon har heller ikke rom for alle følelser eller momenter i ens egen opplevelse av relasjonen. Noen følelser og momenter kan kommuniseres tydeligere enn andre. Hva vi kommuniserer i relasjonen der og da, og om relasjonen i ettertid avhenger av flere hensyn som i større eller mindre grad kan isoleres. Album skiller mellom det levde livet og fortellingen om livet. Amfibie²⁵ betyr opprinnelig to liv. Enten vi forholder oss til skillet mellom et liv og fortellingen om det, eller vi forholder oss til amfibiens to ulike liv handler det etter mitt syn om at det er menneskelig å skille mellom ulike hensyn i ulike situasjoner. Det er min påstand at slike skiller også finnes i fengsel, og det går an å få øye på dem ved å se hvordan betjenter forholder seg til sitt liv med innsatte og sitt liv med kolleger. Skillet kan vi også anta finnes mellom måten innsatte levde livet sammen med betjenter og måten han etterpå fortalte andre innsatte om det. Om en er innsatt eller betjent kan det være greit å huske at det er en alminnelig måte å leve og å fortelle på.

Betjenter som forteller om meningsfulle relasjoner til innsatte forteller om få mye tilbake gjennom relasjonen. Kontakten med innsatte er givende og den er meningsfull. Betjenter som framstår med sine sivile roller når de er sammen med innsatte åpner opp for styrking av sivile roller, selvbilde og sivile selv. Der betjenter og innsatte er sammen i nære relasjoner kan begge styrke sine selvbilder og ivareta sine sivile roller. Betjenter

²⁵ Hentet fra <http://no.wikipedia.org/wiki/Amfibie>

som forteller om opplevd mening forteller ikke bare solskinnshistorier. Både skuffelser og medgang oppleves å bringe liv og mening i arbeidet med innsatte. Systemets krav – institusjonenes vesen og egenskaper – kan være opphav til utbrenthet i større grad enn for nære relasjoner mellom innsatte og betjenter. At det er innsatte i seg selv, og deres egenskaper som gir utbrenthet kan være en hverdagsteori som beskytter mot å forhold seg til andre sider ved fengselsorganisasjonen.

Det oppstår få brister i fengsel. Hverdagen tenderer til å gli rimelig smertefritt. Det er på grunn av menneskene i systemet hverdagen glir som den gjør. På tross av egenartede vilkår har menneskene i systemet vist seg i stand til å skille mellom ulike situasjoner, krav, hensyn og ressurser. I noen sammenhenger er det åpning for å være sammen på tvers av gruppetilhørighet. I slike sammenhenger møter både betjenter og innsatte hverandre på grunnlag av alminnelig respekt, og ikke på grunnlag av rollene fengslet har gitt dem.

Fengslets definerte roller, som betjent og som innsatt utøves av alminnelige mennesker som også er forankret i andre roller. Fengslets tildeling av roller bygger opp om antagelsen om at betjenter og innsatte er vidt forskjellige mennesketyper. Jo dypere og tydeligere forskjellen mellom innsatte og betjent gjøres i anstalten, jo mer uforenlig blir rollene med aktørenes sivile rollerepertoar. Menneskene bak rollene blir også mer sårbare jo mer tydelig skillet mellom betjenter og innsatte er. Å dele arbeidsoppgavene mellom betjenter som skal ivareta enten kontroll eller omsorg, hjelp og involvering ville gi kontrollørene en svært begrenset yrkesrolle. Samtidig ser jeg det som sannsynlig at innsatte i et slikt system ville oppleve kontrollen som mer krenkende. Å oppleve hverandre på flere arenaer gjør noe med hvordan en forholder seg til hverandre på andre arenaer. Det er større sannsynlighet for at samvær og relasjoner gjør at kontroll, eksempelvis visitering både utføres og oppleves smidigere.

Begynnelsen på en rehabiliterende prosess i fengsel ligger i gjenoppbygging av det institusjonen i seg selv er med på å bryte ned. Begynnelsen på en gjenoppbygging av seg selv som menneske ligger i å bli møtt og behandlet med respekt som menneske. Respektfulle møter finner sted der individer får være innehavere av andre roller enn de rollene institusjonen har puttet dem inn i. For betjenter krever dette trygghet og evne til å sortere og å skille mellom relasjoner og gruppetilhørighet på ulike møteplasser i fengslet. Det er innsatte som har de trangeste kår for å opprettholde sivile roller. Betjentene kan bidra til å lette dette arbeidet dersom de selv finner rom for å se, og tillater seg å se og å oppleve mennesket bak rollen som innsatt. En meningsfull arbeidshverdag forutsetter vilje til å utvide og å utvikle egen yrkesrolle.

Goffman er kritisk til institusjonen. I sitt essay argumenterte han for hvorfor han er det. Kritikken hans er basert på innsattes plassering i en institusjon hvor totale trekk har kraft til å bryte ned personligheten og som gjør innsatte avhengig av institusjonen. Jeg deler ikke Goffmans pessimisme. Grunnlaget for Goffmans øvrige teori er at som

mennesker søker vi anerkjennelse hos hverandre. Jeg mener dette gir grunn til optimisme i fengselssystemet. I kunnskap om trekkene som bryter ned, vilje til å gå inn i relasjoner og evne til å vise hverandre respekt som mennesker ligger optimismen og troen på at det er mulig å forholde seg aktivt til de destruktive trekkene ved fengsel. Motvirkning av destruktive trekk forutsetter betjenter med kunnskap og vilje til å støtte opp under prosesser som gjenoppbygger innsatte som individer.

Litteratur

- Album, Dag 1996: *Nære fremmede*, TANO
- Basberg, Cecilie 1999: *Omsorg i fengsel?* PAX
- Danielsen, Trond & Meek Hansen, Wilhelm 2002: *Varetekt med restriksjoner – En brukerundersøkelse av varetektsinnsatte med restriksjoner ved Oslo fengsel*. Rapport, KRUS
- Goffman, Erving 1961: *Asylums - Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Penguin Books
- Goffman, Erving 1967: *Anstalt og menneske*, Paludan, DK
- Goffman, Erving 1982: *Interaction Ritual - Essays on face- to- face behaviour*. Pantheon Books, New York
- Grøvdal, Yngvild 2000: *Sånn er det bare!* Hovedoppgave, Institutt for kriminologi, UiO
- Hjellnes, Siv 2001: *Bilder av fengselsbetjenter i ulike rammer – en kvalitativ studie av fortellinger om å være betjent*, Hovedoppgave institutt for sosiologi, UiO
- Håkonsen, Kjell M. 2003: *Innføring i psykologi*. Gyldendal akademisk
- Kristoffersen, Ragnar 1986: *Bagatellenes tyranni*, Hovedoppgave, institutt for sosialantropologi, UiO
- Lemert, C. & Branaman, A. 1997: *The Goffman reader*. Blackwell Publishers
- Lund, Per Eirik 2006: *Ledelse og makt i Kriminalomsorgen*, i Bok for fengselsbetjenter. KRUS
- Løchen, Yngvar 1965: *Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus*, Universitetsforlaget
- Repstad, Pål 2004: *Sosiologiske perspektiver for helse- og sosialarbeidere*. Universitetsforlaget.
- Østerberg, Dag 1993: *Fortolkende sosiologi – del 1*. Universitetsforlaget
- Internett: <http://no.wikipedia.org>

Kartleggingsverktøy

Gerhard Ploeg, KSF

Introduksjon

Dersom man skal prøve å påvirke bestemte personer til å forandre sin atferd, kan det hende at man har ulike tiltak til rådighet. Dette gjelder spesielt der det skjer under mer eller mindre strukturerte, organiserte forhold. Institusjoner eller organisasjoner som har en slik form for forandring som målsetting jobber oftest ikke ut ifra et tilfeldig handlingsmønster, men har etter hvert fått orden på de metodene som de bruker til å oppnå målene sine. Tenk for eksempel på skolevesenet eller sykehus, eller psykiatri, rusbehandling og kriminalomsorg.

Når man jobber med mennesker skal man være klar over at det dreier seg om individer som hver for seg kan ha sin helt egen problematikk, en problematikk som krever et bestemt tiltak eller en kombinasjon av tiltak. Noe nytter for noen, men overhodet ikke for andre, selv om type problematikk ligner. Derfor er det viktig at man må være i stand til å kartlegge problematikken på en slik måte at det kommer frem hvilket tiltak som passer best til den enkelte. Hva er det som virker for hvem og hvordan skal det slås fast? På samme måten kan en kartlegging av personens problemer føre til utvikling eller iverksettelse av nye tiltak eller tilnærminger. Gjentatte kartlegginger kan dessuten gi verdifulle tilbakemeldinger om (ikke-)effektene av disse tiltak.

Mange fagområder bruker derfor kartleggingsverktøy. I kriminalomsorgen er disse også vært brukt i lang tid, men med lite uniformitet – noe som kan skape en viss form for rettsulikhet for de innsatte og domfelte. Derfor ble det bestemt at det skal tas i bruk ett system, som etter hvert skal fungere som kartleggingsverktøy for alle som kommer i kontakt med kriminalomsorgen. Denne artikkelen beskriver hvilket grunnlag verktøyet er basert på.

Hva nytter?

I dag finnes det mye forskning rundt 'what works' det vil si; *hva virker*, i forhold til reduksjon av tilbakefallskriminalitet. Litteratur fra utlandet publisert de to siste tiårene, utfordrer den i begynnelsen av denne perioden vanlige pessimistiske holdningen om at 'ingenting hjelper i forhold til domfelte'. Denne forskningen, hovedsakelig fra Nord Amerika, viser klare indikasjoner på at dersom en i behandling griper tak i faktorer som utgjør fremtidig risiko for tilbakefall til ny kriminalitet, reduserer en sannsynligheten for

nye lovbrudd. I følge McGuire (1995) kan disse 'kriminogene' faktorene ofte være sosiale eller personlige, og kan forårsake eller bidra til kriminell atferd. Gendreau og Andrews (1990) definerer de kriminogene faktorene som områder hvor den domfelte har behov eller svakheter, og der svekkelsen av behovet eller svakheten vil medføre reduksjon av risiko for nye lovbrudd. En pålitelig måte å skille ut de kriminogene faktorene fra andre egenskaper hos domfelte, er å se på den prediktive styrken med hensyn til nye lovbrudd. De kriminogene faktorene er de som predikerer nye lovbrudd. Noen kriminogene faktorer er allment aksepterte, som arbeidsløshet og rusmisbruk, mens andre er mer uavklarte, spesielt i forhold til uvanlige typer lovbrudd. Forskningen hittil er på ingen måte absolutt. Vår forståelse av hva som nytter, i forhold til ulike typer lovbrudd, vil utvikles og forbedres i tråd med at forskning på de ulike områdene vokser frem. Ofte dreier det seg om evaluering av resultatene til akkrediterte – eller godkjente – programmer. Disse programmene har målsetninger basert på '*What works?*' litteraturen. Ved hjelp av meta-analyse, en spesiell statistisk prosess der en kan sammenlikne resultater fra flere ulike studier samtidig, har det vært mulig å identifisere komponenter i effektive intervensjoner. På bakgrunn av slike studier, har en dannet grunnprinsipper for effektiv intervensjon. Prinsippene nedenfor er dannet på bakgrunn av slik forskning.

Tre nøkkelprinsipper

Risikoklassifisering

Mer intense program bør være rettet mot grupper av domfelte med høy eller middels risiko. Det finnes solide bevis for at planløs tildeling av program basert på ulik risikonivå til domfelte ikke er effektivt. Det kan i enkelte tilfelle virke negativt. Det å bruke intensive program på personer som viser en lav risiko på tilbakefall, kan føre til at de føler seg stempelt som kriminelle og utvikler følelser av fornærmelse eller hevn ovenfor samfunnet, eller får presentert ideer som de ikke ville funnet på selv. Da kan deltakelsen i programmet faktisk skape et grunnlag for tilbakefall som ellers ikke ville vært til stede.

Behovskartlegging

Domfelte har flere behov, men kun noen er direkte knyttet til den kriminelle atferden. Dersom disse behovene blir gitt oppmerksomhet, bør dette medføre reduksjon i risiko for nye lovbrudd. Til tross for at noen faktorer som er antatt til å forårsake kriminalitet - som arbeidsledighet og rusmisbruk - er svært vanlige, vil behovsprofilen variere fra person til person. En slik profil viser resultatene av kartleggingen per enkelt individ. Intervensjoner er kun effektive hvis de møter personens spesifikke, kriminalitetsrelaterte behov. Noen behov kan ha en kriminogen virkning på noen personer og ikke på andre.

For eksempel er alkoholavhengighet et problem som kan medføre kriminalitet for en person som har veldig lav inntekt og er derfor kriminogent, men det er ikke nødvendigvis det for en rik person. Dessuten er noen behov svært viktige for et menneske uten at de har vist seg til å være kriminogene. Et eksempel er mangel på selvtillit.

Responsivitet

Dette prinsippet handler om at en domfelle bare vil ha fordel av intervensjoner som er meningsfulle for dem. Innholdet må tilpasses læremønsteret til den domfelte. Behovet til grupper med spesifikk bakgrunn (for eksempel etnisk tilhørighet, lærevansker, men også noe så enkel som kjønn) må taes med i betraktningen. Intervensjonene bør helst være trinnvise, og den domfelte bør få mulighet til å øve seg i og teste ut nye ferdigheter, holdninger og atferd. I programmene må det gis oppmerksomhet til å skape og vedlikeholde motivasjon.

Faktorer som bidrar til en høyere effektivitet

Behandlingsmetode

Egnede intervensjoner er vanligvis ferdighetsorienterte. Intervensjonene er aktive, og rettet mot å øke evnen til problemløsning i sosiale situasjoner, og andre typer mestringsstrategier. Tilgjengelige forskningsdata viser at bruk av kognitiv-atferdsorienterte teknikker er blant de mest effektive metodene. Et eksempel av et slikt program er 'Ny start'. Målet er at deltakerne skal stoppe opp og tenke seg om før de handler, og at valgene er begrunnet. På lengre sikt skal man gjennom dette redusere eller hindre residiv.

Programintegritet

Programmene bør ha klare og identifiserte målsetninger, egnede metoder og retningslinjer på leveringsstil for instruktørene. Programmene bør være godt administrerte og instruktørene godt opplærte. Det skal ikke finnes forskjeller i gjennomføring av et program som ikke er påbudt av spesifikke dokumenterte omstendigheter. For eksempel kan en gjennomføring av 'Ny start' i Tromsø ikke bare være halvparten av tiden programmet tar i Oslo eller omvendt.

Samfunnsbaserte program

Generelt viser det seg at program som blir gjennomført og fulgt opp utenfor fengsel, gir mer positive resultater.

Forskningen understreker at ingrediensene i ulike suksessfulle program, ofte er nokså like. Resultatene peker også i retning av at gode programmer inneholder alle prinsippene, og ikke bare noen av dem. Resultatene antyder videre at intervensjoner som ikke tar hensyn til risikoklassifisering, behovskartlegging og responsivitet, er mindre effektive i forhold til reduksjon i tilbakefall til ny kriminalitet (Andrews *et al*, 1990).

Dersom man skal holde fast med grunnprinsippene beskrevet ovenfor, trenger man effektive og systematiske metoder som kartlegger risiko og behov. Spredningen av behovskartleggingsredskap innenfor kriminalomsorgen i England og Wales har, til en viss grad, beveget seg raskt på grunn av etterspørselen av slike. En effektiv behov/risikokartlegging må dekke mange funksjoner. Den må gi en tydelig klassifisering av risiko for nye lovbrudd innenfor et gitt tidsperspektiv. Den må skille mellom, og identifisere, alvorlighetsgraden ved nye lovbrudd (skade), og hvem trusselen er størst for (potensielle offer), og under hvilke omstendigheter risikoen er størst. Kartleggingsinstrumentet må fremskaffe en behovsprofil som er relatert til lovbrudd, og angi delmål for å møte disse behovene. Den må identifisere faktorer i forhold til responsivitet, som for eksempel evne og motivasjon for endring.

Klinisk versus aktuarisk risikokartlegging

Tradisjonelt har det eksistert to hovedtilnærminger til risikoklassifisering; den kliniske modellen og den aktuariske modellen.

Den kliniske modellen har fått dette navnet fordi den er diagnostisk, og baserer seg på vurdering utført av helsepersonell. Dette skjer vanligvis gjennom intervju og innsamling av data fra ulike dokumenter. På bakgrunn av den enkeltes kunnskap og erfaring blir det foretatt en risikovurdering. Denne metoden har vist seg utilstrekkelig og kan være basert på flere feilkilder. Disse kan for eksempel være knyttet til alder, sosial klasse, erfaring hos intervjueren og den domfelte, så vel som til grunnleggende holdninger og oppfatninger. Ustruktureerte metoder gir lav prediktiv nøyaktighet. Forskning viser også at det ikke finnes noen sammenheng mellom hvor sikker en er på egen vurdering og dennes nøyaktighet. Videre viser forskningsfunns imidlertid at den kliniske vurdering bidrar til forståelse av forløp og predisponerende faktorer knyttet til kriminell atferd hos domfelte. Dette er nyttig i forhold til å minimalisere risiko for skade på andre eller seg selv.

Aktuariske tilnærminger til risikokartlegging er basert på gruppedata. For eksempel, ifølge *Statistisk sentralbyrå* har en aktuarisk norsk familie fra Oslo og Akershus 2,4 barn, men det finnes selvfølgelig ikke en eneste slik familie. Aktuarisk datasamling har utviklet seg i takt med erkjennelsen om begrensningene ved kliniske metoder. Denne tilnærming har røtter fra forsikringsselskaps forsøk på å øke presisjon i beregning av sannsynlighet for ulike – negative - hendelser. Her er kartleggingen gjort på bakgrunn av statistiske data for ulike grupper. Et eksempel i denne sammenheng er når et

forsikringselskap anslår sannsynligheten for at en kunde vil utsettes for trafikkuhell. Viktige faktorer er alder, kjønn, yrke, antall fartsbøter og antall år med kjøreerfaring. Denne informasjonen benyttes til å bestemme forsikringspremie for ulike kundegrupper. Kriminalomsorgen i England har gjennom studier over nye lovbrudd utviklet slike skalaer som på nevnte måte predikerer sannsynligheten for gjeninnsettelse i fengsel. Studiene påviste at et begrenset antall faktorer skiller de som begår nye lovbrudd fra de som ikke gjør det. Tidligere kriminell atferd viste seg fremdeles å være den beste måten til å predikere fremtidig atferd. Andre viktige faktorer er alder ved første dom, antall fengselsstraffer, antall tidligere dommer, type lovbrudd, og alder ved lovbruddet. Det er selvfølgelig begrensninger i nytten av den aktuariske tilnærming. Den er basert på informasjon på gruppenivå. Selv innenfor høyrisikogruppen kan en ikke predikere med sikkerhet at en enkelt domfelt vil begå nye lovbrudd. De aktuariske metodene har også svakheter i forhold til sjelden forekommende hendelser. For eksempel er hyppigheten av alvorlige voldelige eller seksuelle overgrep svært lav. Aktuariske metoder baseres vanligvis på tidligere dommer. Dette betyr at de ikke er særlig nyttige i forhold til førstegangskriminelle. Imidlertid er den største ulempen med de aktuariske metodene at de baserer seg på historisk informasjon. Endringer ved den domfeltes tilstand eller funksjon blir ikke tatt hensyn til i vurderingen. I noen systemer er aldri den eneste måten en domfeltes risikoscår kan reduseres. Den domfelte blir ansett å ha det samme risikonivå under hele straffegjennomføringen, uansett hvilken erfaring, behandling eller læring personen har vært gjennom i denne tiden.

Dynamiske risikofaktorer og behov

Årsaken til at prediksjonsskalaer har en tendens til å bestå av variabler basert på tidligere lovbrudd, skyldes at slik informasjon er lett tilgjengelig, og ansett for å være nøyaktig og objektiv. Det finnes i tillegg andre såkalte 'dynamiske' faktorer som kan bli benyttet i forhold til domfeltes personlige situasjon. Disse er dynamiske fordi de kan endres over tid, i motsetning til fakta om tidligere lovbrudd. For eksempel, en person kan bli mer eller mindre avhengig av narkotika, eller han kan få eller miste arbeid. Informasjon om dynamiske faktorer har i Storbritannia vært mye mer problematisk å få tak i, fordi denne type opplysninger aldri har blitt systematisk samlet. Dynamiske faktorer er ansett for å være vanskeligere å måle på en pålitelig måte enn statiske variabler, fordi en må innhente informasjon fra flere ulike kilder, ikke minst fra vedkommende selv og ofte må denne fortolkes.

Ved flere anledninger konkluderte forskere med at dynamiske variabler kan være prediktive i forhold til tilbakefall til kriminalitet, og at de til og med kan være like prediktive som statiske variabler. En meta-analytisk studie (Gendrau, Little & Goggin, 1996) sammenliknet resultatene fra 131 publiserte studier, som tok for seg prediksjon av residiv for voksne mannlige kriminelle. De fant at den beste prediktor for residiv var

først og fremst 'holdninger og atferd som støtter en kriminell livsstil', videre tidligere lovbrudd og på tredje plass sosial prestasjon / status (jobb eller utdanning). Av de faktorene som ble vektlagt i ulike andre studier, var rusmisbruk en av de som var sterkest knyttet til nye lovbrudd. Jobbvansker, bolig og økonomi var også vesentlige faktorer.

Utviklingen av kartleggingssystemer og deres bruk i blant annet Storbritannia viser at det er mulig å lage et instrument som effektivt anslår sannsynligheten for nye lovbrudd og hvilke behov som finnes. Det kartleggingsverktøyet som skal innføres i norsk kriminalomsorg er basert på systemet som er blitt utviklet i den britiske kriminalomsorgen og som heter OASys. OASys er en forkortelse for Offender Assessment System. OASys er blitt dannet på bakgrunn av forskningsfunn for å gi forståelige spesifiseringer, men også for å ta i betraktning kartleggers behov og krav. Dette har blant annet blitt gjort ved å ta hensyn til ulike kartleggeres oppfatninger, behov og krav til slike verktøy. Det er blitt undersøkt ulike oppfatninger om risikokartleggingsverktøy, blant de som bruker slike verktøy. Basert på slike studier og på tilbakemelding fra de som brukte verktøyene ble det identifisert følgende krav til et nytt kartleggingsverktøy.

Overflatevaliditet

Det er viktig at kartleggingsverktøyet er konstruert på en slik måte at de ulike delene er logiske for den som skal bruke verktøyet, og for den domfelte. Det må være klart og tydelig hvorfor de ulike delene er med i verktøyet. Kun dersom viktigheten av informasjonen er tydelig for kartleggeren, vil han/hun kunne klare å bruke verktøyet samvittighetsfullt. Derfor har OASys en manual der forskningsresultater blir beskrevet og brukt som begrunnelse for at bestemte spørsmål er med i kartleggingen.

Klare definisjoner

Det er viktig at det er samsvar mellom ulike kartleggeres bruk av verktøyet. Dette kan kun oppnåes ved å bruke klare og utvetydige definisjoner av de ulike ledd som utgjør verktøyet. Selvfølgelig kan ingen instrumenter være fullstendig foreskrevet, det vil alltid være spesielle ting ved en domfelt som ikke passer nøyaktig inn i verktøyets rammer. Det er likevel viktig at verktøyet har klare, konsise og fullstendige definisjoner av hvert ledd. OASys har dette ved at den legger til grunn stikkordsspørsmål i kartleggingsverktøyet, og fyldigere beskrivelser av de ulike leddene i manualen. Manualen inneholder også eksempler for skåringen og videre retningslinjer for hvilken informasjon man skal ta i betraktning.

Enkelt skåringssystem

Det viste seg at kartleggere foretrekker et enkelt skåringssystem, fortrinnsvis et som kun benytter en dobbel skala med JA eller NEI. Skalaer som strakk seg over mer enn fem

punkt, ble etter testing med forsøkspersoner ansett som vanskelige, da det virket umulig å foreta vurderinger på slike fine graderinger. OASys systemet bruker et enkelt JA/NEI system, når dette er mulig. I områder der det er nødvendig at kartlegger foretar noen vurderinger, som graden av problemer osv., bruker man konsekvent en enkel 0, 1 eller 2 skala. Den totale skåren er basert på vektning i de ulike seksjonene. For eksempel viser forskningsresultater at tidligere kriminalitet er en tyngre faktor i vurdering av fremtidig risiko for tilbakefall enn bosituasjon. Total antall poeng på tidligere kriminalitet bidrar derfor cirka fire ganger så mye til totalskåringen. Når kartleggingsverktøyet tas i bruk i kriminalomsorgen, skal det skje i en datatilpasset versjon. Det betyr at verktøyet skal fylles ut på datamaskin, og at totalskåringen på risikonivå for tilbakefall til ny kriminalitet blir beregnet automatisk av systemet.

Faktabokser

Kartleggere foretrekker muligheten til å kommentere og dokumentere for deres skåre. Dette gir mulighet for å kunne uttrykke bekymring, eller gi flere detaljer rundt deres kartlegging. Faktabokser gir muligheter for en ny kartlegger å forstå hvordan tidligere beslutninger om en skåre ble foretatt. Der det er nødvendig å foreta en vurdering, innlemmer OASys-systemet faktabokser for å kunne grunngi skårene til hvert ledd. Dersom man for eksempel betrakter familieomstendigheter som en viktig faktor i kriminell atferd for vedkommende, gis det en mulighet til å beskrive nøyaktig hvilke omstendigheter det gjelder, for eksempel i forhold til kona, til barn, til far eller mor, eller kanskje til en onkel. I sistnevnte tilfelle kan en hendelse som at den onde onkelen døde, innebære en stor forskjell i risiko for kriminell atferd, mens familiesituasjon i større sammenheng neppe blir berørt av dette. Det oppstår en lavere skåring som må forklares ved å skrive hendelsen i faktaboksen.

Domfeltes egen vurdering

Selv om det er ansvaret til kartlegger å foreta en kritisk vurdering, er det viktig at domfelte får gitt uttrykk for sitt eget syn. Mange kartleggere synes det er bra at domfelte selv får muligheten til å fylle ut svar på spørsmål om deres vansker. I OASys er dette inkludert i "Selv-vurdering"-skjema. Dette kan også bidra til at domfelte er mer villig til å samarbeide.

Tidspress

Det er viktig at bruken av et hvert kartleggingsverktøy gjør det mulig å gjennomføre kartleggingen innenfor den tiden man har til rådighet. På bakgrunn av tilbakemelding ved pilotundersøkelsene, har antall ledd i OASys blitt redusert, og to versjoner av forskjellig lengde er nå i bruk i England og Wales til bruk av kartlegging av ulike typer domfelte, eller på ulike nivåer i kartleggingsprosessen. Når ytterligere data om nye lovbrudd blir tilgjengelige, kan dette føre til at det blir foretatt nye redigeringer av

OASys for å øke kvaliteten på verktøyet. OASys er et dynamisk verktøy som tåler å bli endret dersom kvalitetssikring tilsier dette.

Utfyller dagens praksis

Et nytt kartleggingsverktøy må ikke medføre betydelig mer arbeid for dem som skal bruke det, men at det supplerer og passer fint inn i forhold til fremtidsplan. OASys er et slikt system. Et rammeverk for fremtidsplan er lagt inn i OASys. Verktøyet som tas i bruk i Norge tilpasses også fremtidsplanleggingen som skjer innen kriminalomsorgen.

For å gi et inntrykk av hvordan kartleggingsverktøyet er bygd opp, følger det nå en beskrivelse av OASys og de ulike delene som det innehar.

Om OASys

Målet med OASys er tosidig:

1. Å slå fast om det finnes en risiko for gjentakelse av kriminalitet hos en bestemt lovbrøyer, samt hvor stor risikoen er for alvorlig skade for samfunnet, andre eller vedkommende selv.
2. Å gjøre kriminalomsorgen i stand til å lage en fremtidsplan for vedkommende som har størst mulighet til å forebygge ny kriminalitet og alvorlig skade.

Det blir altså brukt til å:

- Anslå hvor sannsynlig det er at den domfelte blir dømt på ny, eller begår nye lovbrudd.
- Identifisere og klassifisere kriminalitetsrelaterte behov (personlighetsegenskaper og kognitiv funksjon, sosiale forhold osv).
- Anslå risiko for skade, risiko for person og annen type risiko.
- Bidra til håndtering av risiko for skade.
- Bruke resultater av kartleggingen direkte i utformingen av fremtidsplanen.
- Indikere behov for ytterligere profesjonell utredning.
- Måle endring under straffegjennomføringstiden.

Der er fem hoveddeler i OASys:

1. Analyse av risiko for nye lovbrudd og faktorer relatert til kriminalitet
2. Analyse av risiko for alvorlig skade, risiko for person eller annen type risiko
3. OASys oppsummerings skjema
4. Oppfølgings- og fremtidsplan
5. Selvvurdering foretatt av domfelte

Der er også en ”konfidensiell” seksjon, som inneholder informasjon som ikke skal forevises domfelte, for eksempel om opplysninger som tredjepersoner har skaffet, og et skjema for å innhente informasjon fra andre til en OASys kartlegging. Den domfelte har innsyn i alle andre deler i OASys-kartleggingen rundt hans person.

OASys åpner for muligheten til å knytte programvirksomhet, kontaktbetjentarbeid, individuelt miljøarbeid m.m. til kartleggingen av problemer som er blitt observert hos lovbrøyteren. Samtidig kan resultatene til risikoanalysen bidra som et hjelpemiddel i avgjørelser rundt permisjoner, prøveløslatelse, soningsprogresjon osv. Dessuten byr verktøyet på materiale som kan brukes i personundersøkelser.

Kartleggingsdelen for risiko for tilbakefall i OASys består av 13 seksjoner med ulike temaer, etter at de demografiske detaljene har blitt fylt ut:

1. Informasjon om kriminell aktivitet
2. Analyse av lovbrydd
3. Bosituasjon
4. Utdannelse, praksis og jobbmulighet
5. Økonomistyring og inntekt
6. Relasjoner
7. Livsstil og omgangskrets
8. Stoffbruk
9. Alkoholbruk
10. Følelsesmessig tilstand
11. Tenkning og atferd
12. Holdninger
13. Helse og andre forhold

Hver seksjon består av flere spørsmål. De sentrale spørsmål gir en skåre. De andre spørsmål blir kun brukt for utfyllende informasjon. Dessuten gir skjemaet som sagt anledning til å skrive ekstra tekst i spesielle bokser. På den måten får saksbehandleren anledning til å beskrive vedkommendes situasjon enda mer detaljert. Skårene på de ulike seksjonene blir telt opp og får en bestemt vekt i forhold til hverandre. Både valget av temaene og vekten som skårene får, er basert på forskningsresultater. Totalskåren til en person skal angi hvor stor risiko han eller hun danner for tilbakefall til ny kriminalitet og for risiko for skade.

OASys er en viktig del i en evidens- eller forskningsbasert virksomhet. Den er ment å være en komplett kartlegging av den domfelte; identifisering av risiko, avgjøre hvordan risiko kan reduseres og hvordan kriminell atferd kan begrenses effektivt. Kartleggingen er en prosess som pågår gjennom straffegjennomføringen. OASys kan bli brukt til å gjøre nye vurderinger på ulike tidspunkt, og til å måle eventuell endring hos den domfelte. Vedkommendes kartlegging blir på denne måten stadig oppdatert og eventuell fremgang blir synlig.

OASys kan også gi viktig administrativ informasjon om håndtering av lovbrøyttere. Informasjonen kan benyttes til å utvikle en profil av den domfelte, og til å evaluere effekt av iverksatte tiltak. Ledelsen kan se nærmere på hvilke risikofaktorer som er vanligst i populasjonen av domfelte.

Til slutt

Bruken av et kartleggingsverktøy som er basert på forskningsresultater og som blir gjennomført på samme grunnlaget og på samme måte overalt i landet, kan bidra til å skape økt trygghet både i samfunnet, for tilsatte i kriminalomsorgen og for vedkommende selv og hans meddømte. Rettssikkerheten økes, vi får et bedre innsyn i hva som kan være grunnene til kriminell atferd og vi har et bedre grunnlag for å tildele programmer eller tiltak til den enkelte domfelte. Dessuten kan verktøyet brukes som begrunnelse for bestemte avgjørelser vedrørende domfelte, som for eksempel prøveløslatelse, innvilgning av permisjon eller overføring til andre soningsvarianter. Resultatene kan brukes i betjentens hverdag i kontaktbetjentarbeid, i strukturerte eller ustrukturerte individuelle samtaler, i miljøarbeid, under skolegang eller arbeidsdrift osv. Domfelte får anledning til å jobbe med sine problemer og kan få tilbakemelding på dette gjennom gjentatte skåringer på problemområdene. Når kartleggingsverktøyet er blitt innført og brukt på en riktig måte, skal den bidra til økt effektivitet i hele kriminalomsorgen og føre til et tryggere samfunn.

Litteratur

- McGuire, J. (Ed.) (1995) *What Works: Reducing Re-offending*. London, Wiley.
- Gendreau, Paul. & Andrews, D.A. (1990). Tertiary prevention: What the meta-analysis of the offender treatment literature tells us about 'what works'. Canadian Journal of Criminology, 32, 173-184.
- Andrews, D.A., Ivan Zinger, Robert D. Hoge, James Bonta, Paul Gendreau, and Francis T. Cullen. 1990. 'Does correctional treatment work? A clinically relevant and psychologically informed meta-analysis.' *Criminology* 28:369-404
- Gendreau, Paul, Tracy Little, and Claire Goggin. 1996. 'A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism: What works!' *Criminology* 34:575-607

Programvirksomhet i kriminalomsorgen

Geir Eskeland, KRUS og Kristin Opaas Haugli, KRUS

Innledning

Det stilles stadig sterkere krav til kriminalomsorgen og etatens tilsatte. Målene for vår virksomhet, slik de er uttalt i St. prp. nr 1 (2005-2006), er klare og tydelige. ”Trygghet og redusert kriminalitet” er ett av hovedmålene. Kriminalomsorgen skal derfor sørge for at varetektsfengsling og straffereaksjoner gjennomføres på en betryggende måte for samfunnet, samtidig som det skal motvirke straffbare handlinger. Det er i tillegg et krav at forholdene skal legges slik til rette at lovbrøtterne skal kunne endre sitt kriminelle handlingsmønster gjennom egen innsats. I dette ligger det en forventning om at kriminalomsorgen sørger for å holde innsatte bak lås og slå, dvs skjermet fra samfunnet, men like mye at etaten forbereder innsatte på et lovlydig liv etter løslatelsen. I arbeidet med å gi de innsatte en mulighet til egeninnsats, innføres en rekke tiltak. Ett av disse tiltakene er påvirkningsprogrammene. Ikke hvilke som helst programmer, men programmer som har vist seg effektive i rehabiliteringen²⁶ av kriminelle gjennom utprøving og forskning, og som er tuftet på en ide om hva som gjør at en person lever som kriminell og hva som må til for å endre denne levemåten. Kort sagt kan vi si at programvirksomhetens hovedhensikt er å legge til rette for strukturerte aktiviteter som gjør den innsatte bedre rustet til et liv uten kriminelle handlinger. (St.prp.nr.1 (2005-2006) s 84).

Gjennom historien har det dukket opp et mangfold av teorier som forsøker å forklare kriminalitetens årsaker. Vi deler gjerne teoriene inn i tre hoveddeler; de biologiske, de psykologiske og de sosiologiske teorier. Disse kan igjen deles inn i ulike skoleretninger, med helt forskjellige og ofte motstridende menneskesyn. I sentrum for de forskjellige teoriene, settes gjerne individet, gruppen eller samfunnet.

På bakgrunn av disse ulike teoriene har straffens begrunnelse og formål vært tuftet. Utviklingen har gått fra de absolutte straffeteorier til de relative straffeteorier. De gamle straffemåtene med straff av kroppen, er typisk for de absolutte straffeteorier. I de eldste tider var den enkeltes hevnfølelse grunnlaget for straffen, og offeret eller hans

²⁶ rehabilitere (av lat., nydannelse til habilis, passende, vel egnet, med forstavelen re-, gjen-), eg. gjøre passende el. skikket; gjenoppbygge, sette i funksjonsdyktig stand igjen; gi oppreisning, gi tilbake tidl. verdighet. (kilde; caplex.no)

pårørende sørget for fullbyrdelsen. Prinsippet var at dersom du hadde drept, skulle du bøte med livet. Straffen var et mål i seg selv.

Det som omtales som et rettfærdighetsprinsipp vokste etter hvert frem, og er et prinsipp som også står sterkt i dag. Rettfærdighetsprinsippet bygger på at det skal være et forhold mellom den straffbare handling og selve straffen. Straffen ble i tillegg et samfunnsanliggende der rettfærdig gjengjeldelse sto i sentrum. Forholdsmessighet mellom lovbrudd og straff ble derfor viktig.

De relative straffeteorier bygger på at man ser straffen i forhold til noe annet, nemlig beskyttelse av samfunnet, og det er også samfunnets ansvar å straffe. Straffen er ment å beskytte samfunnet og dets individer, samtidig som den er ment å påvirke til lovlydige handlinger. Straffen blir således et middel og ikke et mål. Straffen eller middelet er todelt, dvs den er rettet mot den som har begått den straffbare handlingen (individualprevensjon), samtidig som den er en advarsel til allmennheten mot å begå straffbare handlinger i fremtiden (allmennprevensjon). (Hammerlin, Y., m.fl. (1999?))

Frihetsstraffen spilte en beskjeden rolle innenfor straffesystemet fram til 1700-tallet. De vanligste reaksjonsformene fram til da, var forvisning, legemsstraff og dødsstraff. Utviklingen på 1700-tallet og fram til 1814 bar preg av en gradvis overgang til frihetsstraff, og legemsstraffen ble helt avskaffet i 1814. Med økt bruk av frihetsstraff, økte også antallet innsatte. Det ble et større press på tukthusene og festningene, som ikke var bygget for dette formålet, utover i 1800-tallet, og krav om reformer vokste etter hvert frem. Botsfengslet i Oslo sto ferdig i 1851, og var det første fengslet i Norge. Fengselet ble bygget med tanke på forbedring gjennom celleisolasjon (Philadelphia-modellen). ”Dette systemet hvilte på synspunktet om pønitens (bot og anger). Fangen skulle i ensomhet på sin celle gjøre opp med sin Gud og sin samvittighet.” (Wister, O.A., s 24). Isoleringen skulle hindre uheldig innflytelse fra de øvrige fangene og bidra til moralsk endring og forbedring, i motsetning til oppdragelseselementet og konfirmasjonsundervisningen som sto sentralt i tukthusene på 1700-tallet. (St. meld. nr. 27 (1997-98))

Fra 1860 og i en ti-årsperiode ble det bygget 56 lokale cellefengsler i Norge.

Den første samlede fengselslov kom i 1903, og i den første tiden var de sentrale virkemidler i fangebehandlingen eneromsbehandling og klassesystem. Ordningen var bygget på at de innsatte som følge av god oppførsel kunne flyttes oppover i systemet og få flere goder. Cellesystemet ble gradvis lempet på fordi det hindret arbeidsvirksomheten og på grunn av de negative virkningene isolasjonen hadde på de innsatte. Likevel var en høy grad av isolasjon vanlig helt fram til annen verdenskrig.

Loven av 1903 ble avløst av en ny fengselslov i 1958, en lov som var preget av behandlingsoptimisme. Selv om behandlingstanken etter hvert mistet en del av sin kraft, var likevel loven preget av antakelser om isolasjonens negative virkninger, og at de

skadelige virkningene av fullbyrdelsen skulle motvirkes. De innsatte skulle ha mest mulig fellesskapstid om dagen, men låses inn i egen celle om natten. I tillegg ble meningsfull sysselsetting på dagtid vektlagt, enten i form av arbeid eller skole. Innenfor en forsvarlig sikkerhetsmessig ramme, sto også meningsfylte fritidsaktiviteter sentralt. Virksomhetene skulle tilpasses forholdene ute i samfunnet, for å bidra til å trene den innsatte i et lovlydig liv.

Det var i forbindelse med den individualpreventive tenkningen behandling og rehabilitering vokste frem som prinsipp i kriminalomsorgen spesielt på 1960-tallet. I forhold til rehabilitering, ble de sosialpedagogiske prinsippene styrket gjennom 1970 og 80-tallet, og de fortsatte også utover på 90-tallet. Som denne utviklingen har foregått, har innholdet i straffegjennomføringen blitt diskutert og stadig mer aktualisert. I kriminalmeldingen som kom i slutten av 1970-årene (St. meld. nr. 104 (1977-78), Om kriminalpolitikken), som forøvrig var den første alminnelige melding om norsk kriminalpolitikk, står det konkret;

”Fengselsstraff består i at man anvender frihetsberøvelse som bevisst tilføring av et onde. Bruk av fengsel kan med dette utgangspunkt aldri i seg selv begrunnes som et hjelpe- eller behandlingstiltak. Det ligger innebygd en dyp motsetning i dette at samfunnet iverksetter straffetiltak overfor en særlig hjelpetrengende gruppe av mennesker i en form som direkte tjener til å forverre deres problemer. Så lenge man opprettholder bruk av frihetsberøvelse som straff, er det imidlertid en realistisk målsetting dels å begrense skadevirkningene av frihetsberøvelsen mest mulig, og dels er det et spørsmål om å iverksette støttetiltak for den enkelte med sikte på det nye fremtidige møtet med friheten.” (s. 173).

Fengselsstraff var altså å anse som et bevisst tilført onde, som aldri kunne ses på som et ”hjelpe- eller behandlingstiltak” i seg selv. Imidlertid ga straffegjennomføringstiden kriminalomsorgen en mulighet til bl.a. ”å iverksette støttetiltak for den enkelte” med sikte på å bedre innsattes muligheter til å håndtere friheten på en lovlydig måte, etter løslatelsen.

Tanken om å gi straffegjennomføringen et innhold videreføres i stortingsmeldingen som kom 20 år senere (St. meld. nr 27 (1997-98)). Det var først på 1990-tallet at det vi i dag kjenner som programmer, eller påvirkningsprogrammer, ble innført i kriminalomsorgen. Imidlertid kunne mange av de tiltak som ble igangsatt og gjennomført tidligere, med enkelte justeringer, også omtales som programmer, selv om vi skulle passere 2000-års skiftet før ”program i kriminalomsorgen” ble tydeligere formalisert og definert (Jfr. KSF 3/2002 – Retningslinjer for programvirksomheten i kriminalomsorgen).

Tidlig på 1990-tallet ble det nedsatt en arbeidsgruppe med representanter fra kriminalomsorgsavdelingen i JD. Deres mandat var, i korte trekk, å finne aktuelle påvirkningsprogrammer som kunne prøves ut i norsk kriminalomsorg. I løpet av flere år

gjennomførte arbeidsgruppen reiser til Canada, England, Danmark og Sverige, og hadde samtaler med kolleger der. Gruppen valgte etter hvert å foreslå et forsøksprosjekt med Cognitive Skills²⁷. Begrunnelsen for valget lå delvis i at våre naboland, Sverige og Danmark, allerede var i gang med et slikt opplegg, samt at det ville være interessant med en nordisk fellestiltærning og læring. Tanken var at dersom vi lente oss noe på svenskenes og danskenes erfaringer, kunne vi antakelig komme raskere og bedre i gang i Norge. Våre nærmeste naboers erfaringer etter ett til to års drift, var positive. Deres konklusjon så langt var å utvide Cognitive Skills til flere fengsler. Et annet sterkt argument var at det på den tiden foregikk mange diskusjoner i etaten rundt Cognitive Skills. Ved å sette i gang et forprosjekt, signaliserte gruppen at de ville ha et kritisk blikk både på mulighetene og begrensningene i dette omdiskuterte opplegget. Denne typen opplegg ville også kunne passe bra inn i forhold til det som den gang ble omtalt som tjenestemannsrollen.

I oktober 1996 startet kriminalomsorgen det første forsøket med det kognitive ferdighetsprogrammet Ny Start i fire fengsler og ett friomsorgskontor. Samtalegrupper etter ATV-modellen²⁸ var rett i forkant av dette, etablert på Ila landsfengsel og sikringsanstalt, som det het den gangen. Flere programmer skulle etter hvert innføres i flere fengsler og friomsorgskontorer utover i landet.

Kontaktbetjentordning, fremtidsplan, samtalegrupper og programmer ble innført jevnt utover i 1990-årene. I Stortingsmelding 27 (1997-98) var det lagt føringer for hvordan arbeidet med de straffedømte skulle utføres. Gjennom kursing og etterutdanning ble tilsatte opplært i hvordan de skulle utføre sitt arbeid med innsatte mer målrettet fremover. Det ble bl.a. utdannet ”spesialister” eller ”eksperter” i form av gruppeledere og instruktører for de forskjellige programmene. Det er også et uttalt mål at kriminalomsorgen etter hvert skal være selvhjulpen i forhold til vedlikehold og videreutvikling av tilsattes kompetanse og utdanning av spesialister innenfor disse områdene.

Selv om det i den første kriminalmeldingen ”Om kriminalpolitikken” (St. meld. nr 104 (1977-78)) ble drøftet både ”humanitet og rettferd”, var det først i St. meld. nr 27 (1997-98) at kriminalomsorgens definerte menneskesyn og verdiprinsipper ble tydelig uttalt. Her fremkommer kriminalomsorgens verdier og prinsipper, i tillegg til visjon, virksomhetsidé og hovedmål. Disse henger tett sammen, og danner det verdimesige og prinsipielle grunnlaget for all virksomhet i norsk kriminalomsorg, herunder programvirksomheten, og skal prege etatens utvikling og være bestemmende for de fremtidige valg av mål og virkemidler.

²⁷ Prosjektet ”Cognitive Skills i Norge” bygger på ”Cognitive Skills Training Program” eller ”The Reasoning and Rehabilitation Program”. Et canadisk pedagogisk program utviklet av T3 Associates, Training and Consulting Inc.

²⁸ ATV er en forkortelse av Alternativ til vold.

I forhold til programmer står det på side 71 i meldingen, at;

”Påvirkningsprogrammene har en kriminalitetsforebyggende målsetting. De tar utgangspunkt i sosiale og personlige problemer som antas å medvirke til at kriminalitet begås. Det kan dreie seg om rusmiddelmisbruk, kunnskapsmangel, tenkningsforstyrrelser, liten evne til langsiktig planlegging, manglende støtte og sosialt nettverk, lese- og skrivevansker eller problemer av mellommenneskelig natur. Kontraktsoning i forskjellige former, frivillig og offentlig nettverksarbeid, tilsynsprogrammer, tenketreningsgrupper, trening i å mestre dagliglivets krav og utfordringer, volds- og sedelighetsgrupper, promilleprogrammer og løslatelsesgrupper er eksempler på hva kriminalomsorgen refererer til som påvirkningsprogrammer.”

I mars 2002 avløses den gamle fengselsloven av 1958 av en ny straffegjennomføringslov av 18. mai 2001 nr 21 (Strgjf1.). Med overgangen til denne nye loven, blir påvirkningsprogrammer, og driften av disse, likestilt med bl.a. arbeid og skole i kriminalomsorgen (jfr Straffegjennomføringslovens §3, siste ledd), og i oktober samme år ble de endelige retningslinjer for programvirksomheten i kriminalomsorgen formalisert og iverksatt ved Rundskriv KSF 3/2002 – *Retningslinjer for programvirksomheten i kriminalomsorgen*. Etter årelange diskusjoner, setter rundskrivet de endelige rammene for hva som kan kalles program, hvilke krav som stilles til programmet og hvilke krav som stilles til enhetene i kriminalomsorgen for å gjennomføre programmene.

Med dette får programmene også en sterkere legitimitet enn tidligere var tilfelle. Frem til dette tidspunktet ble programmer av enkelte sett på som et gode eller ekstra ”tilbud” til de innsatte. Innsatte var ”borte” fra jobb eller skole, fordi de deltok i programmer. Mange og store ressurser ble lagt i oppstart og drift av programmene, men i enkelte fengsler ble de etter hvert nedprioritert når det kom til ”fordeling av knappe resurser”. Spesielt tydelig kom dette frem i forbindelse med kriminalomsorgens store omorganisering i år 2000, der distriktsinndelingen med lands- og krets-fengsler avskaffes og en regionsinndeling innføres. I årene 2000 og 2001 var prioriteringene helt klare: ”regionkontorene og regionene skulle opp å stå!”. Det var mao her ressursene skulle settes inn. Imidlertid ble det i umiddelbar ettertid, etablert en praksis der fengslene nå får tildelt midler til dekning av faktisk gjennomførte programmer.

Generelt defineres *program* i kriminalomsorgen som ”undervisningstiltak, ferdighetstrening og/eller strukturerte samtaler rettet mot domfelte og varetektsinnsatte. Programmene er kjennetegnet ved at de retter seg mot en definert målgruppe og definerte lovbruddsrelaterte problemområder, tar utgangspunkt i deltakernes behov og ressurser, har som mål å bidra til nye kunnskaper, ferdigheter og innsikt, motivere til atferdsendring og motvirke nye straffbare handlinger.” (Friestad: ”Tilbudet til volds- og sedelighetsdømte”, 2005, s.14.)

I Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007, (s. 20) defineres et kriminalitetsforebyggende program slik:

- ”Et kriminalitetsforebyggende program skal
- bygge på en klar teoretisk modell med dokumentert effekt
 - ha definerte og spesifikke mål
 - rette seg mot bestemte målgrupper
 - være multimodal, dvs. inneholde flere temaer som gjensidig påvirker hverandre, og som samlet gir en økt forebyggende effekt. Eksempler på slike temaer kan være selvheldelse, økt kunnskap, mestring, misbruk, sosial kompetanse, sinnekontroll, empati, kommunikasjonsferdigheter og kognitive forstyrrelser.
 - Lære domfelte ferdigheter som skal til for å mestre et liv uten kriminalitet.”

For å sikre at disse kravene blir oppfylt, ble det høsten 2005 etablert en akkrediteringsordning for godkjenning av programmer i norsk kriminalomsorg. Ordningen består av et rådgivningspanel, dvs. fem eksperter utenfor kriminallomsorgen, og et sekretariat med fem personer som representerer ulike deler av kriminalomsorgen. Akkrediteringsordningen ledes av KSF.

Akkrediteringen er ment å bidra til å sikre kvaliteten og stimulere bruken av eksisterende programmer, bidra til flere typer programmer og sikre at rammer og grunnlag for evaluering av programmene er tilstede. I tillegg er det en forutsetning at det sikres god tilrettelegging, veiledning, støtte og ledelse, samt etisk forsvarlig bruk av programmene. Det er derfor viktig at alle disse momentene beskrives i en søknad om akkreditering.

Programmer som søkes akkreditert fremmes via sekretariatet som ledes fra KRUS. KSF beslutter om et program skal akkrediteres etter at panelet har vurdert hvorvidt programmet fyller de fastlagte kriteriene. Kriteriene for godkjenning av programmer bygger på kriminalomsorgens programrundskriv og fagstrategi.

I ”Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007”, er det definert en rekke krav som skal innfris. De er:

1. ”En tydelig angitt endringsmodell som støttes av forskningserfaring.

Programmet skal ha en realistisk, evidensbasert plan som kan medvirke til endring av domfeltes fremtidige handlingsmønstre.” (Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007 side 14, KSF 2004)

Der er en mengde empirisk forskning som viser hvilke faktorer som medvirker til, eller reduserer tilbakefall. (McGuire 1995, Marlatt 1985). Denne kunnskapen skal være utgangspunkt for utviklingen av programmer, og skal brukes til å tydelig forklare hvordan et program forventes å redusere kriminalitet.

2. ”Et vel begrunnet deltakerutvalg

Programmet skal rette seg mot domfelte som har et forandringspotensiale og hvor risikoen for tilbakefall antas å minke ved gjennomføring av programmet.” (KSF 2004)

I programbeskrivelsen skal det spesifiseres hvem programmet er ment for, hvilke metoder som brukes for utvelgelse (evt. utelukkelse) av deltakere, hvilken type kriminalitet programmet søker å forebygge og hvilke dynamiske risikofaktorer programmet retter seg mot.

3. ”Sikte mot dynamiske risikofaktorer

Programmet skal velge ut de områdene som bør og kan påvirkes og endres. Stikkord er økte kunnskaper om dagliglivets utfordringer, større evne til å løse problemer uten å ty til kriminalitet, bevissthet om en bedre livskvalitet og mestring av sosiale omgangsformer.” (KSF 2004)

En dynamisk risikofaktor er relativt stabil, men har likevel endringspotensiale. Det viser seg at en del faktorer øker tilbøyelighet til tilbakefall. I forskningslitteraturen refereres dette ofte til som kriminogene behov.

Dynamiske risikofaktorer når det gjelder generell kriminalitet, kan være:

- svak kognitiv fungering
- antisosiale holdninger og følelser
- sterke bånd til og identifisering med antisosiale/kriminelle forbilder
- svake sosiale bånd og svak identifikasjon med prososiale/ikke-kriminelle forbilder
- tankemønster som forsvarer eller rettferdiggjør kriminelle handlinger
- vanskeligheter med selvstyring, å ta beslutninger og prososiale mellom-menneskelige ferdigheter
- rusmiddelavhengighet
- betinget favorisering av kriminell framfor prososial atferd
- utilfredsstillende sosiale forhold eller familieomstendigheter

4. ”Sikte mot et flertall av risikofaktorer

Programmet skal fokusere på mange ulike faktorer som antas å virke sammen.” (KSF 2004)

Kriminell atferd er kompleks. Derfor skal programmer rette seg mot flere spesifikke dynamiske risikofaktorer på en integrert og gjensidig forsterket måte.

5. ”Effektive metoder

Programmet skal bygge på metoder som har vist seg å fungere godt i endringsarbeid med lovbrøyttere.” (KSF 2004)

Som det fremgår av fagstrategien, er det hovedsakelig kognitiv-atferdsmessig teori og metode som skal ligge til grunn. Dersom et program bygger på annen teori og metode,

må det beskrives hvordan metoden bidrar til å redusere kriminalitet og at dette har støtte i relevant forskning.

Et kognitivt-atferdsorientert program skal bygge på risiko- og behovskartlegging og ta hensyn til deltakernes evne til abstrakt tenkning, eventuell dysleksi m.m.

Programmet bør ha ulike kombinasjoner av:

- kognitiv restrukturering
- trening i selvkontroll
- trening i selvinstruksjon
- trening i problemløsningsteknikker
- rolleveksling og rollerotasjon
- modellering
- rollespill
- utviklingsøvelser med tilbakemelding
- håndtering av uforutsette hendelser
- atferdsterapi og atferdsendring.

6. "Rette seg mot læring av sosial ferdigheter

Med dette menes ferdigheter til, og mestring av et liv uten kriminalitet." (KSF 2004)

Programmet må inneholde begrunnelse for hvorfor og hvordan hver enkelt ferdighet vil gjøre det lettere å unngå kriminelle handlinger eller fremme legale aktiviteter.

Læring av nye ferdigheter omfatter ikke bare formidling av nye kunnskaper. Det innebærer også etablering av nye tankemønstre og væremåte som trenes inn ved bruk av adekvate øvelser med konstruktive tilbakemeldinger, som igjen skal lede til/øke mestringsevne i relevante situasjoner.

7. "Rekkefølge, intensitet og varighet settes sammen slik at programmet som helhet har en optimal effekt på risikoreduksjon." (KSF 2004)

Mengde, intensitet, rekkefølge og tidsrom for intervensjon skal være relatert til kriminalitetens art og alvorlighetsgrad. Det samme gjelder for de dynamiske risikofaktorene som er typiske for deltakerne. Kort sagt: rett program til rett person i rett mengde til rett tid.

8. "Engasjement og motivasjon

Personalet skal oppmuntre domfelte til deltakelse og vise til at programmet kan møte den domfeltes behov for endring." (KSF 2004)

For å oppnå dette, må det foretas en kartlegging for å identifisere problemer, eventuelle rusproblemer, vurdere læringsevne, avdekke eventuell dysleksi m.m.

Program må gjennomføres i et støttende miljø, dvs. at programmet ledes av kvalifisert personale, at alle ansatte i organisasjonen har de nødvendige kunnskaper og holdninger til programvirksomheten i tillegg til at organisatoriske forutsetninger og fysiske omgivelser er godt tilrettelagt. Der hvor det er hensiktsmessig, skal det også utvikles et støttende nettverk utenfor institusjonen.

9. "Kontinuitet i program og andre tiltak

Dette innebærer samordning for å øke effekten av faglige tiltak og kontroll. Alle unntak skal beskrives i fremtidsplanen." (KSF 2004)

Det må være sammenheng mellom tiltakene slik at man øker muligheten for å forebygge ny kriminalitet og letter overgangen til et liv fritt for kriminalitet.

Planer som utarbeides under programgjennomføringen må samordnes med deltakernes øvrige planer, slik som fremtidsplan, individuell plan og lignende.

10. "Fortløpende kontroll

Det skal føres tilsyn med at programmet gjennomføres slik det er forutsatt og med at de som står for gjennomføringen har nødvendig kunnskap, erfaring og personlig integritet." (KSF 2004)

Kontrollen med støttende programmiljø, programintegritet og personalets kvalifikasjoner er en forutsetning for å oppnå optimal effekt og sikre at virksomheten følger evidensbaserte metoder.

11. "Fortløpende evaluering

Det skal foretas undersøkelser for å se om programmet fungerer, og om enkelte forhold kan endres for å oppnå større effektivitet." (KSF 2004)

For å oppdatere og komplettere informasjon om hvordan programmet virker, skal tilbakemeldinger fra programinstruktører og deltakere samt skåringer av tester på holdnings- og atferdsendringer der dette finnes, vurderes jevnlig. På nasjonalt plan har det så langt vært lite evaluering av programmer. Selv om mye av den internasjonale evidensbaserte forskningen muligens kan tilpasses våre forhold, vil det være rimelig å anta at innføring av akkreditering av programmer i Norge vil bidra til å øke fokuset på behovet for nasjonal forskning og evaluering.

Alle kravene, som her er nevnt, er basert på internasjonal forskning, og er de samme kravene som danner grunnlaget for godkjenning av programmer i mange land, bl.a. Sverige, Danmark, Finland, England og Nederland.

Målsettingen for akkreditering av programmer, bygger ikke bare på kriminalomsorgens fagstrategi, men også St.meld. 27 (1997-98), samt retningslinjer for programvirksomheten i kriminalomsorgen av 8. november 2002, som i pkt. 2 beskriver formålet med programvirksomheten:

"Programvirksomheten skal fremme kriminalomsorgens mål om å legge til rette for at den domfelte skal kunne gjøre en innsats for å motvirke et kriminelt handlingsmønster. Formålet med programvirksomheten er å gi domfelte ny kunnskap og motivasjon til endring, samt stimulere domfeltes ressurser og kompetanse til å mestre et liv uten kriminalitet....."

Motivasjons-, påvirknings- og endringsprogrammer har vist seg som lovende virkemidler i arbeidet med å minske faren for fremtidige lovbrudd. Programmer er ett av virkemidlene kriminalomsorgen har til rådighet for å løse pålagte oppgaver (jfr Fagstrategien 2004-2007), og definisjonene skal være i tråd med kriminalomsorgens målsetting om å bidra til redusert tilbakefall.

De såkalte ”What works?”-miljøene²⁹, er av de mest fremtredende fagmiljøene når det gjelder risiko- og behovsvurderinger, motivasjonsarbeid, tiltak og metodikk på kriminalomsorgens område. Disse finner vi i Canada, deler av USA og England. I kriminalomsorgens fagstrategi, står det klart uttalt at det er i disse miljøene vi skal ta vårt utgangspunkt, samtidig som norsk og nordisk forskning og evaluering også skal ha en sentral plass i fagutviklingen. (Fagstrategien, s.9)

Programvirksomheten skal bygge på prinsipper og kriterier som ut fra vitenskapelige undersøkelser synes mest virksomme, og de bør i tillegg tilpasses norske forhold, tradisjoner og kultur.

Vi skal i det følgende presentere to av mange programmer som etter hvert er innført i norsk kriminalomsorg. Ny Start programmet, var det første programmet som ble innført i Norge som et prøveprosjekt i 1996. Programmet kommer opprinnelig fra Canada der det går under betegnelsen Reasoning and Rehabilitation Training Programme.

Det andre programmet vi skal presentere heter Brootts-Brytet. Brootts-Brytet er utviklet for den svenske kriminalomsorgen, opprinnelig som et friomsorgsprogram, men brukes i dag like mye i fengslene.

Både Ny Start og Brootts-Brytet, regnes for å være store programmer som går over relativt lang tid og mange timer. Ny Start varer i 78 timer over 36 dager eller leksjoner, selv om det er anbefalt å forlenge under visse forutsetninger. Brootts-Brytet er mer fleksibelt, og kan variere i lengde fra 24 til 80 timer. Standard versjonen er på 40 timer.

Ny Start

Tidlig på 1990-talet ble det nedsatt en arbeidsgruppe med representanter fra kriminalomsorgsavdelingen i JD. Deres mandat var, i korte trekk, å finne aktuelle påvirkningsprogrammer som kunne prøves ut i norsk kriminalomsorg. I løpet av flere år gjennomførte arbeidsgruppen reiser til og samtaler med kolleger i Canada, England, Danmark og Sverige, og valgte etter hvert å foreslå et forsøksprosjekt med Cognitive

29 Å jobbe etter ”What works”-prinsipper vil si at tiltak og arbeid velges på grunnlag av dokumenterte, gode erfaringer med tanke på å forebygge tilbakefall til ny kriminalitet.

Skills³⁰. Begrunnelsen for valget lå delvis i at våre naboland, Sverige og Danmark, allerede var i gang med et slikt opplegg, samt at det ville være interessant med en nordisk fellestillnærming og læring. Tanken var at dersom vi lente oss noe til svenskenes og danskenes erfaringer, kunne vi antakelig komme raskere og bedre i gang i Norge. Våre nærmeste naboers erfaringer etter 1 til 2 års drift, var positive. Deres konklusjon så langt var å utvide Cognitive Skills til flere anstalter. Et annet sterkt argument var at det på den tiden forgikk mange diskusjoner i etaten rundt Cognitive Skills. Ved å sette i gang et forprosjekt, signaliserte gruppen at de ville ha et kritisk blikk både på mulighetene og begrensningene i dette omdiskuterte opplegget. Denne typen opplegg ville også kunne passe bra inn i forhold til det som den gang ble omtalt som tjenestemannsrollen.

I oktober 1996 startet kriminalomsorgen forsøket med det kognitive ferdighetsprogrammet Ny Start i 4 fengsler og ett friomsorgskontor.

Ny Start er et undervisningskonsept som er utarbeidet i den canadiske kriminalomsorg, der programmet heter **The Reasoning and Rehabilitation Program**. Det har til formål å endre kriminelles måte å tenke og løse problemer på, slik at de skal velge ikke-kriminelle atferdsmønstre og måter å leve på.

Programmet bygger på en kognitiv psykologisk teori, som legger til grunn antagelsen om at det en lovovertreder tenker, hvordan han/hun tenker, hvordan han/hun oppfatter sin omverden, hvor godt han/hun forstår andre mennesker, hvilke verdier han/hun har, og hvordan han/hun søker å løse sine problemer, spiller en vesentlig rolle i hans/hennes måte å handle på.

Den grunnantagelsen blir bekreftet i forskning som viser at visse lovovertridere ikke har lært eller tilegnet seg en rekke ferdigheter i samme grad som deres ikke-kriminelle medmennesker. Det kan skyldes forskjellige faktorer i vedkommendes utvikling, som for eksempel begrenset intellektuell stimulering, utrygge oppvekstvilkår og lignende.

Den kanadiske forskningen, som vi i stor grad holder oss til, har bl.a. vist at lovovertridere ofte mangler selvkontroll, eller de er ikke i stand til å vurdere konsekvensene av handlingene sine. Straff, advarsler eller råd har ofte bare en minimal virkning på dem, fordi de ikke tenker over sine handlinger eller konsekvensene disse. Mange har aldri fått trent opp sin kritiske resonneringsevne, og de legger oftest skylden over på omstendigheter og andre mennesker.

³⁰ Prosjektet "Cognitive Skills i Norge" bygger på "Cognitive Skills Training Program" eller "The Reasoning and Rehabilitation Program". Et canadisk pedagogisk program utviklet av T3 Associates, Training and Consulting Inc.

Der er også tydelige tegn på at mange lovovertrедere ikke klarer å tenke i et sosialt perspektiv. Dvs. de skiller ikke mellom egne følelsesmessige tilstander, egne tanker og oppfattelser og andre menneskers tanker og følelser. Dette kan bl.a. føre til at de har store problemer med å inngå i samarbeide og problemløsning med andre mennesker.

En annen grunnantagelse i den kognitive teorien er at manglende kognitive ferdigheter, som ellers normalt læres i barndommen og i den tidlige ungdom, gjennom generell oppdragelse og sosialisering, kan læres senere i livet. Undervisningsprogrammet for de innsatte er derfor nettopp bygget opp for målrettet å trene disse ferdighetene.

Da programmet ble implementert i den norske kriminalomsorgen i oktober 1996 var programmanualene direkte oversatt fra engelsk til norsk av sekretærer og en tidligere engelsklærer på KRUS. Instruktørene opplevde den gang at det i tillegg var et behov for en ”kulturbearbeiding” av stoffet. Arbeidet med kulturbearbeidingen bestod bl.a. i å endre innholdet i noen av eksemplene, slik at de skulle passe til den norske kulturen og til den norske fangepopulasjon.

Forandringsmodellen

Ny Start programmet er et strukturert kognitivt behandlingsprogram, som tar utgangspunkt i de manglende kognitive ferdigheter vi mennesker har på forskjellige områder. Det kan eksempelvis være vanskeligheter med problemløsning, selvkontroll og det å ta et sosialt perspektiv. Disse vanskelighetene kan bearbeides, slik at vi derigjennom kan lære nye ferdigheter. Mange innsatte utvikler og vedlikeholder sin kriminelle og asosiale livsstil, fordi de ikke ser sammenhengen mellom sin egen måte å tenke på og de problemsituasjoner som denne tankegangen setter dem i. Selv om sammenhengen blir forståelig for de innsatte, savner mange av dem kognitive ferdigheter for å løse mellommenneskelige problemsituasjoner.

Målet i programmet er derfor å fokusere på de generelle kognitive mangelferdighetene, tanker og atferd hos deltakerne, som i innbyrdes relasjon leder til eller er medvirkende til en fortsatt kriminell atferd. Ved at delta i programmet får deltakerne mulighet til å tilegne seg nye kognitive og atferdsmessige ferdigheter, som vil gjøre det mulig for dem å velge sosialt konstruktive løsninger i fremtiden.

Programmet inneholder instruksjoner og detaljerte planer for undervisning av unge og voksne i kognitive ferdigheter, som er viktige for at en tilstrekkelig sosial tilpasning skal kunne finne sted.

Programmanualene er basert på et betydelig forskningsmateriale, som indikerer at målgruppen ikke har fått utviklet mange av disse ferdighetene i tilstrekkelig grad, og at undervisning i kognitive ferdigheter er en viktig faktor i effektive korreksjonelle programmer.

Forskningen beskrives i artikkelen: *Time to Think; A Cognitive Model of Offender Rehabilitation and Delinquency Prevention* (Ross & Fabiano, 1985).

Artikkelen, *Time to Think*, beskriver forskningsgrunnlaget, de grunnleggende prinsippene og en begrepsmessig modell for kognitivt baserte rehabiliteringsopplegg for målgruppen.

Instruktørene bør ha en inngående forståelse av den kognitive modell og bør bruke denne modellen som begrepsmessig rettesnor i sin undervisning. Dersom formidlingen ikke er i overensstemmelse med programmets prinsipper, vil den selvsagt ikke være effektiv.

Leksjonene i Ny Start, som alle er presentert i manualen, er modifiserte utgaver av et antall teknikker, som forskningen viser vil være av særlig verdi for målgruppen. De fleste av teknikkene ble testet i praksis under et nøye overvåket eksperiment med betinget dømte høyrisiko innsatte i Ontario, Canada; *The Reasoning and Rehabilitation Project* (Ross, Fabiano & Diemer-Ewles, 1986, 1988) og er blitt implementert i prosjekter i forskjellige kriminalomsorgsrelaterte rammer i Canada, i institusjoner for lovovertridere i Venezuela og Spania (Ross, Fabiano & Garrido 1989), i programmer i Storbritannia og Skandinavia og i mange samfunnsmessige og institusjonelle programmer i USA.

Den siste versjonen av manualene inneholder en revidert utgave av *The Reasoning and Rehabilitation Program* (Ross & Fabiano, 1988, 1989). Det opprinnelige canadiske programmet er i Canada blitt endret i både innhold og metode for å sikre at det er optimalt tilpasset til bruk i et bredt spekter av institusjonelle og samfunnsmessige påvirkningsprogrammer. Endringene ble videre foretatt med henblikk på at utarbeide et kognitivt program som er forenlig med det store tilbudet av andre programmer som målgruppen kan delta i.

Hvem er programmet utviklet for?

Ny Starts forandringsmodell forsøker ikke å bevise hvilke kognitive mangler hos kriminelle som leder til hvilke typer av kriminalitet, ei heller på å rangere de forskjellige kognitive manglene innbyrdes.

Utgangspunktet i modellen er at deltakerne mangler kognitive ferdigheter på flere områder, og at programmet gjennom sin struktur og innhold gir deltakerne tenke- og atferdsmessige ferdigheter, som de kan bruke til en mer hensiktsmessig livsførsel i fremtiden.

Deltakerne i programmet har innbyrdes forskjellige kognitive mangelferdigheter, og i forskjellig grad. Men programmets bredde og generelle vinkling medvirker til at deltakerne får noen kognitive ferdigheter som skal gi dem en mulighet for ikke å falle tilbake til kriminalitet etter løslatelsen. Ny Start er således et program som primært

retter seg mot deltakernes manglende kognitive ferdigheter og ikke mot den kriminelle handling. Å arbeide med de kognitive mangelferdighetene, kan føre til at deltakerne er i stand til å vurdere egen situasjon og skape bedre forutsetninger for et liv uten kriminalitet.

Det har ikke vært knyttet direkte residivforskning til programmet i Norge. Man har derfor lent seg til utenlandske undersøkelser, hvor forholdene kulturmessig har vært sammenlignbare. Nedenstående er tatt fra den svenske søknaden om akkreditering av "Cognitive Skills"³¹.

Canadiske undersøkelser peker på en positiv effekt av programmet (Robinson, 1995). Omfanget av tilbakefall til kriminalitet er noe lavere enn for en tilsvarende kontrollgruppe, men forskjellen er ikke statistisk signifikant. Derimot ses en klar forskjell på residiv blant de som har gjennomført programmet, 42 % mot dem som falt fra 58 %. Det er også interessant at visse grupper har signifikant mindre residiv enn tilsvarende grupper i kontrollgruppen. Dette gjelder særlig for dem som har forholdsvis mange dommer (9 – 20), samt for dem som er dømt for vold.

I følge svensk forskning på dette området (BRÅ, rapport 2002:11. Att lära ut ett nytt sätt att tänke), er det visse grupper av programdeltagere, som etter gjennomføring har en mindre tendens til residiv. De deltakerne som tilhører gruppen "middelshøy risiko for residiv" (mellom 9 og 20 tidligere dommer), er den gruppen som tydeligst har vist en tendens til lavere residiv. En annen undergruppe, som har vist en tendens til lavere residiv, er voldsdømte menn.

I en annen svensk undersøkelse, som inneholdt intervjuer av 18 tidligere deltakere, vises det til at 6 deltagere hadde hatt stor nytte av programmet, 6 hadde hatt litt nytte av programmet, og 6 var skeptiske i forhold til programmets nytteverdi. Nesten alle, selv de som var skeptiske, hadde hatt en positiv opplevelse av samværet med programinstruktøren, i tillegg til de andre deltakerne. De som var skeptiske i forhold til programmet, var i gjennomsnitt eldre og hardere belastet enn dem som følte at de hadde hatt nytte av programmet.

Som nevnt over, er det ikke gjennomført noen residivundersøkelser etter innføringen av Ny Start programmet i Norge. Imidlertid gjennomførte KRUS, ved Trond Danielsen og Wilhelm Meek-Hansen, i 1997, en evaluering av oppstarts- og innføringsprosessen, i tillegg til den første driftsperioden. Alle de enheter som til da hadde iverksatt programmet, ble evaluert. Jeg vil ikke her gjengi hele rapporten³², men ta med de tilråinger Danielsen og Meek-Hansen redegjør for.

³¹ Programmet Ny Start, kalles Cognitive Skills i Sverige.

³² For mer utfyllende informasjon om mandatet, evalueringen og dennes resultater, henvises til rapporten "Ny Start for norsk fengselsvesen?", KRUS nr 3/97.

I KRUS rapport 3/97 "Ny Start for norsk fengselsvesen?" kapittel 7 Tilråding, står det;

- 1) **Vi anbefaler at programmet bør fortsette og videreutvikles**, fordi det har hatt en positiv innvirkning på mange kursdeltakere, på kurslederne og i stor grad også på resten av fengselsinstitusjonen.
- 2) **Det bør utvikles mer organiserte samarbeidsformer for at kontaktbetjenter, avdelingsbetjenter, verksbetjenter, lærere, sosialkonsulenter etc. i større grad kan følge opp hver enkelt kursdeltaker.** Undersøkelsen viser at programmet fungerer som et relativt frittstående fragment i forhold til resten av institusjonen. Samarbeidet mellom kurslederne og andre ansattegrupper bærer preg av å være tilfeldig og sporadisk.
- 3) **Programmet bør i sterkere grad integreres i sonings- og fremtidsplanlegging og i Kontaktbetjentordningen**, fordi undersøkelsen viser at programmet i for liten grad er integrert i sonings og fremtidsplanlegging. Situasjonen i dag kan karakteriseres av at det mangler et helhetsperspektiv på dette arbeidet hvor programvirksomheten er en del av den enkeltes soningsplan for å kunne følge opp den innsatte på individuell basis.
- 4) **Programmet bør kombineres med andre metoder og tiltak i fengselsvesenet.** Undersøkelsen viser at mange av kursdeltakerne har problemer knyttet opp mot f.eks. rus og vold. Det er derfor svært viktig at disse også får andre tilbud etter at programmet er gjennomført. Eksempler på slike tilbud kan være rus- og voldsmestringsgrupper eller soning på anstalter som f.eks Leira eller Hassel.
- 5) **Det bør utvikles oppfølgingsprogram i anstalt og i friomsorgen**, fordi dersom den læringseffekten som kursdeltakerne har ervervet også skal få betydning ute i samfunnet, er det antakelig svært viktig at det utvikles og tilbys oppfølgingsprogram som varer frem til løslatelse, og at det i tillegg utvikles oppfølgingsprogrammer i regi av Kriminalomsorg i frihet.
- 6) **Det bør utvikles undervisningsopplegg som ivaretar ulike ansattegruppers behov for økt kompetanse relatert til programmet.** Kursledere og andre ansatte ga uttrykk for at de hadde behov for mer kunnskaper i relasjon til programmet. Kurslederne ga uttrykk for at de ønsket mer kunnskaper om generell gruppedynamikk, kognitiv psykologi/teori, utvelging og sammensetting av grupper og undervisningsmetodikk og menneskesyn. Andre ansatte ga uttrykk for at det var behov for en mer inngående skolering i programmet og at de ønsker et fordypningskurs. Det er spesielt viktig at kontaktbetjentene får øket kompetanse. Noen av opplæringstiltakene bør antakelig foregå sentralt (f.eks i regi av KRUS) for å sikre en nasjonal standard. For å sikre en lokal forankring er det antakelig hensiktsmessig at noe av opplæringen foregår regionalt og lokalt.

- 7) **For at programmet skal kunne fortsette og utvikles videre, må ledelsen i departementet og anstaltene legge de økonomiske og organisasjonsmessige forholdene til rette.** Vi har i denne rapporten hevdet at innføring og gjennomføring av denne type program som Ny Start representerer, krever en større grad av helhetstenkning. Det er et ledelsesansvar å organisere virksomheten på en slik måte at ulike trekk ved organisasjonen bidrar til måloppnåelse. Ved å satse på programvirksomhet må med andre ord organisasjonen tilpasses denne virksomheten.

Målet med programmet

Leksjonene i Ny Start er rettet mot de spesifikke mangelfullt utviklede kognitive ferdigheter som blir drøftet inngående i Time to Think: kognitiv problemløsning, konsekvenstenkning, middel/mål slutninger, forståelse for sosiale sammenhenger, kritisk tenkning, abstrakt tenkning, kreativ tenkning og verdibegreper. Manglende ferdigheter på disse områdene utgjør en alvorlig personlig funksjonshemming som setter individet i fare for å utvikle en antisosial livsstil.

Kognitiv trening fokuserer på å modifisere impulsiv, egosentrisk, ulogisk og rigid tenkning hos lovbrøyttere og på å lære dem å stoppe og tenke før de handler, å vurdere konsekvensene av sine handlinger, å se for seg alternative måter å reagere på når de møter problemer i forhold til andre, og til å tenke på virkningen deres oppførsel har på andre mennesker (inkludert deres ofre).

I stedet for at betrakte lovovertræderes antisosiale atferd som en avspeiling eller resultat av en antatt underliggende psykopatologisk tilstand, er Ny Start programmet og den kognitive treningen basert på to forutsetninger:

- lovbrøyttere har en tendens til å ha en mangelfullt utviklet sosial profil - de mangler verdier, holdninger, logisk tankegang og sosiale ferdigheter som er nødvendige for en vellykket sosial funksjonsevne, og:
- slike ferdigheter kan læres

Hensikten med det kognitive ferdighetsprogrammet er å fremme lovbrøytternes kognitive utvikling og å lære dem spesifikke kognitive ferdigheter. Hensikten er ikke å få til en grunnleggende personlighetsforandring. Dette dreier seg ikke om psykoterapi som direkte tar for seg lovbrøytternes personlige emosjonelle problem. Kognitiv trening viser seg imidlertid å være terapeutisk på den måten at den forbedrer den sosiale tilpasningen og evnen til å skape og opprettholde positive relasjoner mellom mennesker. Den er ment å gi lovbrøytteren ferdigheter som vil gjøre ham i stand til å takle personlige problemer, dvs ferdigheter som i utgangspunktet vil hjelpe ham å unngå slike problemer. Det er et fundamentalt utgangspunkt for den kognitive modellen at den beste tilnærmingen til behandling av lovbrøyttere er knyttet til læring - en direkte og systematisk innlæring av de

ferdigheter som er nødvendig for å leve på en mer hensiktsmessig måte (jfr. Carkhuff, 1972, Egan, 1987).

Vår vektlegging av de kognitive sider av lovbrysterens personlighet, betyr ikke at vi mener at hans følelser er uvesentlige. Kognitive ferdigheter kan hjelpe lovbrysterer å takle sine følelser mer effektivt. Sterke følelser (spesielt sinne) kan i betydelig grad forstyrre en persons evne til å bruke sine kognitive evner. Vi har derfor tatt med en studiemodul, "Mestring av følelser", der deltakerne lærer å takle sinne og andre følelser. Vi oppfordrer instruktørene til å oppmuntre deltakerne til å øve på de ferdighetene som de arbeider med i leksjonene så mye og ofte som mulig utenfor gruppa, spesielt i provoserende situasjoner. Dessuten er aktivitetene som gruppemedlemmene deltar i når de øver på ferdighetene under gjennomgåelsen av leksjonene, ment å være så pass intense at de faktisk får en god del praktisk øvelse når de reagerer følelsesmessig der og da.

Det forhold at vi i undervisningsleksjonene ofte arbeider med øvelser som tar opp ulike måter å tenke og resonnerer på, betyr ikke at dette programmet dreier seg om filosofiske diskusjoner omkring abstrakte temaer. De fleste av øvelsene fokuserer på praktiske oppgaver som vi kjenner igjen fra hverdagen og har som siktemål å lære deltakerne å mestre grunnleggende problemer og konflikter og å håndtere mellommenneskelige relasjoner. I tillegg skal opplegget også påvirke deltakernes begrensede og konkrete måte å tenke på. Vi vil lære dem å utvikle evnen til å kunne tenke abstrakt og til å oppfatte verden som noe mer enn det de kan observere i den umiddelbare konkrete og egosentriske nærhet. Derfor vil mange av samlingene konsentrere seg om prinsipper og verdier knyttet til sosiale relasjoner og samhandlinger mellom mennesker. Det er imidlertid ikke innholdet eller temaene i disse diskusjonene som er det viktigste; det er tenkningen, det logiske resonnementet og perspektivet som blir presentert som er de sentrale elementene i leksjonene. Instruktørene må alltid fokusere skarpt på de spesifikke kognitive funksjonene som hver enkelt leksjon tar opp og må legge vekt på å forhindre at leksjonene "sklir ut" og utvikler seg til å bli stimulerende samtaler omkring "interessante" temaer.

Håndboka gir klare retningslinjer for å drive kognitiv trening og presenterer detaljerte forslag for hvordan hver leksjon skal presenteres for deltakerne. Detaljerte instruksjoner blir imidlertid bare gitt for å hjelpe instruktørene å forstå hva som forventes av opplegget. Det er ikke meningen at disse anvisningene skal føles som en tvangstrøye eller at de skal følges ord for ord. Det er tvert imot nødvendig at instruktørene justerer opplegget og eksemplene slik at de passer til profilen hos gruppa de arbeider med. En slik tilpasning må imidlertid gjøres innenfor de rammer som modellen gir og med utgangspunkt i den målsettingen og framgangsmåten som er gitt for hver enkelt leksjon.

Modulene

I innledningen til hver modul og hver leksjon angis de spesifikke kognitive ferdighetene som leksjonen tar opp. Det er en betydelig overlapping mellom modulene og leksjonene på den måten at det som er den primære kognitive ferdigheten som skal innlæres i en leksjon kan være den sekundære i en annen. Denne overlappingen er gjort med hensikt. Vi tror at repetisjon og øvelse er viktige deler av en innlæringsprosess og at overlæring kan gjøre det lettere å overføre ferdigheter til andre situasjoner. Selv om vi repeterer, er det også slik at den sammenhengen elementene opptrer i, varierer fra gang til gang. Dette gjør det lettere for deltakerne å kunne bruke de tillærte ferdighetene i ulike situasjoner.

Det er også viktig å huske at kognitive ferdigheter er innbyrdes forbundet og at det er viktig at deltakerne lærer dem som delferdigheter i større kognitive strukturer.

- **Modul 1. Problemløsning:**

Målet er å hjelpe deltakerne med å identifisere et problem, å forstå viktigheten av verbal og non verbal kommunikasjon, samt å tenke over alternative løsninger og disses konsekvenser. De forskjellige komponentene i problemløsningsmodulen bygger opp en formel for hvordan deltakerne kan løse problemer på en effektiv og konstruktiv måte. I modulen inngår også det første trinnet for deltakerne til å omsette problemløsning i praksis og bruke problemformuleringer til løsning av egne problemer. Her defineres hva et problem er, hvordan man finner alternative løsninger på problemet, samt konsekvensene av disse. Man lærer å skille mellom fakta og personlige oppfatninger, samt å innhente informasjon, for bedre å være i stand til å ta stilling til et problem som har oppstått eller er i ferd med å oppstå. Det arbeides også med verbal og nonverbal kommunikasjon.

- **Modul 2. Kreativ tenkning**

Modulen tar utgangspunkt i Edward de Bonos³³ tenkeverktøy, Cort 1³⁴. Modulen skaper et bredere synsfelt eller perspektiv hos deltakerne, hvilket motvirker egosentrisitet. De Bonos tenkeverktøy øker likeledes deltakernes forståelse for andre menneskers synspunkter og for hvordan andre mennesker handler i forskjellige situasjoner. Oppgaven er å trene opp hjernen til å tenke kreativt og bruke sin fantasi, for at unngå enkle og impulsive løsninger, som ofte leder til problemer. Modulen består av ti leksjoner, der man bruker sju såkalte verktøy, og 3 kombinasjonsverktøy, for å bli

³³ Edward de Bono er ansett av mange som en av de ledende i verden innenfor feltet ”kreativ tenkning” og i undervisning i tenkning som en ferdighet. Han er opphavsmannen bak det som kalles ”lateral tenkning”, som tar for seg kreativitet som et mønsterdannende system som gir informasjonen muligheten til å organisere seg selv på en forutbestemt måte. (<http://www.edwdebono.com>)

³⁴ Cort1 består av 10 ”tenke leksjoner” eller ”tenke verktøy”. Cort 1 benyttes i Ny Start, og er det første av 6 CORT kurs som alle består av 10 leksjoner.

oppmerksom på så mange faktorer som mulig, samt lære å ta hensyn til konsekvenser og følger før man treffer en beslutning.

- **Modul 3. Sosiale ferdigheter**

I denne modulen trenes deltakerne i mellommenneskelige sammenhenger, slik at de kan oppføre seg på en sosialt akseptert måte. En av målene i modulen er at få deltakeren til å se og forstå hvordan andre mennesker oppfatter deres atferd i sosiale sammenhenger. Deltagerne trenes i å bli bevisst sosiale aspekter og relasjoner i tilværelsen, og gjennom øket sosial kompetanse bli i stand til å klare seg i sosiale sammenhenger på en måte som leder til færre problemer. Det fins mange tilnæringsmåter for å trene sosiale ferdigheter, men den tilnærmingen vi har valgt å bruke i dette opplegget, er en modifisert utgave av Goldsteins Strukturert læringsterapi (SLT). SLT er blitt brukt i mange ulike sammenhenger med en like uensartet sammensetning av klienter, deriblant antisosiale personer.

- **Modul 4. Forsterkning av verdier**

Verdimodulen tar utgangspunkt i situasjoner som ligger i programmets manual, der de involverte personer settes i et dilemma. Deltakerne utfordres i å se på sine egne verdier, og hvordan disse harmonerer med deres egen atferd. Ofte er det et gap mellom de verdiene deltakerne uttaler og de verdiene som kommer til uttrykk i deres atferd. Denne dissonans utfordres for å skape egenrefleksjon hos den enkelte deltaker. Empati og sosial perspektiv taking er to viktige deler i modulen. I sinnemestringsmodulen ser man på hvordan mennesker tenker forskjellig og har forskjellige verdier eller begrunnelser for sine verdier. Videre trenes deltakerne i denne modulen, gjennom aktiv lytting, diskusjoner og det å ha et åpent sinn, i å lære å akseptere andre mennesker og deres synspunkter eller oppfatninger.

- **Modul 5. Kontroll av følelser(Sinnemestring)**

Denne modulen fokuserer først og fremst på sinne. For at deltakerne skal kunne få fullt utbytte av å kunne anvende de øvrige moduler i programmet, skal de lære å kunne håndtere sinne på en hensiktsmessig måte. Deltakerne trenes i å bli bevisste hva som utløser deres eget sinne, samt de kroppssignaler som er forbundet med dette. Det arbeides med teknikker for å minske sinnet. Ved å lære å kontrollere sitt sinne, kan deltakerne unngå å komme i situasjoner der den manglende kontroll av sinne kan føre til uoverskuelige negative konsekvenser. Denne modulen omhandler hvorledes det føles når vi begynner å få et problem ("indre" og "ytre signaler"), hva det er som gjør oss opprørte og hvordan disse følelsene utløses. Ut fra dette gjennomgås en rekke forskjellige teknikker, som kan gjøre en i stand til at håndtere sterke følelser. I denne modulen får deltakerne også utlevert en "humør-dagbok", der de skal føre kontroll med de situasjoner som utløser opprørthet eller sinne.

- **Modul 6. Forhandlinger**

Denne modulen er nært beslektet med sosiale ferdigheter, men med en viktig forskjell. I denne modulen tar programmet utgangspunkt i at 2 personer befinner seg i en konflikt. Denne konflikten skal løses på en måte der de skal søke å oppnå et kompromiss, hvor begge parter kan gå fra konflikten med en følelse av at de har oppnådd noe. En såkalt vinn/vinn situasjon. Konflikten skal løses ved gjensidig respekt for hverandres synspunkter. Denne måten å løse konflikter på, står i direkte motsetningsforhold til mange av deltakernes tradisjonelle måte å løse konflikter på. I denne modulen kommer deltakerne til å lære å kunne akseptere et kompromiss i en forhandlingssituasjon. De lærer å unngå konflikter ved å gi og ta i det daglige, samt å finne alternativer ved å analysere konsekvensene av valgene i en situasjon.

- **Modul 7. Kritisk tenkning**

I denne modulen arbeides det med at gi deltakerne redskaper for å oppnå evnen til å være rasjonelle og logiske i sin tankegang. De trenes i kontinuerlig å utfordre sine egne og andres hensikter uten på forhånd å ha foretatt en analyse av situasjonen. Deltagerne trenes i å tenke grundig, logisk og rasjonelt. Oppgaven er å påvise hvordan vi ved å være åpne og stille spørsmål, samt ved å være aktivt lyttende, lettere kan vurdere egne og andres ideer, holdninger og handlinger. Gjennom bruk av disse teknikkene, blir vi bedre til å bedømme troverdigheten i den informasjonen vi mottar.

Programmets verdigrunnlag

Ny Start programmet bygger på respekt for det enkelte individ og vedkommendes nåværende og fremtidige situasjon. Det bør og skal gjøres etiske overveielser når man vil undervise med henblikk på atferdsendring, idet man bør spørre seg selv om hvilken atferd som er den ”riktige” (hensiktsmessige) og hvilken er den ”gale” (uhensiktsmessige). Videre skal man spørre og gjøre opp med seg selv i forhold til ”for hvem de innsatte skal endre sin atferd”.

Ny Start programmet tar høyde for etikken i disse spørsmålene, idet programinstruktørens fremste oppgave består i å avdekke den enkelte deltakers behov, situasjon og kognitive funksjoner slik at undervisningen kan tilrettelegges ut fra verdigrunnlaget om ”respekt for det enkelte individ og vedkommendes aktuelle og fremtidige situasjon”.

Mennesker med velutviklede evner til erkjennelse og selvvinnsikt vil søke hjelp når behovet oppstår. Ny Start programmets målgruppe har liten erkjennelse og selvvinnsikt, og søker derfor ikke den hjelpen som han/hun måtte ha behov for. Ny Start programmets klare målsetning er at gi mennesker de nødvendige tenkeferdighetene for å kunne opprettholde en hensiktsmessig livsførsel og selv håndtere de situasjoner som måtte oppstå i hverdagen. Ofte kan den umiddelbare tanken være at ”disse mennesker skal bare lære å oppføre seg ordentlig, så vil det gå dem så meget bedre her i livet”. Men når man får et innblikk i deltakernes kognitive profil, vil nettopp respekten for det enkelte individ være alfa og omega i en atferdsendringsprosess. Overveielsene bør gå på

at det er deltakeren som står for levering av undervisningsmaterialet, og at det er programinstruktøren som tar utgangspunkt i eleven og hans eller hennes liv. Kritikere av Ny Start programmet vil kunne hevde at trening av kognitive ferdigheter er rendyrket behaviorisme, der det handler om at få den enkelte kriminelle tilpasset det *normale samfunn*, og det bare for samfunnets skyld! Det ville sannsynligvis være greit å *korrigere en gruppe innsatte* utelukkende ved hjelp av straff og belønning. Det er likevel vår holdning at dette ikke ville ha noen langtidsvirkning, idet effekten ville utebli når straffegjennomføringen var over.

I Ny Start programmet arbeides det målrettet med å styrke deltagerens ressurser og ”verktøy” på områder der deltageren selv kan handle. Vi er overbeviste om at mange av deltagerne har hatt mangelfulle sosiale, økonomiske og familiære vilkår i sine liv, og at mange av dem har opphopet sterke negative følelser inne i seg. Målet er derfor ikke å plassere all skyld på den enkelte, men å gi dem innsikt i og muligheten til erkjennelsen av at den måten de selv håndterer og reagerer på i forskjellige situasjoner i sine liv, har en stor betydning for hvordan deres videre fremtid og muligheter vil komme til å utforme seg.

Forståelse av de valgte metodene

- Det arbeides ut fra de konstruktivistiske og systemiske teorier og metoder, der utgangspunktet vil være;
- Man konstruerer selv sin egen virkelighet. Imidlertid er ikke alle virkeligheter like hensiktsmessige.
- Dersom det man lærer ikke passer inn i ens egen virkelighet, oppstår det motstand.
- Allting er forbundet med allting (systemisk teori).
- Hvis man endrer atferd, vil den omkringliggende verden respondere med endrede atferd

Etikk i forhold til den valgte målgruppen

De erfaringer som er gjort med programmet i Norge er pr i dag lite forsket på, men resultater fra utlandet viser at metodene fungerer etter hensikten i forhold til målgruppen (BRÅ). Deltakerne som deltar i Ny Start programmet, har meget dårlige erfaringer og opplevelser med lærere og tidligere skolegang. Det ville være direkte bortkastet tid å forsøke å levere den type kateterundervisning som de kjenner fra tidligere. Metodene tar høyde for den enkelte deltaker og vedkommendes evner og kognitive funksjoner, og yter derved den respekt som det enkelte menneske har krav på. Undervisningen og metodene fokuserer på deltakerne og deres aktuelle og fremtidige livssituasjon, og instruktøren spiller i *denne* sammenheng en underordnet rolle.

Programinstruktørene som underviser i Ny Start programmet, er opplært som beskrevet nedenfor og det er derfor absolutt nødvendig å gjøre seg overveielser om den enkelte innsattes mentale tilstand forut for deltakelse i programmet. Da programinstruktørene ikke er utdannet psykologer eller terapeuter, er det av ytterste viktighet at de erkjenner sine egne begrensninger og henviser deltakere, hvis mentale og psykiske tilstand de kan være i tvil om, til annen behandling.

Deltakelse i programmet

All deltagelse i programmet er frivillig. Det finnes imidlertid et sett med regler som skal følges, når man først er tatt med som deltaker. I første leksjon underskrives en gjensidig kontrakt mellom programinstruktøren og hver enkelt deltaker.

Som tidligere nevnt er Ny Start programmet et generelt kriminalitetsforebyggende program og har således ikke som mål å rette seg mot spesifikke typer av kriminalitet. Programmet har vist seg effektivt ovenfor residivister med en gjentagende kriminell livsstil og en antisosial atferd.

Selv om det ikke er en forutsetning for deltagelse i programmet at klienten har manglende kognitive ferdigheter på samtlige områder, kan kjennetegn i forhold til kognitiv profil for målgruppen se ut som følge;

- Angående selvkontroll, er de ofte impulsive og ureflekterte i forhold til handlinger.
- Angående kognitive funksjoner, har de problemer med abstrakt tenkning og eksternaliserer ofte skyld. De er øyeblikksorienterte og handler impulsivt og i det umiddelbare.
- Angående mellommenneskelig problemløsning, har de ofte mangler vedrørende problemerkjenning og konsekvenstenkning. De fokuserer som oftest bare på de kortsiktige konsekvensene og unnlater å ta stilling til de langsiktige. De har problemer med alternativ tenkning, hvilket kan knyttes sammen med deres impulsivitet og manglende refleksjon over egne handlinger.
- Angående å innta et sosialt perspektiv, er det kjennetegnende for målgruppen at de har en øket tendens til egosentrisk atferd. De har også en tendens til, i følelsesrelaterte situasjoner, å ha vanskeligheter med å gi uttrykk for empati. De kan i sosiale sammenhenger ha en utpreget tendens til å utvise en dominerende atferd i relasjon til sine omgivelser.
- Angående verdier, har målgruppen en tendens til at handle i uoverensstemmelse med egne verdier. Problemene oppstår ofte i forbindelse med middel/mål tenkning.
- Angående kritisk tenkning, begår målgruppen ofte tenkemessige feilantagelser. De er ofte lette å lede, og kan ofte bli ofre for propaganda og overtalelser.

Behovet for oppfølging

Det kognitive opplæringsprogrammet (Ny Start) ble lansert i det kanadiske fengselsvesenet i 1988 og i det norske kriminalomsorgen i 1996. Etter hvert har både Ny Start instruktører, kontaktbetjener og andre tilsatte som har med den innsatte å gjøre, gitt uttrykk for behovet for oppfølgingsleksjoner for å videreutvikle de ferdighetene programdeltakerne har tilegnet seg i den hensikt å hjelpe dem med å holde atferdsendringene sine ved like.

Studier fra Canada viser at en fortsatt bruk av kognitive ferdigheter er avhengig av en rekke faktorer i forlengelsen av den første opplæringen. (Fabiano, 1991):

”Det var også klart for oss at det å ha lært kognitive ferdigheter ikke er noen garanti for at lovbrøtere eller potensielle lovbrøtere ville bruke disse ferdighetene i dagliglivet. Kognitive ferdigheter vil kunne utvide deres horisont og øke mulighetene for suksess, men det er andre forhold som vil være avgjørende for om de vil bruke de kognitive ferdighetene de har lært eller ikke: motivasjon, selvbilde, ønsker og behov, hva de føler, deres muligheter og den livssituasjonen de befinner seg i.” (Fabiano, 1991).

I november 1994 offentliggjorde Forsknings- og utviklingsavdelingen i det kanadiske fengselsvesenet en undersøkelse av det kognitive opplæringsprogrammet. Undersøkelsen tar for seg løslatte kursdeltakere hvor 42 av dem ikke har begått nye lovbrudd mens 40 av dem er residivister. Generelt viser det seg at residivistene uttaler at de hadde hatt mindre utbytte av programmet enn de deltakerne som har greid seg uten nye lovbrudd. Det viser seg imidlertid også at 96,9% av residivistene mener at et oppfølgingskurs vil kunne være nyttig og at 97,1 % av dem ville benytte seg av et slikt tilbud hvis de fikk det.

Det er blitt populært å si at det kognitive opplæringsprogrammet gir deltakerne ferdigheter som fungerer som en slags vaksine mot kriminell atferd, men det kan samtidig sies at det viser seg at deltakerne, på samme måte som det er tilfellet med medisinske vaksiner, trenger et påfyll - her i form av oppfølgingsleksjoner - på et senere tidspunkt.

Det er utviklet et oppfølgingsprogram etter samme tankegang som det kognitive programmet og Time to Think. A Cognitive Model of Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation (Ross og Fabiano, 1985). Innholdet og omfanget av modulene er blitt laget med referanse til «self management»-teknikker omtalt i kapittel 9 i Time to Think og til boka Helping People Change av Kanfer & Goldstein.

Opplæring av instruktører

For å kunne oppnå en større reduksjon av tilbakefall hos lovbrøyttere, har programutviklerne hatt som utgangspunkt under utarbeidelsen av programmets håndbøker at opplegget må kunne formidles, ikke bare av høyt kvalifiserte spesialister, men også av annet personale. Det fins ikke nok psykologer, sosionomer eller spesialister i norske anstalter til å drive programmer, når meningen er å nå fram til mange lovbrøyttere, for å oppnå rehabilitering. Derfor er teknikkene som brukes i dette opplegget omhyggelig utformet slik at de kan anvendes av personale i første linje - de med den daglige kontakten med de innsatte eller klientene, dvs fengselsbetjentene.

Ny Start instruktørene gjennomfører en grunnleggende opplæring. Grunnopplæringen er på til sammen 2 uker, dvs 10 arbeidsdager. Ved siden av å gjennomgå manualer, er undervisningsformen forelesning, øvelser, gruppearbeid, øvelser med bruk av video. Deltakerne skal i tillegg forberede og simulere gjennomføringer av leksjoner. Gjennom hele opplæringsperioden får programinstruktørene metodeveiledning og tilbakemeldinger på sitt arbeid.

Etter grunnopplæringen skal Ny Start instruktørene gjennomføre minst to godkjente programomganger innefor de neste 18 måneder for å bli lisensiert. Med godkjente programomganger menes her at det har vært gjort videoopptak av samtlige leksjoner, og at instruktøren har fått løpende veiledning i begge kursperiodene lokalt. Der det kjøres med to instruktører, noe som er anbefalt, skal instruktøren ha gjennomført hver eneste leksjon minst en gang.

Instruktører som oppfyller kravene i forhold til det som er beskrevet ovenfor, kan melde seg på Ny Start Lisensieringskurs som avholdes på KRUS. I forkant av dette kurset, skal instruktørene sende fem utvalgte videoopptak med evalueringsskjema fra sine leksjoner til KRUS for gjennomgang og evaluering av en seniorinstruktør. Lisensieringskurset har en varighet på tre dager. Ved siden av å tilføre instruktørene ny kunnskap om Ny start, gjennomføre tester, demonstrere fremleggelser, samt å ha en erfaringsutveksling med de andre deltakerne, er målet for kurset å godkjenne og lisensiere instruktører.

I manualene står det et eget avsnitt om hvilke viktige personlige egenskaper og evner som bør kreves av gruppelederne i Ny Start programmet. De viktige personlige egenskapene og evnene for gruppeledere som er skissert i manualene, er som følger:

- Språklig uttrykksevne over middels.
- Evne til å etablere og opprettholde en positiv og medfølende kontakt med lovbrøytterne, samtidig som denne kontakten ikke oppnås på bekostning av de regler, retningslinjer og målsetting som ligger til grunn for arbeidet, enten det foregår i eller utenfor anstalt.

- Følsomhet for gruppedynamikk og evne til å stimulere gruppene og framkalle interesse og et høyt aktivitetsnivå samtidig som den nødvendige disiplinen i gruppene opprettholdes.
- Evne til å ta en konfrontasjon med gruppedeltakerne uten å virke fordømmende eller nedlatende.
- Over gjennomsnitts evne til å mestre mellommenneskelige forhold, spesielt de sosiale og kognitive ferdighetene og evnene vi ønsker at kursdeltakerne skal tilegne seg:
 - evne til å føle og vise empati (innlevelse/medfølelse) (som motstykke til egosentrisitet)
 - evne til effektiv problemløsning
 - godt utviklede verdibegreper
 - rasjonell og logisk tankegang
 - åpenhet for nye ideer (som motstykke til rigiditet)
 - Gode resultater med å lede grupper av svakt motiverte personer som har fungert passivt, aggressivt, fiendtlig eller kritisk.
 - Ydmykhet og en bevisst vilje til å vurdere synspunkter (både hos deltakerne og kursforfatterne) som ikke alltid er sammenfallende med hans egne.
 - Entusiasme.
 - Grundig forståelse av den kognitive modellen.

Selv om vi synes kravene er satt noe høyt, er det likevel svært viktig å tilstrebe å velge riktige personer som gruppeledere og instruktører. I den seneste reviderte utgaven av Ny Starts håndbøker, finnes det et eget intervjukjema som skal brukes i forbindelse med utvelgelsen av instruktører. Dette er nytt i Norge, og instruktører har tidligere vært plukket ut mer på ”slump”. Det har i noen tid vært diskutert om det skal settes som et minste krav til Ny Start instruktører å ha gjennomført, eller gjennomføre, grunnleggende opplæring i de kognitive teorier og motivasjonell intervjuing (MI).

Brotts-Brytet

- Et kriminalitetsforebyggende program.

Brotts-Brytet kom i sin første versjon i 1994. Brotts-Brytet er et generelt kriminalitetsforebyggende program, det vil si at programmet kan anvendes uavhengig av lovbruddets art. Det drives vanligvis som gruppeprogram, men kan også gjennomføres individuelt. Brotts-Brytet er utviklet for den svenske kriminalomsorgen av Lena Sandèn, for tiden ansatt ved Kriminalvårdsstyrelsens regionkontor i Härnösand. Programmet startet som et friomsorgsprogram, men i dag brukes det like mye i fengslene som i friomsorgen.

Siden 1994 har programmet vært inne i en utviklingsprosess som har ledet til enkelte omarbeidelser av programmateriale. I utviklingsarbeidet er det tatt hensyn til erfaringer fra praktisk klientarbeid og fra aktuell forskning ("What works"). Dette har medført en forsterkning av programmets kognitive innretning samtidig som Brotts-brytets opprinnelige kjerne, struktur og innhold er opprettholdt. Kjennetegnene har vært – og kommer fortsatt til å være – den betydelige fleksibilitet som er innbygd i programmet og som gjør det mulig å matche innhold og metode med klientenes/ domfeltes behov, risikoprofiler og innlæringsmåte.

I løpet av siste del av 90-tallet kom den transatlantiske og anglosaxiske forskning som har fått samlebetegnelsen "What Works", sterkt i fokus. Resultatene som er presentert fra denne forskningen har økt tiltroen til mulighetene for å motivere, påvirke og behandle mennesker med lovbruddsproblematikk. "What Works"-forskningen har bevist at positive effekter er mulig og har angitt retningslinjer for hvordan, og med hvilke metoder, endringsarbeid skal drives for å bli virkningsfullt. Dette er bakgrunnen for at svensk kriminalomsorg startet prosjektet "Nationella Program" hvor Brotts-Brytet er ett av programmene som prosjektet omfatter. Målet er å støtte utviklingen og levedyktigheten til kriminalitets- og misbruksrelaterte program som baserer seg på teorier og metoder som har vist seg å være effektive. I 2003 etablerte svensk kriminalomsorg sitt akkrediteringssystem for godkjenning av programmer. Hittil er Cognitive Skills (Ny start), BSF (Beteende-Samtal-Förendring), Våga välja (RIF, Rusprogram i fengsel) og Brotts-brytet godkjent av det svenske akkrediteringspanelet.

Teoriene bak programmet

Metode- og innholdsmessig sett har den kognitive teoridannelsen hatt betydelig innflytelse på utformingen. Kognitiv psykologi fokuserer på menneskets kognitive strukturer og prosesser, dvs. hvordan vi oppfatter, bearbeider, tolker, lagrer og gjenkaller informasjon fra så vel verdenen utenfor som vårt eget indre. Kognitiv

psykologi fokuserer ikke bare på strukturene og prosessene, men også på sammenhengen mellom kognitive prosesser, følelser og atferd.

Den kognitive metoden som er strukturert og direktiv, går ut på å utvikle tankegangen slik at følelsesmessige og atferdsmessige forandringer kan oppnås. I Brootts-Brytet kommer dette til uttrykk gjennom fokuseringen på dysfunksjonelle holdninger, tankemønster og atferd, samt i samtalemotodikken som er sterkt farget av den Sokratiske teknikken og endringsfokusert samtale. Man kan også merke at programmet er påvirket av dynamisk/systemteoretisk psykologi og moderne addiktologi. Når man sammenfatter dette kan man si at Brootts-Brytet er utformet fra et bio-psykososialt helhetssyn på menneskelig problematikk og utvikling.

Kjennetegn for de metodiske prinsippene og rammen for Brootts-Brytet:

- Struktur
- Flexibilitet
- Lydhørhet/aktiv lytting
- Innlevelse og empati
- Tydelig målformulering
- Kartlegge behov, problemer og individuelle ressurser
- Formidle kunnskap
- Samarbeid klient – programinstruktør – gruppe
- Fokus på alternativer og løsninger
- Optimistisk realisme
- Respekt for individet og individuelle løsninger
- Formidle håp

Programmet Brootts-Brytet

Programmet kan tilpasses klientenes varierende behov. Opplegget er pedagogisk med tydelige innslag av kognitiv metodikk. Brootts-Brytets flexibilitet gjør det mulig å arbeide med programmet både individuelt og i gruppe. Man kan tilpasse programlengde og dybde til deltakernes behov og praktiske forutsetninger. Programmet kan anvendes ved ulike typer lovbrudd og i arbeid med ulike klientkategorier.

Flexibiliteten innebærer bl.a. at programmets lengde kan variere fra minimumsversjon på 24 timer til maksimum 80 timer. De fleste følger en standardversjon på 40 timer hvor det inngår en rekke obligatoriske tema. Hver samling følger en fastlagt struktur, og innenfor denne strukturen er det rom for varierte oppgaver og arbeidsmåter slik at leksjonene best mulig kan tilpasses deltakernes forutsetninger og behov.

Programmet tar utgangspunkt i deltakernes kriminalitet og har som mål å gi dem ny kunnskap, innsikt og/eller endret atferd for å hindre til tilbakefall til ny kriminalitet.

Arbeidsmetodene veksler mellom kunnskapsformidling ("guided learning"), selvrefleksjon, rollespill, temasamtaler, arbeidsoppgaver og ulike øvelser.

For å oppnå målene jobbes det med:

- Individuelt formulerte mål
- Årsaker til lovbrudd
- Deltakerens og nettverkets verdier når det gjelder kriminalitet og livsstil
- De negative konsekvensene lovbrudd medfører i eget og andres liv
- Alternativer til lovbrudd
- Deltakerens forståelse for de som blir offer for lovbrudd og for de skadevirkningene lovbruddene fører med seg for samfunnet som helhet
- Kartlegging og bearbeiding av tanke- følelses- og atferdsmønster knyttet til lovbruddsproblematikk
- Analyse av problemsituasjoner og hvordan disse kan håndteres
- Å finne alternative synsvinkler, holdninger og atferd
- Formidle kunnskap og verktøy som øker sjansen for å kunne leve lovlydig
- Kommunikasjon
- Følelsesmessige relasjoner og emosjonell kompetanse
- Individuelle risikosituasjoner , tilbakefallsmønstre og hvordan de kan håndteres.

Målgruppen for programmet er innsatte i fengsel og klienter i friomsorgen. Programmet retter seg ikke mot noen spesiell type lovbrudd eller klientkategori og egner seg derfor både for menn og kvinner. Blandede grupper anbefales ikke.

Målsettingen for den enkelte deltageren skal formuleres med utgangspunkt i den enkeltes behov og forutsetninger. Deltakeren må ha erkjent sitt lovbrudd for å kunne delta i dette programmet. Dessuten forutsettes det en viss grad av motivasjon og vilje til forandring. Klienter som befinner seg i "føroverveielsesfasen", slik som den beskrives i Prochaska og DiClementes endringshjul, er ikke egnet for programmet.

Andre kriterier som diskvalifiserer programdeltakelse er :

- aktiv eller latent psykisk sykdom
- aktivt misbruk av rusmidler
- fornekte all befatning med kriminalitet/delaktighet i lovbrudd

Programmet bør rettes mot klienter/innsatte som har middels eller høy risiko for tilbakefall.

Programinstruktørene skal ha spesielt tilrettelagt utdanning i Brott-brytet. Utdanningen omfatter grunnutdanning på 10 dager, samt minimum tre oppfølgingskurs à 2-3 dager. Det er svært viktig at programinstruktørene får metodeveiledning. Prosessveiledning er absolutt ønskelig, men ikke obligatorisk. Videre er det viktig at instruktørene får

programstøttende utdanning/kurs av ulike slag, slik som endringsfokuset samtale (MI), formidling og kommunikasjon, kognitiv tilnærming m.m.

Programinstruktører som har gjennomført to godkjente programomganger og som har deltatt i samtlige obligatoriske utdanningstrinn, vil bli sertifisert. Ut fra et kvalitetssikringssynspunkt er utdanning og sertifisering et viktig moment fordi programinstruktørene kompetanse, engasjement og evne til å formidle programmet til klientene/innsatte er av sentral betydning for hvilken effekt programmet vil ha. Siden 2001 har 101 personer fått opplæring i programmet i Norge hvorav 4t har oppnådd sertifisering. (pr. 01.12.06). Programmet drives i dag i ti friomsorgsenheter, en overgangsbolig og syv fengsler.

Forutsetninger for programvirksomhet

Foruten kvalifiserte programinstruktører er det flere andre nødvendige forutsetninger som må oppfylles for å kunne nå et optimalt resultat. Uten et godt implementeringsarbeid, fortløpende støtte og regelmessig planlegging og oppfølging innen region og enhet, kan man ikke regne med at verken Brottts-Brytet eller andre lovbruddsrelaterte program skal kunne utgjøre de effektive redskap for endringsarbeid som de er ment å være. Dette krever bl.a.:

- velfungerende ytre rammer hvor organisasjon, arbeidsvilkår og regelverk fungerer tilfredsstillende, jfr. rundskriv "Retningslinjer for programvirksomheten i kriminalomsorgen" av 8. november 2002.
- helhjertet støtte fra ledere på alle nivå
- aksept og forståelse fra øvrig personale
- egen genuin interesse og engasjement

For å oppnå dette er det viktig at programansvaret er forankret på ledernivå, at det utarbeides planer for virksomheten, at kunnskap og informasjon tilføres alle nivå/deler av organisasjonen. Dette er avgjørende momenter i etableringen av et støttende programmiljø.

Helhetlig planlegging er en viktig faktor dersom man ønsker å integrere programmenes teori og metode i øvrig faglig virksomhet i enheten slik som fremtidsplanlegging, metodisk miljøarbeid og lignende.

I dette kapitlet har vi gitt et lite innblikk i hva to av de største programmene handler om. På www.krus.no /programbanken vil du finne informasjon om de programmene som til enhver tid brukes i kriminalomsorgen.

Litteratur:

- Berman, Anne H., *Att lära ut ett nytt sätt att tänka, Utvärdering av Cognitive Skills-programmet*; Kriminalvården 1995-2000, Stockholm; Fritzes, 2002. BRÅ-rapport 2002:11
- Danielsen, T. og Meek-Hansen, W., *Ny Start for norsk fengselsvesen?*, Oslo; KRUS 1997, KRUS nr 3/97
- Fabiano, E. og Porporino, F. (T³ Associates Inc.), *Manualer Ny Start Revidert, En Håndbok for Undervisning I Kognitive Ferdigheter*, Ottawa, Ontario, Canada; 09 - 2000.
- Friestad, Chr. 2005: Tilbudet til volds- og sedelighetsdømte, Fafo-rapport 488
- Hammerlin, Y., m.fl., *Forskjellige teorier om kriminalitetens årsaker/ "Den kriminelle"*, Oslo; KRUS 1999?
- KSF 3/2002: Retningslinjer for programvirksomheten i kriminalomsorgen
- KSF 2004: Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007
- Lov om gjennomføring av straff mv., Straffegjennomføringsloven; LOV-2001-05-18-21
- Marlatt, G.A. 1985: *Relapse prevention*, New York, Guilford Press
- McGuire, J. 1995: *WHAT WORKS: Reducing Reoffending*, Toronto, Wiley & Sons Ltd.
- Ross, R.R., & Fabiano, E. (1985). *Time to Think: A Cognitive Model of Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation*. Johnson City, Tennessee: Institute of Social Sciences and Arts Inc.
- Sandén, Lena 2003: *Brotts-Brytet*, Kriminalvårdsstyrelsen, Härnösand, Sverige
- St. meld. Nr 104 (1977-78), *Om kriminalpolitikken*; Justisdepartementet, Oslo; 1978
- St. meld. nr. 27 (1997-98), *Om kriminalomsorgen*; Justisdepartementet, Oslo; 1998
- St. prp. nr. 1 (2005-2006), *For Budsjettåret 2006*, Justisdepartementet, Oslo; 2005
- Wister, O.A., *Enkelte trekk ved norsk fengselshistorie*, Oslo; KRUS, 1997, KRUS nr 2/97

Motiverende samtale (MI)

– innovasjon av en samtaleform

Kjersti Fjærestad, KRUS og Tore Børtveit, Allasso.

Innledning

Motiverende Samtale, eller Motivational Interviewing (MI) som er den internasjonale betegnelsen, har som mål å motivere klienter og innsatte til viljestyrt endring. Mange mennesker lever godt med sine uvaner, sin livsstil, sine problemer eller uhensiktsmessige atferd, selv om nærmeste familie, omgangskrets, hjelpeapparat eller kriminalomsorg kan være bekymret og mene at vedkommende bør endre seg. MI kan være et hjelpemiddel til å legge til rette for at vedkommende kan begynne å reflektere over sin situasjon og til selv å ta ansvar for endring av uhensiktsmessig atferd.

Med bruk av denne metodikken i kriminalomsorgen har vi et konkret hjelpemiddel til å realisere målsettingen om å få innsatte og klienter til selv å ta aktivt ansvar for sitt eget liv og legge til rette for at de kan redusere sitt kriminelle atferdsmønster. Gjennom å lære MI til betjenter, friomsorgsarbeidere og andre som er i daglig kontakt med innsatte, kan vi øke klientenes aktive medvirkning i samtaler og i endringsarbeid. Kontakten mellom hjelpere og klienter vil ha klientens opplevelser og tanker som utgangspunkt, og vi vil dermed i størst mulig grad unngå at medarbeiderne ligger et hestehode foran og/eller finner løsninger for de innsatte/klientene.

Hva kjennetegner motiverende samtale som metode?

Ved stiftelsen Bergensklinikkene, som er en klinikk for behandling av rusavhengighet, har behandlere i mange år systematisk anvendt denne samtaleformen i rådgivningsarbeid, under navnet Endringsfokusert Rådgivning. (Barth, Børtveit og Prescott 2001). Professor William R. Miller ved Universitetet i New Mexico har beskrevet metodikken i flere artikler og bøker. Første bok som omhandlet Motivational Interviewing (MI) i sin helhet, publiserte Miller i 1991 sammen med Dr. Stephen

Rollnick. Miller arbeidet en kort periode som veileder ved Hjeltestad-klinikken (en av Bergensklinikkene) i 1982. I denne perioden skrev han sin første artikkel om emnet.

Motiverende Samtale bygger på og henter elementer fra ulike skoleretninger og tilnærminger, hovedsakelig fra sosialpsykologi, kognitiv atferdsteori og humanistisk psykologi. Metodikken har i seg gjenkjennelige elementer fra kommunikasjonsteori, systemisk teori og fra rogeriansk klientsentrert rådgivning. Noe av det som er spesielt med Motiverende Samtale, er at metoden legger så mye vekt på en klientsentrert, ikke konfronterende rådgivningsstil. Ved systematisk bruk av Motiverende Samtale kan man identifisere innsatte/klienters motivasjon og beredskap for forandring og assistere dem i å ta gjennomarbeidede beslutninger om forandring. Det som kanskje mest kjennetegner Motiverende Samtale som metodikk, er hvordan rådgiveren forholder seg til og takler ambivalens hos klienten. Gjennom identifikasjon og bearbeiding av ambivalens kan det skapes et grunnlag og en drivkraft for forandring..

Et hovedpoeng i MI er rådgiverens stil og evne til å skape en god atmosfære i samtalesituasjonen. Dette er en forutsetning for at klienten skal være villig til å reflektere over sin aktuelle situasjon og om han eventuelt vil vurdere å forandre seg. Empati, en støttende holdning og en utforskende stil er avgjørende for om klienten åpent vil være i stand til å undersøke sine erfaringer og finne løsninger på sine egne problemer. Dette er ikke noe nytt for hjelpearbeid, selv om det i behandling av rusavhengige lenge har vært stor tro på en mer konfronterende stil. Med dekning i sin forskning mener Miller og Rollnick (1991, 2002) at konfronterende gruppeterapi har ført til dårligere resultater enn annen tilnærming, og at det kan være direkte skadelig for personer med lav selvfølelse. Ifølge dem er det ingenting som tyder på at denne "aggressive tilnærmingen" hjelper klientene til å "se sine problemer i øynene". Miller og Rollnick mener derimot at klientenes motstand og benektning av sine problemer øker ved bruk av en konfronterende stil. Målet med MI-intervensjonene er å få klienten gjennom en bevisstgjøringsprosess hvor han ser sin situasjon og aksepterer at han trenger hjelp eller har behov for endring.

Samtaleferdighetene som anvendes, er primært utforskende og reflekterende spørsmål, speiling i forskjellige varianter og oppsummeringer av hva klienten sier. Det er den bestemte måten spørsmålene, speilingen og oppsummeringen blir brukt på som kjennetegner Motiverende Samtale.

Hva man som rådgiver velger å fokuseres på, hva som forsterkes med speilinger og hva man velger å utelukke, er avgjørende for om vi klarer å bevege klienten mot endring. Hvordan man som rådgiver klarer å øke diskrepansen mellom hvordan klienten faktisk har det og hvordan han ønsker å ha det, kan skape en indre motivasjon for forandring. Denne metodikken har som et prinsipp at folk flest hører mest etter når de selv snakker, og det er derfor viktig å få klienten til selv å komme med så mange argumenter for forandring som mulig. Ved å høre seg selv argumentere, påvirker en seg selv. Når vi

hører oss selv formulere utsagn om egen vilje eller evne til forandring, bidrar utsagnene til å befeste troen på oss selv. Rådgivers oppgave er å forsterke og lokke frem slike endringsfokuserede argumenter slik at de får enda større kraft og til slutt bidrar til å vippe ballansen i retning av en beslutning om positiv endring.

De fleste personer forandrer seg lettest når de selv bestemmer seg for det. Argumentering og overtalelse fra rådgiver om hvor nødvendig, ønskelig eller mulig en forandring er, fører til forsvar, motargumentering og motstand hos klienten. Millers forskning har vist at dette kan virke mot sin hensikt og derved faktisk være demotiverende for klienten. Derfor anvendes et annet prinsipp i MI; ”å rulle med motstand”. Ikke slå seg gjennom der motstanden er størst, men ta en liten omvei. Motstand blir sett på som uttrykk for ambivalens og blir betraktet som en naturlig del av endringsarbeidet. Kunsten er å utnytte motstanden kreativt og omforme energien i motstand til å fremme positiv endring. Motstand kan ha flere årsaker, men Miller og Rollnick (1991 og 2002) fokuserer særlig på motstand som et fenomen som oppstår i forholdet mellom klienten og rådgiveren. Motstand ses på som en svært nyttig informasjonskilde i forhold til valg av hensiktsmessige motivasjonsstrategier.

Ved å ”gå med” i stedet for å argumentere mot, gir du klienten større frihet og fleksibilitet til å bryte automatikken i sine reaksjoner. Personen kommer selv frem til ny mening ved at samtalepartneren ”følger” han med undring, refleksjoner og spørsmål. Klienten får økt frihet, valg og kontroll over sine synspunkter, og begge parter er klar over at det er den det gjelder som er den virkelige forfatteren av egen skjebne. Speiling av klientens motstandsyttringer fører i det fleste tilfeller til at klienten korrigerer seg selv.

Implisitt i denne metodikken ligger en anerkjennelse av at folk befinner seg i ulike posisjoner i forhold til forandring. Innsikt i problemet betyr ikke alltid det samme som å være beredt til forandring. En av de viktigste psykologiske hindringer for forandring er ofte ambivalens, og dette vil nok de fleste som har jobbet med avhengighetsproblematikk i ulike former, kjenne igjen. Klientene både vil og vil ikke forandring, de vil den ene dagen og ikke neste, eller de vil inntil de får en behandlingsplass, og så vil de plutselig ikke. Ikke bare klientene har det slik. Vi har alle sikkert forsøkt å endre på uvaner eller væremåter vi synes er uhensiktsmessige og opplevd hvordan vi slites i begge retninger mellom ulempene og godene. Selv om vi vet at røyking er helseskadelig, er det godt med en røyk etter maten. Vi skal slutte, men bare ikke akkurat nå. Mange vil nok også kjenne igjen den samme drakampen når det gjelder å legge om kostholdsvaner eller begynne å trene. Vi både vil og ikke vil fortsette som før, samtidig som vi vil og ikke vil endre. Ofte blir vi sittende klemt fast i en handlingslammelse mellom alternativer vi både ønsker og ikke ønsker.

Tro og håp er to variabler som er viktig i motivasjonssamtaler for å endre atferd. Rådgiveren støtter klientens handlekraft ved å oppmuntre og anerkjenne tidligere

suksesser. Rådgiverens forventninger om klientens sjanse for forandring kan ha en kraftfull virkning på resultatet. MI bygger på en filosofi (humanistisk psykologi) om at ethvert menneske bærer i seg et stort potensiale for forandring, og rådgiverens oppgave er å frigjøre disse mulighetene og legge til rette for en naturlig forandringsprosess som allerede finnes i individet. Ved å øke klientens bevissthet om egen mulighet til å finne løsninger og lykkes med forandring, vil sjansen for vellykket endring øke. Tilbakefall betraktes som en naturlig del av endringsprosessen, og det skilles mellom små tilbakeskritt og større tilbakefall til tidligere handlingsmønstre. Den største faren med tilbakefall er resignasjon hos klienten, og resignasjon er det motsatte av motivasjon.

Hvem kan ha nytte av MI?

De fleste kognitive programmene som er tatt i bruk i norsk kriminalomsorg, anbefaler eller stiller krav om at instruktørene anvender MI i programutførelsen. Begrunnelsen er at effekten av programmene på denne måten blir større.

MI har med hell vært anvendt som forberedelse til andre tiltak som for eksempel metadonbehandling, institusjonsopphold og terapi. Studier har vist at klienter har hatt mindre motstand og mer utbytte av behandling hvis de har vært til motiverende samtaler på forhånd. MI brukt i ambivalensutforskning i forkant av en innleggelse tyder på at klientene nyttiggjør seg oppholdet på en bedre måte. MI kan bidra til å legge til rette for en mest mulig konstruktiv innstilling hos den innsatte/klienten til andre faglige tiltak og/eller programmer.

MI er både en holdning og en metodikk. Relasjonen mellom rådgiver og klient, samt det å skape et godt klima har stor betydning, samtidig som det i MI legges mye vekt på en systematikk i kommunikasjonen som bidrar til å øke sannsynlighet for gunstig effekt.

Domfelte og varetektsfengslede som er ambivalente til kriminalitet, rus, egen atferd, endring og hva de skal gjøre med livet sitt, vil kunne ha utbytte av MI. Etter vårt syn er MI anvendelig til langt mer enn dette. I treningssituasjoner og under opplæring har kollegaer brukt ambivalensutforskning på hverandre for å fremme vilje til endring og beslutningstaking når det gjelder endring av egne uvaner, og det har virket!

MI er meget godt egnet som grunnholdning og kommunikasjonsform innen ledelse. Dette kan være en fremgangsmåte for å vise at man ser og lytter til sine medarbeidere. Noe som i sin tur vil kunne bidra til å fremme lojalitet, yteevne og arbeidsglede. Så de som ønsker å være gode ledere, vil ha utbytte av å sette seg inn i metodikken. Hvis man ønsker fokus på en god kommunikasjon på arbeidsplassen ved å skape trivsel og et godt arbeidsklima, har man mye å lære av MI.

Prinsippene i MI egner seg svært godt i pedagogikk og opplæring hvis man er opptatt av at elevene skal lære gjennom egne opplevelser og erfaringer. MI er også brukt som strategitenkning og for å skape medvirkning og eierskap i implementering og spredning av innovasjoner.

Litteratur

Everett M. Rogers; *Diffusion of Innovations*. Free Press, New York 1995. 4. utg.

Barth T., Børtveit T., Prescott P. (2001) *Endringsfokusert rådgivning*. Oslo: Gyldendal Akademisk

Miller, W.R., Rollnick. S, (2002) *Motivational Interviewing: Preparing people to change* (2nd ed) New York: Guilford Press

Rogers, E.M. (1995) *Diffusion of innovations*. New York: The free press

Miljøarbeid i fengsel

Heidi Drægebø, KRUS

Innledning

I denne artikkelen vil jeg forsøke å gå nærmere inn på hva strukturert miljøarbeid i fengsel er, og hvordan denne tilnærmingen former fengselsbetjentene arbeid på avdelingen. Innholdet i artikkelen er delvis bygget på KRUS Rapport 2/2006 *Miljøarbeid i fengsel* (Drægebø 2006).

En viktig oppgave for fengselsbetjenter er å muliggjøre endring av innsattes uhensiktsmessige atferd. Man skal legge forholdene i fengsel og i avdeling til rette slik at innsatte aktivt kan arbeide med endring (St.prp. nr. 1 2006-2007). Kriminalitetsforebyggende tiltak for de innsatte har derfor vært satsningsområde i kriminalomsorgen den senere tid. Miljøarbeid i fengsel er et slikt tiltak på lik linje med andre tiltak.

I kriminalomsorgen defineres miljøarbeid i fengsel som:

”Daglige rutiner, aktiviteter, gjøremål og hendelser skal bevisst og konsekvent anvendes til læring av sosiale ferdigheter, problemløsning, mestring og utvikling av alternativer til uhensiktsmessige handlings- og reaksjonsmønstre.” (Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004 – 2007 s. 20)

Man skal altså bruke de daglige strukturer i fengsel og i avdeling som arenaer for læring og trening av ulike ferdigheter som vil kunne gi innsatte et bedre utgangspunkt etter straffegjennomføringen. Samhandlingen som skjer både i innsattes fellesskap og mellom innsatt og fengselsbetjent har mål om en bedret fungering for hver enkelt innsatt etter endt straffegjennomføring.

Avgrensning

Å drive strukturert og målrettet miljøarbeid i fengsel har som målsetning å forebygge fremtidig kriminalitet (Straffegjennomføringsloven § 2). Tilrettelegging for fremtidig bedret fungering er begrunnet ut fra samfunnets behov for trygghet og har ikke den enkeltes velvære som overordnet målsetning. Dette gir noen etiske problemstillinger som jeg i denne artikkelen lar ligge, men som behandles i andre artikler i denne boken.

Miljøarbeid i fengsel er en helhetlig tilnærming hvor det vektlegges at man samarbeider på tvers av avdelinger. Jeg vil heller ikke gå inn på de juridiske implikasjonene en slik tilnærming gir.

Helhetlig tilnærming

Den eneste fornuftige løsningen på komplekse problemer er samkjørte tiltak

Innsatte i norske fengsler er en sammensatt gruppe og samtidig er det mye som tyder på at mange av de innsatte har flere av de samme problemene. Det viser seg at de har en opphopning av levekårsproblemer. Utdannelsesnivået blant innsatte er langt lavere enn for befolkningen ellers. Mange har rusproblemer og har hatt en oppvekst preget av alvorlige problemer, mange var bostedsløse ved innsettelsen og flere har svak tilknytning til arbeidsmarkedet (Friestad og Skog Hansen 2004). De som sitter i fengsel har derfor et sammensatt hjelpebehov. Som følge av dette er det viktig å tenke helhetlig og se de ulike tiltakene i fengsel i en større sammenheng. Det er derfor av stor betydning at tiltak utfyller hverandre.

Programvirksomheten, skolen, arbeidsdriften og arbeidet på avdeling må samkjøres. Miljøarbeid i fengsel handler om at alle arenaer inngår i en større helhet og understøtter hverandre. Samtidig har de ulike aktørene egne faglige ben å stå på. Skolen skal bidra til kunnskapsløft og heving av utdanningsnivået, arbeidsdriften skal gi den innsatte en mulighet for sterkere tilknytning til arbeidslivet gjennom målrettet samhandling og arbeidstrening og i avdelingen skal fengselsbetjenter arbeide i og med fellesskapet og med den enkelte for bedret sosial fungering.

Jeg har benyttet begrep som målrettethet. Dette er i miljøarbeid, i likhet med andre metodiske tilnærminger, et viktig begrep. I et senere underkapitel vil jeg komme nærmere inn på hva som ligger i begreper som målrettethet og metode.

For at alle skal kunne trekke i samme retning er det viktig at det finnes en struktur som ivaretar helheten. Overlappinger i avdeling hvor helse, verksdrift og skole er representert er en forutsetning for at alle de ulike avdelinger som er involvert rundt den enkelte innsatte skal trekke i samme retning.

Fellesskapet – en forutsetning for miljøarbeid i fengsel

Det er i samhandling med andre at endring kan skje

Avdelingen er i en viss forstand den innsattes ”hjemlige sfære” i fengslet. Avdelingen skal ivareta mange av den innsattes primære behov. Avdelingen er arena for uformelt samvær og behovet for nærhet til andre mennesker skal dekkes der. Måltidene servers der og det skal være et sted med fravær av fysiske og psykologiske trusler. Fritidsaktiviteter skjer på denne arenaen og man skal få tid for seg selv. Livet i avdelingen må struktureres slik at disse behovene kan ivaretas.

I avdelingen vil også mye av den sosiale treningen gjennom samspill og pedagogisk tilrettelegging inngå, ved målrettet å bruke den daglige strukturen og fellesskapet. En grunnforutsetning for å drive miljøarbeid er å være tilstede i fellesskapet i avdeling og bruke det til positiv påvirkning. Fengselsbetjentes tilstedeværelse i fellesskapet gjør det mulig å ta tak i situasjoner og hendelser som oppstår i samspillet i avdelingen. Dette bevisste og målrettede arbeidet i miljøet forutsetter at fengselsbetjenter analyserer gruppens indre dynamikk og gruppeprosesser og setter mål for de aktivitetene og samlingene som etableres eller som allerede er etablert i avdelingen. Aktivitetene i avdeling må kunne begrunnes i forhold til målene som settes.

Helt avgjørende er det at fengselsbetjenter må kunne skape delaktighet hos den innsatte, slik at innsatte selv og gruppen tar over og konsoliderer gode normer som motvirker kriminelle holdninger og atferd. De må selv utøve et trykk for å følge regler og normer som er gunstige for hele avdelingen. Det er derfor viktig å etterstrebe en kultur og finne fram til felles regler som regulerer fengselsbetjentes og innsattes væremåte i fellesskapet. Dette kan oppnås gjennom å arbeide med gruppeprosesser slik at innsatte konsoliderer og påvirker og støtter hverandre i ønsket retning (Furuholmen & Andersen 1998).

Fellesskap innebærer også at personalet skal fremstå enhetlig. Det er en forutsetning at de som jobber direkte med innsatte har en felles forståelse av gruppen og den enkelte innsatte og felles måte å møte gruppen og den enkelte på. For at denne felles forståelsen kan oppnås, må fengselsbetjenter bruke den tiden de har til rådighet på vaktskiftet og overlappinger til å diskutere de prosesser som skjer, skriftliggjøre dem og komme fram til en felles måte å møte utfordringer og oppståtte hendelser på.

Som kontaktbetjent har man et spesielt ansvar for å formidle den forståelsen man sitter med av den innsatte man er kontaktbetjent for, og legge fram for de andre tilsatte i avdeling hvilke metoder som bør benyttes i det direkte arbeidet med personen. Kontaktbetjenten har i samarbeid med innsatte og andre samarbeidspartnere kartlagt

ressurser og problemområder og satt opp mål for straffegjennomføringen med metoder som skal nyttes for å oppnå målene. Det er viktig at alle fengselsbetjenter i avdeling lojalt følger opp det som er bestemt.

Som vist dekker begrepet fellesskap fellesskapet blant innsatte, betjentenes felles forståelse av gruppeprosesser og den enkelte innsatte og bruk av felles metode.

Oppgave:

Se for deg avdelingen du var på i praksisperioden din. På hvilken måte brukte dere fellesskapet for å bidra til å nå målsetningen for straffegjennomføringen og hva kunne bidratt til at fellesskapet i større grad ble brukt for å nå denne målsetningen?

Grunnpilarer i miljøarbeid i fengsel

Personlig møte i en strukturert hverdag

Målet med miljøarbeid i fengsel er å skape muligheter for at innsatte kan arbeide med en villet eller ønsket endring. Ifølge Larsen (2004) skal dette kunne gjøres mulig gjennom at institusjonen tilbyr tydelige og tilbakevendende strukturer og relasjoner som er troverdige. Miljøarbeid handler som nevnt, om å gjøre miljøet utviklende gjennom å utnytte de mulighetene som ligger i det daglige samværet, rutiner og aktiviteter. Det handler altså om å organisere miljøet slik at det legges til rette for at samhandling mellom innsatt og innsatt og innsatt og fengselsbetjent, som kan bidra til økt motivasjon for endring og økt mestring for den innsatte, kan finne sted. Nedenfor vil jeg utdype hva som legges i tilbakevendende struktur og troverdig relasjon.

Tydelige og tilbakevendende strukturer

Miljøarbeid er en arbeidsform som går ut på å organisere arbeidet rundt en struktur. Man bruker de rutinene og aktivitetene som allerede eksisterer eller skaper nødvendig struktur som har til hensikt å virke fremmende i forhold til endring. En forutsetning for at det direkte arbeidet utføres på en forsvarlig måte, er at det også er etablert en struktur som ivaretar undervisning, veiledning og ulike møter. Miljøarbeid fordrer at man bevisst skaper gode strukturer som brukes i den daglige samhandlingen med innsatte med tanke på endring og strukturer som gir rom for faglige diskusjoner og overlappinger.

Erik Larsen (2004) kaller det direkte arbeidet i miljøet for primære arbeidsprosesser, og dette henspiller på at den primære oppgaven i miljøarbeid er å skape muligheter for at brukeren kan arbeide med sin endring og utvikling. De sekundære arbeidsprosesser gjør primære arbeidsprosesser mulig. De sekundære arbeidsprosessene foregår i alle møter hvor bare personalet er tilstede, veiledninger og undervisning av personalet. Med dette ser man at miljøarbeid betinger struktur som:

1. ivaretar rammer og forutsigbarhet i de innsattes hverdag (for eksempel utløsning/vekking, måltider, morgenmøte, lufting, fritidsaktiviteter)
2. gir arenaer for faglige diskusjoner rundt de prosesser som skjer i gruppen og utvikling hos den enkelte innsatte (for eksempel overlappinger)
3. strukturer som gir mulighet for refleksjon av egen yrkesutøvelse og faglig påfyll (for eksempel veiledning, personalmøter, intern opplæring).

Eksempel: Ukentlig husmøte kan være en struktur som kan brukes målrettet med tanke på sosial ferdighetstrening. Man kan sette som mål for møtet at det skal være en arena hvor innsatte kan trene på å snakke om opplevelser og problemer på avdeling på en måte som er selvhevdende uten å støte eller krenke andre. Møtet kan bli en arena hvor man kan fremme ønske om forandring på noe som oppleves som ubehagelig, på en god måte. På overlapping ved vaktskifte vil husmøtets forløp og hvordan husmøtet nådde målet, være et tema. På avdelingsmøter vil temaet være hvilke tiltak man skal sette inn for at husmøtet skal fungere i forhold til målet som er satt. Hvilken oppgave fengselsbetjentene skal ha under møtet og hvordan betjenten kan støtte opp under gode prosesser, vil være viktige temaer for diskusjonen.

Struktur gir for betjenter i likhet med innsatte, forutsigbarhet og gir en ramme som ivaretar profesjonalitet. Struktur fungerer også som kvalitetssikring av jobben ved at strukturen gir rom for faglige diskusjoner som vil være styrende for arbeidet som utføres i avdeling og vil legge grunnlag for en løpende evaluering av det arbeidet som utføres. Det vil også gi rom for fengselsbetjentenes refleksjoner over egen yrkesutøvelse. Det er også helt avgjørende for profesjonaliteten at de drøftingene man har og de tiltak som man kommer fram til, skrives ned. Dette skal være tilgjengelig for alle som arbeider på avdeling, noe som sikrer felles tilnærming og muligheter for å evaluere om tiltakene som igangsettes virker etter intensjonen.

Troverdige relasjoner

Ethvert menneske antas best å utvikle eller forandre sider ved seg selv i samhandling med andre mennesker. Ett av kriminalomsorgens prinsipper er at dagliglivet i fengsel skal preges av aktivt samvirke (St.melding nr.27 (1997 – 98)). Man erkjenner at påvirkning og utvikling forutsetter medmenneskelig kontakt. Det er derfor viktig å legge

til rette for omfattende bruk av fellesskapet i avdeling og arbeide målrettet i forhold til gruppen og det er helt nødvendig at de domfelte og fengselsbetjenter har utstrakt kontakt. Fengselsbetjenter i fellesskapet som er sammen med enkelte innsatte og hele gruppen på en deltakende og aktiv måte er en forutsetning for vellykket miljøarbeid i fengsel.

I forskning finner man at kvaliteten i relasjonen mellom klient og hjelper er en viktig faktor i behandling, og en av de faktorer som influerer utfallet av påvirkningen i positiv retning (Norcross 2002). Duncan & Miller & Sparks (2004) antyder at nær 30% av effekten av endringsarbeidet hviler på relasjonen mellom behandler og klient. Det er også gjort undersøkelser av relasjonens betydning på andre fagområder. Innen sosialt arbeid er det gjort undersøkelser av fagfolks samhandling med brukere. En observasjonsstudie av samtaler mellom klienter og sosialkuratorer antyder at der sosialarbeideren la vekt på å skape en rolig og god atmosfære og tok seg tid til å lytte, fikk klienten i større grad komme med sine behov eller problemområder. Undersøkelser innen helsefag viser den samme tendensen. Der fagpersonen møter pasienten med varme og empati, fører det til bedre behandlingsresultater (Røkenes & Hanssen 2002). Dette viser fengselsbetjentens betydning som tilrettelegger for endring og at den relasjonen som dannes mellom fengselsbetjent, og da i særdeleshet den enkeltes kontaktbetjent og innsatt er svært viktig for utfallet av den innsattes endringsarbeid.

I forskningslitteratur er begreper som terapeutisk allianse, hjelperallianse eller arbeidsallianse brukt om det samme fenomenet og handler om kvaliteten og styrken på samarbeidsforholdet, mellom klient og behandler. Viktige og virksomme komponenter i dette samarbeidsforholdet eller sagt på en annen måte, komponenter som er viktige for at endring kan skje, viser seg å være behandlerens evne til å uttrykke empati og til å generere håp og hans eller hennes evne til å ha en åpen og utforskende kommunikasjon med klienten (Norcross 2002).

Det er i den senere tid forsket på hvilke tilnærminger som viser best effekt (Andreassen 2003). Ut fra denne metaforskningen, hvor man sammenligner ulike tilnærminger og effekten av disse, har man funnet at noen tilnærminer gjennomgående gir positiv effekt og sosial læringsteori er trukket fram. Sosial læringsteori går ut på at man lærer gjennom observasjon av andres atferd. Personen som observeres blir modell for observatørens egen væremåte (Bandura og Rotter 1999). Den profesjonelle relasjon bør derfor kunne gi rom for modellering. I denne ligger at fengselsbetjenten må fremstå som en god rollemodell. Det er derfor viktig at fengselsbetjenten framstår som en tydelig person som i sin holding og sitt ordvalg tar avstand fra kriminelle handlinger samtidig som betjenten i sin grunnholdning formidler aksept og empati for den innsatte. For å få til dette bør en ha en åpen, fleksibel og entusiastisk stil som fremmer utveksling av meninger, følelser og erfaringer. Relasjonen skal bygge på gjensidig respekt og omsorg. Dette gis innenfor en ramme for nærhet og grenser som begge anerkjenner og

fordrer at man vet hvor man har hverandre, noe som krever rollebevissthet og rolleavklaring.

Begrepet troverdige relasjoner er altså et samarbeidsforhold mellom innsatt og fengselsbetjent som preges av betjentens evne til empati og evnen til å uttrykke denne empatien. I tillegg må man kunne formidle og gi håp, vise evne til å ha en åpen og utforskende kommunikasjon med innsatte. Relasjonen rommer også at fengselsbetjenten skal være rollemodell for den innsatte.

Det er noen kvaliteter i samarbeidsforholdet mellom innsatte og betjenter som viser seg å gi større mulighet for villet endring. Fengselsbetjentens empati, hans eller hennes evne til å uttrykke empatien og til gi håp er svært viktig. At kommunikasjonen dem imellom er preget av fengselsbetjentens evne til å ha en åpen og utforskende kommunikasjon med innsatte fremheves. Det vil si at betjenten møter den innsatte med aksept og empati uansett kriminalitet, og samhandlingen skal være et samarbeid. Et samarbeid hvor betjenten utforsker i stedet for formaner, støtter i stedet for overtaler. Gjennom dette skapes en positiv atmosfære som støtter og fremmer forandring. I følge Miller & Rollnick (2002) finnes ressurser, innsikt og motivasjon for forandring hos den innsatte selv. Betjentens oppgave blir da å framkalle og trekke innsikten og motivasjonen fram og formidle tro på endring. Indre motivasjon for endring fremmes ved at man trekker på den innsattes egne oppfattelser av mål og verdier. De trekker også fram at den innsattes autonomi er et viktig element i samhandlingen. Det vil si at det er den innsatte som har ansvaret for forandringen. Som betjent bekrefter man den innsattes rett og evne til å velge selv og støtter et fornuftig valg. Motivasjonssamtalen (MI) er en samtalemetode der fengselsbetjentens bruk av åpne spørsmål, speilinger og oppsummeringer uttrykker empati og styrker den innsattes indre motivasjonen for endring og troen på egen evne til å klare endringen.

Endringsarbeid forutsetter at det tas tak i temaer som kan være ubehagelig for den innsatte å snakke om. Derfor er det viktig at innsatte har en opplevelse av tillit slik at barrieren for å gå inn i ubehagelige emner blir lavere. Felles aktiviteter kan være en metode for å komme i en "samtaleposisjon". Man er sammen og gjør aktiviteter sammen. Dette kan være alt fra å lage mat sammen til kortspill. Ved at fengselsbetjenter og innsatte har et felles prosjekt å holde på med, vil relasjonen dem i mellom ikke være i fokus, men et prosjekt som de kan forenes om, et felles tredje (Husen 1996). Det er noe utenfor relasjonen, et felles anliggende som to eller flere er opptatt av, sammen. Dette kan bidra til at det asymmetriske forholdet mellom fengselsbetjent og innsatt blir mer symmetrisk og kan skape større nærhet og tillit, slik at det kan bli lettere for den innsatte å snakke med fengselsbetjenter og sin kontaktbetjent om vanskelige temaer.

Miljøarbeid i fengsel forutsetter altså troverdige relasjoner og tydelig strukturer. Det er viktig å presisere at disse er gjensidig avhengige av og forutsetter hverandre. Struktur uten relasjon vil ikke bli utviklende, men virke undertrykkende. Relasjon uten struktur

vil føre til at relasjonen blir privat. Troverdige relasjoner og tilbakevendende og tydelig struktur skaper forutsigbarhet, trygghet og en ivaretaende atmosfære som er helt nødvendig for at fengslet skal kunne bidra til og legge til rette for utvikling og endring hos den enkelte.³⁵

Oppgave:

En grunnpilar i miljøarbeid er troverdig relasjon og samtidig var gjennomsnittlig utmålt straffelengde i ubetingede fengselsstraffer i 2004, 3,5 måneder. Ca. to tredjedeler av disse her kortere enn 75 dager (jf Ragnar Kristoffersen, KRUS).

Hvilke refleksjoner gir dette deg?

På hvilken måte kan relasjoner bygges når man har kort soningstid?

Hvordan bidro strukturen ved ditt praksisfengsel til at primære og sekundære arbeidsprosesser holdt god kvalitet?

Måltrettethet sikrer kvalitet

Å spille backgammen kan være miljøarbeid

Kvaliteten i de ulike tiltakene som iverksettes i miljøarbeid avhenger både av den enkelte betjentens profesjonelle kvalitet og av den utredningen som ligger til grunn for tiltakene og behandlingen av den enkelte innsatte (Nygren 1996). Ut fra dette vil det bli vesentlig ikke bare å ha fokus på den enkelte fengselsbetjent, men også ha fokus på arbeidsprosessen. Det er viktig at fengselsbetjenter benytter en arbeidsprosessmodell i det direkte arbeidet med fellesskapet og den enkelte innsatte som sikrer måltrettetheten i og kvaliteten på miljøarbeidet.

Nedenfor presenterer jeg en bearbeidet modell utviklet for vernepleiere (Fellesorganisasjonen for barnevernpedagoger, sosionomer og vernepleiere 2000). Modellen skal forstås som en prosess hvor fasene står i et gjensidig forhold til hverandre. I arbeidet med å tilrettelegge for måltrettet arbeid med den enkelte, skal fengselsbetjenten arbeide i samarbeid med innsatte selv. Det er viktig at den innsatte involveres i hele arbeidsprosessen. Det er viktig at arbeidsprosessen skriftliggjøres. Arbeidsprosessen bør være sammenfallende med utvikling av framtidsplan.

Modell: Den sirkulære arbeidsprosessen

Behovskartlegging: For at vi kan hjelpe innsatte i endringsarbeid må vi først kartlegge områder som innsatte ønsker å jobbe med. Det vil være viktig å kartlegge både problematferd og ressurser. Denne fasen består av to trinn: kartlegging/observasjon og analyse. For å kunne kartlegge behov hos den innsatte, er man avhengig av kunnskap om for eksempel fysisk, psykisk og sosial fungering.

Kartleggingen kan gjennomføres ved:

- Intervju/samtale med innsatte og tilsatte ved andre avdelinger.
- Systematiske observasjoner og registreringer. Det er viktig å observere innsatte på alle arenaer som de er i.
- Kartlegging av rammefaktorer, fysisk miljø innsatte er i, ressurser, nettverk, bemanning.

For å kunne kartlegge innsatte er det viktig at fengselsbetjenter som skal kartlegge er tilstede i miljøet der innsatte er, og at det er kommunikasjon mellom alle som jobber direkte med innsatte. Videre analyseres den innsattes situasjon slik at en kommer fram til mål og tiltak. I en analyse knyttes det en har kartlagt opp mot relevant teori og erfaringsbasert kunnskap. Kontaktbetjenter vil presentere kartleggingen for resten av korpset slik at man kan være omforent, ha en felles forståelse og møte den innsatte på en felles måte.

Målvalg: Valg av mål kommer som et resultat av analysen og helst med utgangspunkt i innsattes egne mål. Å utforme mål i dialog med den innsatte øker også motivasjonen for å arbeide med sin egen endring. Eksempel på mål som ikke nødvendigvis samsvarer med den innsattes egne mål kan være at han eller hun oppleves som truende for andre og den innsatte selv ikke ser behovet for å gjøre noe med måten å samhandle på. Da burde dette allikevel være tema i målvalgsfasen. I utformingen av målene er det viktig å differensiere mellom kortsiktige og langsiktige mål.

Tiltaksarbeid: De tre trinnene i denne fasen er metodevalg, planlegging og gjennomføring og vil i praksis ofte måtte foregå parallelt for å finne de beste tiltakene. Det er viktig å vurdere og begrunne hvilke metoder som er mest hensiktsmessige. I planleggingen og i valg av metode er det viktig å ta hensyn til de ulike rammebetingelsene man til enhver tid arbeider under. Under gjennomføringen er det viktig å evaluere underveis for å se om tiltakene bør endres. Før gjennomføring av tiltakene må man sikre at alle involverte parter har en felles forståelse av hva som skal gjøres.

Evaluerings: Evalueringen knyttes til grad av måloppnåelse og vurdering av rammer, ressurser og metoder en har hatt disponibel. God evaluering kjennetegnes av at den får følger for videre arbeid. En kan også bruke overlappinger eller ansvarsgruppemøter til evaluering.

Sikkerhetsmessige, faglige og etiske vurderinger: Under kartleggingen, planlegging og iverksetting av tiltak, samt i evalueringen må de faglige og etiske vurderinger være styrende. Sikkerhetstenkning må alltid være en del av helhetsvurderingen.

Å drive miljøarbeid overfor en gruppe under tvang skal alltid gi en etisk kløe. Å erkjenne at miljøarbeid er en form for aktiv påvirkning av andre mennesker og ha et reflektert forhold til dette, vil være en god måte å ikke ende opp som instrumentalister. Det å møte hvert enkelt individ og være genuin i det møte skal ikke fortrenses av en kontinuerlig søken etter mål utenfor møtet. Det er også viktig at de som jobber direkte med innsatte ikke definerer hvilke utfordringer hver enkelt fange har, men at det tas tak i det den innsatte mener er problemet og at man i samarbeid prøver å tilrettelegge for at en endring kan skje.

Oppgave:

Hvordan samsvarer denne måten å arbeide i miljøet på, med slik dere arbeidet på praksisstedet?

Hvilke tanker gjør du deg rundt det å drive miljøarbeid i fengsel?

Oppsummering

I denne artikkelen har jeg kort beskrevet hvordan man kan forstå miljøarbeid i fengsel og hvordan den tilnærmingen vil forme fengselsbetjentenes yrkesutøvelse. Jeg har vært inne på at fellesskap er en forutsetning for miljøarbeid; fellesskapet blant innsatte på avdeling, men også et fellesskap blant de som arbeider med innsatte i form av felles forståelse og felles måte å møte innsatte på. Jeg argumenterer for at miljøarbeid hviler på de to grunnpilarene tydelige og tilbakevendende strukturer og troverdige relasjoner. Disse pilarene er gjensidig avhengige av hverandre og skaper forutsigbarhet og en ivaretagende atmosfære, som er helt avgjørende for tilrettelegging for endring. Videre er det viktig å ha fokus på arbeidsprosessen bak tiltak som gjennomføres i gruppen og overfor den enkelte innsatte. Gjennom skriftliggjøring av denne arbeidsprosessen (for eksempel gjennom framtidsplan) sikres kvaliteten i miljøarbeidet i fengsel.

Litteratur

- Bandura, A. & Rotter, J. (1999) *Social Learning Theories I*: Engler, B.: Personality Theories 5th edition Houghton Mifflin Company, USA
- Duncan, B. L. & Miller, S. D. (2005) *Treatment Manuals Do Not Improve Outcomes*. I: Norcross, J., Levant, R, Beutler, L: Evidence-based practices in mental health: Debate and dialogue on the fundamental questions. Washington, D.C.: American Psychological Association Press
- Drægebø, H.(Red.) (2005) *Miljøarbeid i fengsel* KRUS Rapport 2/2006, Kriminalomsorgens utdanningssenter KRUS
- Fellesorganisasjonen for barnevernpedagoger, sosionomer og vernepleiere (FO), Seksjon for vernepleiere(2000) *Om vernepleieryrket*
- Friestad C. og Skog Hansen I.L. (2004): *Levekår blant innsatte*. Fafo
- Furuholmen, D. og Schanche Andersen (1998) *Fellesskap som metode*. Cappelen Akademiske Forlag
- Husen, M. (1996): Det fælles tredje – om fællesskab og værdier I det pædagogiske arbejde I: Pecseli, B. (red.) *Kultur & pædagogik* Munkgaard. Rosinante, København.
- Larsen E. (2004): *Miljøterapi med barn og unge. Organisasjonen som terapeut* Universitetsforlaget
- Straffegjennomføringsloven. Lov om gjennomføring av straff mv av 18. mai 2001 nr. 21
- Miller, W. R og Rollnick, S. (2002): *Motivationssamtalen*. Hans Reitzels Forlag
- Norcross, John C. (2002): *Psychotherapy Relationships that Works. Therapist Contributions and Responsiveness to Patients*. Oxford University Press
- Nygren, P. (1996). *Utvikling og kvalitet i psykososialt arbeid*. Oslo: AdNotam Gyldendal.
- St.meld. nr.27 (1997 – 98) Om Kriminalomsorgen. Oslo: Det kongelige justis- og

politidepartementet.

St.prp. nr. 1 (2006-2007) For budsjettåret 2007. Oslo: Det kongelige justis- og politidepartementet.

Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004 – 2007. Oslo:

Kriminalomsorgens sentrale forvaltning, Det kongelige justis- og politidepartementet.

Hvordan forstå og møte konflikter i fengselshverdagen

Kristin Stenshol, KRUS/PHS

Innledning

Fengselssystemet er – med sine mange interessentgrupper – en arena hvor man kan forvente en rekke interessekonflikter. Avstanden er stor mellom de ulike nivåene, samtidig som den viktigste interessentgruppen er brakt inn i systemet mot sin vilje. Konflikter i fengselshverdagen kan tenkes å utspille seg på ulike nivåer. Eksempelvis kan det finnes konflikter mellom politiske myndigheter og de ulike regionene, mellom regionene og det enkelte fengsel eller friomsorgskontor, mellom ulike ledernivåer, mellom ledelsen og betjenter, mellom stab og linje, betjenter i mellom og sist men ikke minst mellom betjenter og innsatte. Dette kapittelet vil først og fremst handle om konflikter på de to siste nivåene.

Betjenten spiller en betydelig rolle i å håndtere konflikter på dette sistnevnte nivået. Som Ragnar Kristoffersen (1986) uttrykker det i sin hovedoppgave, så bidrar den erfarne fengselsbetjenten utvilsomt sitt til å sørge for at fengselet framstår som relativt konfliktfritt. Han mener dette handler om en balansekunst hvor betjenten opererer *”uten andre hjelpemidler enn et nøkkelknippe, en telefon og en improvisert kombinasjon av mellommenneskelige virkemidler som livet i fengselet har lært ham”* (s. 83). Denne artikkelen skal handle om de psykologiske og relasjonelle sidene ved konflikter, og vil forhåpentligvis bidra til innsikt i slike mellommenneskelige virkemidler i møte med konflikter.

Jeg vil legge til grunn et tosidig syn på konflikter. Ekvall (1990) snakker om konflikters iboende dobbelthet. Han påpeker at konflikter både kan være en kilde til læring og vekst, men også ett onde som medfører mye strid og personlige motsetninger som kan virke lammende på organisasjonen og dens medlemmer. Satt inn i et fengselsperspektiv kan det å sette spørsmålsteget til eksempelvis avdelingens praksis, eller til innsattes holdninger til seg selv eller livet generelt bringe med seg potensielle konflikter. Meningsutvekslingen som denne konflikten framtvinger kan åpne opp for ny og potensielt bedre praksis i avdelingen eller utvidet horisont hos den enkelte innsatte dersom den blir håndtert på en konstruktiv måte. På den annen side kan slike spørsmålsteget sette i gang en langvarig strid mellom to parter. Med andre ord, vi må

lære oss å håndtere konflikter på gode måter, slik at vi kan trekke ut det positive og styre unna det negative.

Jeg vil starte artikkelen med å redegjøre for de to ytterpunktene innen konfliktforståelse. Den ene siden representeres av en harmonimodell som ser på konflikter som et onde, mens det andre ytterpunktet representeres av en konfliktmodell som ser på konflikter som en kilde til vekst. I dette kapitlet – som har fått navnet ”*konfliktforståelse*” – vil jeg argumentere for en mellomposisjon som konkluderer med at konflikter opp til et visst nivå kan være hensiktsmessig dersom de håndteres på konstruktive måter. For å gjenkjenne konflikter og trekke ut det positive av disse blir vi nødt til å få litt bedre kjennskap til fenomenet. I konfliktteorien har det oppstått hovedsakelig to retninger. Den første retningen har satt fokus på årsaker til konflikter – noe som har resultert i mange strukturmodeller – mens den andre retningen har satt fokus på hvordan konflikter utvikler seg og endrer seg over tid – noe som har resultert i en rekke prosessmodeller (Einarsen og Skogstad, 2001 og Reve og Nordhaug, 1993). Det andre kapitlet ”*årsaker til konflikter*” er viet til den første retningen og det tredje kapitlet ”*utvikling av konflikter*” er viet til den andre. På denne måten får vi både innblikk i hva som vanligvis ligger bak konflikter, og hva som underveis medfører at vi ender opp med henholdsvis konstruktive eller destruktive konflikter. I det neste kapitlet ”*konfliktatferd*”, vil jeg skrive litt om ulike måter å handle på når man er i en konflikt. Dessverre har det vist seg gjennom forskning at våre ryggmargsreflekser ikke alltid underbygger konstruktiv håndtering av disse (Argyris og Schön, 1978). Når vi har gått igjennom alle disse kapitlene, vil det være lettere å kunne si noe om hva som kan være hensiktsmessig *konflikt håndtering*. Det siste avsnittet er viet til nettopp dette.

Konfliktforståelse

Det finnes en rekke ulike definisjoner av konflikter. Noen er ”strenge” – i betydning av at de krever mye for at man skal kalle noe en konflikt – mens andre igjen er ”milde” – i betydning av at det ikke er så mye som skal til før man kan kalle noe en konflikt. Hvis vi tenker oss konflikter som en prosess, vil ”strenge” og ”milde” definisjoner fange opp konflikter på ulike tidspunkter i en konfliktprosess. De ”milde” kan fange opp konflikter helt i startfasen, mens de ”strenge” kan fange opp konflikter etter at de har eskalert og blitt manifeste og tydelige for begge parter. Siden jeg senere skal argumentere for at det kan være hensiktsmessig å forstå konflikter som en prosess, ser jeg det nødvendig å presentere både en ”mild” og en ”streng” definisjon. Som eksempel på en ”mild” definisjon sier Thomas (1976 i Einarsen og Skogstad, s140) at konflikter er:

“The process which begins when one party perceives that another has frustrated, or is about to frustrate, some concerns of his”

I følge den ”milde” definisjonen er det nok at en part opplever frustrasjon over en annen part for at vi skal kunne kalle noe en konflikt. Som eksempel på en ”streng” definisjon sier Knapp, Putnam & Davies,(1988 i Einarsen og Skogstad, 2001) at en konflikt er:

”En uttrykt kamp mellom minst to parter som oppfatter motsatte mål, mangel på ressurser eller at den andre kommer til å forhindre ens måloppnåelse”

Denne definisjonen krever at begge partene er involvert og at konflikten har kommet til uttrykk som en kamp mellom to parter.

Som fengselsbetjent kan man vinne mye på å fange opp en konflikt på et tidlig stadium. Det kan være nyttig å være observant overfor gryende frustrasjon som kan være starten på en konflikt. Ved å sette fokus på frustrasjonen og kartlegge årsaken kan man avverge en destruktiv konflikt ved å påvirke den i en konstruktiv retning. Da risikerer man ikke at konflikten kommer ut av kontroll før man legger merke til den. Det å være observant overfor potensielle konflikter kan være konstruktivt både i samhandling med innsatte og kolleger. Det mange nye fengselsbetjenter legger merke til, er de erfarne fengselsbetjentes evne til å lese signaler i miljøet og hos individer.

Dersom man spør en forsamling hva de assosierer med konflikter, vil de fleste med høy grad av sannsynlighet komme med negativt ladede ord. Jeg har gjort dette en rekke ganger og har ofte fått opp ord på tavla som: kamp, frustrasjon, ødeleggelse, strid osv. Det er ytterst få (med mindre de har tjuvtittet i utdelte forelesningsfoiler, eller selv har lest seg opp på feltet) som kommer med nøytrale eller positivt ladede ord som vekst, endring og utvikling. Dette kan være et tegn på at vi intuitivt ser på konflikter som et onde, som man helst skal unngå i hverdagen. Som fengselsbetjent er man svært avhengig av samhold med kolleger. Når samholdet er sterkt er det lett for at man undertrykker uenighet for å unngå konfliktfylte situasjoner. Ser vi på relasjonen mellom innsatte og ansatte ser vi at denne er komplementær heller enn gjensidig. Med en komplementær relasjon menes at man har ulike posisjoner (Ohnstad, 1998). Avhengigheten - som vi senere skal se er en forutsetning for konflikt – går bare den ene veien. I en slik situasjon kan det være lett for betjenten å unngå potensielle konflikter da han/hun ikke er avhengig av en løsning. Slike tendenser er i tråd med det vi kan kalle en harmonimodell. Alternativt kan han/hun få igjennom sin egen vilje uten egentlig å gå inn i en konflikt med den innsatte, han/hun kan dermed lett vinne en konflikt og deretter trekke seg tilbake. Det at man ”vinner” konflikten vil ikke ta bort frustrasjonen følt av den innsatte, og konflikten kan dukke opp igjen på et senere tidspunkt, i den samme eller en ny form.

Harmoni eller konflikt

Reve og Nordhaug (1993) redegjør for de to modellene som representerer ytterpunkter i forståelsen av konflikter. Kort fortalt vektlegger *harmonimodellen* de dysfunksjonelle

sidene ved konflikter, mens *konfliktmodellen* – som kommer fra den marxistiske tradisjonen – vektlegger de funksjonelle sidene. Oppsummert kommer forskjellene mellom de to modellene til uttrykk i følgende tabell:

	HARMONIMODELL	KONFLIKTMODELL
Styringsverdi	Enighetsorientert	Forandringsorientert
Syn på konflikter	Konflikt er negativt og nedbrytende	Konflikt er drivstoff for forandring
Konfliktatferd	Søker å unngå, benekte eller løse konflikter	Konfliktstimulering tilstrebes og læres

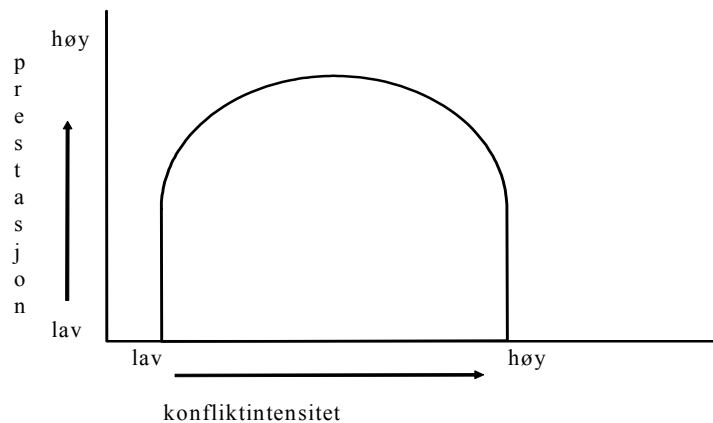
(Egen modell med basis i Reve og Nordhaug, 1993)

Vi ser at det er knyttet ulike verdier til de to ytterpunktene. Tilhengere av harmonimodellen kan tenkes å være mest opptatt av enighet, mens tilhengere av konfliktmodellen kan tenkes å være mest opptatt av forandring. Med andre ord, dersom man kommer i en situasjon hvor nytenkning og nye løsninger vil medføre meningsbrytning og uenighet, vil en person som er harmoniorientert kunne trekke seg tilbake fordi han/hun verdsetter enigheten mer enn forandring, mens en person som er forandringsorientert vil søke forandring til tross for at dette medfører uenighet. Nå ligger det til sakens natur at mennesker generelt sett møter endring med motstand. Jacobsen og Thorsvik (2002) nevner en rekke grunner for at endringer kan oppleves som truende. Av relevans i denne sammenheng kan nevnes frykt for det ukjente og frykt for tap av identitet. Eksempelvis kan en fengselsbetjent som i en årrekke har hentet deler av identiteten sin fra rollen som kontrollør, få problemer når oppgavene endrer seg radikalt og han/hun blir oppfordret til å legge større fokus på den relasjonelle siden av jobben. Med utgangspunkt i at vi er reserverte overfor endring, kan vi anta at de fleste hovedsakelig vil bruke enighet som styrende verdi heller enn forandring. Ut fra modellen blir det videre tydelig at styrende verdier skaper et bestemt syn på konflikter og i neste omgang blir førende for hvordan man møter konflikter i hverdagen.

Den gyldne middelvei – et optimalt konfliktnivå

Hvor står vi nå? Bygget på tidligere resonnementer blir det tydelig at konflikt kan være både positivt og negativt. De to modellene representerer hvert sitt ytterpunkt. Reve og Nordhaug (1993) konkluderer med at det kan være hensiktsmessig å legge seg på en mellomposisjon for å forstå konflikters tosidighet. De viser i den sammenheng til Boulding (1964 i Reve og Nordhaug, 1993) som har laget en terskelmodell for organisatoriske konflikter. *Terskelmodellen* går kort fortalt ut på at konflikter er hensiktsmessig inntil et visst nivå, går de over dette nivået kan de bli dysfunksjonelle. Innledningsvis skrev jeg om konflikter som noe som både kan bringe med seg bedre praksis for en avdeling, men som også kan medføre langvarige stridigheter mellom to parter. For å få det positive ut av konflikter må vi sørge for at de ikke kommer ut av kontroll. Blir de for intense, personlige, og med større fokus på følelser enn sak, vil de bli ødeleggende. Boulding (1964 i Reve og Nordhaug, 1993) mener vi bør stimulere

konflikter som bidrar til nytenkning, aktivitet og endring, men samtidig bremse konflikter som gjør uoprettelig skade på relasjoner og personer og på denne måten truer organisasjonens velfunksjon. Slik styrer vi konflikter inn i det han har valgt å kalle det *produktive intervall*. De Dreu (1997) har laget en modell som viser sammenhengen mellom prestasjoner og konfliktintensitet som underbygger Boulding sitt resonnement:

Relation between conflict intensity and performance (De Dreu, 1997; s. 14)

Modellen viser at prestasjoner øker med konfliktintensitet inntil et visst nivå. Overstiger man dette nivået blir konflikten ødeleggende og vil medføre dårligere prestasjoner. På toppen av kurven har vi det vi kan kalle det produktive intervall ut fra Boulding (1964 i Reve og Nordhaug, 1993) sin begrepsbruk. Hvis vi skal oversette dette til konflikter i fengsler bør vi tillate oss en viss meningsutveksling kolleger i mellom, eller mellom innsatte og ansatte. La oss si at vi har et rådsmøte hvor man skal diskutere en permisjonssøknad fra en innsatt. Betjentgruppa kan være uenige i saken. Dersom uenigheten medfører at flere hensyn kommer på bordet og partene klarer å diskutere seg fram til en løsning som integrerer alle hensyn, vil løsningen med høy sannsynlighet være mer gjennomtenkt enn en løsning hvor man adopterer den ene partens forslag ensidig uten å gå inn i en diskusjon. Alternativt, dersom det går prestisje i saken, og det danner seg fraksjoner blant betjentene som går til personlig angrep på andre fraksjoner, er det fare for at man blir mer opptatt av å vinne kampen enn å komme fram til den beste løsningen. En slik strid vil gå utover kvaliteten på beslutningen og dermed arbeidet. Samtidig kan man få en rekke tilleggsbelastninger som følger med personlige og følelsesmessige konflikter på arbeidsplassen.

For å kunne styre konflikter inn i det produktive intervall må vi ha kunnskap om hva som ligger til grunn for disse.

Årsaker til konflikter

Det er stort sett alltid en grunn til at det oppstår konflikter. Selv den mest uforståelige og urimelige konflikt har startet et sted. For å kunne håndtere konflikter må vi vite hva de handler om, hvis ikke opererer vi i blinde og kan risikere at konflikten eskalerer uten av vi skjønner hvorfor. Det at det finnes en potensiell konfliktårsak betyr ikke det samme som at vi vil få konflikter som slår ut i full blomst. Dette kommer vi tilbake til i neste avsnitt hvor vi ser nærmere på konfliktforløpet. Mange forfattere har kommet med forslag til vanlige kilder til konflikt. Jeg skal i det følgende gå igjennom de årsaker det er størst enighet om, samtidig som jeg skal trekke fram årsaker som vil være spesielt relevante for fengselsarbeid.

Uenighet

Uenighet er en av de grunnleggende årsakene til konflikter. Mange ulike konfliktårsaker kan kobles under denne kategorien. Blant disse er nevnt *mål*, *midler* eller *vurderinger* (Ekstam, 2001; Reve og Nordhaug, 1993). To fengselsbetjenter kan være uenige i hvilke av de to delmålene i kriminalomsorgen som er det viktigste, alternativt kan de være enige i hvilke mål som er det viktigste, men uenige i hvordan de skal nå dette målet. Konflikter basert på ulike vurderinger av en sak eller situasjon oppstår svært ofte i forholdet ansatt – innsatt. Eksempelvis kan en telefonsamtale vurderes som svært viktig for en innsatt, mens den for en ansatt oppfattes som mindre viktig og dermed noe som kan utsettes til neste dag. Vurderingskonflikter kan bygge på det faktum at man har ulik informasjon om en sak eller situasjon. Alternativt kan de bygge på at man har samme informasjon, men at man vektlegger ulike sider ved informasjonen med det resultat at man ender med ulike konklusjoner (Lystad, 1995). Konflikter som handler om at man vurderer samme informasjon ulikt er basert på det som kalles for persepsjonsforskjeller. Persepsjonsforskjeller forklares ved at partene opererer med ulike kognitive kart eller virkelighetsmodeller som medfører at samme informasjon filtreres og tolkes ulikt (Nordhaug og Reve, 1993). I konfliktsituasjoner blir det dermed viktig å huske på at vi alle tolker verden ut fra vårt eget ståsted. Vi kan ikke sette oss utenfor oss selv. Vår forståelse av en situasjon, person eller sak er alltid subjektiv. Med andre ord er vår virkelighetsforståelse en av flere mulige.

Andre temaer det kan knyttes uenighet til er rolle (Lystad, 1995). Repstad (2004) snakker om to typer rollekonflikter. Den ene handler om at det er knyttet ulike forventninger til samme rolle (uenighet om hvordan rollen skal utføres), såkalte *intrarollekonflikter*. Den andre handler om at man har flere roller som kan komme i konflikt med hverandre (uenighet om hvilke rolle som skal veie tyngst), såkalte *interrollekonflikter*. Som eksempel på en intrarollekonflikt ser vi at det kan knyttes ulike forventninger til hvordan betjentrollen skal utøves og hvilke sider av betjentrollen som skal være mest fremtredende ved motstrid. Betjenten skal fungere både som kontrollør og kontaktbetjent, to funksjoner som kan være vanskelig å forene. Lystad (1995) sier at

rollekonflikter gjerne oppstår når det er uklare mål, roller eller forventninger til hva som skal gjøres. Et viktig virkemiddel kan da være å gjennomføre det Meek Hansen (2001) har kalt en *rolleavklaring*. I møtet med innsatte er det viktig at fengselsbetjenten forteller at man på en og samme tid vil være en støttespiller og en kontrollør som skal sørge for at straffen gjennomføres uten svikt i henhold til straffegjennomføringsloven. Som eksempel på interrollekonflikt kan rollen som betjent komme i konflikt med rollen som medmenneske. Gjennomføring av kontrollopgaver så som visitering eller urinprøver kan for betjenten oppleves som lite humant overfor den som blir kontrollert. Uansett er det viktig å huske på at man skal forsøke å integrere de to nevnte rollene. Det skal være mulig å være kontrollør og medmenneske på en og samme tid, ved at man gjennomfører kontrolltiltakene med respekt og til minst mulig belastning for den innsatte.

Sist men ikke minst forteller Hotvedt (1997) at konflikter kan springe ute av uenighet knyttet til *valg og beslutninger*. Jeg vil her vise til tidligere eksempel om rådsmøte hvor betjenter har ulikt ståsted i forhold til hvorvidt en innsatt bør klareres for permisjon eller ikke. Hotvedt (1997) forteller at konflikter knyttet til slik uenighet kan gå på bekostning av den enkeltes integritet og derfor medføre ubehag. Dersom en innsatt for avslag på en permisjonssøknad som man som betjent bestemt mener burde gått igjennom, er dette noe som går på kryss av betjentens egen vurdering av situasjonen og dermed den personlige integriteten. Lojaliteten blir stilt på prøve da man overfor innsatte må stille seg bak en beslutning man er uenig i.

Ulikhet

Ulikhet er en vanlig årsak til konflikter. Hotvedt (1997) viser til at det kan virke som om vi har svært lav toleranseterskel i forhold til ulikhet. Når en person hevder en mening som ikke står til vår egen, er vi raskt framme og argumenterer for eget ståsted. Ekeland (2003) gir eksempler på forskjeller som kan munne ut i en konflikt. Forskjeller innen *fysiske attributter* (kjønn og rase) har vist seg å være konfliktskapende. På samme tid som forskjeller knyttet til *psykologiske* (egenskaper og væremåter) og *sosiale kriterier* (status, gruppetilhørighet, utdanning) kan skape strid mellom mennesker. Videre peker han på *kulturelle ulikheter, forskjeller i interesse, meninger eller verdier* som potensielle konfliktkilder. Sist men ikke minst trekker han fram *ulikheter knyttet til fordeling av goder* som lønn og arbeidsbetingelser som årsaker til konflikt. Ulikhet knyttet til fordeling av goder er noe som mange har beskjeftiget seg med innen konfliktteorien. Det kan se ut som om dette er en konfliktårsak som blir spesielt framtrædende i det øyeblikk det er knapphet på disse godene. Hotvedt (1997) nevner dette som begrensede materielle og kvalitative ressurser, mens Reve og Nordhaug (1993) snakker om begrensede ressurser på generelt grunnlag. Her får de støtte av Larsen (1999) som ser på kamp om knappe ressurser som en potent konfliktårsak.

Ser vi på ulikhetene som er listet opp i denne gjennomgangen, skjønner vi at fengselsarenaen er svært sårbar når det kommer til konflikter. Store deler av fangebefolkningen er av annen nasjonalitet enn norsk, og flere av disse har også en annen hudfarge. Dette er ulikheter som er benevnt som fysiske attributter. For å komplisere det ytterligere er det store forskjeller innen kultur og verdier mellom mennesker med ulik nasjonalitet. Tar vi tak i de psykologiske og sosiale kriteriene som er nevnt ovenfor, kan vi anta av det vil være ulikheter mellom ansattegruppen og innsattegruppen når det gjelder egenskaper og væremåter. Det er ofte fortalt fra ulike fengsler at mange innsatte mangler grunnleggende sosial kompetanse i forhold til vanlig sosial omgang. Dette kan medføre væremåter som fengselsbetjenter har vanskelig for å forstå eller relatere til. Videre ligger det i systemets natur at betjenten har høyere sosial status enn den innsatte, noe som i seg selv skaper problemer og kan være konfliktskapende.

Avhengighet

Avhengighet kan også være en konfliktårsak. Uenighet og ulikhet blir ikke plagsomt med mindre det finnes et minimum av avhengighet mellom to parter. To fengselsbetjenter kan i prinsippet være svært forskjellige og ha svært ulike syn på hvordan man skal håndtere innsatte, det er først når de blir satt til å samarbeide at dette kan skape problemer. Meek Hansen (2001, s.105) har definert konflikt på følgende måte: "...en situasjon der to parter i et avhengighetsforhold utfører forskjellige handlinger eller har uforenelige hensikter". Forholdet mellom ansatte og innsatte er kjennetegnet av et slikt *avhengighetsforhold*. De innsatte er prisgitt de ansatte for å få dekket sine mest elementære behov, og de ansatte er avhengige av innsattes samarbeidsvilje for å få utført jobben sin.

Uansett så er ikke dette avhengighetsforholdet likeverdig. Som nevnt tidligere så er relasjonen mellom innsatt og ansatt komplementær ved at den ene parten har mer makt enn den andre. Vi kan definere *makt* som "et eller flere menneskers sjanse til å sette igjennom sin egen vilje i det sosiale samkvem, og det selv om andre deltakere i det sosiale liv skulle gjøre motstand" (Weber, 1973, s. 53). Ut fra denne definisjonen blir det tydelig at ansatte har mer makt enn innsatte. Vi ser også at den enes vilje går på bekostning av den andres, noe som medfører at den enes makt resulterer i den andres *avmakt*. Avmaktsfølelsen vil være en svært vanlig kilde til frustrasjon hos innsatte, noe som igjen kan skape konflikter og ulike former for motstand.

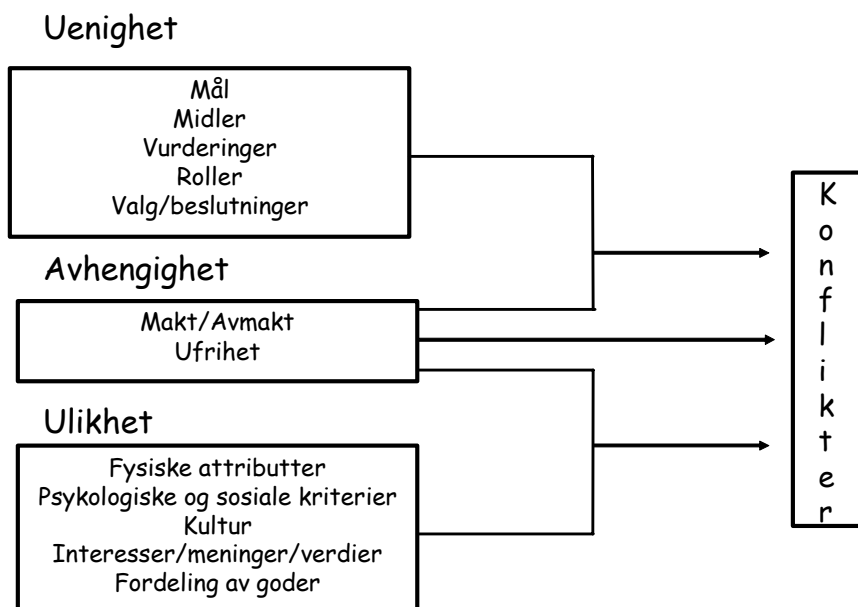
Hotvedt (1997) ser på behovet for frihet som en svært sterk kraft i ethvert menneske. Han trekker derfor fram *ufrihet og manglende selvkontroll* som en potent konfliktårsak. Han mener at urimelig eller urettferdig frihetsbegrensning kan sette i gang svært så sterke motkrefter hos mennesker. I møte med innsatte – og kanskje spesielt varetektsinnsatte – vil man som fengselsbetjent ofte møte på slike motkrefter.

Goffman (1993) betrakter fengsling og annen institusjonalisering som en trussel mot den enkeltes integritet. Han foreslår ulike individuelle *tilpasningsstrategier* som klienter og innsatte – mer eller mindre bevisst – vil benytte seg av i møte med krenkelser og ydmykende prosesser. I disse tilpasningsstrategiene kan vi finne igjen en rekke motkrefter, men også mer raffinerte måter å tilpasse seg en frustrerende – og dermed potensielt konfliktfull situasjon (jf vår milde definisjon av konflikt) – som følge av avhengighet og avmakt. Han skriver om tilbaketrekning, uforsonlighet, ”kolonisering” og omvendelse. Innsatte kan trekke seg tilbake fordi han/hun føler seg fullstendig maktesløs overfor det systemet han/hun har blitt innlemmet i. Tilbaketrekning trenger ikke bety fravær av frustrasjon, men mer en resignasjon som ofte kan medføre depresjoner og andre psykiske reaksjoner. Uforsonlighet er et klassisk eksempel på motkrefter som trigges i møte med ufrihet og manglende selvkontroll. Klienter og innsatte som inntar denne strategien vil aktivt motarbeide systemet og vil nekte å samarbeide med ansatte. De to siste strategiene handler henholdsvis om en maksimal utnyttelse av institusjonens rammer til eget beste uten at man nødvendigvis er forsonet med systemet (kolonisering), og en internalisering av institusjonens indre logikk med påfølgende aksept (omvendelse: ”jeg fortjener straffen min, det er helt på sin plass med tanke på det jeg har gjort”).

Avhengigheten er en særlig viktig kilde til konflikter i fengselshverdagen, nettopp fordi systemet er så lukket, og fordi relasjonen mellom ansatt og innsatt er så skjev i henhold til maktfordeling. Som fengselsbetjent bør man være observant på denne forskjellen for å unngå unødig frustrasjon i forholdet.

Oppsummering

Vi har nå gått igjennom ulike årsaker til konflikt, og fokuset på de tre hovedkategoriene uenighet, ulikhet og avhengighet med tilhørende underkategorier. Vi kan oppsummere de nevnte konfliktårsaker i en strukturmodell:

Jeg har latt avhengighet stå som en selvstendig årsak til konflikt, samtidig som jeg har koblet henholdsvis uenighet og ulikhet til denne konfliktårsaken da den er en grunnforutsetning for konflikt. Uenighet om eksempelvis midler for å nå et mål kan skape konflikter i det øyeblikk man er *avhengig* av hverandre i arbeidet mot målet. Ulikhet eksempelvis i form av kulturelle forskjeller kan skape konflikter i det øyeblikk man er *avhengig* av et omforent syn på temaer som barneoppdragelse eller religionsutøvelse. Det er viktig å merke seg at tilstedeværelse av en konfliktårsak inklusive et minimum av avhengighet mellom partene ikke trenger å utløse en konflikt. Det riktige vil være å se på en slik situasjon som en potensiell kilde til konflikt. På samme tid kan flere konfliktårsaker operere sammen. Lystad (1995) har kalt slike konflikter for *blandingskonflikter*. Med ulikhet følger gjerne uenighet, noe som kan skape en konflikt basert på to ulike temaer. Samtidig er det alltid mulighet for at flere årsaker kommer til underveis mens konflikten eskalerer. Følelser settes i sving og erfaringer fra tidligere konfliktsituasjoner kan legges til. Med andre ord holder det ikke å se på årsaker som kan utløse konflikter, vi er nødt til å se på selve konfliktløpet.

Utvikling av konflikter

Innledningsvis argumenterte jeg for å legge fram to ulike definisjoner av konflikt, hvor en var ”mild” og den andre var ”streng”. Den ”milde” fokuserte på at en av to parter følte frustrasjon som følge av en annen part, mens den ”streng” definisjonen krevde en uttrykt kamp mellom to parter. Jeg nevnte at disse to definisjonene fanget opp konflikter på ulike faser i en prosess. Vi skal nå se litt på hva som ligger i mellom de to definisjonene. Hva er det som gjør at frustrasjon hos minst en person kan bli til en uttrykt kamp mellom to parter?

Konflikter som prosess

Med ensidig fokus på årsaker vil vi få et statisk og uriktig bilde av konflikter. Konflikter utvikler seg over tid, og vil se annerledes ut avhengig av når i prosessen vi kommer inn. Kommer en fengselsbetjent inn i en konfliktsituasjon mellom to kolleger som har vedvart en stund, kan konflikten virke ganske så uforståelig, urimelig og kanskje til og med forholdsvis brutal. Dersom man får innsikt i konteksten samt forhistorien er det lettere å forstå hvordan de har havnet der de er. Et prosessperspektiv på konflikter tillater oss å se en konflikt i et tidsperspektiv og samtidig undersøke hvordan ulike krefter og årsaker virker inn på hverandre i et samspill (Ekeland, 2004). Selv om dette kompliserer bildet ytterligere, vil det gi oss et mer riktig bilde av dynamikken i konfliktsituasjoner.

Konflikter i et faseforløp

Konflikter som har utviklet seg over tid, kan tenkes å gå igjennom et *faseforløp* med stadig eskalerende konfliktatferd. Nå er det ikke slik at alle konflikter vil gå stegvis gjennom akkurat de samme fasene – kanskje hopper de over noen, går litt fram og tilbake – likevel vil personer som har vært i konflikter gjennom lengre tid kunne kjenne seg igjen i et slikt analytisk faseforløp. Ekstam (2001) har foreslått fire vanlige faser i en konfliktutvikling:

Forstyrrelsesfasen er preget av motsatte synspunkter, uvilje mot å lytte og manglende samarbeid. Noen føler seg ille berørt, men konflikten er fortsatt forholdsvis avgrenset til en bestemt konfliktårsak og har ikke hatt innvirkning på effektiviteten til de som er innblandet.

Vanskelighetsfasen har ført konflikten et steg videre. Bildene de ulike partene har skapt blir stadig mer uforenelige, partene har blitt følelsesmessig engasjert i konflikten og den er dermed ikke lenger avgrenset til et konkret saksområde. Flere føler seg ille berørt og det er en tendens til å forsøke å glatte over konflikten. Mer energi går med til selve håndteringen, noe som får innvirkning på effektiviteten.

Offentlig fase: her er det ikke lenger mulig å glatte over og skjule konflikten. Også andre enn de innblandede parter vil merke seg konflikten. Man har fått en sterk følelsesstyring, og det handler mer om å vinne enn å løse de innledende uoverensstemmelser. Partene motarbeider hverandre direkte, og mange føler ubehag. Siden konflikten har blitt såpass ubehagelig for mange, er det vanlig at man forsøker å finne noen syndebukker å legge skylden på. Vi kan i slike sammenhenger forvente lav effektivitet. På arbeidsplasser vil det også være vanlig at enkeltpersoner sykmelder seg eller i verste fall slutter i jobben.

Krav til løsning fase: Her har konflikten gått såpass langt at omgivelsene vil komme inn og kreve en løsning. Konflikten kommer til uttrykk som en åpen strid hvor man har kastet alt som er av sunn fornuft. Konflikten er det man kan kalle destruktiv og er preget av at to motpoler setter inn sterke negative virkemidler mot hverandre for å vinne konflikten. Samtlige av de impliserte føler sterkt ubehag og ikke klarer å konsentrere seg om sine vanlige arbeidsoppgaver, noe som medfører svært lav eller ingen effektivitet.

Ser vi tilbake til tidligere argumentasjon om at konflikter kan være konstruktive inntil et visst nivå (Reve og Nordhaug, 1993), bør man få kontroll på konflikten i løpet av den første fasen. Slik kan man trekke det positive ut av den meningsbrytningen som finner sted, uten at dette går på bekostning av effektiviteten. Uansett kan det tenkes at en konflikt som finner en løsning etter å ha eksalert til et hvilket som helst nivå vil være bedre enn et totalt fravær av konflikter, men de vil koste en del i tapt effektivitet og menneskelig ubehag.

Konflikter som en sirkulær prosess

Når vi betrakter konflikter som en prosess, går vi bort i fra et lineært årsaks – virknings forhold. Konflikter blir en *sirkulær prosess*, og det er vanskelig å gi et entydig svar på hva eller hvem som startet konflikten. Det kan være vanlig at de to partene begge mener at den andre parten startet konflikten (Ekeland, 2004). Eksempelvis kan en innsatt oppleve at en betjent har skapt dårlig stemning ved å være unødvendig streng, mens betjenten opplever at han/hun var nødt til å være streng fordi den innsatte til stadighet forsøkte å tøye grensene. Subjektive vurderinger og persepsjon blir nyttige begreper for å forstå denne meningsforskjellen. Dette kommer vi tilbake til senere.

Når vi betrakter konflikter som en sirkulær prosess, betyr dette også at gamle konflikter trekkes inn i nye. Vi har alle våre konflikterfaringer som blir trigget i situasjoner som er potensielt konfliktfylte. Det vanligste er at vi bruker konflikterfaringer som vi har hatt med samme person, men vi kan også bruke erfaringer fra konflikter fra andre personer i møte med nye personer og konflikter. I konflikter med innsatte kan det være viktig å huske på at vedkommende høyst sannsynlig har lang erfaring med konfliktfylte situasjoner, noe som medfører at han/hun vil trekke disse erfaringene med seg inn i nye

konfliktsituasjoner. Til tross for at fengselsbetjenten har gode intensjoner i møte med innsatte, kan innsatte ha lang erfaring med andre med dårlige intensjoner og dermed møte betjenten med mistenksomhet og mistro. På denne måten får vi det som Hotvedt (1997) har kalt *repetitive konflikter*.

Primære og sekundære konflikter

Ofte er det slik i konfliktsituasjoner at nye momenter kommer til underveis når konflikten eskaleres. Har vi først kommet inn i en konfliktfylt situasjon kan denne trigge følelser eller tidligere konflikterfaringer og tilhørende atferd. Ekeland (2004) har delt inn i det man kan kalle primære og sekundære konflikter. *Primære konflikter* omhandler den saken eller den situasjonen som i utgangspunktet utløste konflikten – det samme som vi i foregående kapittel har kalt for konfliktårsaker. I prosessen som følger den primære konflikten kan partene komme til å såre eller fornærme hverandre. Oppmerksomheten blir da gjerne rettet bort fra den årsaken og mot det faktum at den ene parten har såret og/eller fornærmet den andre parten og/eller omvendt. Vi har da fått det vi kan kalle en *sekundær konflikt*.

La oss si at noen nyere fengselsbetjenter er uenige i den måten enkelte andre gjennomfører nattevakter på. De har til sammen flere eksempler på at det har blitt signert inn sjekkrunder uten at disse er tatt, noe de betrakter som uholdbart og uforsvarlig. De konfronterer de aktuelle betjentene med saken, og det viser seg at disse vurderer systemet til å være unødvendig rigid, og hevder med stor overbevisning at de tar alle de rundene som er nødvendig for å opprettholde ro og orden på avdelingen på natta. Ingen endring følger, og på en nattevakt sprekker det for en av de nye fengselsbetjentene som kaller en av de aktuelle betjentene for en lat unnasluntrer. Denne betjenten parerer med å konstatere at: ”holder du på sånn så blir du ikke gammel i dette systemet.” Episoden får stor oppmerksomhet og det danner seg to fraksjoner hvor det blir snakket nedsettende om den andre fraksjonen. Praten i gruppen med de nyere betjentene handler om hvor arrogante de andre betjentene er, og at de forsøker å true dem til stillhet fordi de ønsker å gjøre minst mulig på jobb. Praten i den andre gruppa fokuserer på hvor frekke de nye betjenter er som prøver å irettesette erfarne betjenter til tross for at de har svært lite erfaring med fengselsarbeid. Begge parter er såre over å ha blitt angrepet og forsvarer seg som best de kan.

I utgangspunktet handlet denne konflikten om en uenighet vedrørende vurdering av hva som er riktig praksis under nattevaktene. Konflikten har eskalert fra å omhandle sak til å omhandle personer. De enkelte partene føler seg angrepet og er blitt følelsesmessig engasjert. Vi har fått det vi kan kalle en sekundær konflikt. Vi ser av dette eksemplet at konflikter kan være sammensatte, og i mange tilfeller vil utspille seg på flere nivåer.

Konflikter og kognisjon

Jeg nevnte tidligere at det er vanlig at partene har ulik opplevelse av hvem som starter en konflikt. Dette kommer av det vi kan kalle persepsjonsforskjeller. Under gjennomgangen av konfliktårsaker og vurderingskonflikter forklarte jeg persepsjonsforskjeller ved at partene opererer med ulike kognitive kart eller virkelighetsmodeller som medfører at samme informasjon filtreres og tolkes ulikt (Nordhaug og Reve, 1993). I møte med andre mennesker handler vi ut i fra våre egne subjektive ståsted, noe som kan gi svært forskjellige innfallsvinkler og opplevelser av en konfliktårsak og en konfliktsituasjon.

Ekeland (2004) understreker at mennesket er et fortolkningsvesen. Med det mener han at vi i møte med andre mennesker forsøker å tillegge hendelser og handlinger en mening for å forstå. En konfliktsituasjon starter alltid med en hendelse som understreker tilstedeværelsen av en konfliktårsak.

Det kan være at en innsatt kommer med mer eller mindre høylytte beskyldninger fordi han/hun har fått et avslag på en søknad hvor betjenten skrev et vedlegg. Her har vi en begynnende konflikt ved at innsatte opplagt er frustrert og føler seg hindret eller blokkert av betjenten i forhold til noe han/hun ønsker å oppnå. Hvorvidt denne konflikten eskaleres videre avhenger av hvordan betjenten vurderer denne hendelsen (noe som igjen får konsekvenser for hans/hennes atferd og håndtering av konflikten). En slik vurdering har Ekeland (2004) kalt en *konfliktpersepsjon*. I følge Håkonsen (2003) omhandler persepsjon sansning samt bearbeiding og fortolkning av sanseopplevelsene. *Vår opplevelse av omverden er ingen objektiv registrering, men en subjektiv vurdering tatt fra et personlig ståsted* (Sande, 1996).

Konflikter starter med en konfliktårsak hvor et minimum av avhengighet er tilstede. Hvorvidt en slik årsak – som bunner i ulikhet, uenighet og/eller avhengighet – skal bli til en åpen konflikt, handler dermed hovedsakelig om hvordan hver av de to partene vurderer årsaken. Blir den vurdert til å være en *trussel* overfor egen identitet, måte å gjøre ting på, egne interesser eller lignende hos en eller begge parter, kan konflikten eskalere.

Attribusjonsfeil som konfliktutløser

Kognitiv teori med spesielt fokus på attribusjon og selektiv persepsjon, forklarer hvordan vurdering av en hendelse eller handling kan eskalere en konflikt. Det at folk fortolker eget og andres bidrag til en konflikt ulikt, kan komme av ulike attribusjonsfeil. Med *attribusjoner* menes ”de forestillinger som vi utvikler om årsakene til ulike hendelser, reaksjoner, atferd, handlinger og så videre” (Lundh & co, 1996, s.211). Når vi prøver å forklare en hendelse eller handling med å peke på en årsak, da attribuerer vi. Når jeg tidligere nevnte at mennesket er et fortolkningsvesen, så innebærer dette at

mennesket forsøker å finne årsaken til ulike hendelser, reaksjoner osv. Vi er ikke vitenskapsmenn når vi søker mening i det som skjer rundt oss, og det er funnet en rekke vanlige feil som vi mennesker gjør når vi forsøker å kartlegge årsaker.

Den fundamentale attribusjonsfeil handler om at vi for sterkt vektlegger menneskelige disposisjoner når vi skal peke på årsak til handlinger (Fiske og Taylor, 1991). Sagt på en annen måte, når noen opptrer ukorrekt vil man med større sannsynlighet tenke at denne personen er slem enn å tenke at det skyldes at han har en dårlig dag. Den førstnevnte attribusjonen vil i høyere grad enn den sistnevnte trigge en videre konflikt. Dersom man kan skyldes på situasjonen, så har ikke motparten lenger ansvar for sine egne handlinger og det kan synes unyttig og urimelig å gå i konfrontasjon med ham/henne. Hvis man derimot legger skylden på personen, vil en slik konfrontasjon synes mer rimelig. Det å peke på personens ansvar for handlingene vil videre få oss til å tenke på intensjonalitet, ”han/hun” gjorde det med vilje, noe som kan føles svært truende. Vi har persipert hendelsen til å være en trussel, og grunnlaget for en videre konflikt er lagt. Den fundamentale attribusjonsfeil – det å overattribuere til aktøren (og hans/hennes disposisjoner) og undervurdere situasjonens betydning – legger til rette for mer konflikter i møte mellom to parter. Ekeland (2004) hevder at denne attribusjonsfeilen kan bidra til negative egenskapsfortolkninger av den andre.

Nå har det imidlertid vist seg at vi årsaksforklarer egne og andres handlinger på forskjellige måter. I henhold til den fundamentale attribusjonsfeil, har vi en tendens til å tillegge aktøren større vekt enn situasjonen. Det viser seg imidlertid at dette gjelder i høyere grad når vi skal årsaksforklare andres handlinger enn ved forklaring av egne handlinger. Lundh & co (1996) sier at ”det synes som om vi har en tendens til å tillegge våre egne handlinger først og fremst til situasjonen (”jeg gjorde det fordi situasjonen var slik”), mens vi i større grad tillegger andres atferd til personlighetsfaktorer (”han gjorde det fordi han er slik”) (s. 226)”. Denne attribusjonsfeilen er kalt for *aktør/observatør – forskjellen*. Ekeland (2004) påpeker at denne forskjellen kan hindre oss i å komme til en felles forståelse av virkeligheten, noe som kan vanskeliggjøre kommunikasjon og skape større konflikter. Han sier videre at en slik ulik forståelse av virkeligheten både kan være årsaken til konflikten og/eller en virkning av den.

Sist, men ikke minst har vi en tendens til å tillegge årsaker på en måte som setter oss selv i et godt lys. Vi utfører en *selvtjenende attribusjon* når vi tillegger framgang og positive hendelser eller handlinger til egen person, og mislykkede opplevelser og motgang til ytre faktorer. Det er verdt å merke seg at folk er ulike når det gjelder selvtjenende attribusjoner, og at de med et godt selvilde tenderer mer enn andre til å gjøre slike attribusjoner (Lundh & co 1996). Dersom begge parter i en konfliktsituasjon bruker selvtjenende attribusjoner for å forklare en handling eller hendelse, kan det være svært vanskelig å komme fram til en felles forståelse av denne.

Seleksjonsprosesser vedlikeholder skjevheter

”De prosessene som gjør at vi – bevisst eller ubevisst – velger ut visse typer sanseintrykk, kalles for seleksjon (Håkonsen, 2003, s. 83)”. Slik seleksjon har vist seg å følge visse prinsipper som medfører systematiske skjevheter. Viktigste for oss i denne sammenheng er den skjevheten som er utløst av vår tendens til å legge merke til informasjon som harmonerer med våre foruttagelser og overse den informasjonen som er i konflikt med disse. Vi kan tenke oss at vi raskt forsøker å forklare hendelser eller handlinger ved hjelp av attribusjon. I forrige avsnitt viste jeg hvordan vår attribusjon er besatt med en rekke feilkilder. Feilaktige slutninger vil senere finne bekreftelse ved seleksjonsprosesser, da disse medfører at vi legger merke til bekreftende informasjon samtidig som vi overser avkreftende informasjon.

Konsekvenser for konflikter

Både attribusjonsfeil og seleksjon kan påvirke våre vurderinger av konfliktårsaker på negative måter. Mens attribusjon kan medføre negative egenskapsforklaringer og manglende felles referanse til virkeligheten, kan seleksjon forsterke de feilaktige og konflikterende bildene vi har skapt av konfliktårsaken på måter som eskalerer konflikten. Til sammen utgjør de to prosessene en trussel mot dialog og kommunikasjon mellom partene, noe som kan bringe konflikten over i vanskelighetsfasen (fase 2). Hvilke andre faktorer kan kaste ytterligere bensin på bålet?

Konflikter og følelser

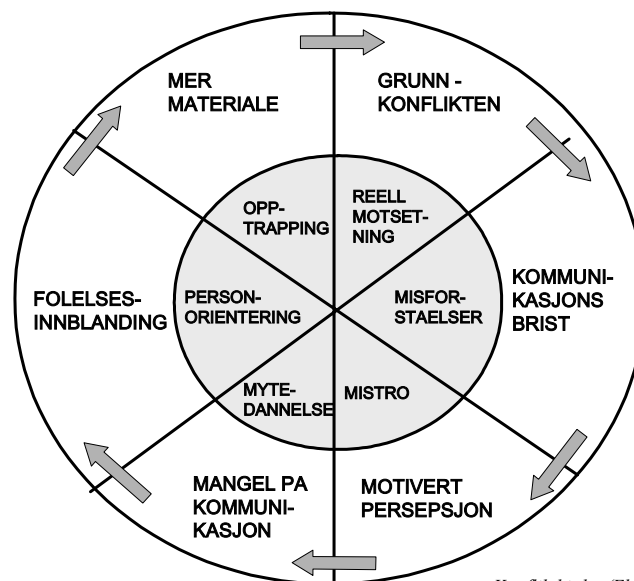
Følelser har betydning for konflikter. Det er ikke sånn at vi først tenker og deretter føler. Tenkning og følelser er samtidige prosesser. Når vi tenker på noe eller noen, er det som regel knyttet en følelsesmessig innstilling til temaet eller personen. Schachter (i Håkonsen, 2003) understreker sammenhengen mellom følelser og kognisjon. Han betrakter følelser som et resultat av flere faktorer hvor kognisjon er en av disse. Mer spesifikt sier han at følelser er et resultat av: ”*tanker/forståelse (kognisjon) + bidrag fra fysiologiske reaksjoner + situasjon*” (Håkonsen, 2003, s. 155). Ulike følelser og fysiske reaksjoner, henger nært sammen med hvordan vi tolker en hendelse eller situasjon, samt vår erfaring med liknende hendelser. Dersom vi tolker en ulikhet eller en uenighet som en trussel, vil denne tolkningen trigge negative følelser, noe som forsterker våre forsvarsreaksjoner og forringer vår mulighet til å oppnå konstruktiv og åpen dialog med en motpart vedrørende et problemfelt (konfliktårsak).

Larsen (1999) påpeker at det er de affektive konfliktene som er de vanskeligste. Det vil si konflikter hvor folk har blitt følelsesmessig engasjert. Da er det ikke lenger nok å løse et saksforhold knyttet til en konkret konfliktårsak, man må i tillegg håndtere følelser som kan være uforutsigbare og i noen tilfeller irrasjonelle. Han viser videre til et vanlig konfliktforløp som starter med uenighet med påfølgende argumentasjon og ulike nonverbale signaler. Følelser aktiveres og fokus flyttes fra sak til person, ulike parter

legger prestisje i saken og det blir utvekslet ukvemsord. I avsnittet som omhandlet et optimalt konfliktnivå, skisserte jeg en situasjon som kan passe godt som et eksempel på en affektiv konflikt. Jeg viste til et rådsmøte hvor det var uenighet i betjentgruppa som kunne medføre to mulige utviklingsforløp. I det negative utviklingsforløpet gikk det prestisje i saken og betjentgruppa delte seg i to fraksjoner som gikk til personlig angrep på hverandre. Videre kan sekundære konflikter – som eksemplifisert gjennom uheldige konsekvenser som fulgte en uenighet knyttet til prosedyrer under nattevakter - være en affektiv konflikt. Her viste jeg til to parter som opplever seg angrepet av den andre parten, noe som igjen skaper forsvarsatferd og negativ personattribusjon av motparten.

En modell for eskalerende konflikter

I dette kapitlet har jeg forsøkt å vise at konflikt er en prosess i stadig utvikling. Nye momenter og temaer kan komme til underveis i en konfliktprosess og enten trigge eller dempe en konflikt. På samme tid kan tidligere konflikter påvirke nye. Måten vi tolker (kognisjon) hendelser på i startfasen – men også underveis i konflikten – vil ha betydning for vår konfliktferd. På samme tid vil følelser spille en viktig rolle. Blir partene følelsesmessig engasjert, blir konflikthåndtering mer komplisert. Det kan være hensiktsmessig å illustrere konfliktprosessen som et hjul, for å vise at det er en sirkulær prosess og at konflikter er repetitive. Ekstam (2001) har laget en modell over konflikter:

Konflikthjulet (Ekstam, 2001, s. 54)

Denne modellen går videre der modellen over konfliktårsaker slutter. Vi kan ta med oss forståelsen av konfliktårsaker inn i feltet som er kalt *grunnkonflikten*. Vi ser av modellen at konflikten utvikler seg videre med en *kommunikasjonsbrist*. Med utgangspunkt i den teoretiske gjennomgangen vet vi at en kommunikasjonsbrist kan skyldes attribusjonsfeil og selektiv persepsjon – eller *motivert persepsjon* som modellen antyder. Motivert persepsjon kan forstås som selektiv persepsjon hvor man forsøker å bekrefte sine foruttagelser. Videre i konfliktmodellen ser vi en *forsterkning av dårlig kommunikasjon*, og *innblanding av følelser*. Det siste ”kakestykket” viser til muligheten for at *nye momenter og nytt materiale* kan forsterke eller videreføre konflikter mellom to parter. Nytt materiale kan være personorientering eller ny uenighet. Vi får da det som vi tidligere kalte for sekundær konflikt, og så setter vi i gang igjen med det nye materiale. Modellen får fram det repetitive ved konflikter.

Konfliktatferd

Konfliktatferd handler om hvordan vi oppfører oss i konfliktsituasjoner. Kognisjon og følelser vil i høy grad påvirke handlingene våre. Det er også verdt og merke seg at kognisjon bygger på tidligere erfaringer. Med andre ord vil tidligere konflikterfaringer skape tillært konfliktatferd, noe som medfører at vi tenderer til å agere ganske likt i møte med ulike konflikter.

Bruksteorier: Modell 1

Hva er vanlig konfliktatferd? Argyris og Schön (1978) har gjort en rekke undersøkelser av menneskelige handlinger. De har forsket på det de har kalt handlingsteorier – som omfatter de verdisyn og handlingsstrategier som vi tilegner oss i samhandling med andre mennesker. Gjennom sin forskning har de kommet fram til at det svært ofte er forskjell på det vi sier og det vi faktisk gjør. De har derfor kommet fram til at det finnes to typer handlingsteorier. *Uttrykte teorier* omhandler de teoriene vi bruker når vi skal fortelle hva vi gjør, mens *bruksteorier* omhandler de teoriene vi faktisk bruker når vi handler, dvs de teoriene som kommer til uttrykk i handlingene våre. Argyris og Schön har videre systematisert sine observasjoner av de vanligste bruksteorier som de har presentert i en modell kalt modell 1. Et utdrag av modellen:

Styrende variabler:

- definere målene ut fra eget ståsted, og forsøke å oppnå disse
- maksimerer vinning og minimere tap
- holde negative følelser tilbake
- være rasjonell

Handlingsstrategier:

- konstruere og styre miljøet ensidig for å oppnå kontroll over relevante faktorer
- eie og kontrollere oppgaven
- ensidig beskytte seg selv
- ensidig beskytte andre mot å bli såret

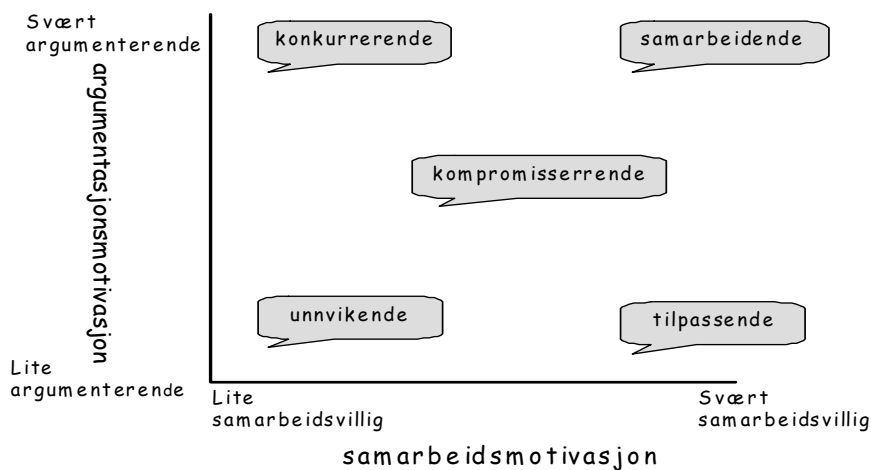
(Argyris og Schön, 1978 i Fisher og Sortland, 1996, s. 96)

Hvilke konsekvenser får dette for konfliktatferd?

Først og fremst vil diskrepansen mellom bruksteorier og uttrykte teorier skape problemer. Det er vanlig å tro at man er forholdsvis samarbeidsvillig, og at man tar hensyn til andre i konfliktsituasjoner, samtidig som man i handling viser mest vilje til å kontrollere situasjonen i forfølgelse av egne mål for å oppnå egen vinning. Vi forsøker også å framstå som rasjonelle og skåne andres følelser, noe som kan oppleves av andre som uærlig og kan skape frustrasjon. Når begge parter med høy sannsynlighet søker kontroll over situasjonen og egen vinning, blir det vanskelig å oppnå samarbeid og integrerte løsninger. Atferd som skissert i modellen kan gi konfliktatferd som er konkurrerende og/eller defensiv da vi søker å være rasjonelle og skåne andres følelser.

Konflikthåndteringsstiler

Jeg snakket innledningsvis om at ryggmargsreflekser ikke alltid medfører konstruktive væremåter i konfliktsituasjoner. Modell 1 viser oss litt mer hva disse ryggmargsrefleksene innebærer. Vi skal nå se på hvilke alternative handlingsstrategier som finnes. Thomas og Ruble (1976) viser til forskning gjort på en rekke områder når de sier at mellommenneskelig atferd kan representeres hovedsakelig ved hjelp av to hoveddimensjoner. Den ene dimensjonen omhandler grad av dominans eller bruk av argumentasjon i forfølgelsen av egne behov. Den andre dimensjonen omhandler vår ivaretagelse av andre og kan betegnes ved ord som kjærlighet, aksept og sosiale hensyn. Ruble og Thomas har brukt disse to dimensjonene for å forklare ulike former for konfliktatferd – eller konflikthåndteringsstiler. Han kaller den ene dimensjonen for ”assertiveness”, som jeg har valgt å oversette med *argumentasjonsmotivasjon*, og ”cooperativeness” som jeg har valgt å oversette til *samarbeidsmotivasjon*. Setter vi disse dimensjonene sammen får vi *fem ulike konflikthåndteringsstiler*:

(Ruble & Thomas, 1976; s.145, egen oversettelse)

Er man lite samarbeidsvillig og svært argumenterende har man en *konkurrerende stil*. Er man lite argumenterende og lite samarbeidsvillig har man en *unntvikende stil*. Er man svært samarbeidsvillig og lite argumenterende har man en *tilpassende stil*. Er man svært samarbeidsvillig og svært argumenterende har man en *samarbeidende stil*. Er man middels argumenterende og middels samarbeidsvillig kan man tenkes å ha en *kompromisserrende stil*. Setter vi dette sammen med funnene til Argyris og Schön (1978) ser vi at de vanligste konflikthåndteringsstilene vil være konkurrerende – da man søker å kontrollere relevante variabler i søken etter å oppnå egne mål – og/eller unntvikende – da man søker å skåne egne og andres følelser. Vi skal snart vise at noen stiler ideelt sett vil være mer hensiktsmessig enn andre. Men siden situasjonen kan sette en rekke begrensninger for vårt handlingsrom, vil det vise seg at samtlige stiler kan være riktige i en gitt setting.

I konfliktteori er det vanlig å snakke om vinning og tap. Hvis vi tenker oss at begge parter kan både vinne og tape får vi fire kombinasjonsmuligheter. Den ene parten vinner og den andre parten taper eller omvendt (vinn/tap og tap/vinn). De prøver begge å forfølge egne uforenelige mål, når den ene vinner går dette på bekostning av den andre som taper. Videre kan vi tenke oss at begge er tilbakeholdne og ingen oppnår egne mål (tap/tap). Til slutt kan vi tenke oss at begge oppnår egne mål gjennom en integrert løsning basert på samarbeid (vinn/vinn). Vi har også en siste mulighet hvor begge parter både taper noe og vinner noe gjennom et kompromiss (vinn+tap/vinn+tap). Setter vi dette sammen med de to andre bidragene ser vi at *konkurrerende stil* skaper en *vinn/tap (eller tap/vinn) situasjon* hvor bare en part oppnår egne interesser. En *unntvikende stil* fra begge parter skaper *tap/tap*, mens en *samarbeidende stil* skaper en *vinn/vinn situasjon*. Dersom man møtes på halvveien m/en *kompromisserrende stil* vil begge parter *vinne noe og tape noe*. Nå er det ingen tvil om at det beste ville være at begge parter hadde en

samarbeidende stil som gjorde at de begge oppnådde vinning uten at dette gir tap for motparten. Bruker vi Modell 1 atferd opp mot vinning og tap, ser vi at slike bruksteorier skaper tap for minst en part da vi kan forvente konkurrerende og/eller unnvikende stil som følge av disse teoriene. Her får vi videre bekreftelse på at en samarbeidende stil vil være å foretrekke. Uansett, det er ikke alltid situasjonen tillater dette.

Ekstam (2001) har vist i hvilke situasjoner de ulike stilene kan være hensiktsmessige å bruke.

En konkurrerende stil

En *konkurrerende stil* kan være riktig når raske beslutninger er av avgjørende betydning, når store problemer skaper upopulære tiltak, eller når man må beskytte seg selv mot et menneske som kun bruker en kampstil i konflikter (Ekstam, 2001). I en krisesituasjon er man nødt til å handle raskt, og det vil ikke være tid til å diskutere ulike løsningsforslag. Derfor finnes det krisehåndteringsplaner i alle fengsler. Slike planer legger myndighet til eldste tjenestemann på jobb dersom det oppstår en krise (brann, fangeopprør, gisselsituasjon), og denne personen får ansvar for å håndtere situasjonen. De andre betjentene er pliktet til å følge denne personen til tross for at de vil kunne være uenige i framgangsmåten. I møte med innsatte vil betjenten oppleve å måtte iverksette upopulære tiltak. Dersom det har blitt knyttet mistanke om innsmugling av stoff til en av de innsatte, så vil det ikke være hensiktsmessig å gå i en dialog med den innsatte rundt hvorvidt visitasjon er nødvendig. Visitasjonen må gjennomføres uansett, men det betyr ikke at betjenten ikke kan møte den innsatte med respekt.

En unnvikende stil

En *unnvikende stil* kan være riktig når problemet er av liten betydning og ikke verdt å bruke krefter på, når faren for alternativet er stort tap, når skaden av konflikt vil være større enn gevinsten man kan oppnå, når timingen er dårlig eller når det er åpenbart at konflikten likevel vil løse seg av seg selv (Ekstam, 2001). Det er ikke alle kamper som er verdt å ta. Kanskje sitter en betjent nattevakt med en av sine kolleger og opplever å måtte gjøre store deler av jobben på egenhånd. Dette er slitsomt og kan oppleves urettferdig. På den annen side har betjenten jobbet med den samme kollegaen ved flere anledninger uten at dette har vært et problem, samtidig som han/hun i løpet av vakta får kjennskap til at betjenten nettopp har fått beskjed om at kona har uhelbredelig kreft. Her er timingen for en konflikt svært dårlig, og det beste vil opplagt være å ta i et ekstra tak og gi kollegaen litt rom inntil videre for å se om det bedrer seg på sikt. I møte med innsatte kan betjenter enkelte ganger oppleve å få noe som oppleves som ufortjent kjeft. Sitter man på informasjon om at den innsatte for tiden soner svært tungt og har vært i hyppig kontakt med helseavdelingen, kan det være at man bør vurdere å la det hele gå forbi i stillhet for en stund heller enn å konfrontere på dette stadiet.

En tilpassende stil

Tilpasning kan være riktig dersom man vil ”samle poeng” til en annen gang, når spørsmålet er av betydelig større betydning for motparten, når videreføring av konflikten kan medføre enda større tap og ingen av de andre stilene er mulig å bruke (Ekstam, 2001).

Som ny betjent på en avdeling kan det være lurt å bruke litt tid på å bli kjent før man begynner å sette fingeren på ting man mener bør gjøres annerledes. Ved å bruke tid på å bli kjent med kolleger først, kan man ”samle poeng” og godvilje for større gjennomslagskraft ved en senere anledning. Dette forutsetter selvsagt at man ikke opplever graverende tilfeller av sikkerhetsmessig uforsvarlig praksis, eller praksis til stort ubehag for noen av de involverte. I første møte med ”kontaktfangen”, kan det være lurt å gi litt i en startfase for å opprette en relasjon og en følelse av likevekt, før man går i en konfronterende dialog som et ledd i endringsarbeidet. Jeg forutsetter her at en riktig rolleavklaring likevel er foretatt.

En kompromisserrende stil

Kompromisserrende stil kan være riktig når konflikttemaet ikke er særlig viktig for noen av partene, når de to partene er like sterke, og ingen klarer å gi slipp på eget standpunkt, når man er i tidsnød, eller når man trenger å ta en retrett fordi verken konkurranse eller samarbeid har vist seg å virke (Ekstam, 2001). Har man blitt viklet inn i en langvarig konflikt med en kollega uten at det ser ut til at man kommer til en løsning, kan kompromiss være et riktig valg for å unngå ytterligere slitasje på relasjonen. I møte med innsatte skal man forsøke å ansvarliggjøre ham/henne i forhold til eget liv og egne handlinger. Ved enkelte anledninger kan det likevel være lurt å kjøpslå med den innsatte. Man kan eksempelvis tilby å ta en telefon til arbeidsformidlingen som den innsatte vegrer seg mot å ta, mot at han/hun lover å ta tak i og ordne opp i en kranjel han/hun har stelt i stand med verksbetjenten på arbeidsstua.

En samarbeidende stil

Sist men ikke minst så er *samarbeid* riktig når man er avhengig av en fullstendig løsning og spørsmålet er for viktig for å inngå et kompromiss (et kompromiss kan også sies å være et samarbeid, med en samarbeidende stil i denne sammenheng sikter man til en løsning hvor man har kommet fram til en løsning som kan betegnes som en vinn-vinn situasjon for begge parter heller enn en kjøpslåing hvor begge parter vinner noe og taper noe), når det er viktig at den andre parten deltar aktivt i en fremtidig relasjon, når det å benytte andres kunnskap vil skape engasjement for en enstemmig avgjørelse, når man trenger å bearbeide følelser som har forstyrret samspillet i en gruppe eller relasjon (Ekstam, 2001).

Vurdering av en prøveløslatelse anser jeg som et så viktig anliggende at alle berørte parter bør stå sammen om en vurdering. Prøveløslatelse kan innebære risiko for samfunnet samtidig som det er har stor betydning for den innsattes liv. Her nytter det ikke med kompromisser eller tilbaketrekning. All nødvendig informasjon og ulike meninger bør høres og vurderes grundig før en beslutning blir tatt. Relasjonen mellom kontaktbetjent og kontaktfange er en svært viktig relasjon. En utviklende relasjon må baseres på gjensidig respekt, noe som krever at de to partene lytter til hverandre og forsøker å forstå hverandres beveggrunner. Nå har innsatte begrensede muligheter til å bestemme over eget liv, men det betyr ikke at man ikke kan lytte til den innsattes ønsker, samt forsøke å forklare hvorfor man handler som man gjør, eller hvorfor den innsatte har blitt utsatt for noe han/hun mener er uriktig. I de tilfellene man har mulighet til å gi den innsatte rett, eller møte hans/hennes ønsker kan dette gi store relasjonsmessige gevinster.

Konflikthåndteringsstiler i en fengselssetting

Jeg tror vi kan forvente å finne en noe forskjellig konfliktatferd i konflikter mellom ansatte og innsatte i forhold til konflikter kolleger i mellom. Min antagelse går på at vi i konflikter mellom ansatte og innsatte kan forvente å finne en konkurrerende stil hos betjenter og en unnvikende stil hos innsatte, evt. en unnvikende stil hos begge parter. Mens man i konflikter mellom kolleger kan forvente å finne en unnvikende stil fra begge parter. Jeg innser at det finnes store personlig forskjeller, og at alle ulike stiler kan finnes i begge relasjoner, uansett kan vi med basis i modell 1 anta at disse to stilene – og da spesielt den unnvikende på bakgrunn av en harmonimodell – er de mest vanlige. Når jeg antar at det finnes forskjeller mellom de to relasjonene handler dette først og fremst om at dette er ulike typer relasjoner. Relasjonen mellom innsatt og ansatt er komplementær ved at den ene parten har mer makt enn den andre, slik vi tidligere var inne på. Relasjonen mellom ansatte er symmetrisk, samtidig som det finnes et gjensidig avhengighetsforhold mellom partene.

Hvis vi starter med relasjonen ansatt – innsatt, kan vi slutte ut fra det ujevne maktforholdet at ansatte har større sjanse til å få igjennom sin vilje i en konfliktsituasjon enn den innsatte. Derfor er lett for ansatte å bruke en konkurrerende stil. For en fengselsbetjent vil det også være av betydning å kunne sette seg i respekt, noe som kan bygge opp under denne stilen. For innsatte – som er i en avmektig situasjon – kan det være mest nærliggende å bruke en unnvikende stil. Man resignerer og trekker seg tilbake som en reaksjon på en maktesløs situasjon. Dette kan vi også kalle for tilbaketrekning som er en av tilpasningsstrategiene til Goffmann (1993). Hvis vi går over til relasjonen mellom ansatte er denne i utgangspunktet likeverdig og preget av gjensidig avhengighet. Undersøkelser viser at betjentkulturen ofte er preget av en sterk lojalitet (Crawley, 2004). Hvis vi legger dette til den tidligere påstanden om at vi er harmoniorienterte, kan vi anta at betjenter vil strekke seg langt for å unngå konflikter

innad i gruppa. Disse momentene er med på å underbygge antagelsen om at ansatte i høy grad vil ha en unnvikende stil i konfliktfylte situasjoner med kolleger.

Konflikthåndtering

Hva kan være hensiktsmessig atferd i ulike situasjoner i fengselshverdagen? Konflikter er basert på en sammensatt og komplisert prosess, og vi kan ikke gi et fasitsvar på hvordan disse skal håndteres. Det vil avhenge av en rekke forhold, blant disse relasjonen vi har med motparten, og ikke minst den relasjonen vi er forventet å ha med denne personen i framtiden. Videre vil situasjonen legge en rekke betingelser for hva som kan betraktes som hensiktsmessig konflikthåndtering. Jeg vil i dette kapittelet trekke med meg momenter fra de tidligere kapitlene som har gitt oss en forståelse for hva konflikter er og hvordan vi ser på konflikter, hva som kan være vanlige konfliktårsaker, hvordan konflikter skrider fram som en prosess, hvordan vi vanligvis oppfører oss i konfliktsituasjoner og hvordan man kan kategorisere alternative handlingsstrategier.

Vårt syn på konflikter

I kapittelet om konfliktforståelse, framkom det at vi stort sett er harmoniorienterte. Noe som medfører at vi betrakter konflikter som noe negativt og nedbrytende. Vi verdsetter enigheten høyt og forsøker å unngå, benekte eller løse konflikter (Nordhaug og Reve, 1993). En slik orientering kan føre med seg stagnasjon og mange uløste, latente konflikter som ikke kommer opp til diskusjon og dermed heller ikke blir håndtert. Det at frustrasjonen ikke blir uttalt, betyr ikke det samme som at den ikke har innvirkning på relasjoner eller effektivitet.

*I fengselshverdagen trenger vi nye tanker, flere meninger og et fokus på endringer som kan skape bedre praksis og en åpen dialog mellom de ulike partene. Med den ”milde” definisjonen av konflikt – som bruker konfliktbegrepet i situasjoner hvor minimum en av to parter føler frustrasjon som følge av den andre parten (Thomas 1976 i Einarsen og Skogstad) – ser vi at vi har mange potensielle konflikter i løpet av en arbeidsdag. Hvis vi er flinke til å fange opp andres frustrasjon, men også meddele vår egen frustrasjon på en saklig måte, kan vi få god kontroll på konflikter og forhindre at de eskaleres og skaper avstand og negative følelser. Ser vi på de ulike fasene i en konflikt som er foreslått av Ekstam (2001), bør vi bruke forstyrrelsesfasen aktivt. I denne fasen er man fortsatt fokusert på selve konfliktårsaken, noe som gir oss mulighet til å løse den primære konflikten før det oppstår en sekundær konflikt som innebærer en bevegelse inn i en vanskelighetsfase. Siden forstyrrelsesfasen ikke skaper stort ubehag for de involverte og heller ikke går ut over effektiviteten kan vi si at konflikter på dette stadiet er konstruktivt og kan sies å ligge innenfor det som Boulding (1964 i Reve og Nordhaug, 1993) har kalt *det produktive intervall*.*

Ser vi på kriminalomsorgens hovedmål skal vi i tillegg til å sørge for straffegjennomføring, ”legge forholdene til rette for at lovbryteren skal kunne gjøre en egen innsats for å endre sitt kriminelle handlingsmønster (St. meld. 27, s. 29).” Endring krever læring. Læring er en prosess som settes i gang når tillærte funksjonsvaner blir forstyrret. En rekke læringsteoretikere (Kolb, 1984; Lewin, 1958 og Dewey, 1910 i Mailick og Stumpf, 1998) har anerkjent det faktum at læring starter med en problemerkjenning. Når vi innser at våre handlingsmønstre ikke er funksjonelle vil vi være motiverte for å endre oss, og bare da. Carl Rogers (1969) legger vekt på at læring kan være smertefullt for enkeltindividet fordi det innebærer at man må gi slipp på noen væremåter og antagelser som man tidligere har satt sin lit til. Det handler om å erkjenne at man ikke er god nok og at man trenger en korrigerende. En slik problemerkjenning kan være ubehagelig, og vil med stor sannsynlighet skape motstand.

Som kontaktbetjent og støttespiller i en endringsprosess må betjenten forvente motstand og konflikter i påvirkningsarbeidet. Kanskje kan man være en viktig sparringspartner for å få den innsatte til å innse at tidligere handlingsmønstre ikke er hensiktsmessige og kan være skadelige for vedkommende selv og omgivelsene? God endringsfokusert kommunikasjon rundt disse temaene er nødt til å bringe med seg noe ubehag og konflikt. Den innsatte kan ikke forventes å umiddelbart anerkjenne det problematiske ved egen situasjon og kriminalitet, noe som krever at betjenten stiller spørsmål med fokus på konsekvenser og kanskje med disse spørsmålene bringer relasjonen over i en forstyrrelsesfase eller lenger i et konfliktforløp. Konstruktiv håndtering av slike konflikter i forstyrrelsesfasen vil avhenge av betjentens holdning til den innsatte.

Metoden endringsfokusert rådgivning kan være et nyttig virkemiddel i håndtering av konfliktfulle situasjoner knyttet til endring. Metoden gir innspill til hvordan man kan bistå klienter i å bygge motivasjon, utforske ambivalens, ta beslutninger og styrke troen på egen mestring (Barth, Børtveit og Prescott, 2001). Carl Rogers (1969) legger spesielt vekt på at man i en slik situasjon må innta rollen som en fasilitator. En fasilitator er en som tilrettelegger for at andre kan endre seg på eget initiativ heller enn å styre prosessen. Bare ved å være støttende og aksepterende vil man kunne hjelpe en innsatt videre i en endringsprosess og skape motivasjon og unngå for mye motstand. I relasjonen ansatt - ansatt blir det av betydning at man tør å si i fra dersom man opplever praksis som er i strid med Kriminalomsorgens retningslinjer eller som skaper personlig ubehag for en selv, innsatte eller andre kollegaer. Dersom ingen tør å si i fra, kan dette forringe beslutninger og skape dårlig praksis som vedvarer uten korrigerende.

Kort sagt, vi må ikke være så redd for konflikter. Konflikter kan hjelpe oss videre, rense luften og skape endring og bedre praksis. Som Hotvedt (1997, s.7-8) sier: ”...motsetning og forskjellighet kan også være en kilde til vitalisering, vekst og utvikling.....i begrepet konflikthåndtering inngår derfor hvordan man kan utnytte energien i motsetninger og konflikter til konstruktiv problemløsning.”

Åpenhet om konflikttemaer

Vi er nå inneforstått med at mennesker i konflikter kan være restriktive og lite meddelsomme fordi vi er harmoniorienterte samtidig som vi søker å nå egne mål uten å såre andres følelser (jf modell 1 Argyris og Schön, 1978 i Fisher og Sortland, 1996).

Vi har gått igjennom en rekke årsaker som kan medføre konflikter så sant det eksisterer et minimum av avhengighet mellom partene. Først og fremst vil *kunnskap om vanlige årsaker til konflikter* gjøre oss mer oppmerksomme på i hvilke situasjoner frustrasjoner og konflikter kan oppstå. I følge Ekeland (2004) må en potensiell konfliktårsak oppleves som truende for at den skal kunne utløse en konflikt mellom to parter. Da gjør en eller begge parter det han har kalt en *konfliktpersepsjon* som konkluderer med at årsaken – om det er en uenigheten om hva vedkommendes rolle som fengselsbetjent skal inneholde eller avhengighet som truer et individs selvråderett – er truende. Dersom begge parter er *åpne om egne vurderinger av konfliktårsaker* og samtidig er *villig til å lytte* til og ta til etterretning motpartens vurdering, kan uenighet, ulikhet og avhengighet virke mindre truende og skape dialog om uoverensstemmelser og legge til rette for en vinn-vinn situasjon.

Perspektivtakning og behandling av følelser

I kapittelet konflikter og kognisjon viste jeg hvordan ulike kognitive prosesser kan skape og forsterke konflikter. Et sentralt poeng i kognitiv teori er at vi i møte med andre mennesker handler ut fra vårt egne subjektive ståsted. Som nevnt er vår opplevelse av omverdenen en subjektiv fortolkning (Sande, 1996). Dette kan gi svært forskjellige innfallsvinkler og opplevelser av konfliktårsaker og selve konfliktsituasjonen. Når vi handler ut fra subjektive kriterier, kan det være lett å innta en ”jeg har rett, du har feil holdning”. I kampens hete glemmer vi det faktum at vår forståelse av en konfliktårsak er en av flere mulige tolkninger, og vi argumenterer som om vår tolkning av virkeligheten er den eneste og den rette. Dette skaper en låst situasjon i konflikter. Man sitter på hver sin tue, og evner ikke å komme til en felles forståelse av situasjonen.

For å komme videre er vi nødt til å forsøke å *ta den andre partens perspektiv*. Med dette mener jeg at man bør stille seg spørsmålet ”hva hadde jeg gjort dersom jeg var i hans/hennes situasjon?” Det å ta den andre partens perspektiv betyr ikke at man skal omvendes og gå bort i fra egen tolkning og forståelse. Men det betyr at den andre partens syn eller mening skal vurderes på lik linje med ens eget syn og egen mening. Kanskje bringer dette synet med seg noe nytt og viktig som kan skape en mer balansert og reflektert forståelse.

Kunnskap om vanlige attribusjonsfeil og skjevheter i persepsjon vil være til hjelp i en konfliktsituasjon. Den fundamentale attribusjonsfeil viser at man kan tillegge personen for stor vekt i forhold til situasjonen. Bevissthet om at årsakskjeder er komplekse, at det er flere årsaker til handlinger enn personlige egenskaper, kan være til hjelp i håndtering

av konflikter. En god grunnregel når vi skal forklare andres atferd kan være *å se på situasjonen i tillegg til personen når vi skal forklare hvorfor han/hun gjorde som han/hun gjorde.*

Videre har vi sett at vi bruker situasjonen mer aktivt i forklaring av egen atferd enn i forklaring av andres atferd (aktør – observatør feilen). Mye av denne feilen kan rettes opp med det å ta den andre partens perspektiv. Forsøker man å tenke oss inn i den andres situasjon, vil man lettere kunne se de ulike årsakene som kan ligge til grunn for en handling. *Så vær rettferdig, tenk gjennom den andre partens beveggrunner like grundig som du tenker igjennom dine egne.*

Selvtjenende attribusjon handler om å ta æren for positive utfall og fraskrive seg ansvaret for negative utfall. Vi har alle behov for et positivt selvbilde, noe som gjør at slike attribusjonsfeil er vanlige, samtidig som de i høy grad bygger på ubevisste prosesser. Ubevisst eller ikke – i konfliktsituasjoner blir det fryktelig irriterende og kan skape stor avstand mellom to parter. Så her er det viktig å være etterrettelig. Viktigst i en konfliktsituasjon er at *man ikke konsekvent bortforklarer egen rolle i forhold til negative utfall, men er villig til å ta på seg noe ansvar i forhold til hendelsesforløpet.*

Sist, men ikke minst, kan selektiv persepsjon føre til at vi ”ser det vi vil se” i en konfliktsituasjon. Har vi først gjort oss opp en mening, er det vanskelig å ta inn informasjon som er i motstrid med denne meningen. Her blir det av betydning at vi på et hvilket som helst tidspunkt i en konfliktprosess er åpen for ny informasjon og andre tolkninger. *Blir vi presentert for gode argumenter, bør disse bli tatt til etterretning til tross for at konklusjonen blir litt annerledes enn vi først hadde tenkt oss.*

Når vi opplever en konfliktårsak som truende vil dette aktivere følelsene våre. Følelser som blir aktivert vil være ulike former for frykt eller angst (Ekeland, 2004). Dette igjen skaper forsvarsatferd, mistenksomhet og personfokusering. Nå er det ikke slik at det er et klart skille mellom følelser og fornuft. Jeg viste tidligere til en nær sammenheng mellom følelser og kognisjon. Ekstam (2001) har tatt for seg forholdet mellom *følelser og fornuft* og forteller at disse er motsatte poler. Det er ikke mulig å være veldig fornuftig og svært følelsesstyrt på samme tid. Uansett er det sjelden at personer alene lar seg styre av bare fornuft eller bare følelser. Det vanlige er en kombinasjon av følelser og fornuft med et litt ulikt blandingsforhold avhengig av person og situasjon.

I en innledende konflikt kan vi forvente mer fornuft enn følelser, men når konflikten eskalerer vil følelsene bli stadig mer dominerende. Ekstam (2001) anbefaler at man forsøker å skape en balanse mellom følelser og fornuft. Til tross for at motparten lar seg rive med av følelser, er det viktig at man forsøker å beholde fornuften i situasjonen. Selvsagt må man anerkjenne egne og andres følelser. Konflikter er ubehagelige og vi kan føle oss truet. Kanskje er saken som blir diskutert svært viktig for oss eller den andre parten, noe som kan gi sterke følelsesmessige reaksjoner. *Huskeregelen er at man bør holde fokus på å diskutere årsakene til konflikt på en balansert og fornuftig måte,*

samtidig som man anerkjenner egne og andres følelsesmessige reaksjoner. Det er ingenting å vinne på å forsøke å fornekte følelser siden de vil kunne spille en stor rolle for konfliktens utfall.

En veksling mellom ulike stiler

Fra gjennomgangen av konfliktatferd ser vi at det er *mye å vinne på en samarbeidende stil*. Denne stilen skaper en vinn – vinn situasjon, og konflikten blir løst til det beste for begge parter. Man får en integrert løsning som er basert på flere perspektiv. Ved hjelp av samarbeid kan vi forvente gode løsninger og en reell avslutning på konflikten. Ved andre løsningsmetoder vil vi kunne oppleve at konflikten oppstår på nytt, siden minst en av partene har gått inn i en tapssituasjon og vil forsøke å gjenopprette balansen ved en senere anledning.

Uansett er det slik at både situasjonsmessige og personlige forutsetninger kan sette begrensninger for muligheten til å gjennomføre en slik stil. I avsnittet om konfliktatferd brukte jeg Ekstam (2001) for å vise at ulike situasjoner krever ulik konfliktatferd. Som regel er det slik at vi best kan bekjenne oss til en av de fem stilene som ble nevnt. Gjennom bevissthet rundt ulike alternativer kan vi utvikle et sett av handlingsalternativer som vi kan tilpasse til ulike situasjoner. Med andre ord mener jeg *man vil være best tjent med en veksling mellom ulike stiler basert på en vurdering av situasjonen*.

En ting å tenke på helt til slutt: Det er svært sjelden at en seier på bekostning av den andre parten er verdt det relasjonsmessige tapet som kan følge i etterkant.

Litteratur

- Argyris, C. Og Schön, D.A. (1978). *Organizational Learning*. Massachusetts: Addison- Wesley.
- Barth, T., Børtveit, T. Og Prescott, P. (2003). *Endringsfokusert rådgivning*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Crawly, E.(2004). *Doing prison work: the public and private lives of prison officers*. Cullompton: Willan Publishers
- De Dreu, K.K.W. (1997). Productive conflict: The Importance of Conflict Management and Conflict Issues. I De Dreu, C.K.W og Van de Vliert, E. *Using Conflict In Organizations*. London: SAGE Publications
- Einarsen, S. og Sortland, N. (2000). Mellommenneskelige konflikter: årsaker og kommunikasjonsmønstre. Kapittel i: *Det gode arbeidsmiljø*. Bergen: Fagbokforlaget
- Ekeland, T.J. (2004). *Konflikt og konfliktforståelse for helse- og sosialarbeidere*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

- Ekstam, K. (2001). *Håndbok i konflikthåndtering*. Tangen: nks FORLAGET.
- Ekvall, G. (1990). *Ideer, organisasjonsklimat och ledningsfilosofi*. Stockholm: Norstedt Forlag.
- Fisher G. og Sortland, N. (1996). *Innføring i sosialpsykologi*. Oslo: TANO.
- Fiske, S.T. og Taylor, S.E. (2001). *Social Cognition. 2.ed.* Singapore: McGraw-Hill Book Co.
- Goffman, I. (1993). *Anstalt og menneske*. Vibourg: Pauladans fiol-bibliotek.
- Hotvedt, T. (1997). *Konflikt og konflikthåndtering i arbeidslivet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal AS.
- Håkonsen, K.M. (2003). *Innføring i psykologi*. Skien: Gyldendal Akademisk.
- Jacobsen, D.I. og Thorvik, J. (2002). *Hvordan organisasjoner fungerer*. Bergen: Fagbokforlaget
- Kolb, D. (1984). *Experiential Learning: experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Kristoffersen, R. (1986). *Bagatellenes tyranni – samhandlingsstrukturen i et norsk fengsel*. Oslo: Hovedoppgave ved institutt for sosialantropologi. Universitetet i Oslo
- Larsen, R.P. (1999). *Konflikter og uenighet på arbeidsplassen*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Lundh, L.G., Montgomery, H. og Waern, Y. (1996). *Kognitiv psykologi. Fra Oppmerksomhet til tenkning*. Oslo: Ad Notam Gyldendal AS.
- Lystad, A. (1995). *Håndbok i konflikthåndtering. Med eksempler fra helsevesenet*. Larvik: Forlaget SYKEPLEIEN.
- Mailick, S. og Stumpf, S.A. (1998). *Learning Theory and practice of Management Development. Evolution and Applications*. Westport, Conn.: Quorum Books.
- Meek Hansen, W. (2001). *Fengselsbetjent. Kompetanse- kontakt – framtid*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Ohnstad, A. (1998). *Den gode samtalen*. Gjøvik: Samlaget.
- Repstad, P. (2004). *Sosiologiske perspektiver for helse- og sosialarbeidere*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Reve, T. Og Nordhaug, O. (1993). Konflikt, organisasjon og personalledelse. Kapittel i Nordhaug, O. m.fl. *Strategisk personalledelse*. Oslo: Tano.
- Rogers, C. (1969). *Freedom to Learn: A view of what education might become*. Columbus Ohio: Charles E. Merrill Publishing Company.
- Sande, Ø. (1996). *Den menneskeskapte virkelighet. Innføring i sosialpsykologi og persepsjon*. Volda: Arbeidsrapport nr. 27. Høgskolen i Volda og Møreforskning Volda.
- Thomas, K.W. og Ruble, T.L. (1976). Support for a two-dimensional model of conflict behavior. I *Organizational behavior and human performance. Vol. 16, heftenr. 1, s. 143-155*. New York: Academic Press.
- Weber, M. (1995). *Makt og byråkrati. Sentrale verker av "byråkratiteoriens far" og den betydeligste samfunnsforsker i nyere tid*. Finland: Gyldendal.

Restorative Justice – konfliktmegling i fengsel

Egil Larsen, KRUS

Konflikter og megling

I Norge har det vært konfliktråd i mange kommuner i flere år. Tradisjonelt er det en straffesak som er overført til megling i konfliktråd av påtalemyndigheten. Loven setter ingen klare grenser for hvilke saker som kan overføres til et konfliktråd, men saken må egne seg for en slik behandling. Det innebærer for eksempel at det må finnes en skadelidt.

I konfliktrådet møtes skadelidte/fornærmede og lovbrøtteren og får hjelp av en megler til å løse konflikten som er oppstått. Begge parter må ha samtykket i at konflikten skal løses ved hjelp av megling.

Erfaringsmessig løses de fleste av konfliktene ved hjelp av megling når de er kommet til konfliktrådet.

En slik megling kan ha ulike gjennomføringsmåter. Den kan både inneholde individuelle forsamtaler med megler og samtalemøter/meglingsmøter mellom partene med megler tilstede. Megleren skal forholde seg nøytral eller upartisk i konflikten, men være en person som er med på å drive prosessen framover slik at en løsning nås. Det innebærer på en måte at det ikke er et mål i seg selv at noen har rett og kan pådømme den andre part noe.

Restorative Justice

Restorative Justice (RJ) har det samme idegrunnet som konfliktrådsbehandling, bl.a. ved at lovbruddet forstås som en konflikt. I det ligger det også at konflikten skal løses mellom partene, og at oppreisningen for skadelidte skal skje ved at lovbrøtteren bidrar aktivt i oppreisningen. Samtidig vektlegger man at konflikten også angår samfunnet (lokalsamfunnet). Det kan innebære at også representanter for nærmiljø kan være part i konflikt og konfliktløsning. I en slik prosess legges det vekt på alle parter skal gi sin tilslutning til løsningen, selv om ikke alle parter alltid er like fornøyd med resultatet. Det ideelle kan man sjelden oppnå. Det vesentlige er at resultatet av meglingen blir noe alle parter aksepterer.

Som det framgår av dette blir offeret mer tydelig i prosessen enn i en tradisjonell sak i rettspleien der samfunnet påfører gjerningsmannen straff og offeret kommer i bakgrunnen i løsningen. Offerets rolle har likevel etter hvert i enkelte europeiske land fått mer fokus, bl.a. ved erstatninger. I England er man opptatt av at offeret skal få en mer framtrædende plass i utferdigelsen av straffen. Der har friomsorgen arbeid med offer som en del av sin portefølje.

I RJ er dette fokuset lang sterkere enn man kan få til i en vanlig straffesak. Møtet mellom gjerningsmann og offer er helt avgjørende, og avtalen mellom partene om hvordan man skal gå videre er avhengig av hva offeret mener. En slik tankegang kjenner man jo igjen fra tidligere samfunn som ikke hadde en overordnet statsmakt med en straffende myndighet der straffbare/uakseptable handlinger gikk ut over individ og fellesskap, og at løsningen på konflikten måtte være en tilnærmet gjenopprettelse av status.

Denne praksisen er nå innført i en rekke land i verden og det er en verdensomspennende organisasjon som hvert år arrangerer store konferanser der erfaringene fra slikt arbeid presenteres. Det foregår også mye forskning på området.

I en vanlig straffesak straffer samfunnet gjerningsmannen for en forbrytelse, men det er ingen automatikk i at offeret føler seg tryggere eller opplever rettferdighet etter at dommen er rettskraftig. I mange sammenhenger går offeret rundt i svært lang tid og opplever utrygghet, både i forhold til andre potensielle gjerningsmenn og for en eller annen gang å måtte møte den aktuelle gjerningsmannen. Med andre ord kan derfor en ordinær straffesak føre til ytterligere eller videreføre utrygghet og aggresjon hos offeret og dets nærmeste.

Denne siden ved straffesaker fører likevel ikke til at alle straffesaker kan eller skal endres vesentlig. I mange saker ønsker ikke offeret å møte gjerningsmannen (eller omvendt), og for enkelte offer kan det også føre til for stor belastning.

RJ har i sitt utgangspunkt oppfatningen av at konflikter og uakseptable/straffbare handlinger også i vesentlig grad dreier seg om relasjoner. Det vil si at det er viktig at der det er mulig å ha fokus på det relasjonelle, bør man tilstrebe det så langt det er mulig. Der dette overses i vurderingene oppstår det lett ansvarsfraskrivelse for gjerningsmannen og ensidig anonymisering og avstandstaken fra samfunnets side. For offeret kan det bli en type flukt fra de vanskelige realitetene og en utvikling av framtidige problemer som får negative konsekvenser for livsløpet. Med andre ord blir ikke gjerningsmannen klar over uretten han har utført og opplevelsene til offeret, og offeret får ikke tilfredsstilt sine behov når det gjelder gjenopprettelse av verdighet og materielle behov.

Det ligger i sakens natur at denne formen for konfliktløsning skal ha en rehabiliterende effekt for gjerningsmannen ved at vedkommende får lære noe om andre mennesker og hva egne handlinger har å si for andres opplevelse av trygghet og selvfølelse. Med andre ord noe om hvordan de blir oppfattet som medmennesker og hvordan de kan opptre slik at de blir akseptert.

Når man vektlegger slike ideelle mål vil mange lovbrytere falle utenfor ordningen fordi de ikke ønsker å bli involvert i slike relasjonelle prosesser. Det vil kreve mye av gjerningsmannen både på det fysiske og psykiske plan, og det er konfronterende og vanskelig å måtte stå ansikt til ansikt med mennesker man har påført vesentlig skade og samtidig ta ansvaret for sine negative handlinger. I tillegg forventes det enkelte ganger at lovbyteren skal forplikte seg til å være med på å gjenopprette det tapte. Frivillighet eller egne valg er som man forstår vesentlig i slike prosesser der både offer, andre involverte som for eksempel familie eller naboer og gjerningsmann skal inn i en gjensidig forpliktende og ofte utfordrende prosess.

I dag har denne tankegangen spredt seg til mange flere områder av samfunnet enn bare straffesaker. Internasjonalt brukes metodikken både i nabolag, på kommunenivå, i skoler og lignende. I denne artikkelen skal vi holde oss til det strafferettslige og utfordringene som oppstår når man skal bruke det i fengsel.

En god del forskning på området sier at tilbakefall til kriminalitet minker betraktelig, men mesteparten av denne forskningen referer til bruk av RJ utenfor fengsel.

Hvordan kan RJ brukes i fengsel?

Det dukker med en gang opp nye spørsmål når dette spørsmålet stilles. Noen er: Skal vi begynne å fokusere mer på offeret i løpet av soningen? Skal eventuelt offer og gjerningsmann møtes i fengslet? Hvem skal ”overvåke” møtet og hva blir kontaktbetjentens rolle i dette? Er det spesialister utenfra som skal drive denne formen for virksomhet? Hva slags kompetanse trenger en betjent for å kunne drive med dette? Hva blir sammenhengen med miljøarbeidet og den generelle rehabiliteringen? Hvordan skal man informere om og organisere slike møter? Mange flere spørsmål kan sikkert stilles. Vi skal prøve å behandle noe av problemområdet i denne artikkelen.

Man har noe erfaring fra slikt arbeid i Norge, bl.a. i Bergen fengsel og Arendal fengsel. Noen innsatte har jo også litt erfaring ved at de som yngre har vært i konfliktrådet. I fengselssammenheng har man hatt flere typer av konfliktløsning der denne metodikken har vært brukt. Det har dreid seg om megling og konfliktløsning, eller bare forsamtaler mellom innsatte og familiemedlemmer, innsatte og venner, innsatte imellom og innsatte og offer.

Et av de landene der RJ-tankegang og konfliktløsning i fengsel er lovfestet og omfattende, er Belgia. I løpet av seks år har fire hundre innsatte bedt om megling. Der sier loven at det skal gis tilbud om megling både før og etter dom. De fleste av meglingene skjer inne i fengsel, bare unntaksvis skjer det andre steder.

Vi vil kort presentere belgisk praksis og noen av deres erfaringer (Kristel Buntinx, Konfliktløsning i fengsel, konferanse i Kristiansand 1.11.06). Mange av de samme erfaringene er gjort i andre land, bl.a. i Norge.

Fra 2000 foregår det megling i nesten alle belgiske fengsel. Det gjelder også i forhold til svært alvorlige forbrytelser, men da først etter dom. I mindre alvorlige saker foregår det også megling/samtaler i varetektstiden, selv om saken seinere skal opp i retten. Både offer og gjerningsmann kan be om megling eller samtale. Dersom en av partene ikke ønsker det blir det heller ingen samtale fordi det hele bygger på frivillighet. Erfaringene fra Belgia tilsier at den parten som ikke ønsker samtale blir respektert av motparten. De har erfaring for at det er uhyre viktig at slike prosesser starter forsiktig, og at respekt og lytting er avgjørende elementer i prosessen. En slags etisk nøytralitet i forsamtalene er nødvendig som grunnlag for å etablere møter. Noen ganger tar en av partene selv kontakt med meglere, andre ganger presenterer meglere muligheten for partene. Som oftest er dette vanskeligst med offer i alvorlige straffesaker. Den samme erfaringen har man i Norge. I Belgia har man erfart at i nesten alle saker der offeret ønsker en megling, stiller gjerningsmannen opp. Det er imidlertid ikke alltid at alle meglinger slutføres. En slik megling eller samtale kan avbrytes når som helst dersom det blir for ubehagelig for en av partene.

I Belgia prøver man megling i alle typer av saker, også i alvorlige voldssaker. Men deres erfaring er at offeret ikke ønsker megling før rettesaken er ferdig og dom avsagt. En av grunnene til dette er frykten for at meglingen skal brukes av innsatte og deres forsvarere til å få redusert dommen eller på annen måte brukes under rettssaken. K. Buntinx sa at det nesten ikke finnes grenser for forbrytelser når man kan bruke megling, men at det ofte er svært vanskelig med overgrepssaker og saker der innsatte er psykisk ustabile. Likevel sa hun at det er svært sjelden at de har opplevd at en av partene i en megling har fått det verre etterpå. De vektla arbeidet før megling/samtale med de involverte. Spesielt må offeret orienteres godt om hva som kan oppstå av følelser i en direkte samtale med noen som har påført en mye vondt. Det er jo slett ikke sikkert at man møter noen angrende synder eller en person som uttrykker følelser selv om gjerningsmannen har sagt seg villig til å møte til megling.

Erfaringene deres tilsier at ofrene i voldsaker er opptatt av detaljer rundt forbrytelsen, spesielt gjelder dette etterlatte i volds- og drapssaker. I slike saker ønsker ofrene for eksempel å få vite stedet for forbrytelsen. I tillegg er offeret ofte opptatt av om innsatte har forandret seg etter dommen og de ønsker også å få vite noe om innsattes tanker for framtida, hvor han skal bo og lignende. Innsatte i slike saker har et behov for å forklare seg om forbrytelsen og framstille seg i et noe bedre lys.

90 % av alle ønskene om megling kommer fra innsatte. Dette skyldes som oftest at tilbudet om megling skjer automatisk i fengselet, mens man mange ganger må søke etter offeret og bruke mye tid i forarbeidet før de bestemmer seg.

Det meglere kan oppleve som en utfordring er innsattes motiv for å ønske megling. Som regel dreier det seg om et behov for å få forklart seg, men noen ganger kan de få en opplevelse at det er et skjult ønske om å oppnå noen fordeler, f.eks. lettere soning,

dersom de går inn i en megling. Dersom det er tilfelle mener meglerne at det er uheldig for prosessen.

Direkte eller indirekte megling

Både direkte, face-to-face, og indirekte megling praktiseres. Begge måtene brukes i flere land, bl.a. i Norge. I Belgia ønsker man å få til direkte møter mellom gjerningsmann og offer. De er viktige fordi partene får se og føle på hvem den andre er, hva som har skjedd og ikke minst hva gjerningsmann har gjort med ofrene.

Om et møte eller en megling blir direkte eller indirekte avhenger av hva partene ønsker eller orker. Direkte møter kan være svært belastende, spesielt for offer, mens man derimot lettere kan ha indirekte møter enten via mellommann eller via telefon. Direkte møter må forberedes nøye. Noen ganger kan det være en lang prosess, det kan ta måneder. Det kreves lang tid før et offer ”orke å treffe” gjerningsmannen etter forbrytelsen. Dette avhenger også av forbrytelsens alvorlighetsgrad.

I Belgia har de erfaring for at det er partene selv som er best skikket til å avgjøre om en megling er nødvendig eller ikke. Buntinx påpekte at ofrene ofte er gode til å vurdere om en megling er noe for dem, men det er nødvendig at det har foregått noen samtaler i forkant før man bestemmer seg. Hun sa at det var mer smerte enn sinne i slike møter, og at det ofte var nødvendig å ha samtaler med partene separat etter slike møter fordi det hadde framkalt mye følelser.

I slike samtaler, uansett om de er direkte eller indirekte, er det vanlig at man ikke oppnår enighet om alle sider ved saken. Som regel er det informasjonen, og at partene respekter forskjelligheten som blir viktigst.

Ved vanskelige saker, som alvorlige voldsaker eller der innsatte er psykisk ustabil eller ”psykopat” har de erfaring for at møtet ikke fører til noe av det beskrevne, men at offer likevel kan oppleve møtet som nyttig. Dersom den innsatte over hodet ikke er imøtekommende eller kan forklare forbrytelsen uten bare å se den fra sin side, er det også avklarende for offeret å se eller høre gjerningsmannens forståelse som en bekreftelse på det ”uvelige” eller uforståelige ved forbrytelsen.

Hvem skal/kan være meglere?

I utgangspunktet er oppfatningen at alle kan bli meglere. Det kreves treing og opplæring, men det er ikke knyttet til omfattende studier. Man må være en person som kan lytte og som har en viss livserfaring slik at man på en nøytral måte kan sette seg inn i andres ståsted/rolle. Erfarne meglere er fullt klar over at alle lar seg påvirke av forbrytelsens art og menneskers væremåte, men man må være i stand til å lytte uten å korrigere de(n) andre.

Dette betyr at fengselsbetjenter godt kan være meglere, men kan de være det i et fengsel, altså på jobb?

Erfaringen fra Belgia tilsier at det vanskelig og kanskje ikke ønskelig. Den viktigste grunnen er nøytraliteten. Mange vil sikkert hevde at en betjent på lik linje med andre kan opptre nøytralt. Det stemmer sikkert også, men problemet er at offeret kan komme til å oppfatte betjenten som part i saken, spesielt når meklingen skal foregå i fengsel og betjenten går i uniform. Andre vil hevde at det kanskje er en trygghet å ha en betjent som megler fordi han/hun kjenner den innsatte godt. Men de som hevder dette, kjenner kanskje fengsel og systemet, mens andre som ikke har denne kunnskapen kan oppleve fengsel og uniformer som skremmende. Til og med meglere som kommer fra konfliktråd uttrykker engstelse for å gå inn i fengsel og møte innsatte dersom de ikke har vært i fengsel før (Konfliktløsning i fengsel, konferanse i Kristiansand 1.11.06). Da er det nærliggende å tro at også offer vil ha samme engstelse. Det var erfaringene fra Belgia.

Dersom betjenter får en annen rolle enn avdelingsbetjent er det selvsagt mulig å benytte fengselsansatte som meglere. Men da må de ha en rolle som gjør at de ikke jobber i avdeling med den innsatte det gjelder. Da vil de kunne oppnå nødvendig upartiskhet, og samtidig kjenne innsatte og fengsel på en slik måte at trygghet og opplevd nøytralitet er tilfredsstillende for begge parter. Det vil gjelde både i direkte og indirekte megling. En slik tilsvarende praksis gjelder jo for fengselsbetjenter som er programinstruktører. Også i den sammenheng var det skepsis til om betjenter kunne ha en slik nøytral fagrolle. Ved innføring av programmer ble det hevdet at det var nødvendig å bruke utenforstående fagpersoner. Betjenten har i hvert fall nok kompetanse til å gå inn i en opplæring som megler. Kanskje kunne det bli en oppgave for betjenter som ansettes i regionen og som kan utøve meglerpraksis for hele regionen?

En annen side ved denne problematikken er hvilken rolle betjenten/kontaktbetjenten skal spille i en slik prosess når han/hun ikke skal være direkte involvert som meglere. For kontaktbetjenten kan det være en ny mulighet eller innfallsvinkel til å snakke med den innsatte om kriminaliteten han sitter for og hva slags betydning den har for livet framover. Likeledes vil ofte innsatte ha behov for oppfølging av samtalen mellom offer og gjerningsmann. Her kan kontaktbetjenten absolutt ha en viktig rolle. En megling kan utløse nye tanker og følelser hos innsatte som kan gi nye åpninger til endringsprosesser. Innsatte uttrykker ofte etter slike møter at de ikke var klar over andres reaksjoner på deres kriminelle atferd, og at de egentlig ikke ønsker å bli betraktet eller opplevd sånn av andre.

Det er viktig at de sekundære gevinstene som megling kan gi, blir utnyttet i avdelingen. Dersom man får innsatte som etter megling begynner å bli mer oppmerksomme på egne handlinger og konsekvensene for andre, kan dette utnyttes i miljøarbeidet i avdelingen. Det vil igjen gi avdelingsbetjentene muligheter til å påvirke både enkeltinnsatte og hele avdelingsmiljøet.

Hvem er i fokus i RJ?

Vi har allerede argumentert for nytten av RJ, og kanskje antydnet hvem som er i fokus. I mange land har dette vokst fram innen justissektoren fordi offeret har kommet mer i sentrum. I Belgia har interesseorganisasjoner for offer presset myndighetene til å ta mer hensyn til offeret, bl.a. gjennom megling. Det samme skjer i flere land. Etter hvert har også et videre perspektiv blitt en del av dette. Man har i tillegg sett på det som en mulighet for gjerningsmann til å gjøre opp for seg, og for det omkringliggende samfunn en mulighet til å slippe uakseptable handlinger og ubehageligheter. Dermed er ikke bare fokus på en part, selv om offeret har mer fokus enn de andre partene.

I fengsel er det vanskelig for de fengselsansatte å ha hovedfokus på offeret. Deres anliggende er arbeid med straffedømte og mennesker i varetekt. Det betyr ikke at offeret ikke er viktig, men arbeidet med sikkerhet og rehabilitering er fengslenes fokus.

Konfliktrådene uttrykker i mange sammenhenger at samfunnet har gitt de innsatte for mye fokus på bekostning av ofrene. For kriminalomsorgen og spesielt fengslene er det foreløpig de innsatte som er i fokus. Det vi kan utnytte ved meglingsordningen er ringvirkningene av meglingen. Så lenge overordnede målsettinger er som Straffegjennomføringsloven og Stortingsmelding 27 Om kriminalomsorgen (1997/98) omtaler, har fengslene den innsatte i fokus. Vi skal også ha fokus på tredje part, samfunnets sikkerhet og dermed indirekte på offeret.

Mange diskusjoner vil bli ført om denne nye utfordringen, og løsningene og bruken av RJ i norske fengsler vil bli formet både av erfaringene fra Arendal og utlandet. Som metode i forhold til interne forhold og konflikter mellom innsatte er det et utmerket verktøy som burde anvendes. Likeledes har RJ mange positive elementer i saker som angår konflikter og arbeidsmiljø.

Litteratur

- Crawford, A. og Newburn, T. (2003): Youth offending and restorative justice. Uffculme. Willian.
- Fredriksen, H. (1994): Kriminalitetsbekjempelse - bare en politioppgave? Oslo. Det kriminalitetsforebyggende råd.
- Hydle, I. (2003/2004): Konfliktråd i fengsel. Rapport fra prosjekt. Høgskolen i Agder.
- Johnstone G. (2006): Restorative Justice, Ideas, Values, Debates. Uffculme. Willian.
- Kaptein, H. og Malsch, M. (2004): Crime, victims and justice. Aldershot: Ashgate.
- Løvrød, H.M. (2005): Politimegling – a new way of policing? Levanger. Prosjektoppgave Høgskolen i Nord-Trøndelag.

Betjentrollen i organisasjonen

Knut Evensen, KRUS

Innledning

Betjentrollen er kompleks. Denne påstanden er utgangspunkt for artikkelens tema, og første del vil redegjøre for hvorfor denne påstanden er fremsatt.

Vi kan forsøke å oppnå en forståelse av fengselsbetjentrollen ut fra en rekke forskjellige tilnærminger eller fagretninger. Kriminalomsorgsfaget og fengselsbetjentutdanningen kjennetegnes nettopp ved at ulike fagdisipliner kobles opp mot et særegent praksisfelt. Fengselsbetjentyrket krever en tverrfaglig teoretisk kompetanse og praktiske ferdigheter som er tilpasset menneskelige utfordringer i helt spesielle omgivelser. Betjentrollen kan derfor vanskelig begrenses til kun en teoretisk fagretning.

For å tilnærme oss en forståelse av fengselsbetjentes komplekse virke i fengselshverdagen, må vi forsøke å være systematiske. Vi må anvende et analyseverktøy. Organisasjonsteori er i denne sammenheng sentral for å kunne forstå betjentrollen i praksis.

Beskrivelsen av betjentrollen vil i det følgende derfor avgrenses ved å fokusere på hvordan fengsel kan forstås som en organisasjon, og hvor organisatoriske påvirkningsfaktorer vil fremstå som essensielle i drøftelsen. Det vil si at refleksjonen som presenteres hovedsakelig knyttes til sosiologiske begreper fra organisasjonsteorien. For å gi disse analytiske kategoriene innhold, vil de forsøksvis bli knyttet opp mot erfaringer og empiri som går på tvers av faggrenene. Fremstillingen vil hovedsaklig benytte seg av begrepene teknologi, organisasjonsstruktur og organisasjonskultur. Hvert av disse elementene utgjør i seg selv grunnlag for en omfattende drøftelse. Artikkelen tar imidlertid ikke sikte på en redegjørelse av ulike fengslers teknologi, struktur eller kultur, men snarere på hvilken måte disse perspektivene kan gi innsikt i hvordan ulike faktorer *kan* påvirke betjentrollen. Etter fremstillingen av fengselsbetjenten som en kompleks rollebærer, vil det kort redegjøres for de nevnte begreper, slik at vi senere kan belyse hvordan disse fungerer som påvirkningselementer i betjentrollen. Artikkelen tar med dette sikte på å eksemplifisere og vise enkle sammenhenger mellom ulike perspektiver fra organisasjonsteorien.

Fremstillingen vil fokusere på de metoder og verktøy betjenten anvender for å oppnå kriminalomsorgens målsetting, og vil bli illustrert gjennom sikkerhetsarbeid og kontaktbetjentordningen. Disse delvis motsetningsfylte arbeidsmetodene vil presenteres

som en sentral del av fengselsbetjentes tilhørende teknologi. Nettopp hvordan betjenten tar ulik teknologi i bruk i det praktiske arbeidet er sentralt for å forstå betjentrollen. Med utgangspunkt i at fengselsbetjenten på mange måter jobber i en særegen organisasjon, vil de ulike organisatoriske elementene kunne påvirke hvordan han/hun utfører både rutinemessige og mer kompliserte arbeidsoppgaver. For å forstå betjentrollen må derfor fengselsorganisasjonens vesen og virkelighet være med i beskrivelsen.

I møtet med både dagligdagse og mer prekære situasjoner, vil løsningen ofte ligge i kombinasjoner av metodiske verktøy og egenskaper som ofte strekker seg ut over den enkeltes betjents rene faktakunnskaper. I tillegg til nødvendig profesjonell og personlig kompetanse i møte med disse utfordringene, kan det være viktig med et refleksjonsgrunnlag rundt hvilke momenter i organisasjonen som kan påvirke utøvelsen av betjentrollen – både med hensyn til den enkelte betjent og samarbeid betjenter i mellom, og med andre instanser i fengselet.

Hvordan forstå fengselsbetjenten som en kompleks rollebærer?

Forsøk på å beskrive eller danne seg en forståelse av *betjentrollen*, enten som begrep eller som en yrkesbetegnelse, kan vanskelig begrenses til en spesifikk fagretning alene. Ikke bare favner forestillingen om betjentrollen samtlige undervisningsbidrag fra de ulike fagretningene som utgjør fengselsbetjentutdanningen på KRUS. Begrepet er dynamisk³⁶, hvor forståelsen utvikles på tvers av forskjellige fagdisipliner i samspill med praktisk (empirisk³⁷) forståelse. Praktisk forståelse oppfattes gjerne som noe konkret og enkelt å forholde seg til. Men paradoksalt kompliserer praktiske erfaringer oppfatningen av betjentrollen ytterligere. Dette kan kanskje oppfattes som et merkelig utsagn, eller som en selvmotsigelse. Påstanden er fremsatt fordi erfaringene praksisaspiranter får med seg fra ulike fengsler kan være meget forskjellige. Ikke bare oppleves fengslene som ulikt fungerende organisasjoner, men også innad i samme fengsel er erfaringene noen ganger vidt forskjellige. Dette kan ha en naturlig sammenheng med at også forståelsen av egen rolle kan variere, men kan nok ikke skyldes dette alene (Dessuten kan man spørre om hvorfor oppfatningene og erfaringene er så forskjellige). Ut fra dette kan vi konkludere allerede innledningsvis:

Å opparbeide seg en forståelse av betjentrollen er komplisert.

I tillegg fremsettes påstanden på bakgrunn av egne erfaringer fra ulike fengsler. Ute i fengslene har jeg naturlig nok møtt mange betjenter som hadde sine egne meninger og

³⁶ Med dynamisk menes at rollen må oppfattes som et samspill av krefter, hvor forståelsen er kontekstavhengig og i stadig ”bevegelse”. Også at oppfatningen av rollen beveger seg fra situasjon til situasjon og utfylles av ulike fagretninger.

³⁷ Empiri: Kunnskap som er bygd på erfaring eller innsamlet forskningsdata.

oppfatninger, og sin personlige måte å utøve rollen på. Betjenter jobbet forskjellig fra fengsel til fengsel, avdeling til avdeling og ofte innad i samme avdeling. Utgangspunktet om at en empirisk forståelse av betjentrollen er komplisert, baseres også på erfaringer jeg gjorde i arbeidet med mastergradsstudier. I masteroppgaven hvor varetektsproblematikk var tema, argumenterte jeg for betydningen av å forstå ”fengselsvirksomhet” som et gjensidig samspill av mange relevante faktorer. Samtidig som praktisk erfaring eller en empirisk tilnærming er nødvendig for å kunne beskrive disse. Det vil bli brukt noen eksempler fra masteroppgaven der dette har overføringsverdi til betjentrollen. Først en kort illustrasjon på hva som menes med at betjentrollen ikke kan forstås i en fastlåst kategori: Vi kan enes om at fengselsbetjentutdanningen er essensiell, men vi kan ikke forstå rolleutøvelsen i fengsel på bakgrunn av denne alene. Personlige egenskaper står selvfølgelig sentralt, men personer lar seg også påvirke av kultur. Kultur er likevel ikke en ensidig årsaksforklarende faktor, da kulturen, som i seg selv er kompleks, vil være avhengig av hva slags organisasjon den utspiller seg i. Organisasjonsforståelsen innebærer også organisasjonsstrukturen. Organisasjonsstrukturen vil påvirke kulturen og samtidig sette rammer for muligheter og begrensninger i betjentarbeidet. Lover, instruksjoner og reglement er selvfølgelig også en del av rammeverket. Vi må heller ikke glemme de særegne arkitektoniske forholdene, og ikke minst klientgruppen – de innsatte.

Flere betjenter jeg har snakket med, både som betjent selv og som lærer ved KRUS, beskriver betjentrollen som innfløkt og komplisert. Noen finner det også vanskelig å gi en fullgod beskrivelse. Kanskje fordi mye av arbeidet vi gjør er lite håndgripelig og har en lav synlighetsgrad. Fengselsbetjenters ”tause kunnskap” kan for mange være vanskelig å artikulere. En del sosiale egenskaper blir tatt for gitt og er vanskelig å begrepsfeste. Samtidig innebærer arbeidet som fengselsbetjent en rekke standardiserte og rutinepregete oppgaver. Likevel utføres de rutinepregete oppgavene og sikkerhetsrutinene overfor mennesker som ofte kan være svært utfordrende å forholde seg til. I kombinasjon med påvirkningsarbeid og andre mellommenneskelige utfordringer som konstant befinner seg i et spenningsfelt mellom faste rammer (rigiditet), fleksibilitet og uforutsigbarhet, gir dette utspring til en rekke løsningsvalg innen betjentarbeidet. I dette ligger også riktig forvaltning av *makt*. Variasjonene springer fra betjent til betjent, mellom ulike fengsler og innad i samme fengsel. Tilnærmingmåten vi velger i forhold til en oppgave påvirkes også av den innsatte og de utfordringene hans/hennes situasjon representerer. I alle fall for den taktfulle og smidige betjenten som evner å sette seg inn i den aktuelle konteksten (såfremt det er rom for fleksible løsninger).

Påstanden om at en beskrivelse av betjentrollen er en kompleks affære, finner vi ikke uventet igjen i internasjonal forskningslitteratur. Det er for øvrig gjort lite forskning på selve rollen som fengselsbetjent og relasjonen mellom betjent – innsatt. Likevel finner vi noen interessante undersøkelser fra nyere tid. På bakgrunn av et større forskningsprosjekt ved Cambridge Institute og Criminology konkluderer Liebling, Price

og Elliott med at relasjonen betjent-innsatt er meget kompleks på et empirisk plan (Liebling et al, 1999 s. 90). I et annet spennende studie behandler Crawley (2004) kompleksiteten i hvordan engelske betjenter presenterer og håndterer følelser i forhold til yrkesutøvelsen. Hun viser at det er variasjoner i hvilke følelser det å arbeide i fengsel skaper, og hvordan disse blir presentert og benyttet. I artikkelen knytter hun dette til hvordan normer til yrkesrollen kan utøve psykologisk og emosjonelt press (Crawley 2004). Hennes beskrivelser av verdier og normer i forhold til hvordan britiske betjenter presenterer følelser, kan dessuten være et viktig bidrag til å forstå ulike former for organisasjonskultur hos betjenter generelt (Jf. Bangs kulturanalyse, Bang 1995). Når Boyd og Grant diskuterer kjønn som en faktor i forhold til betjentes kompetanse, viser de også til at "the socio-dynamics of every prison may differ" (Boyd og Grant, 2005 s. 73). Altså at det kan være forskjeller i sosiale samhandlingsmønstre fra fengsel til fengsel. Under drøftingen av teknologi i betjentrollen vil det kort refereres til momenter fra disse rapportene.

Nå kan vi ikke neglisjere de betjentene som har en mer ukomplisert oppfatning av betjentrollen. Det er en del betjenter som i liten grad problematiserer rollen som fengselsbetjent. Det vil være feil å kaste noen tendensiøse egenskapsforklaringer over denne gruppen ved å påstå at de nødvendigvis er mindre reflekterte enn andre. Det kan være ulike årsaker til denne oppfatningen. Kanskje de for eksempel kombinerer kontroll- og hjelperrollen meget balansert, og føler seg såpass trygge i betjentrollen at de finner den ukomplisert? Eller kanskje de ikke forsøker å problematisere den utfordringen det er å forvalte makt overfor en gruppe mennesker som ofte sliter med en opphopning av levekårskomponenter?³⁸ Uansett, betjenter ser ut til å ha meget forskjellige oppfatninger av betjentrollen. Det at noen mener rollen er komplisert mens andre mener den er helt grei og uproblematisk, kan jo nettopp tyde på at det komplekse i å tilnærme seg en enhetlig empirisk forståelse av betjentrollen.

Hvordan kan man beskrive denne kompleksiteten?

Etter å ha argumentert for hvor vanskelig dette er, er det umulig å favne alle nyanser i hvordan man kan danne seg en forståelse av betjentrollen. Siden leseren mest sannsynlig har erfaringer fra praksisfeltet og i tillegg har opparbeidet seg en god teoretisk innsikt, vil forhåpentligvis enkelte av forsøkene på beskrivelser være gjenkjennbare selv om artikkelen ikke kan fange alle komponentene som utgjør betjentrollen.

³⁸ Se Friestad, C og Hansen, I. L. S. (2004). *Levekår blant innsatte*. FAFO-rapport 429.

Oslo: FAFO. Lokalisert på Verdensveven: 25. mai 2005

Betjentrollen vil bli forsøkt beskrevet ved hjelp av retrospektiv refleksjon over egen praksis ved tre fengsler med høyt sikkerhetsnivå og hva man kan kalle ”deltagende refleksjon” med aspiranter og kollegaer ved KRUS. Disse tankene vil bli forsøkt koblet opp mot basisteori på organisasjonskultur, struktur og organisasjonsvariabler, og det vil trekkes enkelte linjer til internasjonal forskning på området (Crawley, 2004 og Liebling et al, 1999). Der det er overføringsverdi blir også momenter fra egen empiri på bakgrunn av tidligere masteroppgave om norsk varetektsproblematikk tatt med mot slutten av artikkelen (Evensen 2003).

I det følgende vil det bli argumentert for at en rekke faktorer i fengsel som organisasjon, kan påvirke hvordan betjentrollen utøves. Disse faktorene bidrar til å gjøre betjentrollen mer kompleks både fordi de påvirker den praktiske yrkesutøvelsen direkte og fordi de påvirker hverandre gjensidig. Det vil si at vi for eksempel ikke kan forstå organisasjonskulturen uten å tenke på hvordan den påvirkes av fengselets struktur, og at forskjellige organisasjonsvariabler ikke kan forstås helt uavhengig av hverandre. Fordi målsettingen til Kriminalomsorgen kan sies å være motsetningsfylt, ulike arbeidsmetoder noen ganger drar i forskjellige retninger, og at fengselsstrukturen på noen områder drar i samme retning som betjentene mens strukturen andre ganger kan stå i veien for påvirkningsarbeid, kan de ulike bestanddelene i organisasjonen sies å stå i et slags spenningsforhold til hverandre. Der kultur, struktur og arbeidsmetoder (teknologi) forstås i et gjensidig vekselvirke. For å prøve å beskrive kompleksiteten i rollen kan man ikke bare se på hva det å være betjent innebærer i forhold til ulike arbeidsoppgaver, men vi må også forsøke å favne hvilke faktorer som på ulikt vis påvirker betjentrollen i utøvelsen av disse.

Før videre drøfting om hvordan disse bestanddelene i organisasjonen påvirker betjentrollen, er det nødvendig med en enkel avklaring av begrepene organisasjonsstruktur og organisasjonskultur.

Definisjoner/teorigrunnlag

Definisjon av organisasjonsbegrepet:

Organisasjonsteorien som ligger til grunn for å kunne definere en organisasjon innenfor samfunnsvitenskapen er svært omfattende. Betegnelser som *systemteori* viser til at en organisasjonsanalyse må forstås som et system hvor flere sett av elementer står i et gjensidig påvirkningsforhold til hverandre. Som beskrevet over vil det si at det som foregår i en del av systemet, eller ved enkelte variabler, påvirker andre deler av systemet eller organisasjonen som helhet. Både i Fivelsdal og Bakka (1999) og i Repstad (2004) finner vi sentrale begreper som *situasjonsteori*, *input*, *throughput*, *output*, *mekanisk/organisk system*, *stabil*, *dynamisk* og *ulike organisasjonsformer*. Kunnskap om disse begrepene vil gi en økt bevissthet om hvilke faktorer som gjør seg gjeldende i

fengselets organisasjonsform. For eksempel kan et fengsel betegnes å ligge nærmere beskrivelsen av et mekanisk system enn av et organisk system. Det vil si at oppgavene i et fengsel kan kjennetegnes ved relativt styrt og permanent arbeidsdeling, spesifikke oppgaver, hierarkisk oppbygning, en presis definisjon av plikter, teknikker og metoder, hierarkiske kontroll, autoritets- og kommunikasjonsforhold, relevant vertikal informasjon, og at arbeidet for det meste styres gjennom instruksjoner og beslutninger fra overordnet til underordnet (Fivelsdal og Bakka 1999 s. 79). Disse beskrivelsene kan problematiseres, og det vil her være nyttig for leseren å stoppe opp for å gjennomgå i hvilken grad vi finner igjen slike kjennetegn i fengsler en har erfaringer fra.

For enkelthets skyld vil det her presenteres en mer kortfattet og oversiktlig definisjon av organisasjon som sosiologisk begrep:

”En organisasjon er bevisst opprettet og arbeider med et minimum av målrettethet, og den har et minimum av formalisering for eksempel med regler som er nedfelt skriftlig” (Repstad, 2004, s. 121).

Menneskene i organisasjonen utgjør det sosiale systemet. De samhandler avgrenset fra omgivelsene ved at de til sammen utgjør et hele som arbeider mot et felles mål. Organisasjonen er videre konstruert på den antatt beste måten for å oppnå dens målsetting. Det vil for eksempel si at fengselets strukturelle oppbygning og arbeidsmetoder er ansett som de mest formålstjenlige for å kunne oppfylle formålet med straff.

Vi kan si at fengsler har større grad av formalisering, skriftelige regler og standardiserte arbeidsoppgaver enn mange andre organisasjoner. Fengsel kan derved betegnes som en særegen organisasjon som skiller seg ut fra mange andre organisasjonsformer. Ved å se på fengselets organisasjonsstruktur kan vi få en innsikt i hva dette innebærer.

Organisasjonsstruktur

Struktureringen av samarbeidet mellom de enkelte aktørene i fengselsorganisasjonen vil påvirke hvordan sikkerhets- og påvirkningsarbeid blir drevet. Strukturbegrepet omhandler altså samhandlingsmønsteret mellom aktørene i organisasjonen, men også de fysiske og arkitektoniske forholdene. Repstad viser til følgende trekk ved strukturen: Arbeidsdelingen, makt og styringsstrukturen, kommunikasjonsstrukturen, prestisjestrukturen, belønningsstrukturen og strukturens fasthet (Repstad 2004 s. 136). Hvis vi som nevnt over tenker oss at større fengsler ligger nærmere en mekanisk organisasjonsform enn definisjonen av et organisk system (Fivelsdal, Bakka 1999), vil det gi en fasthet i strukturen som bringer med seg både fordeler og ulemper. Denne fastheten eller rigiditeten vil gi føringer for de andre trekkene i organisasjonsstrukturen. De forskjellige dimensjonene i strukturen har en gjensidig påvirkning på hverandre og det blir nærmest bare et analyseteoretisk spørsmål hva som influerer det ene eller andre. Men vi kan tenke oss at strukturen fasthet er sentralt for arbeidsdelingen og

kommunikasjonsstrukturen. For eksempel gir fengslets ”harde” struktur lite rom for improvisasjon i løsning av enkelte regelbundne arbeidsoppgaver og kommunikasjonsflyten påvirkes av organiseringen av de ulike avdelingene og den hierarkiske oppbygningen. Burns & Stalker (1966 i Fivelsdal 1999) konkluderer med at det mekaniske systemet ligger tett opp til Webers byråkratiteori. Mange forfattere bruker derfor uttrykket ”byråkratisk” istedenfor ”mekanisk” (Fivelsdal, Bakka 1999 s. 79).

Organisasjonsteorien beskriver flere organisasjonstyper. I denne sammenheng nøyer vi oss med å vise til den organisasjonsformen som vi kan si har flere likhetstrekk til større fengsler. Vi stopper dermed opp ved den mekaniske organisasjonsformen. Den mekaniske organisasjonsformen finner vi igjen i Mintzbergs fremstilling av *maskinbyråkratiet*. Denne organisasjonsformen er preget av formalisering og spesialisering og kjennetegnes ved store arbeidsenheter og velutviklede planleggingssystemer. Flesteparten av arbeidsoppgavene er standardiserte.

Hvilke fordeler og ulemper medfører denne organisasjonsformen? Bakgrunnen for en maskinbyråkratisk struktur er at organisasjonsformen er overlegen i rasjonalitet og effektivitet. Regelstyring og sterk formalisering fremmer sikkerhet og likebehandling. Formaliseringen skaper også nøyaktighet, hurtighet og entydighet. Den er lett å kontrollere.

Maskinbyråkratiske trekk bringer også med seg ulemper. At den er godt tilpasset masseproduksjon kan føre til at den menneskelige faktor oversees. Mange ledd gjør at den kan fremstå tungrodd. Lite rom for fleksibilitet og initiativ kan skape motivasjonsproblemer. Fremmedgjøring kan medføre mindre arbeidsinnsats og eventuelt dårlig håndtering av klientene (de innsatte). Det er en statisk organisasjonsform som er dårlig tilpasset endringer. Organisasjonsformen kan gi en tendens til å overvåke og overstyre fremfor å løse konflikter. Mye ressurser brukes til koordinering og overvåking (Mintzberg 1983).

Vi må huske at nevnte beskrivelser er idealtypen på et maskinbyråkrati, og at disse kjennetegnene kan være fremtredende i større eller mindre grad i et fengsel. Fengselsbetjenter møter jo en rekke utfordringer som ikke er standardiserte. Samtidig kan også rutineoppgaver noen ganger kan fremstå svært problematiske med tanke på den utfordrende klientgruppen vi arbeider med. Siden fengsler har et stort fokus på kontroll og et spesielt behov for sikkerhet, kommer vi kanskje ikke utenom at vi trenger en relativt sterk grad av fasthet i strukturen? Det gjøres mye bra arbeid både på grunn av og på tross av strukturen. I hvilken grad ulike fengslers organisasjonsform er tilpasset dobbelheten i vår måloppnåelse, og hvordan det påvirker arbeidet som fengselsbetjent vil være spennende diskusjoner i denne sammenhengen.³⁹ Organisasjonsstrukturen

³⁹ Se Per Eirik Lund 2005 for en god diskusjon av maskinbyråkratiet i fengslessammenheng.

påvirkning må i da forstås i et gjensidig vekselvirke med andre forhold i fengselsorganisasjonen.

Organisasjonsvariablers gjensidighet

De nevnte analysebegrepene vil bli koblet opp mot hva Repstad kaller organisasjonsvariabler (Repstad, 2004). Hovedfokuset vil være på variabelen teknologi, men det er viktig å ha kjennskap til hvordan øvrige organisasjonsvariabler kan påvirke hverandre. Det er også viktig å ha kunnskap om hvordan organisasjonsvariablene kan forstås i henhold til ulike perspektiv. Repstad beskriver hvordan organisasjonsvariablene leverer viktige premisser for rollene i organisasjonen hvis vi kobler disse opp mot et normperspektiv. De utgjør derimot valgbetingelser for aktørene i organisasjonen hvis vi ser det i et valgperspektiv (Repstad 2004, s. 122).⁴⁰ Variablene målsetting, ideologi (herunder kultur), struktur, ressurser, teknologi og forholdet til omgivelsene utgjør med andre ord rammebetingelsene eller forutsetningene for hvordan drive betjentarbeid i fengsel. Normperspektivet er dessuten relevant i forhold til å forstå betjentkultur ettersom normer og tilhørende positive og negative sanksjoner er et sentralt kjerneelement for hvordan organisasjonskultur kan forstås. Artikkelen vil konsentrere seg om hvordan organisasjonsvariablene i et samspill kan gi føringer for hvordan betjenten oppfatter sin rolle, og på hvilken måte trekk ved organisasjonen kan påvirke yrkesutøvelsen. Hvordan organisasjonsvariablene fungerer i et gjensidig påvirkningsforhold blir dermed viktig. Repstad beskriver på en god måte hvordan variablene i et slikt gjensidig vekselvirke kan fungere (Repstad 2004). Skal man forsøke å beskrive hvordan disse variablene påvirker og legger rammer for fengselsbetjenter, er det viktig å tenke utover at disse bare påvirker hverandre i enkle årsaksskjeder. En redegjørelse for hver enkelt organisasjonsvariabel kan leseren få kjennskap til gjennom annen litteratur.

Organisasjonskultur

Organisasjonskultur er for innfløkt til å kunne gi en rettfærdig redegjørelse av temaet i denne sammenhengen. En lettfattelig gjengivelse av sentrale begreper og organisasjonskulturens hovedfunksjoner er likevel nødvendig for å kunne argumentere for dens påvirkning på betjentrollen. En kartlegging av betjentkultur ved ulike fengsler ville eventuelt krevd en empirisk undersøkelse. Organisasjonskultur er ikke det samme som nasjonal- eller etnisk kultur. Den befinner seg på et lavere nivå – på organisasjonsnivå.

⁴⁰ Se Repstad kapittel 4 om ”hvorfør handler folk som de gjør” for en diskusjon av valg- og normperspektivet. Spesielt normperspektivet kan fungere som en fruktbar betraktningsmodell for sosiale samhandlingsmønstre i et fengsel, ettersom det ligger en rekke normer, forventninger og handlingsprogram til rollen som fengselsbetjent.

Det er ikke full enighet blant forskerne på hva som utgjør organisasjonskulturens innhold eller dens kjerneelementer. Bang redegjør for de fire mest brukte måtene å beskrive kulturens innhold på. De fire kjerneelementene er: Verdier, normer, grunnleggende antakelser og virkelighetsoppfatninger (Bang 1995 s. 47). Bang har i sin definisjon valgt å fokusere på tre av kjerneelementene fordi han mener at verdier, normer og virkelighetsoppfatninger dekker begrepet grunnleggende antakelser (Bang 1995 s.60). Da kan organisasjonskultur defineres som: ”*De sett av normer, verdier og virkelighetsoppfatninger som utvikler seg i en organisasjon når medlemmene samhandler med hverandre og omgivelsene*” (Ibid). Det kan være en spennende oppgave for leseren å lete frem eksempler på disse kjerneelementene fra fengselsvirksomheten. For eksempel hva slags oppfatning har vi av innsatte? Hva er viktigst på avdelingen? Hvilke normer og verdier råder i forhold til kollegaer og i forhold til innsatte? Hva prioriterer man og er det enighet om ulike løsningsvalg? Følgende oversikt kan gi utgangspunkt til en videre diskusjon av fengselskulturens innhold:

- **Verdi:** En bred tendens til å foretrekke visse tilstander fremfor andre.
 - Eksempel: Sikkerhet, individualisme, likebehandling, humanitet, trygghet, rettssikkerhet, lojalitet, samhold – ”Hos oss verdsetter vi...”
 - Vi kan merke oss et skille mellom ”forfektete verdier” og ”levde verdier” (bruksteorier). Det betyr at vi kan skille mellom de verdiene som er oss bevisst, som vi sier vi tror på, og de verdier som virkelig ligger bak våre handlinger og som ofte ikke er oss bevisst.
- **Normer:** Forteller oss hvordan vi skal handle.
 - Eksempel: ”Du bør gjøre ferdig praktiske oppgaver før neste vakt”, ”lov aldri noe du ikke kan holde”, du skal alltid støtte kollegaen overfor innsatte”
 - Også normer kan deles i bevisst og ubevisst. Begge deler påvirker medlemmenes atferd. Det er visse forventinger til deres rolle som fengselsbetjent - og som kan variere fra fengsel til fengsel, avdeling til avdeling. Omfatter all atferd som forventes, aksepteres eller støttes av gruppen - uttalt eller ikke. Handlingene følges opp av belønning eller sanksjoner. Normer vokser frem i betjentgruppen over tid og blir til regler for atferd.
- **Virkelighetsoppfatninger:** Oppfatninger om virkeligheten som hjelper folk å skape mening i det de erfarer.
 - ”Har de først kommet på kjøret, er det lite vi kan gjøre for å endre livet deres”
 - ”Innsatte er ute etter å manipulere de ansatte”
 - ”Fengselsbetjenter er flinke til å håndtere innsatte”
 - ”Kontaktbetjentarbeid er samtidig godt sikkerhetsarbeid”

Når man begynner å jobbe i et fengsel kan man ganske raskt merke seg ytre tegn på kulturen. Det som kalles kulturuttrykk. Men det tar lengre tid å tilegne seg meningen bak disse uttrykkene og forstå de mer dyptgående trekkene i kulturen. Først ved lengre tids opphold, helst i samhandling med organisasjonsmedlemmer, kan man forstå organisasjonskulturen og meningen bak kulturuttrykkene. Organisasjonskulturen i forskjellige fengsler er abstrakt og kommer sjeldent direkte til uttrykk. Kulturen viser seg ofte gjennom forskjellige symbolske prosesser og objekter på arbeidsplassen (Bang 1995 s. 60). Vi kan altså skille mellom kjerneelementene i kulturen og hvordan disse manifesterer seg gjennom kulturuttrykk. Kulturuttrykk deles inn i følgende underkategorier:

- **Atferdsuttrykk:** Handlinger og atferd som for eksempel plassering av foten foran døren ved låsing av celle, sittestilling og rolig behersket fremtreden.
- **Verbale uttrykk:** Historier, myter, legender, språk, sjargong, humor og uttalte normer. For eksempel vaktbokshumor: Vaktbokshumor eller svart humor kan være avlastende humoristiske variasjoner av groteske eller bisarre hendelser på samme måte som kirurger og sykepleiere bruker humor for å lette sin hverdag. ”Practical jokes” som å plassere skoleavdelingens skjellett oppdresset i frakk og annet utstyr i mørket foran døråpningen der betjenten uforvarende løper igjennom på nattevaktstrunde, er kanskje en slags kombinasjon av atferdsuttrykk som videreutvikles til verbale uttrykk. Uttalte normer kan være: ”Vi passer alltid på hverandre”
- **Materielle uttrykk:** Objekter og ting. For eksempel uniform, treningsrom, plassering av vaktrom.
- **Strukturelle uttrykk:** Ritualer, prosedyrer og seremonier, rekrutterings-, belønnings- og karrieresystemer. For eksempel hvordan skjer vaktbytte (er kaffen klar?), hvordan tilpasses prosedyrene på nattevakt og hva skal til for å bli førstebetjent?

Noen verdier er mer uttalte og kommer ofte frem gjennom kulturuttrykk, mens andre baserer seg på en slags implisitt enighet. Vi må merke oss at bare deler av kulturen er oss bevisst. Derfor er det viktig med en viss teoretisk innsikt for bedre kunne forstå hva som påvirker kulturen og dermed preger betjentrollen.

Men påvirkningen går ikke kun i en retning. Som fengselsbetjenter er vi ikke bare passive mottakere av en eksisterende kultur. Det er en naturlig sammenheng mellom kulturuttrykk og kulturinnhold. Samtidig som kulturen kommer fram gjennom kulturuttrykk, er også kulturuttrykkene med på å skape og opprettholde kulturen. Det er med andre ord en gjensidig påvirkning mellom kulturen og organisasjonsmedlemmenes atferd. Hvordan vi handler, uttrykker oss og samhandler med omgivelsene bidrar både til å opprettholde og til å forandre kulturen. Vi må også kunne se kulturen i sammenheng med de andre organisasjonstrekkene i fengslet, som for eksempel

organisasjonsmedlemmenes kompetanse (teknologi), hvilke ressurser fengslet disponerer og hvor rigid strukturen er.

Organisasjonsstruktur og organisasjonskultur er ikke nødvendigvis forskjellige egenskaper ved et fengselet, men kan sees på som ulike måter å beskrive samme virkelighet, eller som perspektiv som utfyller hverandre. Det vil si at formelle regler i organisasjonen også kan komme til uttrykk som uformelle normer i kulturen. Sammenfall mellom formelle regler og uformelle normer/verdier finner vi for eksempel i Yrkesetiske retningslinjer for kriminalomsorgen: ”*Kriminalomsorgens medarbeidere har plikt til å samarbeide, og til å støtte og hjelpe hverandre i løsningen av oppgavene*” (Larsen 2001). Ofte er dette verdier og normer som er sterkt til stede i betjentkulturen, og kan gjenspeiles i kulturuttrykk som: ”Hos oss passer vi alltid på hverandre.” ”Vi er veldig opptatt av lojalitet.” Elaine Crawley (2004) viser til noen av de samme normene i britiske fengsler:

- Du skal alltid hjelpe andre betjenter i vanskeligheter.
- Du må aldri tyste på en kollega
- Du må aldri kritisere en kollega foran en innsatt
- Du skal alltid støtte en kollega som er i krangel med en innsatt
- Du skal vise oppmerksomhet overfor kollegaer

Vi kan også komme over eksempler på uheldig betjentkultur som er i disharmoni med skrevne retningslinjer. Et eksempel på dette kan være betjenter som snakker nedsettende om andre betjenter foran innsatte, eller kritiserer kollegaer i formelle fora uten først å konferere med vedkommende. Det vil i så fall stå i motsetning til momentet i Yrkesetiske retningslinjer som sier at eventuell kritikk av kollegaer skal rettes til den det angår og at faglig uenighet skal tas opp i egnede fora (Yrkesetiske retningslinjer i Larsen 2001). Hvor grensen bør gå mellom sunn ventilering og baksnakking er likevel et vanskelig spørsmål. Formelle verdier og uformelle verdier kan altså være i uoverensstemmelse, eller de kan samsvare ved at brudd på skrevne retningslinjer også kommer i konflikt med de uformelle verdiene i fengselet.

Det er viktig å merke seg at det er en gjensidig påvirkning mellom kulturen og organisasjonsmedlemmenes atferd. Organisasjonskulturen er ikke et mystisk spøkelse som beveger seg gjennom fengselskorridorene og påvirker den enkelte betjent uten at en selv kan hjelpe for det. Den enkelte fengselsbetjent bidrar til kulturen med sin egen fremferd, verdier og kulturuttrykk.

Hva er forskjellen på uformell struktur og organisasjonskultur?

Uformell struktur og organisasjonskultur kan noen ganger være vanskelig å kategorisere, og det er ikke nødvendigvis et skille. De forskjellige dimensjonene i et fengsel kan favnes ved å gjøre et analytisk skille mellom formell og uformell struktur,

for å se om det skjuler seg en annen virkelighet bak det formelle. Slik kan man ved å skille mellom formelle og uformelle samhandlingsmønstre i organisasjonsstrukturen også favne deler av kulturen. Det er likevel nyttig med de ulike perspektivene, fordi de har begreper som utfyller hverandre og til sammen gir en mer nyansert og utfyllende forståelse av organisasjonsvirkeligheten. For eksempel kan strukturperspektivet vise hvordan fengslets oppbygning bidrar til kulturforskjeller mellom de ulike hierarkiske nivåene og mellom ulike faggrupper (ledelse, helse, skole, åpen og restriktiv avdeling). Mange vil si at betjentkulturen har et særpreg som kan kartlegges ved å se på kjerneelementene til Bang. Disse momentene ved fengselsorganisasjonen blir ikke fanget opp dersom man kun legger strukturperspektivet til grunn. Heller ikke den underliggende meningen til symbolikk, ritualer, språk, sjargong og andre kulturuttrykk. Kulturens meninger og funksjoner er viktig for å forstå en organisasjon, og kan gi en spennende innsikt i fengselsvirkeligheten. Samtidig er begge tilnærmingene viktige i den forstand at det er vanskelig å forstå organisasjonskulturen uavhengig av strukturen.

Både kulturens innvirkning og organisasjonsstrukturen rammer er av betydning for hvordan fengselsbetjenter tar i bruk sine arbeidsmetoder og verktøy. Begge perspektivene vil derfor anvendes når vi nå skal se på hva som påvirker teknologien i betjentrollen.

Teknologi i betjentrollen

Med utgangspunkt i et forsøk på å beskrive kompleksiteten i betjentrollen er det sentralt å se på hvordan dette står i forhold til teknologien i organisasjonen. Repstad definerer teknologi som *”en samlebetegnelse på alle de arbeidsmetodene og teknikkene som tas i bruk for å nå de målene organisasjonen sikter mot”* (Repstad 2004 s. 132). Eksempler på teknologi fengselsbetjenten skal beherske er: MI, kontaktbetjentordningen, fremtidsplan og arbeidsmetodene tilknyttet sikkerhet. Perrow (1965 i Repstad 2004) viser til flere krav for at man skal kunne si at det forligger en teknologi: Kunnskap om årsaksforhold, tilbakeføring av informasjon så det blir mulig å vurdere resultatene, påvisning av behandlingseffekt og mulighet til å kunne redegjøre for metodene.⁴¹ Både hvilke arbeidsmetoder vi anvender og hvordan vi opplever utøvelsen av disse er stor grad med på å definere vår rolle som fengselsbetjent. Det er sentralt å merke seg at teknologi står i forhold til de andre variablene og lar seg påvirke av disse. Kriminalomsorgens målsetting og ideologi er førende for metodene våre, men også ressurser spiller inn i forhold til i hvilken grad vi klarer å effektivt utføre disse, både med tanke på økonomiske ressurser og faglig kompetanse. Spesielt målsettingen gir føringer for hvilke metoder og teknikker vi bruker for å oppnå målene til Kriminalomsorgen. Vår

⁴¹ Hvordan forskjellige teknologier i ulike fengsler svarer til disse kravene kunne dannet grunnlag for en egen diskusjon.

to delte målsetting som forutsetter en parallellkjøring mellom miljøarbeid og sikkerhet, medfører et stort spenn i teknologien vi anvender. Mange betjenter opplever at metodene rundt sikkerhetsaspektet og for eksempel kontaktbetjentarbeid kan stå i motsetningsforhold til hverandre. Derfor vil denne delen fokusere på spenningsforholdet mellom kontaktbetjent som teknologi og den teknologien som springer ut av sikkerhetsmålsettingen. Hva disse teknologiene innebærer rent metodisk, som hva det innebærer å være kontaktbetjent og hvilke former for sikkerhet vi har, skal ikke belyses. Fokuset vil være på hva som påvirker arbeidsmetodene våre og ikke på hvordan de defineres innholdsmessig.

Litteratur fra miljøarbeid viser også til oppgavenes organisering kan påvirke vårt arbeid. For eksempel påstår Linde og Nordlund (2003) at det er essensielt at miljøarbeidere har kjennskap til de mekanismer som kan påvirke utførelsen av metodiske oppgaver. Dette gjelder både i forhold til hva som kan medføre utfordringer i kontaktbetjentarbeidet og for ivaretagelse av sikkerheten, slik at vi kan utvikle en forståelse av hvordan man kan møte disse utfordringene.

Sikkerhet som en vanskelig balansegang mellom ulike bestanddeler

Hvordan kan de ulike elementene i organisasjonen virke inn på sikkerhetsarbeidet? En måte å illustrere dette på er å forestille seg at fengselet består av forskjellige bestanddeler. Hva som her kalles bestanddeler kan sammenlignes med Repstads organisasjonsvariabler, men vi kan forsøke å tenke litt utenfor de kategoriene han opererer med. Vi kan tenke oss at de ulike bestanddelene i fengselet danner sine egne nettverk⁴² (ringvirkninger) som står i et konstant spenningsforhold til hverandre. Eksempler på slike bestanddeler eller elementer i organisasjonen kan være som vist over, kultur, struktur, kontaktbetjentordning, eller rammebetingelser som instruks og lovverk. I tillegg kan vi nevne flere elementer som favnes innenfor disse perspektivene: Som tid, avdelingsinstruks, kontakt med innsatte, kolleger, forventninger, kommunikasjon, vaktbytte, ledelse, konfliktnivå, kompetanse, trygghet, og personlige egenskaper. Graden av spenningsforholdet mellom de ulike bestanddelene kan sies å variere, avhengig av stabilitet i organisasjonen, eller av konteksten. Hvis vi tenker oss at et større fengsel har tilnærmet maskinbyråkratisk struktur, vil spenningsforholdet også kunne være mer stabilt enn ved en mer dynamisk organisasjon. Imidlertid kan en stabil

⁴² Med nettverk så menes det at hver enkelt bestanddel i organisasjonen ikke virker alene men består av omkringliggende faktorer. For eksempel består kultur av en rekke elementer som til sammen gir utspring til forskjellig organisasjonskultur (Bang, 1995). Kontaktbetjentordningen består også av flere faktorer som utgjør denne rollen: Rundskriv, lærebøker, samtaleteknikk, fremtidsplan m.m.

rigid struktur være lite tilpasset nødvendige endringer, slik at eventuell frustrasjon blant betjener kan kumulere over tid.

I det kommende vil et par eksempler fra fengselshverdagen forsøke å illustrere hvordan spenningsforhold mellom disse elementene kan påvirke sikkerhetsarbeidet. I eksemplene er koblingene mellom strukturelle faktorer og kultur nødvendigvis forenklet for å kunne skissere sammenhenger. Vi kan begynne med å illustrere forholdet mellom kultur og struktur. Formelle instruksjoner og interne retningslinjer for hvordan man skal utføre arbeidsoppgaver som følging, visitering, lufting og åpning av celledører til innsatte med ekstra sikkerhetsrestriksjoner er en del av fengselets struktur. ”Hvordan vi faktisk gjør det” betegner kulturen. Vi kan også si at kultur fyller ut noen av de hullene strukturen ikke dekker. Ofte harmoniserer kulturen på avdeling med strukturen, men den kan også stå i motsetning. Dersom strukturen åpner for stort spillerom, er det større sjanse for at kulturen kan ”vinne” over strukturen dersom det er et spenningsforhold mellom disse. For eksempel kan vi tenke oss at noen fengsler har noe løsere struktur enn andre av forskjellige grunner. Det *kan* medføre at det er større sjanse for at det dannes en kultur for at noen unntakskvis bryter interne retningslinjer. Eksempler på dette kan være at man bare er to personer til å åpne en celledør til en utagerende innsatt, hvor avdelingsleder har bestemt at det egentlig skal være tre. At man på nattevakt låser ut flere enn reglementet tilsier for å spare tid. Eller at man slurver med nattevaktsrunder, sover på våkne nattevakter, tar grundigheten av visitering etter besøk ut fra skjønn, eller går alene med innsatte gjennom kulverten hvor man alltid skal være to. Strukturforhold som arbeidsdeling, arkitektoniske forhold og kommunikasjonsstruktur og avstand til ledelse er vil da være påvirkningsfaktorer i disse eksemplene.

Videre er ressurser i form av kunnskap og kompetanse rundt ulike løsningsvalg og hva som kan gå galt sentralt. I tillegg kan økonomiske ressurser spille inn både i forhold til konkret oppdekning av vakter, samt påvirke holdninger til hva som bør prioriteres og hvordan ting løses. Dessuten er internalisering av sikkerhetsteknologien viktig. Er teknologien diffus, kan det oppstå uklarhet om hvordan man faktisk skal utføre sikkerhetsoppgavene og hvorfor. Uklar teknologi eller liten forståelse for nødvendigheten kan også føre til motivasjonsproblemer. Slik kan man fortsette å finne en nærmest uendelig rekke faktorer som påvirker betjenten i forhold til sikkerhetsaspektet. Ofte er sikkerhetsoppgavene mer veldefinerte enn omsorgsrollen, slik at hvordan man skal kombinere disse to rollene må fylles opp av betjenten selv. Dette åpne handlingsrommet kan da fylles ut av betjentkulturen – ”det er slik vi gjør det her.”

Hvis vi derimot tenker oss et sted med en fastere eller mer rigid struktur danner dette et tettere nettverk av faktorer som motvirker at det skapes ukultur rundt forskjellige sikkerhetsoppgaver. For eksempel kan man hevde at strukturen til fengsler eller avdelinger med forsterket sikkerhetsnivå åpner for lite ”slakk” i sikkerhetsrutinene. Jeg har ikke opplevd i særlig grad at man da unnlater å visitere etter besøk, sover på nattevakt eller slurver med andre sikkerhetsrutiner. Derimot kan et faremoment i forhold

til en meget rigid sikkerhetsstruktur være at man kan få et overdrevent fokus på statiske sikkerhetstiltak på bekostning av den dynamiske sikkerheten. Dersom man imidlertid finner sikkerhetsrutiner unødvendig strenge, kan det gi seg utslag i en kultur som underkjenner viktigheten av disse. Derfor er det viktig å finne en balansegang eller god parallellkjøring mellom statisk og dynamisk sikkerhet. Et ensidig fokus på statiske tiltak kan skape avstand som hemmer påvirkningsarbeidet, mens derimot et ensidig fokus på ”den gode relasjonen” kan føre til naivitet og neglisjering av viktige sikkerhetstiltak. For eksempel kan et overfokus på sikkerhetsoppgaver gi utslag til virkelighetsoppfatninger som: ”Hos oss prioriterer vi sikkerhet. Alt annet kommer i andre rekke” Eller motsatt: ”Her kjenner vi innsatte så godt at vi alltid kan være trygge.” Kulturuttrykk på bakgrunn av disse oppfatningene og tilhørende verdier kan i begge eksemplene forsterke kulturen i en mulig uheldig retning. Hvordan man i betjentrollen klarer å kombinere de ulike hensynene er ofte en sosial tryllekunst som krever god forståelse av betjentkulturen. Kanskje er det noe av dette som bidrar til å gjøre jobben så utfordrende?

Det er lite forskning på hvordan betjenten klarer å kombinere denne balansegangen mellom å være forvaltere av makt og samtidig ivareta den gode relasjonen. Liebling et al trekker i deres artikkel frem de unike egenskapene til betjentrollen som en slags ”fredsbevarer” ved at betjenten behersker unike sosiale egenskaper og kommunikative ferdigheter. Det andre særtrekket de trekker frem er bruk av diskresjon (Liebling et al, 1999) Enkelt beskrevet vil det si at betjenten utviser taktfullhet, skjønn, og tilbakeholdenhet i forhold til bruk av makt. Flere internasjonale undersøkelser viser til at betjenter underbruker makt oftere enn de overbruker eller misbruker makt, og at dette faktisk er mer effektivt (Liebling et al, 1999, s.73).⁴³ Hvis vi kobler dette opp mot organisasjonens struktur og sikkerhetsoppgaver, kan vi kanskje si at en svært rigid struktur i mindre grad legger til rette for denne fleksibiliteten i betjentrollen. Vi kan også tenke oss at handlingsrommet til betjenten minsker etter hvert som sikkerhetsnivået øker. Det er nettopp da behovet for fengselsbetjentens smidighet og sosiale egenskaper kanskje er størst. Slike sosiale egenskaper er ofte kan være vanskelig å beskrive og blir ofte forenklet som ”sunt bondevett”. Det er derfor viktig at slik kunnskap kan begrepsfestes og kommuniseres både mellom aspiranter og fengselsbetjener. Litteratur som Kristoffersen (1986) og Liebling, Price og Elliot (1999) bidrar til en slik forståelse. Egenskapene beskrevet i artikkelen til Liebling kan også kobles opp mot de verdiene som gjenspeiler seg i betjentenes handlinger og således kobles opp mot betjentkultur. En ganske utbredt virkelighetsoppfatning i så måte er at ”betjenter er flinke til å håndtere alle typer mennesker”. Dette ser også ut til å være en utbredt verdi i etaten.

⁴³ Se Thylefors (2000) om ledelse og makt. Per Eirik Lunds artikkel i ”bok for fengselsbetjenter” viser hvordan dette kan forstås i fengselssammenheng. Prøv en diskusjon av hvilke maktkilder som er gjeldende for en fengselsbetjent og hva som er mest effektivt.

I tillegg kan vi legge til andre faktorer. Mangel på ressurser kan føre til tidsknapphet som enten kan føre til at man ikke fanger opp momenter som kan utløse farlige situasjoner, eller at man ikke har tid til å diskutere et oppstått problem på en adekvat måte. Betjenter må også inneha den nødvendige kompetansen rundt samtaleteknikk og bruk av skjønn og mellommenneskelige kunnskaper. Slik sett kan vi trekke inn alle bestanddelene i organisasjonen som påvirkningsfaktorer for hvordan sikkerhetsarbeidet utføres. Dette kan også kobles opp mot hva SIK definerer som organisatorisk sikkerhet eller menneskelige feil (SIK, 2001). For best å kunne tolke sin egen rolle i utøvelsen av sikkerhetsoppgaver, er det viktig med kunnskap om sammenhenger mellom system- og personnivå, rigiditet versus handlingsfrihet. Betjenter kan ved sin personlige måte å kommunisere på bidra til både å dempe eller styrke det strukturelle maktaspektet. Verdigrunnlag, etisk refleksjon og profesjonell kompetanse er nødvendige grunnpilarer i denne rolletolkningen.

I spenningsforholdet mellom de ulike bestanddelene i organisasjonen vil naturlig nok ulike sikkerhetsinstrukser utgjøre det sterkeste nettverket og dermed legge føringer for hvordan sikkerhetsarbeidet utføres. Likevel vil andre nevnte faktorer kunne skape en slags motspenning og påvirke sikkerheten, og det vil av og til kunne oppstå svikt i rutiner. Stor bevissthet rundt ulike forhold i organisasjonen er viktig for å minimere sjansen for strukturelle og menneskelige feil som kan føre til farlige situasjoner. Alt arbeidet som utføres i fengsel skal foregå innenfor rammene hva som er betryggende for samfunnet. Slik sett er sikkerhetsaspektet en viktig påvirkningsfaktor for hvordan vi kan drive påvirkningsarbeid. Både i forhold til sikkerhetsarbeid generelt, og spesielt ved påvirkningsarbeid innenfor sikkerhetsrammer som kan stå i et motsetningsforhold, gir dette et stort behov for faglig skjønn. For betjenter kan det noen ganger være belastende å måtte ta skjønnsmessige avgjørelser overfor ofte svært krevende personer, men det kan også gi fordeler. Som fagpersoner søker vi ofte etter utfordringer hvor vi får brukt vår kompetanse, samtidig som utfordringer gir læring.

Tøff påvirkning

I tillegg til overnevnte eksempler kan fengselets spesielle struktur ha en mer subtil innvirkning på fengselsbetjenter utføring av arbeidsoppgaver og på hvordan de trives i jobben. Som vi vet er jo arbeidet strukturert slik at vi driver både med relasjonsbygging og sikkerhetskontroll. Relasjonsbygging krever innlevelse og tidkrevende arbeid. Det kan da oppleves tøft at dette påvirknings- og relasjonsarbeidet stadig får kraftige tilbakeslag ved at man må slå ned på forhold som er i strid med sikkerhetsrutinene. Forhold som noen ganger kan oppleves som bagateller. Betjenter står også i frontlinjen mot sterke og spesielt problematiske innsatte enten man utøver kontaktbetjentarbeid eller ivaretar sikkerheten. I motsetning til mye annet klientarbeid er våre klienter

innesperret mot sin vilje.⁴⁴ Fengselsbetjenter har uttalt at det kan være lettere å overse små uregelmessigheter dersom man vet at man blir lagt for hat av de sterkeste innsatte i miljøet, eller får hele avdelingen mot seg. Egen opplevelse er at fengselsbetjenter viser stor evne til å takle press fra innsatte. Det er likevel naturlig å bli påvirket over tid av den enorme belastningen det kan være å møte så sterk motstand fra enkelte innsatte, og motta særdeles lite hyggelig blikk og kommentarer i sitt daglige arbeid. Slik arbeidsoppgavene er strukturert er vi forpliktet til å måtte foreta upopulære valg og handlinger. Den strenge strukturen gir da både fordeler og ulemper. Liten grad av fleksibilitet kan virke negativt inn på det metodiske miljøarbeidet, eller medføre at man må svare for et rigid regelverk som begrenser de innsattes muligheter. Samtidig kan et rigid regelverk også ta vekk litt av trykket for betjentene. Ved stor grad av fleksibilitet og handlingsrom, vil også betjentene i større grad stå ansvarlig for de valg som gjøres.

God støtte fra kollegaer er viktig i møtet med disse utfordringene. Opplevelsen av press fra de innsatte på en avdeling kan medføre større grad av samhold i betjentkorpset, som videre kan føre til at betjentene enten blir flinkere til å møte de innsatte, eller til en større grad av avstand mellom betjentgruppen og innsattgruppen. Kanskje ”trykk” fra de innsatte er en faktor som bidrar til forskjeller i betjentkulturen mellom restriktive avdelinger og mer åpne avdelinger? Siden arbeidsdelingen er strukturert med tanke på at alle fengselsbetjenter skal jobbe for å oppfylle begge deler av Kriminalomsorgens målsetting, er det avgjørende at betjenter finner en fortlølig balansegang mellom kontaktbetjent- og sikkerhetsarbeid.

Denne vanskelige balansegangen kombinert med press fra de innsatte, høy grad av regelstyring og krav som mange ganger overstiger ressursene, kan gi en opplevelse av stress (Ommedahl, Wadseth 2001). Forskningen viser likevel at de som mestrer tøffe utfordringer trives ekstra godt, og bedre enn om utfordringene skulle vært fraværende. Mestring av stress gir høyere generell trivsel enn om man ikke opplever stress i det hele tatt (Talbot og Lumden 2000 i Ommedahl og Wadseth) 2001). Mestringsfølelse blir da en trivselsfaktor. Liebling (1999) viser også til hvordan denne mestringsfølelsen er sentral i engelske fengsler. Gjennom intervju med betjenter i England viser det seg at suksesskriteriene ikke nødvendigvis er hva man har fått til i løpet av en dag, utviklet eller produsert, men heller at ingenting har gått galt; det å holde avdelingen flytende til tross for alle de problemene og de ekstreme utfordringene som kan oppstå i løpet av en vakt.

⁴⁴ Vi må også se dette i forhold til totale institusjoners sosiale mekanismer. Krenkelses prosesser, privilegiesystemet, mangel på autonomi, tilpasningsstrategier, tap av roller og identitet kan forsterke vanskeligheter i arbeidet med innsatte.

Kontaktbetjentarbeid i et nettverk av påvirkningsfaktorer

Kontaktbetjentordningen er sentral innen Kriminalomsorgens faglige arbeid og er et viktig verktøy for å drive påvirkningsarbeid. ”En hovedmålsetting for kriminalomsorgen er å legge forholdene til rette for at innsatte skal bli i stand til å gjøre en egen innsats for å motvirke et kriminelt handlingsmønster. Kontaktbetjenten har en viktig funksjon ved å bistå innsatte i dette arbeidet, og skal arbeide aktivt sammen med den innsatte i en motivasjons- og endringsprosess” (KSF rundskriv 2/2002)

Struktur som er godt tilpasset sikkerhet trenger ikke nødvendigvis å korrespondere bra med hva som er godt tilpasset påvirkningsarbeid. Man kan i noen tilfeller si at strukturen er bedre tilpasset sikkerhetsmålsettingen enn teknologien vi bruker for å drive påvirkningsarbeid. Stortingsmelding 27 sier at ”Fullbyrdingen skal bygge på individuelle behov og forutsetninger og støtte domfeltes vilje til å bryte med kriminaliteten” (St.m. 27). Vi kan så spørre om hvordan dette passer i forhold til vår struktur? Er det slik at man klarer å realisere verdier om individuell tilpasning fordi strukturen legger til rette for det, eller må man se det slik at vi klarer det til tross for strukturen? I hvilken grad klarer man i så fall dette? Før dette eksemplifiseres, minnes det om kompleksiteten argumentert for innledningsvis. Strukturelle og kulturelle forhold varierer fra fengsel til fengsel og fungerer i et spenningsforhold mellom komplekse nettverk av ulike påvirkningsfaktorer. Dessuten kan vi si at kontaktbetjentarbeidet i seg selv kanskje er vår mest komplekse arbeidsmetode eller teknologi. Kontaktbetjentrollen består samtidig av andre *teknologier* som for eksempel MI, fremtidsplan og metodisk miljøarbeid. Kontaktbetjentarbeidet defineres videre av ulike læringsmidler ved KRUS, samt straffegjennomføringsloven, Fagstrategien, yrkesetiske retningslinjer, rundskriv og føringsdokumenter fra KSF⁴⁵. I tillegg må kontaktbetjenten forholde seg til alle omkringliggende bestanddeler i organisasjonen.

Kontaktbetjentarbeid som teknologi må altså tolkes og integreres inn i en personlig stil som også er i samsvar med andre forhold i det gjeldende fengselet. Siden denne teknologien eller kunnskapen beveger seg fra fengsel til fengsel og fra kontekst til kontekst, kan det være rimelig å anta at kontaktbetjentordningen fungerer noe ulikt forskjellige steder. Teknologien må tolkes og tilpasses. Dette kan betegnes som en slags ”oversettelsesprosess”.⁴⁶ Når kontaktbetjentordningen beveger seg fra fengsel til

⁴⁵ Se for eksempel KSF 2/2002 Retningslinjer for kontaktbetjentarbeid, KSF 1/2002: retningslinjer for kriminalomsorgens arbeid med fremtidsplanlegging, Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen 2004-2007, Straffegjennomføringsloven, Stortingsmelding 27 m.m.

⁴⁶ Hvordan dette begrepet om oversettelse (translation) blir brukt i andre sammenhenger se: Asdal, K., Brenna, B., & Moser, I. (2001). *Teknovitenskaplige kulturer*, Spartacus forlag 2, Law, J., (1999). Networks, Relations, Cyborgs: on the Social Study of Technology, (draft) published by the Centre for Science Studies and the Department of Sociology, Lancaster University [On-line]. Available: <http://www.comp.lanc.ac.uk/sociology/soc042j1.html>

fengsel, fra idealverden til realiteter, fra undervisning til praksis, fra person til person kan det skje justeringer og tilpasninger underveis. Enkelt fortalt foregår ikke interaksjonen mellom kontaktbetjent og innsatt i et vakuum. Sosial kontekst og organisatoriske bestanddeler vil alltid i en viss grad påvirke kontaktbetjentarbeidet. Slik kan vi si at kontaktbetjentordningen "oversettes" til den situasjonen den skal utspilles i. Derfor er god kompetanse rundt kontaktbetjentrollen særdeles viktig for å kunne gjøre de riktige tilpasningene. Fengselets spesielle struktur, høyt eller lavt sikkerhetsnivå, særegen bygningsmasse, fremtreden til den innsatte, kulturell påvirkning, ressurser, personlige egenskaper og kompetanse vil virke i et gjensidig relasjonelt spenningsforhold for hvordan kontaktbetjentarbeidet utføres. Det ville i så måte vært spennende å kartlegge hvilke faktorer ved de forskjellige fengslene som gjør at kontaktbetjentarbeidet utøves med så store variasjoner. Ettersom det ikke er anledning til å kartlegge alle slike faktorer til det fulle, kan vi se på noen enkle eksempler.

Vi kan starte med å eksemplifisere ved hjelp av Ringerike fengsel. Det er viktig å påpeke at Ringerike bare brukes som en illustrasjon, og ikke et forsøk på å beskrive virkeligheten der. I retningslinjene for kontaktbetjentarbeidet (KSF 02/2002) fremkommer kontaktbetjentens mange funksjoner. En av disse er at kontaktbetjenten skal ha en koordinerende rolle i det målrettede arbeidet med den innsatte. Det innebærer blant annet kontakt med helse- og sosialpersonell, skole, verksted og eksterne forvaltningssamarbeidspartnere. Vi kan si at strukturen på det operasjonelle plan er godt tilrettelagt for en slik koordinering. De ulike avdelingene er arkitektonisk tilpasset ved at de ulike avdelingene ligger i tilknytning til hverandre. På mange måter fungerer informasjonsflyten godt ved at kontaktbetjent, verksteds- eller lærerkontakt er representert på morgenmøter. Helse- og sosialtjenesten møter også med egne representanter som er tilknyttet avdelingen. Samtidig er nærmeste ledelse til stede for å kunne veilede og fatte enkelte beslutninger. En godt tilrettelagt kommunikasjonsstruktur og høy kompetanse skaper et positivt samarbeidsklima, og kan legge til rette for en positiv organisasjonskultur med tanke på et godt kontaktbetjentarbeid. En av kontaktbetjentens store utfordringer er jo ofte å få en helhetlig oversikt over den innsatte gjennom at de ulike "spesialiserte enhetene" i organisasjonen utveksler informasjon (Jf. hvordan Mintzberg beskriver maskinbyråkratiet med spesialiserte enheter). Slikt sett kan vi si at kommunikasjonsstrukturen og den arkitektoniske strukturen er tilpasset kontaktbetjentarbeidet ved at møtevirksomheten ivaretar samarbeid på tvers av avdelingene og fysisk ligger i praktisk tilknytning til hverandre.

I større fengsler er det imidlertid ikke sikkert at kommunikasjonsflyten fungerer like bra gjennom alle ledd. Hvis vi trekker paralleller til Mintzbergs modell av maskinbyråkratiet, så ser vi at det kan være flere bakdeler ved en struktur som har likhetstrekk til maskinbyråkratiet. Spesialiserte enheter som jobber selvstendig, kan medføre en mangelfull kommunikasjon mellom forskjellige avdelinger, yrkesgrupper i fengselet, eller mellom ledelse og operativt nivå. Større fengsler kan ofte bære preg av avstand mellom ledelsen og de som jobber på bakkeplan. Selv om ledelsen kan være

høyst kompetent og ha de beste intensjoner, er det ikke sikkert de får tilgang og innsikt i all informasjon fra betjentnivå. Dette kan skyldes at ledelsen ofte kun får informasjon gjennom formelle rapporter. Hvis betjenter og mellomledelse i liten grad rapporterer nødvendig informasjon (på bakgrunn av dårlig rapporteringskultur eller ineffektive rapporteringsrutiner), og toppledelsen i liten grad kvalitetssikrer gode informasjonsutvekslingsrutiner, kan det danne grunnlag for inadekvate avgjørelser. Ved at ikke all informasjon når frem, kan betjentene oppleve stor avstand til ledelsen og oppleve at det er en form for isolasjon mellom de ulike nivåene i organisasjonen. Dersom betjenter i tillegg føler at de ikke blir inkludert i avgjørelsesprosessene, kan det føre til lavere motivasjon til deler av kontaktbetjentarbeidet. Dette kan påvirke verdier, normer og virkelighetsoppfatninger på en slik måte at det kan gi utslag til en negativ kultur rundt kontaktbetjentarbeidet. Bang 2000 (s. 50) viser til at verdier og verdisystemer i kulturen også tjener motivasjonelle funksjoner samtidig som de bidrar til å øke og opprettholde vår selvaktelse. En rekke faktorer kan påvirke hvor vidt betjentkulturens innhold er i balanse med fengselets måloppnåelse. Ubalanse kan føre til følgende utslag. For eksempel kan sikkerhetsoppgavene bli overdrevent prioritert dersom det er lite ressurser i fengselet, fordi sikkerheten blir sett på en verdi som står over påvirkningsarbeid. Enkelte betjenter kan også ende opp med å rasjonalisere bort deler av kontaktbetjentarbeidet fordi verdiene i betjentkulturen (eller ledelsen) tillater det.

Det kan også være forskjeller i ideologi og kultur mellom de ulike trinnene. Kulturen på de forskjellige nivåene kan harmonisere, men de kan også stå i motsetning til hverandre. Dersom ledelsen for eksempel er spesielt opptatt av lite svikt⁴⁷, kan det gi lite rom for fremstillinger, permisjoner og aktivitetsturer. Dermed blir det vanskeligere for kontaktbetjenten å jobbe mot gradvis tilbakeføring til samfunnet.⁴⁸ Nå virker kanskje noen av de eksemplifiserte sammenkoblingene ganske kategoriske og enkle, men som sagt det er bare et forsøk på å illustrere påvirkningsrekker i organisasjonen. Vi må også huske at det blir gjort enormt mye bra arbeid både på grunn av og på tross av organisasjonsstrukturen og andre organisatoriske forhold.

Selv om strukturen på visse områder kan synes å være dårlig tilpasset påvirkningsarbeid, er kanskje en slik struktur nødvendig for å sikre likebehandling, samtidig som en rigid maskinbyråkratisk struktur kanskje er best tilpasset sikkerhetsaspektet av målsettingen. Det bør være lite rom for kreative og innovative måter å løse sikkerhetsoppgavene på. Vi kan vanskelig drive godt sikkerhetsarbeid bare ved hjelp av egne fleksible løsningsvalg.

⁴⁷ Kortsiktig måloppnåelse med tanke på hva som er betryggende for samfunnet ved å unngå rømninger, uteblivelse og svikt i form av rusing.

⁴⁸ Rehabiliteringsarbeid eller en gradvis tilbakeføring til samfunnet for en kriminalitetsfri tilværelse betegnes som langsiktig måloppnåelse.

Mangel på fleksibilitet kan derimot være et hinder i kontaktbetjentarbeidet. En rigid struktur kan skape frustrasjon både hos innsatte og betjenter og dermed påvirke interaksjonen dem imellom. Overfor innsatte vil betjenten ofte være i en spenning mellom å være konsekvent/ forutsigbar og fleksibel/taktfull. Godt miljøarbeid kan bli begrenset av strenge rammer og lite rom for individuell tilrettelegging. En godt tilrettelagt struktur kan sikre forutsigbarhet, kvalitetssikring og et godt miljø for holdningsarbeid. Den nødvendige fastheten i strukturen kan like fullt frembringe et dilemma ved at den ikke bare skaper trygghet og forutsigbarhet, men også høy grad av styring. Stor grad av fastlagte rutiner for inn- utlåsning, lufting, mat, vekking, besøk og telefoning gir ikke bare trygghet og forutsigbarhet, men representerer også trekk ved totale institusjoner som gir innsatte lite selvstyring.⁴⁹

Den fysiske strukturen kan også påvirke relasjonen mellom betjent - innsatt, både ved at den ikke er praktisk tilrettelagt, ikke skaper et velegnet terapeutisk miljø⁵⁰, eller forsterker normer om avstand mellom betjenter og innsatte.

Moderne bygningsmasse kan være ”godt tilrettelagt” for unødvendig tidsbruk til følginger, utlåsning til dusj og toalett, men samtidig kan dette gi mindre menneskelig kontakt med den innsatte. Avstand mellom vaktboks og fellesskap, betongvegger, slitt møblement, gitter og små innrøykte celler som ikke er spesielt innbydende til besøk, kan være faktorer som også bidrar til å påvirke relasjonen mellom kontaktbetjenten og innsatte. Hvor normalt er det for eksempel å kommunisere gjennom en luke i en ståldør ellers i samfunnet? Og selv om boligprisene i Oslo er høye, er det ikke vanlig å ha toalettet to meter fra der man inntar maten slik det er på Oslo fengsel avdeling B. Vi kan si at de arkitektoniske forholdene jobber imot sine samarbeidspartnere (betjentene) med tanke på rehabilitering, mens de trekker mer i samme retning når det gjelder ivaretagelse av sikkerhetsmålsettingen.

Det er viktig å merke seg at både innsatte og ansatte kan påvirkes av fengselets spesielle fysiske og sosiale struktur. Hvis man jobber i totale institusjoner over tid kan det medføre en forskyvning av normalitetsbegrepet (Ida Koch 1995 og Goffman 1967), og det er lett å glemme hvilke ekstreme betingelser vi jobber under og ikke minst hvordan

⁴⁹ Hjellnes (2002) beskrivelser av totale institusjoner er essensiell i denne sammenheng. Mangel på autonomi, ulike krenkelsesprosesser, tilpasningsstrategier og strukturens kontrollaspekt kan tolkes i sammenheng med strukturelle forhold.

⁵⁰ Furuholmen og Andresen (1993) beskriver hva som menes med et terapeutisk miljø. Trekkene som er til stede i totale institusjoner kan gi oss utfordringer i forhold til å drive aktivt miljøarbeid. Målet ved det terapeutiske miljøet er at skal gjenspeile samfunnet utenfor fengselet. Ved å være bevisst på prosesser i totale institusjoner kan det være lettere å identifisere faktorer som motvirker betjentes tilrettelegging for et godt miljø på avdelingen.

dette påvirker de innsatte. Ting vi ville reagert på til å begynne med blir etter hvert hverdagshendelser og det skal mer til for å gjøre inntrykk.

Internasjonal forskning viser riktignok at mange betjenter er særlig bevisst på disse ekstremfaktorene som påvirker både innsatte og betjenter (for eksempel Libeling, 1999, Crawley, 2004). Crawley gir en svært treffende beskrivelse av hvordan fengselsbetjenter i England håndterer dette ved å ta utgangspunkt i betjentes ”strukturering” og ”presentasjon” av følelser. Mange betjenter vil kjenne seg igjen i beskrivelsen av hvilke normer og forventninger som gjelder i samspillet med kollegaer og innsatte. Ikke minst hvordan svart humor (eller vaktbokshumor) utgjør en viktig funksjon for å kunne forholde seg til et utfordrende klientell på generell basis, og særlig de ekstremsituasjoner betjenter opplever (Crawley, 2004). Leibling et al (1999) beskriver også humor som et viktig sosial verktøy for betjenten. Betjentenes sosiale kompetanse blir på den måten et viktig virkemiddel i en ellers rigid struktur. At mange betjenter er bevisst på de spesielle forholdene de jobber under, kan også illustreres gjennom følgende utsagn fra ”På rosa ark” (2005 s. 146): *”Jeg må innrømme at det gjør noe med meg som menneske når jeg går opp mot fengselet og den store gitterporten.”* Vi kan også stille spørsmålet om bygningsmassen til en del fengsler er tilpasset moderne fangebehandling?

Eksempler fra varetekt og isolasjonsproblematikk

Spesielt varetektsinnsatte under isolasjon opplever de fysiske forholdene som en ekstra belastning. Samtidig kan den fysiske utformingen og arbeidsdelingen rundt praktiske gjøremål medføre en bortprioritering av viktigere oppgaver (Evensen, 2003). Dette bringer oss over til en annen faktor som påvirker kontaktbetjentarbeidet – ressurser. Ressursers innvirkning vil i det følgende illustreres ved å se på kontaktbetjentarbeid i varetekt.⁵¹

Repstad beskriver ressurser som et av de mest synlige trekkene ved organisasjoner (Repstad, 2004 s.142). Ikke unaturlig er ressurser kanskje en av de faktorene det er mest diskusjon om i Kriminalomsorgen. Justisminister Knut Storberget har også gitt uttrykk for at Kriminalomsorgen trenger å tilføres mer ressurser.⁵² I et tidligere intervju med

⁵¹ Varetekt: Kontaktbetjenten har et særlig ansvar for å ivareta sosiale behov og yte praktisk hjelp til varetektsinnsatte ilagt brev- og besøksforbud. Det vises for øvrig til egne regler for behandling av varetektsinnsatte i retningslinjene til straffegjennomføringsloven. (KSF 2/2002). Manualen Kvalitets i varetektsarbeidet gir en strukturert og fylldig beskrivelse av kontaktbetjentens oppgaver.

⁵² Sundvollen-konferansen 2005

forfatteren av denne artikkelen, beskrev han som daværende medlem av justiskomiteen på stortinget betegnende nok Kriminalomsorgen som ”strafferettskjedens Lada” med tanke på ressursprioritering (Evensen, 2003). Nå skal ikke økonomiske diskusjoner være fokuset her, men på hvilken måte ressurser kan virke inn på varetektsarbeidet. Med andre ord hvordan ressurser står i et påvirkningsforhold til teknologien, og hvordan dette kan gi utslag i varierende praksis. Ressurser er ikke bare økonomiske midler, men dreier seg også i stor grad om hvilken kompetanse de ansatte er i besittelse av i forhold til problemområdet.

Ofte er det en stor medmenneskelig kompetanse hos betjentene rundt påkjenningene av å sitte i varetekt. Det har imidlertid eksistert lite kompetanse i forhold til konkrete mål og krav, manualer eller prosedyrer for hvordan godt varetektsarbeid kan utføres og kvalitetssikres, spesielt hvis vi sammenligner med domsinnsatte. Faglig utvikling på miljøarbeid, programvirksomhet og rehabilitering har i hovedsak fokusert på domsinnsatte (varetekt gir også noen naturlige begrensninger fordi det kan være vanskelig å vite lengden på oppholdet, og fordi den innsatte ikke er dømt ennå). Det kan bli mye opp til hver enkelt av betjentene hvor godt den varetektsinnsatte følges opp.⁵³ Mine egne erfaringer fra felten og intervjuer i forbindelse med masteroppgaven tyder på store forskjeller i både praktisering og innsikt i isolasjonsproblematikken. Rundt praktiske rutiner uttalte for eksempel noen betjenter på varetektsavdelinger at alt fungerte på skinner, og at ting ikke kunne vært gjort så mye annerledes, mens andre betjenter var svært kritisk til gjeldene rutiner. Det var sterkt varierende holdninger til isolasjon. Noen mente det var helt nødvendig at innsatte satt isolert (lenge om nødvendig), for å sikre politiets arbeid, samtidig som de mente isolasjon var et nødvendig virkemiddel for politiet i et stadig tøffere kriminelt miljø. En del betjenter hadde aldri hørt om den massive internasjonale kritikken Norge (og Skandinavia) har fått for den særegne og utstrakte bruken av isolasjon. Andre betjenter derimot hadde satt seg godt inn i problematikken. Virkelighetsoppfatningene var altså ganske varierende. Det er mulig å antyde en sammenheng mellom grad av innsikt i isolasjonsproblematikken og kritiske holdninger. Aktivitetsnivået på varetektsavdelingene og hva som prioriteres kunne også variere kraftig etter hvem som var på vakt (Evensen, 2003).⁵⁴ Ressurser i denne sammenheng handler altså ikke bare

⁵³ Det er på bakgrunn av dette ildsjeler startet arbeidet med varetektsmanualen.

⁵⁴ Det er viktig å fremheve at generelt sett får betjentene voldsom ros av de innsatte i arbeidet de gjør (Evensen 2003, CPT, 1999). Se: Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 13 to 23 September 1999 [On-line]. Available:

<http://www.cpt.coe.int/documents/nor/2000-15-inf-eng.htm>

CPT – rapporten 2005 viser at komiteen er fornøyd med den utviklingen som har skjedd i Norge når det gjelder å styrke lovreguleringen og domstolskontrollen ved bruk av ulike restriksjoner under varetekt. CPT påpeker en positiv utvikling med tanke på lovendringer og prioritering av tiltak for innsatte på isolasjon. Samt utbedringer i rutiner og retningslinjer og andre prosjekter for økt aktivitetsnivå og menneskelig kontakt – som for eksempel ”Kvalitet i varetektsarbeid”

om økonomiske midler, men også grad av kompetanse på problemfeltet isolasjon. Kunnskap er førende for utvikling av holdninger og virkelighetsoppfatninger. Derfor blir kompetanse sentralt for hvordan ting løses og for motivasjonen rundt de ulike arbeidsoppgavene.

En rekke bestanddeler i organisasjonen kan som vi har sett påvirke prioritering av arbeidsoppgaver. Her begrenser vi oss til å se på ressurser i forhold til teknologi. La oss si at det en på en fengselsavdeling er lite ressurser i form av mangelfull kompetanse. Teknologien er lite utbygd og dårlig kommunisert. Avdelingen kan få en uklar definering av krav og arbeidsmetoder i forhold til de varetektsinnsattes behov. Uklar teknologi kan da føre til at det blir et fokus på de mer håndfaste, veldig lett synlige praktiske oppgavene. Disse oppgavene er det mange av i varetekt siden de varetektsinnsatte som regel er mer innlåste og mindre selvhjulpne enn domsinnsatte (mattalle, lufting, loggføring, pårigninger, toalettartikler, klesvask osv). Hvis det i tillegg er lite ressurser kan dette føre til et høyt arbeidspress.

Videre kan vi tenke oss at det kan føre til en uenighet blant betjentene om hva som er viktig å prioritere. Først kan det påpekes at i mine intervjuer av innsatte på Oslo fengsel fikk betjentene kjempeskryt for sin innsats, ofte i innledningssamtalen før jeg i det hele tatt rakk å stille spørsmål om dette. Flere betjenter ga likevel uttrykk for at det var et overfokus på de praktiske oppgavene. Dersom man ble sittende lenge på cella til den innsatte, kunne det nærmest bli uglesett av andre betjenter hvis det var mye annet som måtte gjøres. Dette kan i enkelte tilfeller resultere i at det som er den faktiske jobben med de innsatte, hva vi er utdannet og trent til, blir bortprioritert på grunn av de mer praktiske oppgavene som er lettere å måle, lettere å fordele, lettere å løse. Det så ut til at det hadde dannet seg normer i kulturen for hva som var viktig å prioritere.

Hvis det er uklartheter om hva som må gjøres eller prioriteres i forhold til varetektsinnsatte, kan det skje en målforskyvning⁵⁵ hvor vi legger vekt på det vi tror vi kan måle, isteden for at vi får kvalitet på de faktiske arbeidsoppgavene. Stor grad av dokumentering og journalføring av varetektsinnsattes aktiviteter kan også føre til at vi måler kvantitet fremfor kvalitet. Det kan medføre en overmåling hvor det vi måler ikke nødvendigvis indikerer måloppnåelse.

Et sentralt spørsmål her er hva som ligger nærmest bevisstheten til betjentene på avdelingen. Målene som er nedfelt diverse føringsdokumenter, eller de arbeidsmåter, rutiner normer som er innarbeidet på avdelingen?

⁵⁵ Diffus teknologi eller målsetting kan føre til en overmåling som er en form for målforskyvning. Overmåling kan enten bestå i at man lager sine egne håndfaste indikatorer på om målsettingen oppfylles, eller glemmer de lite målbare sidene ved målssettingen og fokuserer på det som er enkelt å sjekke (Repstad, 2004 s. 126)

Vi kan videre tenke oss at ressurser kan påvirke ideologien eller kulturen ved avdelingen. Lite ressurser og en rigid struktur kan medføre at kulturen tilpasses disse rammebetingelsene. Det kan medføre at mer diffuse oppgaver bortprioriteres, og det blir lettere å rettfærdiggjøre at man bare fokuserer på for eksempel sikkerhetsaspektet ved målsettingen. Egne yndlingsmålsettinger kan utvikle seg. Dette henger sammen med kostnadsbesparelser, faglig kvalitet, sikkerhet og kompetanse. Normer kan dannes både i forhold til kontaktbetjentarbeid i varetekt og jobbutførelsen generelt. Virkelighetsoppfatninger og normer tilpasses slik at det kan skapes private forventninger blant betjentene til hva som er viktig å prioritere og hvordan oppgaver skal løses. Dette gjelder ikke bare målsettingen om å motvirke skadevirkninger eller drive kontaktbetjentarbeid. I forhold til sikkerhet kan uklar teknologi og lite økonomiske ressurser også føre til en egen kultur for hva som oppfattes som passende sikkerhetsarbeid. God sikkerhet er når det er stille og rolig, når alt er oversiktlig og greit, alle er der de skal være osv. Uklar teknologi, rigid struktur og knappe ressurser kan gi utspring til uheldig betjentkultur på to forskjellige måter. Betjentes oppfatning om hva som er viktig å prioritere kan på en måte forskyves slik at den passer inn i de strukturelle rammebetingelsene og den herskende betjentkulturen. Eller det kan føre til motstand blant betjentene, og en rådende oppfatning om at det er umulig å få til adekvat kontaktbetjentarbeid. Det beskrevne er bare eksempler som mer eller mindre passer inn i virkeligheten ulike steder. Intervjuer med innsatte og betjentes uttalte trivsel viser at betjentene generelt er sterkt verdsatt blant de innsatte, og at jobben som gjøres på varetektsavdelingene er særdeles viktig. Arbeidet med varetektsmanualen og implementeringen av denne vil dessuten styrke kvaliteten fremover. Uavhengig av de strukturelle rammene kan vi se at betjentes personlige kvaliteter kommer spesielt godt frem i jobben med innsatte undergitt isolasjon.

Mellommenneskelige egenskaper som en sentral verdi i betjentkulturen

Nå er det ikke slik at betjentes faglige kompetanse, fengselets rigide struktur, positive eller negative betjentkultur alene gir absolutte føringer for forholdet mellom innsatte og betjenter. Betjentes mellommenneskelige egenskaper og evne til å sette seg inn i situasjonen står som en sterkere garantist for et positivt utfall. På samme måte som en tenåringsmor kan prestere de mest infame velmenende ord til en tenåring med kjærlighetsorg, eller utlevere de mest malplasserte forsøkene på innpass i en kul tenåringsverden, kan også en fengselsbetjent bomme stygt på å avlese en potensiell konfliktsituasjon. Det er menneskelig. Vi kan ikke alltid klare å forestille oss bakgrunnen for innattes frustrasjon, eller hvilke foranledninger som kan ha skapt uro i innsattmiljøet. Med tanke på hvilke sosiale mekanismer og ”bagatelltyrannier” som kan være fremtredende i såkalte ”totale institusjoner”, har vi likevel en økt bevissthet om

hva som kan påvirke en ”klient” i fengselsmiljøet.⁵⁶ Nå ligger det litt utenfor denne artikkelens omfang å drøfte betjenters sosiale egenskaper, men det er like fullt nødvendig å påpeke viktigheten av disse egenskapene som en avgjørende faktor i betjentrollen. Viktigheten av at betjenter innehar de nødvendige sosiale egenskapene ser også ut å være en rådende virkelighetsoppfatning i betjentkulturen: ” Vi betjenter er flinke til å håndtere alle slags mennesker.” ”Vi beholder roen i alle situasjoner.” Dette er da i samhold med verdier om at man skal skape et trivelig miljø på avdelingen. Det kan også komme til syne gjennom normer som: ”Man skal være litt smidig.” Vi ønsker ro på avdelingen.” Vi skal ikke gi etter for innsatte, men heller ikke provosere”. Betjentrollen krever altså noe mer utover de rent formelle og profesjonelle egenskapene. Godt betjentarbeid er av flere beskrevet som en sosial tryllekunst.

Avsluttende kommentar - konklusjon

Innledningsvis argumenteres det for at betjentrollen vanskelig kan fanges inn i en enkelt renskåren definisjon fra en fagretning alene. Betjentrollen er dynamisk og må forstås på et empirisk plan. En teoretisk tilnærming er ikke nok, vi må også ut i fengslene for å se hvordan betjentrollen utspiller seg i praksis. Vi må forsøke å forestille oss hva som kan påvirke betjentene ute i de ulike fengslene. Ved å fokusere på betjentrollen i organisasjonen, er det nødvendig å anvende organisasjonsteori for å illustrere organisatoriske bestanddeler både direkte og subtile innvirkning på vår *teknologi*.

I forhold til sikkerhet som teknologi kan vi slutte at strukturens rigiditet kan påvirke utøvelsen av sikkerhetsarbeid. En veldig streng struktur kan medføre et overfokus på statiske kontrolltiltak, fremfor dynamisk sikkerhetstenking, og samtidig forskyve fokuset på påvirkningsarbeid, eller vanskeliggjøre mulighetene for kontaktbetjentordningen. Et overdrevent fokus på sikkerhet kan likeså gi utslag til en kultur som enten underskjenner viktigheten av sikkerhetsrutinene, eller som frembringe et ensidig sikkerhetsfokus. Vi kan således stille spørsmål om hvilke forhold ved strukturen som fremmer eller hemmer måloppnåelse. Selv om sikkerhetsoppgavene ofte er mer veldefinerte enn kontaktbetjentarbeid, kan sikkerheten la seg påvirke av fengselets struktur, betjentkultur og andre organisatoriske forhold. Dette gjelder også for teknologien tilknyttet kontaktbetjentordningen. Beskrevne eksempler understreker at strukturelle forhold både kan være godt tilrettelagt kontaktbetjentarbeidet eller være til hinder. Vi er dessuten nødt til ta strukturelle forhold i betraktning for å kunne forstå betjentkulturen. Slik må vi se alle bestanddeler i organisasjonen i sammenheng og i et vekselvirke når vi skal forestille oss hva som kan virke inn på kontaktbetjentarbeidet. Disse faktorene er kontekstuelle. Det vil si at de kan fungere forskjellig fra fengsel til fengsel, fra avdeling til avdeling. Derfor er det essensielt med god individuell faglig

⁵⁶ Se Hjellnes 2005 og Kristoffersen 1986.

kompetanse slik at man kan tilpasse kontaktbetjentordningen ut fra organisatoriske forhold og personlige stil. Eksempelene fra varetekt påpekte at kompetanse er sentralt både i forhold til holdninger og prioritering av arbeidsoppgaver.

Selv om det er vist til en rekke påvirkningsforhold eller bestanddeler i organisasjonen som påvirker betjenter, både når det gjelder å definere egen rolle og å jobbe mot hovedmålene våre, må det ikke tolkes dit hen at betjentes handlingsvalg forstås reduksjonistisk hvor handlinger nærmest determineres av organisatoriske forhold. Rammene er definert og åpner for både begrensninger og muligheter, men innenfor disse overindividuelle trekkene er det menneskelige handlinger som skaper og påvirker endring. I forhold til strukturelle ”bestanddeler” gjelder det å finne betjenter og ledere som er bevisst disse påvirkningsfaktorene, og som evner å utfordre disse om nødvendig. Samtidig gir et stødig verdigrunnlag, etisk refleksjon og profesjonalitet begrensede muligheter for utvikling av uheldig kultur. Som det står å lese i Fjørtoft og Skorstad:

*”Forholdet mellom organisasjonskultur og etikk kommer best til syne når det handler om legitimering av brudd på etiske forpliktelser på arbeidsplassen”
(Fjørtoft og Skorstad 1998 s. 111)*

Ved å kunne kartlegge og gå i dialog med hva man er fornøyd eller misfornøyd med i betjentkulturen, og gjennom handling gå foran som et godt eksempel, kan man ha innflytelse på kulturen som utvikles.

Kompetansen rundt ulike fengsels organisatoriske særtrekk er ikke like stor alle steder og organisasjonsteori er heller ikke den lettest tilgjengelige faglitteraturen. Den som besitter slik kunnskap vil kanskje i større grad kunne bidra når det er behov for forandring. Kunnskap gir grunnlag for endring, men også ivaretagelse av det som er bra.

Litteraturliste

- Asdal, K., Brenna, B., & Moser, I. (2001). *Teknovitenskaplige kulturer*, Spartacus forlag 2
- Bang, H. (1995). *Organisasjonskultur*. Oslo: TANO.
- Boyd, E. and Grant, T. (2005) *Is gender a factor in perceived prison officer competence?*
Male prisoners' perceptions in an English dispersal prison. Criminal Behaviour and mental Health. 15, 65-74. Chichester: Whurr Publishers Ltd
- CPT (1999). Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 13 to 23 September 1999 [On-line]. Available: <http://www.cpt.coe.int/documents/nor/2000-15-inf-eng.htm>
- Crawley, E. (2004). *Doing prison work: the public and private lives of prison officers*. Cullompton : Willan.

- Crawley, E. M. (2004). Emotion and performance. Prison officers and the presentation of self in prisons. *Punishment and Society. The International Journal of Penology*, 06, 04, 411-425. London: SAGE Publications. Lokalisert på Verdensveven 20. juni 2005: <http://pun.sagepub.com/cgi/reprint/6/4/411>
- Evensen, K. (2003). *The fight against isolation in the network of human and non-human actors*. Masteroppgave i Arts in Education in Society, Science and Technology, ESST - Universitetet i Oslo
- Fivelsdahl, E. og Bakka, F. (1998). *Organisasjonsteori*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag
- Fjørtoft, K. og Skorstad, B.(1998). *Etikk i sosialt arbeid. Mellom samfunnsplikt og personlig ansvar*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Friestad, C og Hansen, I. L. S. (2004). *Levekår blant innsatte*. FAFO-rapport 429. Oslo: FAFO. Lokalisert på Verdensveven: 25. mai 2005
- Furuholmen, D. og Andresen, A.S. (1993). *Fellesskapet som metode*. Gjøvik: J.W. Cappelen Forlag AS. (Kap: Samarbeid og samspill i et terapeutisk fellesskap).
- Koch, I. (1995). Isolasjon – sivilisert tortur. Hefte for kritisk juss no. 3-4, 1995.
- Kristoffersen, R. (1986). Bagatellenes tyranni: samhandlingsstrukturen i et norsk fengsel. Oslo: Universitetet, 1986.
- Larsen, E. (red.) (2001). *Etikk og moral på en utfordrende yrkesarena*. Oslo: KRUS
- Law, J., (1999). *Networks, Relations, Cyborgs: on the Social Study of Technology*, (draft) published by the Centre for Science Studies and the Department of Sociology, Lancaster University [On-line]. Available: <http://www.comp.lanc.ac.uk/sociology/soc042jl.html>
- Liebling, A., Price, D. and Elliott, C. (1999). Appreciative inquiry and relationships in prison. *Punishment and Society. The International Journal of Penology*. 1. 1. 71-98. London: SAGE Publications. Lokalisert på Verdensveven 7. desember 2005: http://pun.sagepub.com/cgi/rapidpdf/1/1/71?maxtoshow=&HITS=10&hits=10&RESULTFORMAT=&searchid=1133785634759_13&stored_search=&FIRSTINDEX=0&minscore=5000&journalcode=sppun
- Linde, S. og I. Nordlund (2003). *Innføring i profesjonelt miljøarbeid*. Universitetsforlaget.
- Lund, P. E. (2006). *Håndbok for fengselsbetjenter*. Oslo: KRUS
- Mintzberg, H. (1983) *Structures in fives. Designing effective organizations*. New Jersey: Prentice Hall International
- Ommedal, S. og Wadseth, J. P. (2001). Arbeidsmiljø i et toppsikret fengsel: konfrontasjoner, utbrenthet og mestring. Universitetet i Bergen.
- Hjellnes, S. (2002) *Moderne norske fengsler som totale institusjoner*. KRUS
- Thylefors, I. (2000). *Ledarskap i vård, omsorg och utbildning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Sikkerhet i fengsel, Teorigrunnlaget (2001). Oslo: KRUS.
- Skau, G. M. (2003). *Mellom makt og hjelp. Om det flertydige forholdet mellom klient og hjelper*. Oslo: Universitetsforlaget.
- St. meld. nr 27 (1997-98). Om kriminalomsorgen. Oslo: Justis- og politidepartementet

Kvalitet i varetektsarbeidet

Trond Danielsen, KRUS og Vegard Karlsen, Oslo fengsel

Innledning

Bakgrunn

Samfunnets trygghet avhenger blant annet av at vi har en velfungerende justissektor. Kriminalitet skal etterforskes og de skyldige dømmes og straffes. Varetektsfengsling er et viktig virkemiddel, først og fremst for å hjelpe politiet i etterforskningen.

Norsk varetektspraksis har fått mye kritikk både nasjonalt og internasjonalt. Kritikken har særlig dreid seg om den utstrakte bruken av isolasjon. På dette området står Norge, Sverige og Danmark i en særstilling. ”The extensive use of isolation is a Scandinavian phenomenon – the Scandinavian way” (Morgan 1999, s 203).

Norge har hatt besøk av Europarådets ”torturovervåkningskomite” (CPT) i 1993, 1997, 1999 og i 2005. Etter besøket i 1997 utarbeidet departementet et eget rundskriv om varetekt med særlig vekt på tiltak for innsatte med restriksjoner. Mye av innholdet i dette rundskrivet er nå innarbeidet i straffegjennomføringsloven med forskrift og retningslinjer.

Ved komiteens siste inspeksjon i Oslo fengsel ble blant annet følgende trukket fram: Den materielle standard ble karakterisert som høy. Delegasjonen var imponert av det aktivitetstilbud som de fleste fangene ble tilbudt. Relasjonene mellom innsatte og tilsatte ble sett på som positive og konstruktive. Restriksjoner fører til at innsatte får problemer med angst, rastløshet, søvnproblemer og depresjoner. Hvis man ser bort fra lufting, fikk ikke de innsatte tilbud om å være utenfor cellen mer enn i 30 – 40 minutter pr. dag (ikke alle får dette tilbudet hver dag). Fengslet må fortsette arbeidet med å forbedre aktivitetstilbudet og tilbudet om menneskelig kontakt for varetektsinnsatte med restriksjoner (CPT Report: Norway: 1999).

På bakgrunn av ovenstående og som et ledd i strategiutviklingsprosessen ved Oslo fengsel ble det høsten 2000 dannet en arbeidsgruppe som skulle jobbe med å bedre den faglige kvaliteten på varetektsarbeidet. Som en del dette arbeidet ble det utviklet en

metode for kvalitetsutvikling og kvalitetssikring basert på *brugerundersøkelser* (Danielsen/Meek Hansen 2002.). Metodikken tar utgangspunkt i innsattes oppfatninger av tjenestekvalitet. Oslo fengsel har gjennomført flere slike undersøkelser. Resultatene har vært brukt som utgangspunkt for å forbedre varetektsarbeidet. Det viste seg i den forbindelse at det var behov for en mer konkret og systematisk beskrivelse av praksis. Våren 2004 tok derfor direktøren på Oslo fengsel initiativ til å utvikle en varetektshåndbok som skulle bestå av tre deler. Del 1 vil omhandle teorier og prinsipper, del 2 er en manual som gir en beskrivelse av avdelingspraksis og del 3 vil ta for seg organisatoriske forutsetninger og lederverktøy for varetektsarbeidet. I denne artikkelen har vi først og fremst trukket ut de viktigste temaene fra manualen (del 2) (Danielsen/Karlsen 2005).

Ulike perspektiver på varetekt

Varetekt er et område som har et stort behov for faglig utvikling. De faglige utviklingstiltak som er initiert innen kriminalomsorgen har tradisjonelt vært mer rettet mot domssonere enn mot varetektsfengslede. Programvirksomhet, kontaktbetjentordning og framtidsplanlegging er eksempler på tiltak som først og fremst har vært rettet mot den førstnevnte gruppen.

Fag som for eksempel jus, kriminologi, sosiologi, psykologi, pedagogikk, etikk, medisin og sosialfag vil være opptatt av ulike sider ved feltet og er alle viktige for fagutviklingen på området.

Jussen er det faget som ut fra sin lov og rettsforståelse definerer hva varetekt er, hvilke kriterier som gjelder for varetektsfengsling, hvilke rettigheter siktede har etc. Juristene står sentralt i politiets, domstolenes og fengselsvesenets arbeid med siktede og også som siktedes forsvarer. Dette innebærer at perspektivene vil kunne være nokså forskjellige avhengig av hvilke interesser de representerer. For kriminalomsorgens arbeid med de varetektsinnsatte gjelder først og fremst straffegjennomføringsloven som også har et eget kapittel om varetekt. En av de viktigste reformene innenfor varetektsfeltet er den lovendring som kom i straffeprosessloven i 2002 og som innebar en økt rettslig kontroll når det gjelder isolering.

Etikken gir et viktig bidrag til å belyse sentrale sider ved varetektsarbeidet. Et bevisst forhold til etikk, eget og andres menneskesyn og verdier vil derfor kunne bidra til å øke forståelsen og begrunnelsen av de valg man må gjøre som fengselsbetjent. I en varetektssituasjon er de innsatte særlig avhengige av betjentene i forhold til å få dekket elementære menneskelige behov. Å ha et bevisst forhold til egen yrkes- og maktutøvelse er derfor viktig. Ett sentralt prinsipp som er spesielt for varetekt er uskyldspresumpsjonen som innebærer at den innsatte ikke er dømt ennå. Likevel vil

mange innsatte oppleve varetektssituasjonen som straff. Mange innsatte vil også få betydelige psykiske og fysiske skadevirkninger av at de isoleres. Sistnevnte kan tjene som eksempel på etiske dilemmaer i varetektsarbeidet; Hvorfor er det slik at de innsatte som er å betrakte som uskyldige ofte har det dårligste tilbudet og de verste forholdene? Et annet etisk dilemma er om hensynet til politiets etterforskning bør gå foran hensynet til den innsattes helse.

Innenfor **kriminologifaget** har mange vært svært kritiske til fengselsvesenet generelt og til varetektsinstituttet spesielt. Kritikken mot varetekt har særlig dreid seg om det urimelige i å fengsle personer som ennå ikke er dømt, at politiet bruker isolasjon som pressmiddel overfor siktede og de menneskelige belastningene vedrørende varetektsfengsling og isolasjon. Denne kritikken har vært et viktig bidrag som pådriver for forbedringer både med hensyn til lovverk og praksis i de ulike ledd i strafferettskjeden (politi/påtale, domstolene og fengslene).

Med sitt fokus på helhetstenkning kan **sosiologien** bidra til å belyse viktige problemstillinger ved varetektsordningen. Dette gjelder særlig på samfunnsnivå og på institusjonsnivå. På samfunnsnivå ved å se på varetekts samfunnsmessige funksjon og ved å undersøke hvordan samspillet mellom de ulike leddene i strafferettskjeden fungerer mer eller mindre hensiktsmessig. På institusjonsnivå kan sosiologien bidra til en kritisk gjennomgang av måten fengslene organiserer sin virksomhet på. I hvilken grad er det samsvar eller motsetninger mellom fengselets målsettinger, ressurser, struktur (inkludert bygningsmessige forhold), ideologi, teknologi og forholdet til omgivelsene? (Repstad 2004, s.121-150)

Institusjonssosiologien kan også bidra til at denne organiseringen blir mer hensiktsmessig og målrettet. Tradisjonelt har sosiologien vært kritisk til fengsel som institusjon.

Ut fra et **psykologisk/psykiatrisk** perspektiv har man særlig vært opptatt av isolasjonens skadelige virkninger på individet. Dette kan dreie seg om angst, depresjoner, søvnproblemer, tankespinn, apati, selvmordstanker, psykosomatiske plager etc. Levekårsundersøkelsene viser dessuten at innsatte er overrepresentert når det gjelder rus, psykiske problemer og andre helseproblemer. Ovennevnte fag vil kunne gi viktig innsikt i hva disse problemene består i og hvordan fengselsansatte kan bidra til å hjelpe de innsatte med slike problemer.

I arbeidet med å utvikle en håndbok for varetektsinnsatte er det særlig to perspektiver som har stått sentralt. **Rettighetsperspektivet** tar utgangspunkt i de lover og reguleringer (nasjonale og internasjonale) som gjelder på området. Rettigheter kan betraktes som behov den innsatte har, og som er så viktige at de er gitt et vern i lovgivningen eller i konvensjoner. Utfordringen har bestått i å oversette disse overordnede prinsippene til praktisk avdelingstjeneste. Det ville være mulig å etablere et system som regulerer arbeidet med innsatte kun ut fra slike rettigheter Det ville

imidlertid bli en svært regelstyrt hverdag. Vi vet av erfaring at innsattes behov i varetektssituasjonen omfatter mye mer enn hva som kan uttrykkes gjennom lovgivningen, derfor ønsker vi å gå et skritt lengre. Her kommer **brukerperspektivet** inn.

I løpet av de senere år har det skjedd en utvikling innenfor både privat og offentlig sektor med hensyn til forståelsen av hva som er viktig med hensyn til å utvikle tjenestekvalitet. I offentlig sektor har gjerne kvalitet vært knyttet opp mot lover, regler, forskrifter og faglige krav. I dag er man opptatt av at også brukernes opplevelser av tjenester og produkter er viktige uttrykk for kvalitet (Hustad/Granheim 2000). I håndboken tar vi hensyn til innsattes interesser, ønsker og behov slik de kommer til uttrykk både gjennom intervjuer og brukerundersøkelser med innsatte. Vi har også lagt vekt på hvilke erfaringer tilsatte og andre brukergrupper har om innsattes behov fra praksisfeltet. Dette er det vi kaller et brukerperspektiv.

Det er viktig å minne om at brukerperspektivet i denne sammenheng har store begrensninger. For det første setter lover og regler klare grenser for hvilke behov den innsatte kan regne med å få dekket, for det andre står fengselsvesenet i en monopolsituasjon slik at den innsatte ikke kan skifte tjenesteleverandør hvis han er misfornøyd med kvaliteten på tjenestene. Vi mener likevel at vårt (begrensede) brukerperspektiv har en viktig funksjon i forbindelse med å bedre kvaliteten på varetektsarbeidet. Ved å gjennomføre brukerundersøkelser jevnlig får de ansatte tilbakemelding på kvaliteten ved det arbeidet de utfører og dermed også en mulighet til å forbedre praksis.

Leserveiledning og avgrensning

Innholdet i denne artikkelen er i stor grad hentet fra manualen ”Kvalitet i varetektsarbeidet” (Danielsen, T., Karlsen, V. 2005). Meningen er å gi en mer kortfattet og oversiktlig framstilling enn i selve manualen.

Framstillingen i denne artikkelen er rettet mot praksis. For å få en mer grunnleggende forståelse av varetektsområdet er det nødvendig å sette inn i annen relevant litteratur fra ulike fagområder.

Hva er varetekt?

Den personlige frihet er en av de mest grunnleggende rettsgoder vi har. Det finnes mange former for frihet, og en av de viktigste er friheten til å velge hvor vi ønsker å oppholde oss til enhver tid. Bestemmelser i grunnloven, formell lov og retningslinjer beskytter denne retten. Det er derimot på det rene at vernet av friheten ikke kan være absolutt. I visse tilfeller må hensynet til den enkeltes frihet vike for andre hensyn som anses viktigere. Hensynet til etterforskningen av en straffbar handling er et slikt hensyn.

Det finnes ulike former for frihetsinnskrenkninger, og en særlig vidtgående form for frihetsinnskrenkning er frihetsberøvelse. Arrest, varetekt og fengsling av domfelte er eksempler på dette.

Varetekt er et *prosessuelt tvangsmiddel* som blir anvendt i forbindelse med etterforskningen av en straffesak. Varetekt er en frihetsberøvelse, men har ikke noe straffeformål. Det er ikke straff i juridisk forstand og må ikke forveksles med fullbyrdelse av fengselsstraff. Som en konsekvens av dette er det ikke nødvendig at denne type fengsling ilegges ved dom, jf. GrL. § 96, men ved en rettslig kjennelse som fastsetter lengde og betingelse(r) for fengslingen.

Varetekt innebærer at personer som er siktet for straffbare forhold, kan holdes fengslet, selv om det ikke foreligger noen endelig avgjørelse av skyldspørsmålet. Av dette følger at varetektsfengsling er et inngripende virkemiddel. For de fleste vil et slikt opphold være en betydelig belastning, spesielt i de saker der den fengslede er underlagt brev- og besøksrestriksjoner eller fullstendig isolasjon.

Nærmere om varetektens rettslige grunnlag

For at offentlig myndigheter skal kunne foreta seg et så vidtgående inngrep i friheten som varetektsfengsling er, må de ha hjemmel i lov. Dette følger av legalitetsprinsippet⁵⁷.

Hovedregelen om adgang til å pålegge fengsling har vi i strprl. § 184, 2. ledd. Det er i utgangspunktet påtalemyndigheten som begjærer fengslingen, men det er tingretten som avgjør om begjæringen skal tas til følge⁵⁸. Her må retten se hen til om de vilkårene som følger av strprl. §§ 171 og 170 a, er oppfylt i det konkrete tilfelle.

For strprl § 171 gjelder disse vilkårene:

⁵⁷ Legalitetsprinsippet: Et rettslig prinsipp som innebærer at offentlig myndighetsutøvelse i form av forbud eller påbud som griper inn i borgernes eiendomsrett eller alminnelige handlefrihet, må skje på grunnlag av rettsregler gitt i lov eller i medhold av lov.

⁵⁸ Jf. strprl. § 184, 2. ledd og EMK art. 5 (3)

1. Grunnvilkåret er at det må foreligge skjellig grunn til å mistenke vedkommende for at han har begått en straffbar handling som kan gi strengere straff enn seks måneder. Når påtalemyndigheten mener det foreligger sannsynlighetsovervekt til å mistenke personen for en straffbar handling og den generelle strafferammen for forbrytelsen er over seks måneder, blir vurderingen om fengslingshensyn foreligger. Personer uten bopel i Norge og som en antar vil rømme til utlandet under etterforskningen, kan varetektsfengsles uten hensyn til straffens størrelse, jf. strprl. § 173, 2. ledd.

2. I tillegg må minst ett av følgende tilleggsvilkår foreligge:

Unndragelsesfare. Det betyr fare for at vedkommende vil flykte ut av landet eller gå i dekning her i landet.

Nærliggende fare for bevisforspillelse, for eksempel fare for at siktede vil fjerne spor, påvirke vitner, samordne forklaringer og så videre.

Stor fare for ny kriminalitet. Dette gjelder særlig for personer med mange tidligere dommer.

Begjæring fra siktede om å bli fengslet, for eksempel ved ønske om beskyttelse.

Til tross for at det foreligger skjellig grunn til mistanke om en straffbar handling og en av fengslingsgrunnene foreligger, er det dermed ikke sagt at varetekt bør brukes. Tingretten skal også vurdere om det er et uforholdsmessig inngrep å varetektsfengsle. Dette følger av strprl. § 184, 2. ledd siste punktum, jf. § 170a. Loven forutsetter at det skal vurderes om det alt i alt er rimelig å foreta et slikt inngrep. Bruken av tvangsmidler under etterforskningen må bero på en avveining av samfunnets behov for å få oppklaring av et lovbrudd målt mot det inngrep etterforskningsmiddelet antas å representere for det enkelte individ. I denne vurderingen er det viktig å ha for øye at varetektsfengsling er et inngripende virkemiddel overfor personer som ikke har fått skyldspørsmålet avgjort. For disse personene gjelder uskyldspresumsjonen i strafferetten fullt ut. *En tiltalt i en straffesak skal anses uskyldig inntil dom er falt i hans disfavør.*⁵⁹

Strprl. § 172 gir en utvidet adgang til fengsling ved mistanke om særlig grove forbrytelser. Det er i disse tilfellene ikke nødvendig at noen av tilleggsvilkårene i § 171 foreligger. Forutsetningen for å anvende § 172 er at mistanken gjelder en forbrytelse som kan medføre straff av fengsel i minst ti år, og at det foreligger en tilståelse eller andre forhold som i særlig grad styrker mistanken.

I dette kapittelet er det gitt en kort beskrivelse av i hvilke tilfeller en person kan varetektsfengsles etter hovedreglene i straffeprosessloven. Det er viktig å merke seg at

⁵⁹ Jf. EMK art. 6 (2) og SP art. 14 nr 2, se ”innhold av varetekten”

bestemmelsene gir en adgang til å varetektsfengsle. Fengsling er derimot aldri obligatorisk.

Det finnes en rekke bestemmelser i tillegg til disse som er med på å styre i hvilken grad man kan bruke varetekt som tvangsmiddel og det materielle innholdet i denne type fengsling. Vi har regler hentet både fra Grunnloven, de formelle norske lover, forskrifter og rundskriv. I tillegg har vi konvensjonsbaserte regler utarbeidet gjennom internasjonalt samarbeid, samt rekommandasjoner fra internasjonale organisasjoner Norge er medlem av. Disse reglene gir uttrykk for viktige prinsipper og rettigheter. Personer som jobber med varetekt, bør derfor også ha en oversikt over disse bestemmelsene. I varetektsmanualen kapittel 3 står dette nærmere beskrevet.

Innholdet i varetekten styres i hovedsak av straffegjennomføringsloven, primært kapittel 4 og forskrifter og retningslinjer til denne delen av loven.

Utgangspunktet for behandlingen av en varetektsinnsatt som ikke er ilagt restriksjoner følger av strgf. § 46 1. ledd.

”Kriminalomsorgen kan ikke pålegge innsatte etter dette kapittel andre innskrenkninger i friheten enn det som er nødvendig for å sikre formål med fengslingen eller for å opprettholde ro, orden og sikkerhet i fengselet. Skadelige virkninger av fengslingen skal, så vidt mulig, forebygges.”

Bestemmelsen kan forstås som en presisering av uskyldspresumsjonen. En varetektsinnsatt er av denne grunn blant annet gitt utvidede rettigheter, sammenlignet med domsinnsatte. Mange av de pliktene en domsinnsatt er pålagt gjennom loven, er valgfrie tiltak for en varetektfengslet.

I strgf. § 49 står det:

”Innsatte har så langt det er praktisk mulig adgang til å delta i arbeid, opplæring, programmer eller andre tiltak. Kriminalomsorgen kan ikke pålegge varetektsinnsatte å delta i slike aktiviteter. De kan likevel pålegges å bidra til nødvendig renhold og annet husarbeid i fengselet.”

Bestemmelsen gir den varetektsfengslede en mulighet til å delta på lik linje med andre innsatte, men pålegges ingen aktivitetsplikt. Retningslinjene til loven understreker at fremskaffelse av sysselsettingstiltak med mer skal prioriteres høyt overfor innsatte som ønsker slikt tilbud.

I tillegg til det ovennevnte vil en varetektsinnsatt under visse vilkår ha rett til å bruke egne penger, ha mulighet til å motta besøk og å la seg behandle av sin egen fastlege eller tannlege⁶⁰.

Ofte begjærer påtalemyndigheten at siktede av hensyn til etterforskningen skal undergis forbud mot eller kontroll av brev og besøk. De kan i tillegg be om at personen ikke får tilgang til aviser eller TV, eller ilegge forbud mot samvær med enkelte innsatte, jf. strprl. § 186 2. ledd. Retten beslutter delvis isolasjon, men de kan overlate til påtalemyndighet å avgjøre hvem siktede ikke kan ha kontakt med.

Retten har etter nærmere angitte vilkår også adgang til å pålegge den innsatte fullstendig isolasjon. Fullstendig isolasjon innebærer at den fengslede skal utelukkes fra samvær med alle de andre innsatte, jf. strprl. § 186a.

For de fleste vil restriksjoner i form av brev- og besøkskontroll eller fullstendig isolasjon innebære en betydelig belastning. De forholdsvis detaljerte bestemmelsene om når og i hvilket omfang isolasjon og andre restriksjoner kan ilegges, viser alvorligheten av dette. Reaksjoner i form av depresjoner, tilbaketrekning, suicidale tendenser, angst og aggresjon vil kreve spesiell oppmerksomhet fra den enkelte betjent.

I strgjfl. § 2 andre ledd står det som følger:

”Ved varetektsfengsling skal kriminalomsorgen legge forholdene til rette for å avhjelpe negative virkninger av isolasjon”

Ifølge retningslinjene til loven skal varetektsinnsatte prioriteres med hensyn til aktiviteter og samvær med tilsatte med sikte på å redusere skadevirkningen av isolasjon. Den enkelte leder i fengselet skal legge forholdene til rette for å avhjelpe slike virkninger.

Videre følger det av strgjfl. § 46 at:

”Kriminalomsorgen skal prioritere tiltak for å avhjelpe negative virkninger av isolasjon etter straffeprosessloven §186 annet ledd og § 186 a.”

Med ”tiltak” menes i loven her for eksempel gode rutiner for mottaksordning i fengselet der det legges til rette for tilstrekkelig informasjon⁶¹ og skaffe innsatte beskjeftigelse. Den tilsatte skal også ta seg god tid til å kommunisere med den innsatte og bistå med praktisk hjelp (se kapitlene 5.1 og 5.2).

⁶⁰ Jf. strgjfl. §§ 50 og 51.

⁶¹ Se også EMK art. 5 (2)

Omfang

For å gi et bilde av varetektens omfang presenterer vi her noen tall fra 2004 og 2005: Tall og andre opplysninger er oppgitt av forsker Ragnar Kristoffersen.

I 2004 var det i gjennomsnitt 3090 innsatte i norske fengsler.

Av disse satt:

2346 på dom

72 på forvaring eller sikring

48 for bøtesoning

608 i varetekt

Dette innebærer at varetekt utgjorde ca 20% av antall innsatte i 2004. Varetektsandelen har vært høyere tidligere år. I 1998 var den for eksempel 25% (Kristoffersen 1999,s.7-11).

I 2004 ble det avsluttet totalt 3338 varetektsopphold. Disse satt i gjennomsnitt 65 dager.

Nesten halvparten (49 %) av varetektsoppholdene er korte, dvs under 30 dager.

73 satt imidlertid mer enn ett år. Noen få sitter veldig lenge. Den innsatte som hadde vært lengst varetektsfengslet i 2004 hadde sittet i 2 år og 9 måneder på grunnlag av 24 varetektskjennelser.

61 av de varetektsinnsatte var under 18 år ved innsettelse, og disse satt i gjennomsnitt i 35 dager i varetekt.

1.12.2005 satt det 562 innsatte i varetekt. 101 hadde en eller annen varetektsrestriksjon. Dette utgjør ca. 18% av de varetektsinnsatte. Disse hadde følgende type restriksjoner:

Brev og besøkskontroll:	49
Brev og besøksforbud:	13
Fullstendig isolert ⁶² :	32
Annet:	7
I alt	101

⁶² Med forbehold om riktig registrering i kompis

De viktigste elementene i varetektsforløpet

Varetektsforløpet regner vi som tiden fra retten har besluttet å varetektsfengsle en siktet til han løslates fra varetekt eller overføres til dom. Varetekt involverer som regel hele strafferettskjeden; den starter med at politiet pågriper en siktet/mistenkt, som dermed får status som siktet i saken. Han blir som regel først sittende i politiarrest før han fremstilles for tingretten med begjæring om fengsling. Dersom tingretten beslutter fengsling, skal det ikke gå mer enn 24 timer før han plasseres i (lukket) fengsel.

Vi har valgt å dele varetektsforløpet i tre faser; innkomstfase, mellomfase og slutfase. Grunnen er at vi mener innsattes ønsker og behov endrer seg i løpet av den tiden de sitter i varetekt. Derfor kan vi definere fengselets arbeidsoppgaver i forhold til hvor den innsatte befinner seg i forløpet. Rent pedagogisk gjør dette det enklere å få en oversikt over oppgavene i varetektsarbeidet. Disse arbeidsoppgavene dekker likevel ikke alt som skal gjøres i et fengsel. I tillegg til de arbeidsoppgaver vi har plassert innenfor varetektsforløpet er det en del gjennomgående oppgaver som skal ivaretas. Dette dreier seg om sikkerhet, taushetsplikt, innhenting, registrering og bruk av informasjon og samarbeid. Vi har kalt dette for gjennomgående temaer.

Vi vet at varetekt arter seg forskjellig fra innsatt til innsatt. Noen blir løslatt etter et par dager, mens andre kan sitte mange måneder. Noen sliter med sjokket de fikk i forbindelse med arrestasjonen i lang tid, mens andre vil begynne å planlegge fengselsoppholdet dagen etter at de kom inn. Slik sett kan man godt si at det varetektsforløpet vi har skissert, er kunstig. Vi har likevel valgt å bruke denne modellen, først og fremst av ovennevnte pedagogiske grunner. Felles for alle varetektsopphold er at de har en innkomstfase og en slutfase. Det er særlig i disse fasene vi kan angi bestemte oppgaver. Innholdet i mellomfasen vil i større grad variere, noe som særlig skyldes at for noen vil denne fasen bare vare noen dager, mens for andre strekker den seg over mange måneder.

Vi har lagt særlig vekt på enkelte oppgaver som vi anser for å være særlig viktige, vi har valgt å kalle dem milepæler. Milepælene i varetektsarbeidet er presentert kronologisk i forhold til en tenkt tidsrekkefølge (se figur neste side).

Hovedmål for justissektoren:

Økt trygghet for borgere gjennom redusert kriminalitet.

Mål for varetekt som straffeprosessuelt virkemiddel:

- Hindre at noen unndrar seg forfølging eller fullbyrding av straff.
- Hindre forspillelse av bevis.
- Hindre personer i å begå nye lovovertridelser.
- Beskytte personer mot seg selv eller andre.
- For å imøtekomme allmennhetens rettsfølelse og motvirke utrygghet i særlig alvorlige saker

Kriminalomsorgens målsetting:

Kriminalomsorgen skal gjennomføre varetektsfengsling og straffereaksjoner på en måte som er betryggende for samfunnet og som motvirker straffbare handlinger. Kriminalomsorgen skal legge forholdene til rette for at lovbryteren kan gjøre en egen innsats for å endre sitt kriminelle handlingsmønster.

Innkomsfasen

Mål: Legge forholdne til rette for varetektsoppholdet

Milepæler: Mottak i fengsel – Innkomstsamtale 1 – Innkomstsamtale 2

Arbeidsoppgaver: Mottak i fengsel
Innkomstsamtale 1 – innsettelse på celle
Spesielle tilpasninger
Hygiene og smitte
Samarbeid med helsepersonell
Innkomstsamtale 2
Skriftlig informasjon til innsatte

Mellomfasen

Mål: Bli bedre kjent med den innsatte, slik at man kan legge forholdene til rette for aktivisering, menneskelig kontakt og planmessig arbeid med den innsatte.

Milepæl: Kontaktbetjentarbeid – Menneskelig kontakt - aktivisering

Arbeidsoppgaver: Menneskelig kontakt
Aktivisering
Besøk
Telefonering
Brev
Fremstillinger
Kontaktbetjentarbeid
Planarbeid
Sosialfaglig arbeid

Sluttfasen

Mål:	Legge forholdene til rette for at den innsatte kan forberede tiden etter varetektsoppholdet.
Milepæl:	Løslatelse – Overføring til soning
Arbeidsoppgaver:	Løslatelse Overføring til soning Kontakt med fromsorgen

Innkomstfasen i varetekt

Mål

Å legge forholdene til rette for varetektsoppholdet.

Problembeskrivelse

Det er antakelig riktig å si at det mest karakteristiske med innkomstfasen er innsattes mangfold av problemer, at mange av problemene er akutte, og at innsatte opplever situasjonen som svært usikker. Innsattes første møte med anstalten og de første dagene av varetektsoppholdet er derfor et meget kritisk tidspunkt når det gjelder arbeidet med varetektsinnsatte. Mange innsatte vil oppleve denne tiden som svært belastende og kan være i en sjokklignende tilstand. Situasjonen bærer ofte preg av plutselig løsrivelse fra familie, arbeid og skole, hvilket også innebærer en rekke praktiske problemer som de innsatte trenger hjelp til å ordne opp i.

Det er viktig å påpeke at vi får inn alle typer mennesker i varetekt, med vidt forskjellig bakgrunn – noen forberedt, men de fleste ganske uforberedt på at de kunne bli fengslet. Problemene spenner fra dype personlige traumer til at bikkja er alene hjemme. Noen kan være selvmordskandidater som følge av sjokket ved fengslingen, eller av andre grunner (3 av 4 fengselsselv mord skjer i varetekt (Hammerlin, 1999,s.29-31) (se også Hammerlin/Larsen 1998 om forebygging av selvskadende handlinger), mens andre kan ha fysiske plager som krever rask medisiner, for eksempel ved tunge abstinenser. Den innsatte er dessuten i en situasjon preget av stor grad av usikkerhet med hensyn til hva som vil skje med den straffesaken han er siktet for. Mange og særlig de som er mistenkt for alvorlig kriminalitet, vil også slite med dårlig samvittighet i forhold det de har gjort. Den innsatte kan rett og slett føle at bunnen i tilværelsen har falt ut, han vet ikke noe om hva som vil skje med ham, og han vet heller ikke hva som skjer med familien eller andre viktige forankringspunkter i tilværelsen. I tillegg til ovennevnte problemer vet vi at en stor andel av dem som settes i fengsel, er sosialt marginaliserte,

og at langt flere av dem enn normalbefolkningen har store psykiske problemer. Blant annet på grunn av de forholdene vi her har nevnt er måten de innsatte blir møtt på av største viktighet.

I varetektsarbeidet legger vi stor vekt på at fengslene har gode rutiner for mottak av varetektsinnsatte. Det stilles strenge krav til dette både i lov, regelverk og internasjonale konvensjoner. Dette omhandler blant annet slike ting som krav om rettslig kjennelse, hvor lang tid det kan gå fra domstolen har fattet sin kjennelse og til innsettelse i fengsel (24-timers regelen) omfattende informasjon, ivaretagelse av helse etc.

Det er viktig at det er et godt innarbeidet samarbeid mellom politi og fengsel på lokalt nivå i forbindelse med innsettelse i varetekt. Innsettelsen bør skje på et tidspunkt hvor fengselet er tilstrekkelig bemannet. Fengselet bør også prioritere bemanningen i forbindelse med innsettelser. Manglende varetektsplasser har vært et stort problem mange steder. Det er etablert et system for plassering av varetektsinnsatte. I retningslinjene til straffegjennomføringsloven punkt 4.2 er regionene pålagt å holde fortløpende oversikt over ledig fengselskapasitet i regionen og landet for øvrig. Direktøren i den region hvor domfelte har sin bostedsadresse, bestemmer hvor en varetektsfengslet skal plasseres, jf retningslinjene punkt 2.2. Dette innebærer i praksis at regionen i samarbeid med fengslet og politiet avtaler seg imellom når og hvor innsatte skal settes inn.

Mottak i fengsel

Mål

Legge til rette for mottak av innsatte, slik at fengselet får plassert rett innsatt på rett plass. Gjennomføre mottak og registrering av innsatte på en måte som ivaretar både sikkerhets- og rettssikkerhetsmessige behov.

Problembeskrivelse

Mottaket må skje på en ryddig måte, helst på et sted hvor det er ro rundt inntakssituasjonen. Mange innsatte forteller at de opplever innkomstprosedyren som tilfeldig. De forstår noen ganger ikke hvor de er, eller hva som vil skje med dem. Den innsatte må derfor få en tilfredsstillende forklaring på de prosedyrer han gjennomgår under mottaket, og hva som vil skje med ham i umiddelbar fremtid.

Det har ofte vært reist spørsmål rundt den informasjon som fengselet får fra politiet om innsatte ved innkomst. Mange har påstått at fengselet ikke får vite tilstrekkelig om innsattes bakgrunn og situasjon. Det er et stort, gjensidig behov for informasjon både

for fengselet og den innsatte. Måten innsatte blir møtt på, er selvfølgelig også av største viktighet.

For å utdype hva et mottak i fengsel innebærer gir vi en oversikt over de viktigste arbeidsoppgavene som skal gjennomføres:

Sikre at innsettelsen skjer på et legalt grunnlag og på en systematisk måte

Gi innsatte nødvendig informasjon om prosedyrer under mottaket og hva som vil skje i umiddelbar fremtid

Visitere innsatte – kontrollere klær og eiendeler

Registrere og lagre private eiendeler som innsatte ikke får ha på cella

Innhente og registrere informasjon, blant annet fra følgende kilder:

Domstolens kjennelse

Informasjon fra politiet om innsatte

Tidligere fengselshistorie

Informasjon fra innsatte selv

Foreta en første risikovurdering i forhold til:

Selvskade/selvmord

Vold/trusler

Innsmugling av stoff

Felles sak

Smitte

Tildel celleplass i forhold til risikovurdering

Formidle relevant informasjon til personer og instanser i fengslet ved behov (helsepersonell, operativ førstebetjent, avdelingsleder etc.).

Innholdet i disse arbeidsoppgavene er nærmere beskrevet i varetektsmanualen kapittel 6.1.

Innkomstsamtale 1 – (innsettelse på celle)

Mål

Ta imot innsatte på en trygg og omsorgsfull måte i avdelingen der han skal sitte.

Problembeskrivelse

Vi kan alle forestille oss at det å bli ført opp på en fengselscelle, for så å bli låst inn kan vekke mange følelser. Hvilke følelser er det ikke så godt å si noe om, det vil variere fra person til person. For mange vil dette imidlertid være et traumatisk øyeblikk, for noen

kan det sågar føles så alvorlig at det kan være kritisk. For andre føles det som en lettelse å komme fra et opphold i politiarrest og til en fengselscelle med seng og sengetøy.

Det kan være visse forskjeller mellom store og små fengsler når det gjelder hvordan selve innsettelsesprosedyren foregår. På små anstalter kan det for eksempel være samme person som foretar mottaket i fengsel og innsettelsen på celle i avdelingen. På store anstalter vil det ofte være slik at det er en person som foretar mottak og en annen som gjennomfører innsettelsen på avdelingen. Uansett hvordan dette organiseres er det svært viktig at alle arbeidsoppgavene som er beskrevet i kapitlene 5.1 og 5.2 gjennomføres. Begrunnelsen er blant annet at avdelingens tilsatte har et selvstendig behov for å danne seg et første inntrykk av innsatte.

Avdelingsbetjentens oppgave er, som beskrevet i målformuleringen, å ta imot den innsatte på en trygg og omsorgsfull måte, i tillegg til at han skal sikre at vilkårene i kjennelsen (for eksempel brev- og besøksforbud) blir fulgt opp. Det vil si at han i løpet av den relativt korte tiden som vanligvis er til disposisjon ved innsettelse på celle, skal kunne ivareta de viktigste menneskelige og praktiske sidene i denne situasjonen. Vær oppmerksom på at mange innsatte er i en slik tilstand på dette tidspunktet at de ikke vil være mottakelige for omfattende muntlig informasjon. De færreste vil huske særlig mye av det som blir sagt. Av den grunn er det viktig at de får utlevert skriftlig informasjon. Ingen nyinnsatte i norske fengsler skal låses inn på cella uten at Innkomstsamtale 1 gjennomføres. De viktigste elementene i Innkomstsamtale 1 er som følger:

- Avdelingsbetjenten skal forberede Innkomstsamtale 1 ved å sette seg inn i den informasjon som er framkommet under mottaket.
- Innkomstsamtale 1. Det viktigste ved denne samtalen er å knytte kontakt med den innsatte. Hvordan samtalen gjennomføres, vil selvfølgelig variere med situasjon og person. Det er likevel viktig å sette av nødvendig tid. Forhold som skal tas opp i løpet av samtalen, er:
 - Eventuelle akutte problemer som må løses straks.
 - Undersøke om pårørende er varslet
 - Undersøke om den innsatte har behov for spesielle tilpasninger.
 - Dersom innsatte er undergitt bestemte vilkår, for eksempel brev- og besøksforbud, informere om hvilke praktiske konsekvensene dette får.
 - Brann- og sikkerhetsrutiner
 - Gi innsatte skriftlig informasjon om fengselet samt rettigheter og plikter
 - Informere den innsatte om at han vil få en innkomstsamtale i løpet av 72 timer
 - Etter Innkomstsamtale 1 skal avdelingsbetjenten registrere hvilke behov innsatte har fortalt om, hva som gjort og hva som er avtalt. Ved behov for akutt hjelp eller oppfølging skal avdelingsbetjenten videreformidle dette til rette vedkommende.

Innkomstsamtale 2 – innen 72 timer

Mål

Forsikre seg om at innsatte har fått og fortsatt får den informasjonen han trenger for oppholdet og gi innsatte en mulighet til å fortelle om de problemene han ønsker hjelp med.

Problembeskrivelse

Innkomstsamtale 1 og 2 er nøkkelen til et godt varetektsarbeid. Samtalen finner sted på et tidspunkt der den innsatte som oftest ønsker informasjon og trenger å få ordnet opp i forskjellige saker –i tillegg til at mange er motivert for å etablere et konstruktivt forhold til de tilsatte. En god innkomstsamtale kan legge grunnlaget for en god relasjon til innsatte, og vi sparer oss mange henvendelser senere, både fordi den innsatte vet hvordan han skal gå frem når noe skal gjøres, og fordi han har fått ryddet opp i sine mest presserende problemer på et tidlig tidspunkt.

Innkomstsamtalen må forstås i sammenheng med andre møter der den innsatte har fått informasjon eller det er registrert behov. Det gjelder for eksempel i forbindelse med mottak og registrering i fengselet, innsettelse på cella, samtale med helsepersonell eller behov som er formidlet gjennom politi, domstol, forsvarer eller andre.

Innkomstsamtalen er en av milepælene i innkomstfasen. Dette er for en stor del en informasjonssamtale, og vi forutsetter *ikke* at den må gjennomføres av kontaktbetjenten. Kravet om at samtalen gjennomføres innen 72 timer er viktigere enn hvem som foretar den. Innkomstsamtalen *kan* kombineres med førstegangssamtalen med kontaktbetjenten, men da må man planlegge slik at man klarer å kombinere de ulike funksjonene som de to samtalene har.

Å gjennomføre en slik samtale krever kunnskaper fra mange områder, både praktiske og teoretiske. I varetektsmanualen kap. 6.6.4 har vi gitt konkrete eksempler på hva man kan ta opp og råd om hvordan samtalen kan gjennomføres.

Innkomstsamtale 2 har følgende funksjon:

- Tilsatt og innsatt skal gjøre seg kjent med hverandre. Den personlige kontakten som skapes gjennom samtalen, er like viktig som selve innholdet i samtalen.
- Den tilsatte skal forsikre seg om at den innsatte har forstått den skriftlige informasjonen han fikk utlevert under Innkomstsamtale 1.
- Innsatte skal forstå hvilke regler og tilbud som gjelder i anstalten, og hva som er hans rettigheter og plikter.

- Innsatte formidler sine problemer og behov, den tilsatte registrerer dem og informerer om hvordan anstalten vil følge opp med tiltak, dersom oppgavene kan gjennomføres.
- På bakgrunn av innkomstsamtalen og den informasjon som ellers foreligger om innsatte, vurderer den tilsatte om det foreligger noen spesiell risiko knytte til den innsatte, og sørger i så fall for at dette ivaretas eller videreformidles.

Mellomfasen i varetekt

Mål

Bli bedre kjent med den innsatte, slik at man kan legge forholdene til rette for aktivisering, menneskelig kontakt og planmessig arbeid med den innsatte.

Problembeskrivelse

Hva er varetektsinnsattes situasjon i mellomfasen? De grunnleggende fysiske behov er ivaretatt gjennom tiltakene i innkomstfasen. De akutte problemene er løst, innsatte har falt mer til ro. Det er nå ikke lenger sjokket ved fengslingen, men slitasjen ved å sitte inne som melder seg. Individuelle problemer blir tydeligere, og vi kan se mange ulike måter å takle situasjonen på; noen gir tydelig uttrykk for at de ønsker mer av ulike tilbud, andre isolerer seg på cella. Mange innsatte får behov for å orientere seg i forhold til videre varetektsfengsling, noen begynner kanskje allerede å se frem mot en tid på dom, eller de trenger å planlegge løslatelsen. Andre er mer opptatt av ”her – og – nå - situasjonen” og ønsker hjelp og støtte i forhold til praktiske eller personlige problemer.

Kontaktbetjentarbeidet bør starte så tidlig som mulig fordi det for de fleste er en stor fordel å ha et fast og personlig tilknytningspunkt. I den grad man skal jobbe med større og systematiske tiltak rettet mot den innsatte, er det naturlig at kontaktbetjenten koordinerer og kvalitetsikrer disse. Det er en lederoppgave å legge forholdene til rette for at denne jobben blir utført på en god måte. I tillegg har lederen ansvaret for å kvalitetssikre oppholdet i sin helhet.

Varetektsfengsling innebærer en stor belastning, særlig gjelder dette for dem som sitter på isolasjon. Hvor stor belastningen er og hva hver enkelt sliter mest med, vil variere fra person til person. Vanlige problemer er skam og skyldfølelse i forhold til den kriminaliteten man har begått, belastningen ved ikke å vite hvor lenge varetektsfengslingen vil vare, usikkerhet med hensyn til utfallet av en fremtidig rettsak, følelsen av urettferdighet hvis man er uskyldig etc.

I en undersøkelse fra Oslo fengsel om varetektsinnsatte på restriksjoner (Danielsen, Meek Hansen 2002) ble de innsatte bedt om å gi en beskrivelse av selve oppholdet. Mange ga uttrykk for at de sleit med bekymringer om livet på utsiden av fengselet. Dette dreide seg i stor grad om familie og økonomiske forhold. I samme undersøkelse svarte mange også at oppholdet ble opplevd som tungt og psykisk belastende. Når det gjaldt psykiske belastninger, mente ca 80% at varetektsoppholdet hadde påvirket deres psykiske helse i negativ forstand. De mest vanlige problemene var psykosomatiske plager, søvnproblemer, depresjon/tristhet og angst. Hele 25% hadde hatt selvmordstanker. De innsatte ble dessuten bedt om å beskrive en vanlig dag i fengslet. Det de fleste fremhevet, var det monotone og kjedelige livet på cella og at de prøvde å få tiden til å gå gjennom å sove eller å se på TV.

En måte å hjelpe den innsatte til å mestre hverdagen bedre er å oppmuntre han til å strukturere hverdagen. Det kan gjøres ved å innarbeide faste rutiner, slik som å stå opp, spise, luften, lese, og trene til faste tider. Dette kan synes bagatellmessig, men erfaringsmessig er dette en viktig mestringsstrategi for mange.

På bakgrunn av de psykiske, sosiale, helsemessige og økonomiske problemer vi har nevnt, mener vi at de viktigste tiltakene som kan settes inn i mellomfasen, er menneskelig kontakt, aktivisering og en velfungerende kontaktbetjentordning. Et godt samarbeid med helsepersonell og andre faggrupper står også svært sentralt.

Menneskelig kontakt

Mål

Å avhjelpe negative virkninger av isolasjon gjennom menneskelig kontakt

Problembeskrivelse

De fleste varetektsinnsatte vil tilbringe store deler av døgnet alene på cellen, uavhengig av om de er underlagt fullstendig isolasjon eller ikke. I en varetektsituasjon er derfor det å tilby menneskelig kontakt noe av det viktigste man kan gjøre overfor de innsatte. Motvirkning av skadevirkningene ved isolasjon er den aller viktigste begrunnelsen for å vektlegge denne arbeidsoppgaven. I tillegg er oppnåelse av god kontakt en forutsetning for å kunne bidra til endring og for en individuell tilrettelegging av oppholdet. Rent sikkerhetsmessig er det også en stor fordel å kjenne den innsatte. I tillegg til at menneskelig kontakt i seg selv kan virke forebyggende på for eksempel selvsikader/selv mord, voldsproblematikk etc. blir det lettere å fange opp signaler på at noe er galt.

Forskjellen mellom innsatte på fullstendig isolasjon og andre innsatte er i mange tilfeller ikke større enn at man tilbringer 23 versus 22 timer på cella. Isolasjon kan som tidligere beskrevet, medføre store skadevirkninger for den enkelte. Innsatte på fullstendig isolasjon er fradømt menneskelig kontakt med andre enn fengselets personale og andre nærmere angitte personer (etterforsker, forsvarer, fengselets helsepersonell etc.). En av de viktigste arbeidsoppgavene for fengselets personale er derfor å sørge for at innsatte får nok menneskelig kontakt.

Straffegjennomføringsloven legger stor vekt på å motvirke skadelige følger av isolasjon. I §2 Formål står følgende: ”Ved varetektsfengsling skal kriminalomsorgen legge forholdene til rette for å avhjelpe negative virkninger av isolasjon” Videre står det i forskriften §1-2 Formål at ”Varetektsinnsatte og andre som ikke kan delta i fellesskap, skal prioriteres med hensyn til aktiviteter og samvær med tilsatte med sikte på å redusere skadevirkningene av isolasjon.”

I retningslinjene er temaet menneskelig kontakt gitt et eget avsnitt (4.1b) Her påpekes det at innsatte som er ilagt restriksjoner, skal vies ekstra oppmerksomhet fra de tilsattes side i form av imøtekommenhet og praktisk hjelp. Det påpekes også at yrkesgrupper som fengselsprest, sosialtjeneste og helsepersonell bør gi denne gruppen særlig oppmerksomhet for eksempel ved samtaler. Det foreslås også å vurdere i samarbeid med politiet om den varetektsinnsatte kan motta besøk fra faste besøkende (f.eks. Røde Kors visitortjeneste).

De innsatte legger også stor vekt på menneskelig kontakt. I rapporten ”Kvalitet i varetektsarbeidet” (Danielsen, Meek Hansen 2002) svarte de varetektsinnsatte at de fikk besøk av tjenestemenn ca. fem til seks ganger pr. dag, men at disse besøkene nesten utelukkende dreide seg om rutinemessige gjøremål (vekking, matutdeling etc.). De innsatte fortalte at det bare var svært sjelden at betjentene tok seg tid til en ekstra samtale. Både i denne og i andre undersøkelser er det dokumentert at innsatte ønsker mer kontakt med betjentene. I undersøkelsen om tungtsonende skriver forfatterne følgende om innsattes behov for kontakt ”De savner en prat med avdelingsbetjenten om naturlige hverdagsemner og ønsker at betjentene tar initiativ til dette.” (Hammerlin, Larsen 2000, s.50).

I kapittel 7.1 i varetektsmanualen er det gitt en utdyping og konkretisering av viktige prinsipper ved menneskelig kontakt og uttalelser fra innsatte om hva de er opptatt av i denne sammenhengen.

Aktivisering

Mål

Å bryte den monotone celletilværelsen og bidra til å dekke innsattes behov for menneskelig kontakt, mestring og fysisk utfoldelse.

Problembeskrivelse

Aktivisering står helt sentralt i arbeidet med varetektsinnsatte. Aktivisering kan bidra til at innsatte får dekket noe av behovet for å være i fysisk aktivitet. Like viktig er kanskje den menneskelige kontakten som aktivitetene kan åpne for. Det er viktig å starte dette arbeidet tidlig, fordi det er i den første tiden at sjokket og belastningen for den enkelte kan være mest kritisk. Deltakelse i ulike typer av aktiviteter kan dessuten bidra til å øke opplevelsen av mestring i forhold til situasjonen, gi øket selvfølelse og medvirke til å minke følelsen av kjedsomhet og frustrasjon.

Aktivisering av innsatte bidrar til bedre samhandling mellom betjenter og innsatte og kan bidra til bedre relasjoner mellom dem. Ved at de innsatte ser at betjentene anstrender seg i arbeidet med å aktivisere innsatte, kan det utvikle seg en positiv stemning og en opplevelse av at betjentkorpset jobber for de innsattes beste. Dette vil også kunne styrke det dynamiske sikkerhetsarbeidet ved fengselet. Ved at betjentene blir bedre kjent med de innsatte gjennom felles aktiviteter, har de større muligheter til å oppdage sikkerhetsmessige risikofaktorer som fare for selvskade, utagering/vold, bruk av rusmidler etc. (se kap. 4.1).

I §21 i straffegjennomføringsloven beskrives aktivisering på følgende måte:

”Kriminalomsorgen skal legge forholdene til rette for at de innsatte skal få tilbud om deltagelse i aktiviteter på fritiden, herunder mulighet for fysisk aktivitet og kulturell virksomhet.”

I retningslinjene framheves videre følgende aktiviteter: Boklån, lesning, gymnastikk og idrett, hobbyvirksomhet og radio og fjernsyn. Det fremheves ellers at fengselet har plikt til å tilrettelegge fritidsaktiviteter tilpasset innsattes behov.

Varetektsinnsatte er ikke underlagt aktivitetsplikt slik domsinnatte er. Av den grunn blir det litt misvisende å skille mellom for eksempel arbeidstid og fritid for denne gruppen. De ulike aktivitetstypene har imidlertid forskjellig mål og metodikk. De tradisjonelle fritidsaktivitetene har vanligvis hatt til hensikt å motvirke skadelige følger av isolasjon for varetektsinnsatte, mens arbeidsdriften, skolen og programvirksomheten også har gitt de innsatte muligheten til å utvikle ferdigheter som kan bidra til å bedre livssituasjonen mer generelt. Noen av de aktivitetene vi tilbyr, styres av tilsatte, andre gjennomføres uten tilsyn. Det kan også være hensiktsmessig å skille mellom en-til-en aktiviteter, som innebærer at en fengselstilsatt aktiviserer en innsatt og fellesaktiviteter.

Viktigheten av å tilby ulike former for aktiviteter for varetektsinnsatte er beskrevet i strgf. §49 og i forskriftens §4-3.

Vår erfaring er at det aller viktigste for mange varetektsinnsatte rett og slett er å komme seg ut av cella. Likevel er det vesentlig at aktivitetene også har en *kvalitet*. Hensikten med å forlate cella er ikke minst å kunne forholde seg til andre mennesker og et annet meningsinnhold. Tilsatte som har lang erfaring med aktivisering av innsatte, legger særlig vekt på aktivitetene som en mulighet for å skape menneskelig kontakt. Hvilke konkrete behov aktiviteten tilfredsstillende, vil variere fra innsatt til innsatt. Det er viktig å ha mer fokus på de individuelle behovene til innsatte enn aktiviteten i seg selv. Det er derfor ikke nok bare å ha et standardopplegg for aktivisering av innsatte, vi må også kunne gjøre individuelle tilpasninger.

Dette gjelder spesielt når innsatte selv velger å isolere seg fra andre innsatte, eller når domstolens kjennelse hindrer deltagelse i aktiviteter sammen med andre. Grunnene til at enkelte innsatte velger å avstå fra fellesskap med andre innsatte, kan være mange. Det kan blant annet dreie seg om frykten for å bli tilbudt stoff, manglende identifisering med fangegruppa og at skamfølelsen mange sliter med over å bli satt i fengsel, kan være vanskelig å håndtere. Resultatet av isolasjonen kan bli sosial fobi og angst.

Fengselsbetjentene må følge opp denne type innsatte spesielt godt gjennom å tilby aktiviteter sammen med bare en betjent i starten, altså én til én aktiviteter. Senere kan det kanskje være aktuelt å danne mindre grupper med andre innsatte der betjenten går aktivt inn i gruppa som deltaker i aktivitetene.

De fleste varetektsavdelinger har få fellesskapsarealer. Dårlig bemanning er også et problem mange steder. Dette medfører ofte begrensede muligheter for et omfattende og differensiert aktivitetstilbud. Aktivisering er imidlertid så viktig for denne gruppen av innsatte at det er helt nødvendig å tenke kreativt og prøve å gjøre det beste ut av situasjonen.

I varetektsmanualen har vi gitt en utdypende beskrivelse av følgende punkter som er sentrale i forbindelse med aktivisering av varetektsinnsatte:

Planlegging og tilrettelegging av aktiviteter

Sysselsetting/arbeid i og utenfor cella

Skole/opplæring

Opphold i friluft

Fysisk aktivitet/trening

Hobbyaktiviteter/spill/konkurranser

Kontaktbetjentarbeidet i varetekt

Mål

Målet med kontaktbetjentordningen i varetekt er å knytte og opprettholde personlig kontakt med den innsatte slik at vi får en mulighet til å følge opp innsattes problemer, behov og ressurser.

Ut fra denne målsettingen mener vi at kontaktsbetjentens viktigste arbeidsoppgaver er:

Å knytte personlig kontakt, slik at den innsatte har en bestemt betjent å forholde seg til når det gjelder personlige og praktiske problemer (særkontakt).

Å kvalitetssikre at innsatte får den oppfølging han skal ha.

Å ha et hovedansvar for koordinering og være et bindeledd i forhold til oppgaver som involverer flere aktører.

Problembeskrivelse

Erfaringsmessig blir kontaktbetjentarbeidet annerledes for varetektsinnsatte enn for domsinnsatte. Dette skyldes først og fremst at innsattes problemer, særlig i inntakstfasen, er akutte og må løses raskt. Man har ikke tid til å vente på at kontaktbetjenten kommer på jobb. Samtidig kan man med rette påstå at mange innsatte i varetekt har spesielt god bruk for en kontaktbetjent, både for å få informasjon og hjelp med forskjellige saker og fordi det er viktig å ha en bestemt, profesjonell person å forholde seg til i en situasjon preget av usikkerhet. De innsatte forteller da også selv at de ønsker å ha én bestemt tilsatt, en kontaktbetjent, å samarbeide med.

Vi kan ikke ha et system som legger alt ansvaret for oppfølgingen av varetektsinnsatte på kontaktbetjentene. Milepælene i inntakstfasen må gjennomføres av de tilsatte som er på jobb; oppgavene som hører til mottak i fengselet og innsettelse på cella må utføres der og da, og Inntakstamtale 2 skal foretas innen fristen på 72 timer. Dersom kontaktbetjenten er på jobb, er det selvsagt en fordel at han tar en eller flere av disse oppgavene. Dessverre har vi sett eksempler på at oppgaver ikke har blitt utført fordi kontaktbetjenten ikke har vært til stede, og ingen andre har tatt ansvaret for dem. Det må *ikke* skje i en varetektssituasjon, der problemene kan være alvorlige og uoversiktlige! I noen tilfeller, der innsatte tilbringer kort tid i fengselet, viser det seg at det er vanskelig å gjennomføre et tilfredsstillende kontaktbetjentarbeid. Dette må imidlertid ikke brukes som en unnskyldning for ikke å ha en kontaktbetjentordning for de varetektsinnsatte.

Prinsipielt har kontaktbetjenten mange av de samme funksjonene når man jobber med varetektsinnsatte som domsinnsatte. Det vil si at man gir både menneskelig og faglig støtte gjennom samtaler, gir informasjon, registrerer innsattes behov, hjelper med praktiske problemer eller man kan planlegge og koordinere større oppgaver. Det er

likevel noen grunnleggende forskjeller: For det første er innsatte i varetekt ikke dømt, dermed er de i prinsippet å betrakte som uskyldige. Skal man arbeide rettet mot innsattes kriminalitet krever det derfor at man tar spesielle hensyn. For det andre har de varetektsinnsatte andre behov enn domsinnsatte, der vi spesielt må ta hensyn til nødvendigheten av å forberede kanskje den viktigste hendelse i deres liv: Den forestående rettsaken.

I varetektsmanualen kapittel 7.7 har vi definert minimumsstandarden for kontaktbetjentarbeidet i varetekt som bestående av to samtaler på 30 minutter hver. Vi gir her en kort presentasjon av hvordan disse samtalene kan gjennomføres:

Kontaktbetjentsamtale 1

Det viktigste i denne samtalen er å knytte personlig kontakt. Innvolver deg personlig, vis varme og interesse, still åpne spørsmål, og gi innsatte muligheten til å følge opp med spørsmål eller behov han ønsker å gjøre noe med. Gi den innsatte et realistisk bilde av hva som er mulig å få til i en varetektssituasjon. Gjør den innsatte klar over at du kan fungere som et bindeledd overfor andre personer og instanser i og utenfor anstalt. Husk å kvalitetssikre det arbeidet som er gjort tidligere.

Kontaktbetjentsamtale 2

Selv om du har blitt kjent med innsatte tidligere, er det nødvendig å bruke noe tid til å gjenskape kontakt. I denne samtalen skal du repetere og gå igjennom hovedpunktene fra førstegangssamtalen. I løpet av samtalen er det nå naturlig at du går mer i dybden og foretar en ytterligere konkretisering i forhold til de problemområder dere skal jobbe videre med.

Den videre jobbingen avhenger av den innsattes individuelle behov. For noen vil det være nok å ha en fast person å snakke med, mens andre ønsker å jobbe med forskjellige type problemer som krever en god del ressurser. I denne type arbeid vil det for mange være hensiktsmessig å anvende fremtidsplan eller individuell plan. Hvis den innsatte ikke ønsker å bruke noen av disse planene, anbefaler vi at betjenten likevel lager en skriftlig oversikt over de avtaler som gjøres.

En mer utfyllende beskrivelse av hvordan disse samtalene kan gjennomføres er beskrevet i varetektsmanualen kapittel 7.7 (se også Meek Hansen 1999, s. 90-119).

Sluttfasen i varetekt

Mål

Legge forholdene til rette for at den innsatte kan forberede tiden etter varetektsoppholdet.

Problembeskrivelse

Sluttfasen forstås her som de oppgaver og tiltak som bør prioriteres mot slutten av et varetektsopphold. Dette er først og fremst arbeidsoppgaver der det tilrettelegges for det som skal skje etter at varetektsoppholdet er over. Mange varetektsinnsatte vil være opptatt av og ha hovedfokus på sin egen straffesak og hva som kommer til å skje under rettssaken. Det er derfor viktig å vente med å ta opp andre problemområder til den innsatte er klar for å jobbe med disse. Man bør imidlertid heller ikke vente for lenge. Hovedregelen er at arbeidet bør starte så tidlig som mulig, gjerne i mellomfasen, forutsatt at den innsatte ønsker det. Det skjer relativt ofte at varetektsinnsatte som venter på en dom, kommer og spør om hvilke soningsalternativer kriminalomsorgen kan tilby. Noen ganger mange uker før hovedforhandlingen. Det kan også være at de vil gjøre noe i forhold til for eksempel økonomi, utdanning, jobb eller rusproblemer i god tid før løslatelse.

Kontaktbetjenten bør gjennomføre en sluttsamtale i sluttfasen. En slik samtale vil være et viktig element på dette stadiet av varetektsforløpet og innebærer blant annet at kontaktbetjenten i samarbeid med den innsatte sjekker at alle avtaler som er gjort i forhold til den innsatte er klare og i orden, og at alle involverte parter er varslet og informert om oppmøteavtaler etc.

Planlegging og tilrettelegging for tiden etter varetekt kan være vanskelig. Det er mange faktorer som spiller inn når det gjelder hva som bør gjøres, og hva vi vil være i stand til å hjelpe med. For det første gjelder det lengden (og typen) av varetekt. I de tilfeller der en sitter inne i to uker, og så blir løslatt med to timers varsel, er det ikke så mye "løslatelsesarbeid" vi får gjort. Løslatelsesarbeidet begrenser seg kanskje til å bestille en drosje eller sørge for at han har reisepenger slik at han kan komme seg hjem. For dem som sitter lenger, eller som kommer tidlig og ber om hjelp, bør vi kunne legge til rette så godt det lar seg gjøre. Noen sliter imidlertid med grunnleggende livsproblemer i forhold til rus, jobb, økonomi, helse, boligsituasjon, familie etc., og i slike tilfeller er det selvsagt begrenset hva fengselets tilsatte kan bidra med i løpet av i løpet av noen få uker i varetekt.

Det er nå et større fokus enn tidligere på hvor viktig det er å forberede overgangen fra fengsel til frihet og fra varetekt til dom. Mange har særlig pekt på hvor vanskelig overgangen fra straff til frihet kan være for den som løslates, og hvor viktig denne

overgangen er i forhold til mulig tilbakefall til kriminalitet, jf. retningslinjene til strgjfl. punkt 3.45.1. Varetekt er ingen straff, men for den innsatte kan problemene ved løslatelse være like store, særlig om varetekten har vart en stund. Behovet for å tilrettelegge kan begrunnes på flere måter, både rettssikkerhetsmessig, individuelt og samfunnsmessig: Rettssikkerhetsmessig fordi skadelige virkninger av varetekten skal forebygges så vidt mulig, jf. strgjfl §46. Vi tolker dette slik at det også gjelder de problemer innsatte kan få etter at fengslingen går ut, når problemene skyldes varetektsoppholdet. Det individuelle aspektet henviser til de problemer et varetektsopphold kan skape for den enkelte, og den samfunnsmessige begrunnelsen henger sammen med de betydelige ringvirkningene, og omkostningene det vil få dersom et varetektsopphold reduserer eller ødelegger et menneskes evne til å klare seg etterpå.

Løslatelse fra varetekt og overføring til soning er milepæler, på linje med for eksempel mottak i fengsel og innsettelse på celle. Hver av disse hovedmåtene å avslutte varetekten på kan igjen skje på ulike måter. Dette gir vi konkrete beskrivelser på i varetektsmanualen kapitlene 8.1 og 8.2

Litteratur

- Council of Europe/CTP (2000) Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by The European Committee for the Prevention of Torture or Punishment (CPT) : from 13 to 23 September 1999. - Strasbourg : Council of Europe.
- Danielsen, T., Karlsen, V. (2005): Kvalitet i varetektsarbeidet – håndbok i varetektsarbeid, del 2 Manual
- Danielsen, T, Meek Hansen, W. (2002) Kvalitet i varetektsarbeidet KRUS Dokumentasjon og debatt nr.1/2002).
- Hammerlin, Y., Larsen, E. (1998) Selvskadende handlinger – forebyggende arbeide i Kriminalomsorgen. KRUS håndbok 1998
- Hammerlin, Y. (2000) Selvmord i norske fengsler: del 1. Suicidologi 2000, 5: 29-31
- Hustad, W., Granheim, K. (2000) Tjenestekvalitet ved hjelp av indikatorer. - Oslo : Kommuneforlaget.
- Kristoffersen, R. (1999) Samfunnsspeilet nr.2 1999
- Meek Hansen, W. (red.) (1999) Fengselsbetjent – Oslo: Kommuneforlaget
- Morgan, R. (1999) Moderate Psychological Pressure – the Scandinavian Way? s. 201-204 - I:
- Kritisk juss, nr. 3. - Oslo : Rettspolitisk Forening.
- Repstad, P. (2004) Sosiologiske perspektiver for helse- og sosialarbeidere – Oslo: Universitetsforlaget

Ledelse og makt i kriminalomsorgen

Per Eirik Lund, Bastøy fengsel

Ledelse i betjentutdanningen

Kriminalomsorgen har de siste tiårene vært igjennom en omfattende omlegging både på det organisasjonsmessige og det faglige plan. Økt fokus på effektivitet i driftsmessig forstand parallelt med større vektlegging av det faglige og rehabiliterende element stiller stadig større krav til så vel fengselsbetjenter som til ledere på ulike nivå.

Kriminalomsorgens forventning til både ledere og fengselsbetjenter har altså endret seg. Og spørsmålet om hvilken kompetanse som bør inngå i grunnutdanningen i fremtiden har blitt aktualisert.

Grunnutdanningen ble i 2002 evaluert av det eksterne konsulentselskapet Educare/Sebu kompetanse. I denne sammenheng er rapportens femte forslag til endring av interesse.

” KRUS bør vurdere innholdet i utdanninga med tanke på eventuelle justeringer, f.eks når det gjelder organisasjonsforståelse, organisasjonsidentitet, ledelse, sikkerhetsarbeid, organisering, oppbygning og administrasjon i kriminalomsorgen, forvaltningssamarbeid, endringskompetanse, rapportskrivning og kunnskap om andre skikker og kulturer.”
(Johannessen & Pettersen 2002:64)

Slik jeg forstår dette punktet etterspørres det blant annet et større fokus på organisasjonsteori og ledelse. Feltet har et stort og uavklart omfang. Det er ikke mulig innenfor artikkelens rammer på en forsvarlig måte å presentere denne fagkretsen. Det er heller ikke målsetningen. Jeg har tatt utgangspunkt i at fengselsbetjentutdanningen er en profesjonsutdanning, og derfor hatt som mål å presentere enkelte kunnskapsbrokker fra dette feltet som jeg mener har spesiell relevans for fengselsbetjenter i deres yrkespraksis.

Jeg tar altså et eklektisk utgangspunkt og bruker bidrag fra psykologi, sosiologi og filosofi.

Ledelse og makt- kort introduksjon av to kjernebegrep

Dersom man gjør et søk i litteraturen vil man finne omtrent like mange definisjoner av ledelsesbegrepet som det er fagfolk som har forsøkt å definere det. Men de fleste av disse består av noen felles element: ”Mål, måloppnåelse, gruppe eller organisasjon, struktur og mellommenneskelig prosess”.(Andersen 1995:15) Litt banalt forklares ofte begrepet som å nå mål gjennom andre. En noe mer faglig variant er: ”Leadership is interpersonal influence, exercised in a situation, and directed through the communication process, toward the attainment of a specified goal or goals” (Tannebaum et al 1961:24 i Andersen 1995:15).

For vårt bruk er ikke valget av definisjon avgjørende.

Det er fortsatt en diskusjon hvorvidt ledelse er et fag eller ikke. Dette er en diskusjon jeg ikke vil gå nærmere inn på her. Uavhengig om man oppfatter ledelse som et eget fagfelt eller en samling kunnskapsbrokker fra ulike grunndisipliner har deler av forskningen hatt et sterkt fokus på effektivitet. Tre dominerende retninger i så måte er ledertrekk, stiler og adferd. Alle disse retningene møter den såkalte black-box problematikken. En stor metaundersøkelse Timothy Judge gjennomførte på 90-tallet konkluderte for eksempel med at effektive ledere ser ut til å være mer utadvendte enn andre.(Judge 2002) Men forklarer det hvorfor? Hva er det som gjør at utadvendte ledere ser ut til å få bedre resultater enn de innadvendte? Det samme problemet møter man innenfor lederstilforskningen. Dersom for eksempel transformasjonsledelse viser seg å være en stil som har større effekt enn andre lederstiler, forklarer det ikke hvorfor. For å forstå prosessen mellom ledere og underordnede, eller betjenter og innsatte for den saks skyld må vi se nærmere på bestanddelene i sosiale relasjoner. Og i den forbindelse vil jeg la meg inspirere av Russel:

”The fundamental concept in social science is Power, in the same sense in which Energy is the fundamental concept in physics” (Russel 1938:10 i Forsyth 1999:208).

Dette innebærer at makt er det sentrale elementet som avgjør hvordan legemer (i dette tilfellet personer, grupper og organisasjoner) opptrer i forhold til hverandre. Maktdynamikk med bidrag fra filosofi, psykologi og sosiologi vil utgjøre den faglige ryggraden i dette kapitlet.

Jeg vil først begrunne hvilken relevans ledelse har for betjentrollen, og hvorfor denne fagkretsen i det hele tatt har noen plass under grunnutdannelsen av fengselsbetjenter. Deretter presenteres maktbegrepet, maktens kilder, funksjoner og dysfunksjoner. Makt er fortsatt bakteppet når kriminalomsorgens organisasjon forstås i lys av Mintzbergs maskinbyråkrati. Jeg avslutter med å presentere noen svakheter ved det perspektivvalg jeg har gjort, og en kort oppsummering.

Hvorfor ledelse i grunnutdanningen av fengselsbetjenter?

Jeg har tidligere vist til konklusjonene i evalueringsrapporten av grunnutdanningen. At denne rapporten konkluderer med at organisasjon og ledelse bør vektlegges er ikke en forklaring i seg selv.

Logisk sett vil innholdet i en slik fagkrets måtte bygge på behovet som fengselsbetjenter har i forhold til sin yrkespraksis. Dersom fengselsbetjenter skal anses for å være ledere må innholdet i faget være annerledes enn om det kun er forståelse av sin egen organisasjon og ledelse som er målet. For å komme nærmere ett svar må vi gå litt dypere inn i denne problematikken.

Er fengselsbetjenter ledere?

Svaret på dette spørsmålet avhenger til en viss grad av hvilken definisjon av lederbegrepet vi benytter. Strand oppfatter en leder som: ” *en person som har et spesielt og definert ansvar for organisasjonens resultater.*” (Strand 1992: 37) Hovedmomentet i denne definisjonen er sontringen mellom et spesielt ansvar og et generelt ansvar. I den sammenheng må man anta at betjentene har et generelt ansvar, og dermed ikke kan oppfattes som ledere.

Lorentzen derimot definerer ledere som ” *personer som under gitte forutsetninger kan styre andre mennesker...*” (Lorentzen 1992:17) Denne andre definisjonen vil i henhold til tjenesteinstruksen omfatte fengselsbetjenter. Samtidig vil en så vid definisjon også omfatte både lærere, helse og omsorgspersonell. En slik definisjon kan kritiseres for å uthule selve lederbegrepet. Det er imidlertid viktig å få med seg at det å skille mellom hvem som er ledere og hvem som er underordnede i fengsel vi er opptatt av her, men hva betjentrollen rent praktisk innebærer, og hvilke kompetansebehov dette utløser. I et slikt perspektiv kan en analyse av klassiske lederoppgaver sammenholdt med styringsdokumentenes forventninger til betjentadferd være et mer fornuftig utgangspunkt.

Schermerhorns (1993) omarbeiding av Fayols klassiske inndeling i lederadferd er da et naturlig utgangspunkt. I følge Schermerhorn er ” *planlegging, organisering, veiledning og ledelse og kontroll*” typiske eksempel på lederoppgaver (Schermerhorn 1993:21 i Andersen 1995:56). Det innebærer selvsagt ikke at ansatte som ikke er ledere aldri planlegger ulike oppgaver. Poenget er at ledere utfører disse momentene som en sammenhengende prosess. Ved å sammenholde disse med fengselsbetjentenes tjenesteinstruks og andre aktuelle styringsdokumenter kan vi si noe om hvilke forventninger betjentene er stilt ovenfor når det gjelder ledelse. Etter en slik gjennomgang kan man konkludere med følgende:
Fengselsbetjenter skal:

- a) *lede yngre tjenestemenn i kraft av å være eldste tjenestemann jfr tjenesteinstruks § 2.2.*
- b) *Veilede, kontrollere og tilrettevise yngre tjenestemenn jfr tj.instr § 2.6*
- c) *Lede innsatte for å opprettholde ro, orden og sikkerhet i anstalten. jfr forskr til strgjfl § 3-11*
- d) *Lede innsatte i arbeid jfr tj.instr § 6.1*
- e) *Organisere og lede rehabiliterende virksomhet jfr undervisningsplanen for teoriåret.*

I fengselsorganisasjonen er betjenten opplagt ikke en del av ledelsen. Han har derimot flere ulike roller som gjennom tjenesten veves inn i hverandre. Han skal være sikkerhetsarbeider, miljøarbeider og leder. I følge min tolkning av instruksen er det ikke mulig å velge bort noen av disse rollene. Hvorvidt en betjent er forventet å gå inn i lederrollen eller ikke avhenger som vi ser av konteksten. Ledelse ser ut til å utgjøre en relativt stor andel av yrkesrollen. I 88% av norske fengsel er 58.3% av tjenesten ledet av eldste tjenestemann eller andre ikke-formelle ledere (Lund 2003). Årsaken til det er naturligvis mange små driftsenheter som ikke har førstebetjenter til stede på nattevakter og i helger. Dessuten gjør utbredt bruk av ufaglærte betjenter, og kontinuerlig aspirantveiledning betjentgruppas lederansvar betydelig.

Vi har slått fast at fengselsbetjenter skal kunne gå inn og ut av en lederrolle, og at omfanget er relativt omfattende. Det er verdt å merke seg at det selv for formelle ledere er slik at ledelse ikke nødvendigvis utgjør så stor del av de arbeidsoppgavene man faktisk utfører. Samtidig kan det se ut til at betjenter som formelt sett ikke er ledere kan ha relativt mange lederoppgaver.

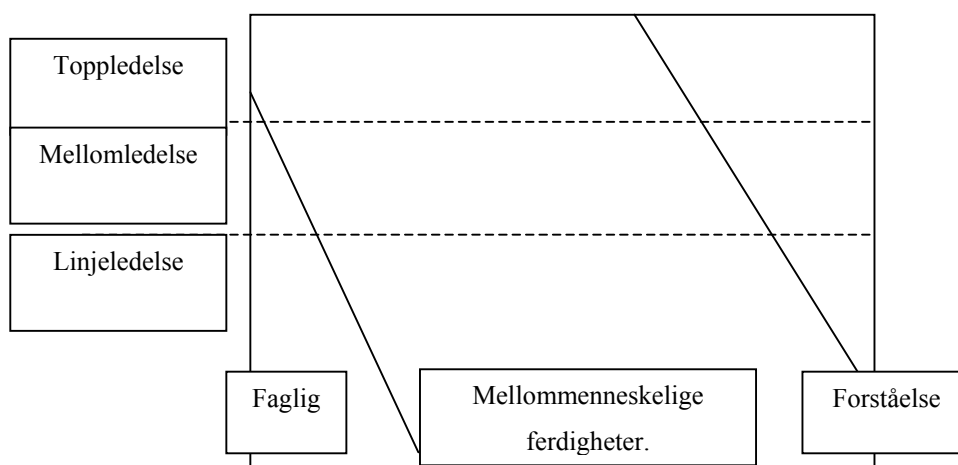
Andre motiv

Det finnes imidlertid også andre begrunnelser for å tilby en slik fagkrets i grunnutdanningen. Fengselsbetjenter bør kjenne til fordeler og ulemper ved lederstrukturen i kriminalomsorgen generelt og ved egne enheter spesielt. Hensikten er aktivt å kunne utnytte strukturelle fordeler og motvirke strukturelle svakheter. Nærmere hva dette innebærer presenteres noe senere. Ettersom ledere i stor grad rekrutteres fra betjentkorpset uten at det gis lederutdanning i særlig omfang kan man argumentere for at noe nødvendig kompetanse bør inngå i grunnutdanningen. Kjennskap til det problematiske og uavklarte innen dette feltet kan dessuten bidra til å gi mer realistiske forventninger til egen ledelse, både den de er utsatt for, og den de selv skal utføre.

Men hva innebærer denne konklusjonen? Hvilke kompetansebehov utløser dette?

Som leseren sikkert vil si seg enig i er en statsråds kompetansebehov i forhold til ledelse annerledes enn en operativ førstebetjent sitt behov. Ledernivå er altså en faktor som vil

avgjøre hvilke behov som bør dekkes. Katz og Kahn har utviklet en modell som sier noe om dette.

Med faglige ferdigheter menes ”evnen til å anvende kunnskap knyttet til metode, prosess eller prosedyre” (Andersen 1995:61). Dette innebærer den håndverksmessige eller tekniske delen av arbeidet. Fængselsbetjenter må for eksempel ha en del praksistjeneste under utdannelsen. En av årsakene til dette, er behovet for å omgjøre kunnskap til handling. Et eksempel på denne type faglige ferdigheter kan være bruk av fremtidsplan som endringsverktøy i arbeid med innsatte, eller kunnskap om riktig bruk av håndjern eller andre tvangsmiddel. Som vi forstår er dette faglige ferdigheter det er større behov for blant linjeledere enn blant toppledere.

Mellommenneskelige ferdigheter utgjør ikke overraskende det mest sentrale ferdighetsområdet på alle ledernivå. Dette omfatter EQ-begrepet⁶³, kommunikative ferdigheter etc. I dagligtalen omtales det gjerne litt lettvint som sosiale antenner. For ledere på høyere nivå er evnen til å forstå organisasjonen som helhet mer vesentlig enn for ledere på laveste nivå. Dette innebærer forståelse av egen organisasjons makt og styringsstruktur, dens funksjoner og dysfunksjoner samt kommunikasjons og beslutningsprosesser. Dette er en forutsetning for god dataanalyse og god beslutningstaking til organisasjonens beste. (Andersen 1995:61)

Alle momentene som er beskrevet over kan være nyttige når ledelse skal beskrives. Til tross for at poenget med viktighet av sosiale ferdigheter finner støtte i forskningsresultater knyttet til ekstroverisjon, EQ, og transformasjonsledelse (Judge 2002), er det imidlertid lite empirisk grunnlag for å hevde at det er direkte sammenheng

⁶³ EQ er en egenskap som bla. innebærer evne til selvmotivasjon og høy ytelse selv under vanskelige forhold, evne til å kontrollere impulser og utsette tilfredsstillelse, evne til å regulere sinnsstemning og til å unngå at bekymringer hindrer en i å tenke klart, og evne til å vise medfølelse og å kunne håpe (Goleman 1995:34 i Strand 2001:314)

mellom denne modellen og effektivitet i tradisjonell rasjonalistisk forstand. (Andersen 1995:62) Modellene brukes likevel grunnet deres deskriptive⁶⁴ verdi.

Men hva gjør kriminalomsorgen for å sikre seg at fengselsbetjenter skal kunne ha den innflytelse som er nødvendig for å løse sikkerhets, miljø og lederoppgaver? Forhåpentligvis gis nødvendig kompetanse gjennom fengselsskolen. Men det er ikke nok. I tillegg er norske fengselsbetjenter gitt autorisasjon til å utøve makt innenfor gitte rammer som styringsdokumentene definerer.

Makt, maktkilder, funksjoner og dysfunksjoner

Makt er beskrevet innenfor mange ulike disipliner, men jeg vil i likhet med Ingela Thylefors(1991) forholde meg til atferdsvitenskapelige innfallsvinkler.

Litt banalt kan man si at makt dreier seg om evnen til å få det som man vil. En noe mer faglig variant kan være : *”den evnen a må ha for å få b til å gjøre noe han ellers ikke ville ha gjort (Dahl 1957 i Thylefors 1991:39)”*.

Det finnes ulike maktnivå. Vi som fengselsbetjenter befinner oss i krysningen mellom disse nivåene. Vanligvis snakker vi om individuell, mellommenneskelig og strukturell makt.

Individuell makt

Thylefors bruker begrepet livskraft og individuell makt om hverandre. Dette begrepet kan forstås som individets evne til å nå sine mål tross motstand. Thylefors siterer Nietzsche: *”Å være menneske er å ha vilje til makt”*(Thylefors 1991:37). Med dette menes ikke makt over andre, men makt over seg selv – altså frihet. Innenfor humanistisk orientert psykologi finner vi igjen de samme tankene hos både Maslow og Alederfer. Driften mot selvrealisering bygger altså på en tilsvarende oppfatning av mennesket. Nietzches eksistensielle oppfatning av mennesket har relevans til rehabiliteringsutfordringene vi står ovenfor i kriminalomsorgen i dag. Innsatte og pasienters avmaktsopplevelse knyttes stadig oftere til psykiske lidelser. Eriksson er av den oppfatning at avmakt er et viktig element i psykiske lidelser. Eller sagt på en annen måte: makt over seg selv er en ingrediens i god psykisk helse.

⁶⁴ Deskriptiv: beskrivende.

Sosial makt

Sosial makt oppstår i samspillssituasjoner. Strukturer handler for så vidt også om samspill, men i sosial makt snakker vi om direkte samspill. Eksempel kan være samspill i en familie, på et vaktlag i fengsel, eller på et fotballag. Det sentrale momentet i forhold til sosial makt er hvordan medlemmene i disse gruppene påvirker hverandres adferd. Weber definerer sosial makt som :”sannolikheten att en aktør i en sosial relation är i position att få igenom sin vilja trots motstand (Weber 1947 i Thylefors 1991:39).

Strukturell makt

Når vi snakker om strukturell makt befinner vi oss på et overordnet nivå. For eksempel vil offentlige budsjetter, juridiske og politiske ressurser danne rammene for individenes makt over seg selv og hverandre. Justisdepartementet har for eksempel definert regler for når betjenter kan bruke makt overfor innsatte. Budsjetter danner rammer for enhetenes drift. Et aktuelt tema i denne sammenheng er hvordan organisasjonenes makt og styringsstrukturer får konsekvenser for både de som jobber i, og de som er klienter i disse organisasjonene. Dette temaet kommer vi tilbake til senere.

Menneskesyn og makt

Jeg vil følge Nietzsche litt til. Han eksistensfilosofiske standpunkt er i tråd med det humanistiske menneskesynet som ligger til grunn for kriminalomsorgens virksomhet (St. m 27) Eriksson m.fl opererer med det samme maktbegrepet og er som sagt av den oppfatning at makt er en ingrediens i psykisk helse. Dette er et tankekors. Det menneskesynet kriminalomsorgen bygger sin virksomhet på oppfatter frihet som et eksistensielt behov for alle mennesker. Samtidig er kjernen i fengselsstraff å frata mennesker denne friheten. Når rehabilitering er et av to sentrale element i organisasjonens overordnede målsetning forstår vi at kriminalomsorgens virksomhet både er motsetningsfylt og problematisk. Og for dere som skal bli fengselsbetjenter vil problematikken oppleves spesielt vanskelig ettersom det er dere som skal jobbe ansikt til ansikt med innsatte innenfor disse motsetningene. Det er dere som vil merke de psykiske følgene av isolasjon, og samtidig forventes å drive effektivt miljøarbeid, hindre skadevirkninger etc.

For at fengselsbetjenter skal bli i stand til å operere innenfor dette dilemmaet er dere gitt en autorisasjon til å utøve makt innen gitte rammer. Denne makten er formell. Hvordan man fungerer som betjent i relasjon til omgivelsene vil imidlertid avhenge av hvilke reell makt man har. Og reell makt har mange kilder. De ulike maktkildene har ulike funksjoner og dysfunksjoner. Effektivt sikkerhetsarbeid innebærer at det må benyttes en

eller annen grad av tvangsmakt. Men hvordan påvirker denne maktbruken muligheten for positivt endringsarbeid?

Maktens kilder, funksjoner og dysfunksjoner

Kriminalomsorgen er en del av samfunnets maktapparat. Makt er et nødvendig redskap i straffegjennomføringen. Men straffen skal ikke bare gjennomføres på en for samfunnet betryggende måte. Forholdene skal også legges til rette for at lovbrytere kan gjøre en egeninnsats for å endre sitt kriminelle handlingsmønster. Dette innebærer blant annet at fengselsbetjenten er pålagt kontaktbetjentansvar.

”Kontaktpersonen skal bistå domfelte gjennom soningen og ha kunnskaper om hvilke tiltak som kan være aktuelle, og kunne motivere den straffedømte til å ta nødvendige valg. Kontaktpersonen må i samarbeid med domfelte kunne utarbeide en fremtidsplan som avdekker utviklingsbehov og legger opp til en straffegjennomføring som gir grunnlag for å leve et liv uten kriminalitet. Samtaler om domfeltes kriminalitet, livsførsel og motivasjon til å gjennomføre ulike livsmestrings og bevisstgjøringsprogrammer, krever høy kompetanse hos betjentene. En konsekvens av denne måten å arbeide på er at kontaktpersonen får opplæring i metodisk arbeid og fremtidsplanarbeid

Fengselsbetjenten har på den ene siden sikkerhetsmessige oppgaver, og har myndighet til å sette fysisk makt bak pålegg. Samtidig skal han utføre metodisk miljøarbeid i kraft av å være kontaktbetjent. Når vi i tillegg trekker inn eldste tjenestemannsinstituttet og veilederplikten trer konturene av en svært mangfoldig og bred yrkesrolle frem. Hvordan disse rollene påvirker hverandre blir da et spørsmål det er all grunn til å vurdere. Det er særlig maktaspektet som er interessant i så måte.

Et eksempel på makt/ autoritetsproblematikk:

Milgrameksperimentene

Stanley Milgram gjennomførte på 60 og 70-tallet en rekke eksperimenter innenfor studiet av autoritetsrelasjoner. Målet var å undersøke hvor langt vanlige mennesker var villige til å underkaste seg ”vitenskapelig” autoritet. Forsøkspersonen (A) fikk beskjed om at

målsetningen med forskningen var å studere sammenhengen mellom læring og bruk av straff. As oppgave var å lese opp rekke av ord som en elev (B) skulle repetere. Dersom eleven ikke husket ordrekkene skulle A gi et støt via elektroder som var festet til Bs kropp. A ble hele tiden overvåket av en forsøksleder, og fikk betalt for jobben. B var instruert til å simulere at han fikk støt ved å riste og skrike i stadig sterkere grad ettersom strømstyrken økte. Eksperimentet avdekket at mellom 60 og 70 prosent av forsøkspersonene var villig til å gi eleven strømstyrker opp til et nivå som var angitt som dødelig. Men denne prosenten sank hvis B satt svært nær A. Milgram synliggjorde på denne måten autoritetens skyggeside i form av ukritisk lydighet.

Goffmanns (1993) studier av store psykiatriske institusjoner er ikke direkte rettet mot maktbruk. Men de destruktive tilpasningsstrategiene klientene i hans studier velger kan oppfattes som et resultat av å være i en total avmaktsituasjon og samtidig bli utsatt for tvang, straff og krenkelser.

Makt kan som nevnt naturlig inndeles i formell og reell makt. Når jeg under skal analysere betjentenes tilgang til de ulike maktkildene er det i betydningen reell makt. Taksonomien⁶⁵ er utviklet av Frensch og Raven, men gjengitt i Thylefors 1991.

Belønningsmakt er som det ligger i ordet den makten som ligger i muligheten til å gi belønning. Eller sagt på en annen måte. En betjent har belønningsmakt dersom en innsatt etterkommer et pålegg for å oppnå belønning som han antar kontrolleres av betjenten (Fritt etter Andersen 1995:101)

En fengselsbetjents hverdag er sterkt regelstyrt. Det kan synes som om muligheten til å belønne er liten, og at betjentene dermed har lite reell belønningsmakt.

Det som særlig kjennetegner relasjonen innsatt ansatt er imidlertid ikke nødvendigvis betjentens makt over den innsatte. Det avgjørende er etter mitt skjønn den innsattes mangel på makt over egen situasjon. Det er en ekstrem ubalanse i maktforholdet mellom innsatte og ansatte. På en vanlig lukket avdeling er det vanlig at alle rutiner er styrt via instruks eller internt reglement. Det være seg når den innsatte kan ta en telefon, hvor lenge man kan ringe, når man kan handle kioskvarer, hvilke kioskvarer og for hvor stor sum, når man kan lufte seg, når man kan motta besøk, og av hvem. Mange steder må man også be om å få gå på toalettet, eller dusje. I et system av denne typen kan bagateller få avgjørende betydning. Disse bagatellene er det betjentene som forvalter. En betjent avgjør om man kan få gå på toalettet med en gang eller om 10 minutter, tilsvarende med dusjing. En betjent kan avgjøre om han vil innvilge en ekstra telefon, ekstra ringetid etc. En betjent avgjør hvem av de innsatte som skal få avisen først, eller hvem av de innsatte som skal få prate sammen, og hvor lenge. Som kontaktbetjent skriver man også vedlegg til de permisjonssøknadene som klienten skriver. Disse vedleggene har stor betydning når det skal vurderes om den innsatte skal få permisjon

⁶⁵ Taksonomi: ordning, klassifikasjon

eller ikke. Dette innebærer at fengselsbetjenter i realiteten besitter stor grad av belønningsmakt.

Straffende makt

I straffemakten ligger den makten betjenten får gjennom muligheten han har til å straffe. Det kan vanskelig tenkes en yrkesgruppe med mer tilgjengelig tvangs/ straffemakt enn fengselsbetjenter. Ikke bare direkte gjennom tilgjengelige tvangsmidler, men også gjennom fravær av smidighet. I et lukket fengsel reguleres praktisk talt alle goder av fengselsbetjentene. Maktbruken i kriminalomsorgen er sterkt regulert. De tvangsmiddel som systemet har til rådighet er det strenge vilkår for å bruke. Likevel er det i realiteten slik at i et regelstyrt system er skillet mellom en levelig tilværelse og en traurig tilværelse avhengig av velvillighet fra betjentene. Dette gir betjenten i realiteten også stor straffemakt.

Legitim makt

Legitim makt er den autoriteten som skriver seg fra maktholderens legitime rett til å be om og befale lydighet. Dette er en makt som betjenten utvilsomt har gjennom instruks og forskrift til Lov om straffegjennomføring, og innebærer vanligvis også tilgang på belønnings og straffende makt.

Referansemakt

Den innsatte etterlever betjentens pålegg fordi vedkommende beundrer eller identifiserer seg med betjenten og ønsker å vinne hans bifall (Fritt etter Andersen 1995:101) Dette er en maktkilde som i sin natur vil variere sterkt fra person til person, og fra relasjon til relasjon. En betjent kan oppleve å ha voldsom innflytelse over en innsatt som han har en god relasjon til, mens han overhodet ikke har innflytelse over en annen innsatt.

Ekspertmakt

Ekspertmakt oppnås når den innsatte har en oppfatning av at betjenten er i besittelse av overlegne kunnskaper og ferdigheter. Denne maktbasen er nært knyttet til referansemakt. Også her har betjenter ulik grad av makt. I hvilken grad betjenten viser seg å ha kunnskaper om systemet og ferdigheter som rådgiver, støttespiller og kontaktbetjent vil her ha betydning.

Hvilken makt som ligger i denne kilden vil naturlig variere fra relasjon til relasjon. Innsatte anerkjenner ulike typer kunnskap. Mens en er opptatt av trening og kosthold er en annen eksempelvis opptatt av ulike retninger innen filosofi eller litteraturhistorie.

Betjenter og innsatte lever nært i samhandling med hverandre ofte over lang tid. Betjentene har mulighet til å skaffe seg både referansemakt og ekspertmakt. Dette er imidlertid kilder de selv må oppnå over tid.

Informasjonsmakt

Informasjonsmakt er den makten man er i besittelse av når man har kjennskap til informasjon det er knapphet på. Særlig i lukkede avdelinger er det svært stor knapphet på informasjon. Saksgangen omkring permisjonssøknader etc. er omfattende og tar lang tid. Den innsatte har ingen mulighet til selv å purre opp, ringe etc for å høre hva som skjer i saken. Den muligheten har imidlertid fengselsbetjenten. Brev, telefoner, aviser samt tv-titting er goder som til en viss grad kan reguleres eller påvirkes av betjenten. Betjenten besitter derfor også denne maktkilden.

Det er i virkeligheten vanskelig å skille de ulike maktkildene så klart fra hverandre som det fremgår her. Formell legitim makt vil for eksempel vanligvis følges av belønnings- og straffemakt. Disse ulike maktkildene gir, som vi ser, betjenten omfattende makt over den innsatte. Ettersom et fengsel skal være en arena for positiv atferdsendring, er det grunn til å se nærmere på hvilken effekt disse ulike maktkildene har.

Fra et sikkerhetsmessig perspektiv kan det synes unødvendig. Det å ha tilgang på mange typer makt kan være nyttige verktøy å benytte for å få til en effektiv straffegjennomføring. Når det gjelder det å få til et positivt miljøarbeid, synes dette ikke like selvsagt.

Her møter vi den kanskje mest sentrale problemstillingen som kriminalomsorgen står ovenfor. Hvordan påvirker betjentens makt/ lederrolle rolle den samme betjentens miljøarbeiderrolle?

Maktkildenes effektivitet

Kunnskap om maktkildenes effektivitet har naturligvis relevans også i ledelse og veiledning av yngre tjenestemenn. Likevel er det særlig i relasjon til de innsatte at problematikken kommer til syne.

Det er utført flere forskningsprosjekt for å belyse de ulike maktkildenes effektivitet. Funnene bør imidlertid tolkes med forsiktighet. I følge Thylefors (1991) lider en del av disse undersøkelsene av metodiske svakheter.

Formell ledelse har en grunnleggende base i legitim makt. Legitim makt er igjen koblet til tvangs og belønningsmakt. Denne kilden kan ikke påvises å ha direkte samband med effektivitet. Den kan fungere igangsettende, men dersom den brukes alene vil den over tid skape *"en følelse av maktesløshet, frustrasjon og motstand"* (Thylefors 1992). Jeg tolker Goffmanns tilpasningsstrategier som et resultat av innsattes svært begrensede tilgang til personlig makt kombinert med personalets betydelige muligheter til å benytte legitim og dermed også belønnings- og straffende makt. Særlig tilpasningsstrategiene

som går ut på at den innsatte gjør opprør eller isolerer seg, inneholder de samme elementene som Thylefors viser til.

Påstanden underbygges ytterligere av Lewin, Lippit og Whites forskning på følger av autoritær lederstil (Lippit og White 1958 i Andersen 1995), og Dahrendorf hevder i sin forskning at sosiale konflikter i arbeidslivet skyldes skjevheter i maktforholdet. Han hevder på dette grunnlag at det i alle relasjoner mellom overordnet og underordnet er en underliggende konflikt. (Dahrendorf 1969 i Andersen 1995)

Belønnende og straffende makt kan skape lydighet, men sjelden over tid.

Belønningsmakt skaper dessuten en følelse av avhengighet og manipulasjon. Bruk av disse kildene krever utstrakt bruk av kontroll. Dessuten må det stadig brukes mer belønning eller straff dersom effekten skal beholdes. I fengselssystemet møter vi dessuten på problemet med hvordan man straffer den som ingen ting har.

Straff er kun effektivt som maktmiddel når det ikke benyttes. Straffemakt skaper ikke bare motstand hos den som blir utsatt for den, men også i omgivelsene. Dessuten oppleves det som en tilfredsstillende å ikke adlyde. (Miller 1974 i Thylefors 1992)

Belønning og straff er naturligvis nødvendig i enkelte situasjoner. De bør imidlertid brukes sammen med andre kilder. Straffemakt er den kilden som har minst effekt når det gjelder å styre adferd. Den er dessuten negativt korrelert med effektivitet i betydning måloppnåelse. Dette er et dilemma ettersom kriminalomsorgens "reason of existence" er samfunnets behov for å straffe. Ovennevnte funn samsvarer imidlertid godt med kritikk fra deler av miljøet innen kriminologi og rettssosiologi som hevder at straffen skaper avvik, og at dersom den i det hele tatt har noen positiv effekt er det på den gruppen som ikke blir utsatt for den.

Thylefors sammenfatter med å si at legitim makt må kombineres med ekspert og eller referansemakt dersom man skal unngå dette. Arbeid med innsatte handler dels om omsorg og dels om straff og kontroll. Til tross for det selvvinnende i følgende resonnement er det ikke mindre viktig å ta med seg. Man kan ikke beordres til å føle, være empatisk eller positiv. Man kan beordre en viss adferd, men ikke hva man skal ville. Å legge forholdene til rette for rehabilitering må bygge på en forståelse av dette. Bass hevder at medarbeidere generelt er mest tilfreds med ekspert- og referansemakt. Ekspertmakten er den kilden som har størst påvirkning på medarbeidernes tilfredshet og prestasjonsnivå. (Bass 1981 i Thylefors 1991) Det er som tidligere nevnt vanskelig å si noe generelt om betjentens ekspertmakt i relasjon til de innsatte. I enkelte tilfelle kan det være en innsatt som har vært fengslet ved en rekke tidligere anledninger. Dersom betjenten er ung og uerfaren vil betjentens ekspertmakt være betydelig redusert. Ekspertmakten ser i følge Bass og Thylefors ut til å ha få dysfunksjoner. Det er imidlertid viktig at kompetansenivået ikke er for høyt. Hensikten er å være en modell som man kan relatere seg til. Et for stort spenn mellom innsatte og ansattes kompetanse kan skape kommunikasjonsproblem og avstand. (Thylefors 1991) Milgrams forskning på lydighet ovenfor autoriteter synliggjorde et ankepunkt jeg mener også må ha relevans for ekspertmakt. Særlig når det gjelder erfarne tjenestemenns veiledning av aspiranter er tankeløs lydighet en mulig utfordring.

Referansemakt har høy korrelasjon med effektivitet. Jeg antar at fengselsbetjenter har svært ulikt nivå av denne kilden. Hva som skal til for å få innsattes respekt vil naturlig variere fra relasjon til relasjon. Denne kilden har en følelsesmessig karakter og kan skape entusiasme og tillit. Dette er effekter jeg antar er en forutsetning for godt kontaktbetjentarbeid. For å opparbeide seg denne typen maktkilde vil holdninger, profesjonalitet, ærlighet, troverdighet og det å møte den innsatte med respekt være avgjørende.

Disse momentene underbygger betydningen av et høyt generelt kompetansenivå hos fengselsbetjenter. Det er også et moment som underbygger behovet for fag som etikk og profesjonalitet. Det synliggjør også mulige ulemper ved relativt utstrakt bruk av ufaglært arbeidskraft. Jeg antar at ufaglærte betjenter i mindre grad enn faglærte har kjennskap til fengselssystemet. Det må forventes at de derfor også har generelt mindre tilgang til ekspertmakt. For å kompensere dette kreves økt bruk av belønning og straffemakt.

Hva kommer det så av at de ulike maktkildene ser ut til å ha så ulik effekt? Hvis vi nok en gang forsøker å forstå dette i lys av Eriksson og Nietzsche ser vi at legitim, belønnings- og i særdeleshet straffende makt grunnleggende sett fungerer ved å ta makten fra den underordnede. Effekten er altså fundamentert i ytre motivasjon. Hvis vi derimot ser på ekspert og referansemakt har disse effekt på et annet grunnlag. Her er det ikke tvangsaspektet som ligger til grunn, men snarere en indre motivasjon hos den underordnede til enten å være som den overordnede fordi vedkommende fremstår som en modell, eller at vedkommende har en kompetanse som den underordnede selv mener fortjener autoritet. Man underordner seg altså av egen vilje. Det at man selv velger å gi sin overordnede makt eller innflytelse over seg selv innebærer ikke et tap når det gjelder frihetsopplevelse eller makt over seg selv. At indre motivasjon er å foretrekke fremfor ytre motivasjon er et akseptert faktum i fagmiljøene. I vårt tilfelle er indre motivasjon av spesiell interesse knyttet til det rehabiliterende aspektet. Man kan verken tvinge eller lokke noen til å leve et rus eller kriminalitetsfritt liv. Dette er vel ikke akkurat dramatisk erkjennelse for leseren. Det er imidlertid et moment som kompliserer dette bildet. Det ser ut til at dersom man benytter belønning eller straff på klienter eller underordnede som allerede er indremotivert vil indremotivasjonen kunne forsvinne. Så ber jeg leseren ha dette i bakhodet når han forstår noe så grunnleggende for fengselsdriften som for eksempel progresjonssoningsmodellen.

En kontekstuell faktor - organisasjonsstruktur

Fengselsbetjenter og innsatte opererer imidlertid ikke i et vakuum. Som jeg har presentert tidligere opererer man med ulike maktnivå. Og som fengselsbetjent i kriminalomsorgen vil man stå i konfliktområdet mellom strukturell, individuelle og relasjonell makt. Eller for å være helt konkret. Det dannes en naturlig konfliktlinje når individene i en organisasjon grunnleggende sett ønsker frihet og kontroll over sin egen

situasjon når organisasjonen i seg selv helt grunnleggende har interesse av å begrense den samme friheten. For å forstå livet i avdeling må man altså trekke inn kontekstuelle forhold. I et organisasjonsteoretisk perspektiv må man da forstå strukturelle og kulturelle forhold i tillegg til ledelsesprosesser og relasjonelle prosesser for øvrig. Å presentere disse momentenes komplekse samspill i alle sine nyanser er det ikke rom for her. Men organisasjonens sosiale, formelle struktur vil påvirke både kultur og prosesser. En strukturell idealtipe har en rekke likhetstrekk med de større fengslene vi har i Norge. Jeg vil underveis presentere noen resultater fra en kvantitativ undersøkelse av arbeidsforholdene på Ullersmo fengsel. Finner vi de særtrekkene vi kan forvente sett i lys av maktteori og strukturelle forhold ved denne typen fengsel?

Så kan man spørre seg. Hvorfor trekke frem organisasjonsstruktur i et kapittel som skal omhandle makt og ledelse i betjentrollen? Struktur handler grunnleggende om hvordan arbeidsoppgavene fordeles i en organisasjon og om hvordan dette arbeidet skal koordineres. Koordinasjonsutfordringen omhandler altså hvem som skal kontrollere at de ulike oppgavene blir utført som de skal, og hvem som skal kontrollere kontrollørene. Dette handler om fordeling av makt. Og maktfordeling er sett i lys av det vi allerede har drøftet en vesentlig faktor for å forstå det sosiale livet i organisasjoner. Vanligvis burde en drøfting av hvorvidt norske fengsel har maskinelle trekk eller ikke vært langt mer balansert enn her. Hensikten er ganske enkelt å få leseren til å se sammenhengen uten å måtte bruke for mye plass. Det er opp til leseren å vurdere i hvilken grad disse særtrekkene er en god beskrivelse av det fengselet man selv er tilsatt ved

Mintzbergs maskinbyråkrati

”What could be more important to the effective functioning of our organisations (...) than the design of their structures?”(Mintzberg 1983)

Henry Mintzberg hadde en pragmatisk målsetning med boka : ”Structure in fives – designing effective organizations”. Han ønsket å undersøke hvordan man kan designe en organisasjonsstruktur som er tilpasset de målsetningene ulike organisasjoner har. Han presenterer fem strukturelle idealtyper og kartla disse strukturenes fordeler og ulemper. En av disse er maskinbyråkratiet. Selv om det mest klassiske eksempelet på et maskinbyråkrati er en masseproduksjonsbedrift sier Mintzberg selv at fengsel også er et eksempel på denne typen struktur.

Denne idealtypens særtrekk vokste frem under den industrielle revolusjon. Økt bruk av maskiner i produksjonen stilte nye krav til arbeiderne og dermed organisasjonen. En maskin er avhengig av nøyaktige råvareleveranser som blir levert på nøyaktig riktig tidspunkt. De kan dessuten arbeide kontinuerlig og er vel tilpasset å gjøre det de er konstruert for, men ingenting annet. Når store maskiner ble tatt i bruk i alt fra fyrstikk til

klesproduksjon måtte arbeidet tilpasses maskinene. Dette skapte behov for prosedyrer, spesialisering, ledelse og skiftordninger. Disse organisasjonene viste seg å være overlegent effektive i stabile omgivelser. Det var denne strukturen som muliggjorde masseproduksjonen av biler under Henry Ford. Det er også denne organisasjonsstrukturen som har lagt grunnlaget for overflodssamfunnet i den vestlige verden.

Hva kjennetegner så et maskinbyråkrati? Hvilke fordeler og ulemper knyttes til denne strukturen? Kjenner vi igjen disse elementene fra vår egen praksis?

I følge Mintzberg har maskinbyråkratiet følgende særtrekk:

- *Rutinepregede arbeidsoppgaver.*
- *Det meste av arbeidsoppgavene er enkle og tar relativt kort tid å utføre.*
- *Standardiserte arbeidsprosesser/ prosedyrer.*
- *Stor grad av spesialisering.*
- *Avgjørelser tas sentralt*
- *Formalisert kommunikasjon*
- *Omhyggelig utarbeidet administrasjon. Skarpt skille mellom stab og linje*

Rutinepregede arbeidsoppgaver

I hvilken grad betjentarbeidet er rutinepreget avhenger nok av hvilken driftsenhet man arbeider ved. Men vekkerunde, matrunde, følgetjeneste, luftevakt, streifvakter etc. er sentrale element i hverdagen til de aller fleste fengselsbetjenter. Rutinebeskrivelsen er et sentralt element i så måte. Særlig på større enheter vil hele ”maskineriet” være avhengig av at rutinene følges. Vi kan bruke Oslo fengsel som eksempel. Luftegården har bare plass til et visst antall innsatte⁶⁶. En forutsetning for at alle skal få luft i løpet av dagen er at de ulike avdelingene låser ut til luft på nøyaktig riktig tidspunkt. Allerede her ser vi de maskinelle trekkene ved fengselet. Den må tikke som en klokke. Dersom noe ikke går etter rutinen vil det forplante seg i hele organisasjonen.

De fleste arbeidsoppgavene er enkle og tar relativt kort tid å utføre

Ekstremeksempelet kan være kretskortlodderen på Nokia. Han gjentar en arbeidsprosess som tar noen få sekunder hele arbeidsdagen. Så ekstremt kan vi neppe si at fengselsbetjentyrket er. I hvilken grad vi finner igjen dette trekket vil avhenge av hvor man jobber. Jobber man på en av de store enhetene vil nok følgetjeneste, opp og igjen låsning, matrunde etc. prege arbeidsdagen. Dette er oppgaver som er relativt korte og enkle sammenlignet med for eksempel forskning som kan vare i årevis, eller

⁶⁶ Luftegården har plass til samtlige innsatte i katastrofesituasjoner som eks brann, men når de innsatte skal ha luft kan det av både sikkerhetshensyn og bekvemmelighetshensyn ikke være like mange.

arkitektoppgaver hvor man kan arbeide i flere måneder med å tegne en oljeplattform eller et boligkompleks.

På mer progressive enheter kan man på det andre siden oppleve at det rehabiliterende elementet opptar mye av arbeidsdagen. Dette er et arbeid som verken er lett eller tar kort tid å utføre.

Standardiserte prosedyrer eller prosesser

Det klareste eksemplet vil man fortsatt finne i masseproduksjonsbedrifter. En arbeider kan stå en hel dag å lodde fullstendig like kretskort, eller skru ben på kjøkkenstoler, og det skal gjøres fullstendig likt fra gang til gang. Det motsatte av en arbeidssituasjon preget av standardiserte prosedyrer er en arbeidssituasjon med stor grad av frihet og rom for kreativitet. Dersom man tenker seg standard og frihet som dikotomier vil den klassiske avdelingsbetjenten ligge nærmere standard enn frihet. Rutinebeskrivelsen er en standard i seg selv. En rapport skal skrives på en bestemt måte. Urinprøver, visitasjon og besøk skal også utføres på en bestemt måte. Men betjenter har nok likevel betydelig større rom for individuelle vurderinger enn den klassiske samlebandsarbeideren. I tillegg er det vesentlig å se forskjellen på å jobbe med mennesker i stedet for ting. Mennesker forholder seg aktivt til hverandre. Muligheten for at arbeidsprosessene blir fullstendig like fra gang til gang blir dermed redusert. Det innebærer at forutsigbarheten ved samlebandet på Ericsson ikke vil finnes i en institusjon som fengsel uavhengig av i hvilken grad man bruker rutiner.

Stor grad av spesialisering

For å starte med de klassiske eksemplene igjen. I en industribedrift vil ulike avdelinger ha klart definerte oppgaver. Noen driver med produksjon, andre med markedsføring, salg, forskning og utvikling. Og innenfor produksjonen vil oppgavene være klart fordelt. Å produsere en bil innebærer for eksempel hundre tusenvis av arbeidsprosesser. Hver arbeider jobber kun med noen få av disse. På en enhet jobber arbeiderne kun med å montere bilseter, mens en annen enhet monterer ratt og instrumenter. Er dette trekk vi finner igjen i kriminalomsorgen?

Fengsel omtales gjerne litt sleivete som en soningsmaskin. Hvis vi tenker oss fengselet som en stor produksjonsbedrift der varetektsinnsatte eller dømte kommer inn i den ene enden, og kommer ut igjen som ferdig straffede og ideelt sett rehabiliterte i den andre enden dukker disse trekkene opp. Særlig i store enheter vil man gjerne være fast plassert i mottaket, i sentralen, på faste avdelinger, på tøylager, besøk, eller i transportavdelingen. På mindre enheter vil man nødvendigvis måtte dekke større områder. I de minste enhetene må betjentene kunne alle de ulike prosessene. Som en konklusjon kan vi si at graden av ”maskinelle trekk” i denne sammenheng avhenger av driftsenhetens størrelse. Dessuten vil det som tidligere nevnt være vesentlig å skille mellom det å jobbe med mennesker versus det å jobbe med ting.

Avgjørelser tas sentralt

Når Nokia og Sony Ericsson produserer mobiltelefoner kan de ikke la arbeiderne selv ta avgjørelser i særlig grad. Dersom du kjøper en mobiltelefon er det en selvfølge at den er helt lik alle andre mobiltelefoner i samme serie. Man ville neppe akseptert en telefon som ikke hadde radio likevel fordi han som lodder kretskortene mente det ville være bedre med en mp3 spiller.

I fengselsvesenet finner vi igjen de samme trekkene selv om motivet er et annet. Den enkelte innsattes rettssikkerhet og rett til å bli behandlet likt som andre innsatte, samt kontroll med maktanvendelsen i organisasjonen nødvendiggjør en viss grad av sentrale beslutninger. Det å sentralisere beslutninger innebærer uavhengig av motiv at makt flyttes oppover i organisasjonen.

Formalisert kommunikasjon

Formell kommunikasjon står i naturlig motsetning til uformell kommunikasjon. I kriminalomsorgen skal kommunikasjonen gå tjenestevei. Det betyr at den informasjonen som til slutt når KSF har vært innom alle de mellomliggende nivåene. Årsaken til denne kommunikasjonsmåten er primært rettssikkerhetshensyn. Dessuten er det nødvendig for at ledelsen til enhver tid skal kunne være informert om forhold i egen enhet. Et sentralt spørsmål i så måte er om toppledelsen da får nok informasjon og informasjon med god nok kvalitet til å ta gode strategiske avgjørelser.

Omhyggelig utarbeidet administrasjon. Skarpt skille mellom linje og stab

I hvilken grad skillet mellom betjenter og administrative funksjoner er skarpt eller ikke vil nok variere fra enhet til enhet. Men siden avdelingsbetjentfunksjonen krever sertifisering, og administrative funksjoner ofte krever spesialkompetanse vil disse gruppene ha liten mulighet for å erstatte hverandre. Dette er noe man nok en gang særlig finner i større enheter som Bergen, Ringerike, Skien, Oslo, Ila og Ullersmo fengsel

Når denne type organisasjoner omtales i litteraturen snakkes det ofte om at målsetningen er at organisasjonen skal fungere som et velsmurt maskineri. Dette kjenner kan vi kjenne igjen fra egen hverdag. Opplevelsen av at fengsel først og fremst er en soningsmaskin kan være et frustrasjonsmoment både for betjenter og innsatte. Fokuset på beleggspresnt og kvantifiserbare suksesskriterier for øvrig understreker dette elementet.

Jeg har så langt vært nærmest tendensiøs i min drøfting av hvorvidt enhetene i kriminalomsorgen har maskinelle trekk eller ikke. For det første er det ikke slik at

norske fengsel er eller ikke er maskinbyråkrati. For det andre er det ikke slik at disse særtrekkene kun finnes i denne idealtypen. Men som en litt lettvtint konklusjon vil jeg si at kriminalomsorgen som organisasjon har maskinelle trekk. Dessuten finner man mange av disse trekkene ved de større driftsenhetene. De mindre enhetene, og særlig de med lavere sikkerhetsnivå er mindre preget av denne idealtypen.

Men mer interessant enn om kriminalomsorgen er eller ikke er et maskinbyråkrati er spørsmålet om hvilke konsekvenser denne organisasjonsstrukturen har for de som oppholder seg i den - altså innsatte og ansatte. Da vil det innenfor det maktteoretiske perspektivet være nødvendig å stille seg følgende spørsmål: Hvor er makten plassert i denne organisasjonsstrukturen? I hvilken grad har de innsatte og betjentene makt ”over seg selv”? Hva innebærer egentlig rutiner, standardisering, spesialisering, sentralisering av myndighet og skarpe skiller mellom linje og stab i et maktperspektiv?

Det kan dreie seg om å flytte makt fra bunn til topp i organisasjonen. Dette trekket vil vi finne i alle organisasjoner, men maskinbyråkratiet er den som utmerker seg i denne retningen. Motivet er at kostnaden ved feil i slike organisasjoner er uholdbart store. Tenk om flygere ikke hadde hatt rutiner og sjekklister. Tenk om samlebåndsarbeidere i industrien kunne være kreative. Eller om fengselsbetjenter selv kunne avgjøre hvilke kriterier som må være oppfylt for tvangsmiddelbruk.

Ulemper ved denne strukturen

Ulempene har opprinnelse i fordelene – mennesker er ikke mekaniske tannhjul som presterer likt hver dag. Utstrakt bruk av kontroll skaper konflikter. Og rutinepreget arbeid vil for mange føre til motivasjonsvansker.

Maskiner tilpasser seg ikke endringer i omgivelsene. På samme måte som en bil ikke plutselig får propell hvis den faller i vann, vil heller ikke denne type organisasjoner automatisk tilpasse seg endrede utfordringer i forhold til omgivelsene.

Maskinbyråkratiet er en prestasjonsorganisasjon. Den egner seg dårlig til problemløsning. Lederfokuset er et evig søk etter effektivitet. Få er trukket inn i prosessen på dette nivået.

En meget stor del av makten i dette systemet hviler på toppledelsen. Linjeledelsen er vanligvis maktesløs i den forstand at de stort sett videreformidler toppledelsen sine avgjørelser eller håndhever et relativt rigid regel og instruksverk. Toppledelsen får i hovedsak formell informasjon i form av rapporter. Informasjon fra gulvplanet filtreres på hvert trinn. Både betjenter og ledere har en tendens til å overkommunisere informasjon som får dem selv til å fremstå i et positivt lys, mens negativ informasjon som har de motsatte effekten blir underkommunisert eller holdt tilbake. Den totale informasjonen toppledelsen får danner grunnlaget for strategiske valg. Spørsmålet blir da om toppledelsen får nok informasjon av god nok kvalitet til å ta gode avgjørelser.

Stigende utdanningsnivå i den vestlige verden generelt gjør at færre ønsker seg til denne type organisasjoner. Det hevdes at de er gammeldage og i liten grad tilpasset dagens

arbeidsliv. Likevel er vi på mange måter både en del av og omgitt av disse store "maskinene" som tross sine problemer regnes som en helt sentral faktor for velstanden i den vestlige verden.

I tråd med det vi allerede har funnet om disse organisasjonene kjennetegnes de gjerne av høyere fravær og turnover, mer slurv i arbeidet, høy streikefrekvens, en tendens til ulik og ufin behandling av "kunder/ klienter". Dette vil vanligvis føre til innstramninger, som igjen forsterker avvikene (Mintzberg 1983).

Ommedal og Wadseth (2001) har undersøkt arbeidsmiljøet på Ullersmo fengsel, og gjort funn som understreker akkurat disse poengene. De finner at betjentyrket er spesielt belastet. Fengsel har mange likhetstrekk med andre menneskeorienterte arbeidsplasser, men har i tillegg noen særtrekk : "Blant annet jobber de i et system som mange har kritisert for å være ineffektivt "(Whitehead 1989 i Ommedal og Wadseth 2001). Dette henger sammen med at fengselet er et regelstyrt systembyråkrati.

Her skylder jeg leseren en liten forklaring. Maskinbyråkratiet blir først beskrevet som supereffektivt, for deretter å bli kritisert for å være ineffektivt. Poenget er at denne organisasjonsstrukturen er effektiv under en del gitte forutsetninger. For det første må omgivelsene være stabile. Det innebærer at kravene til organisasjonen ikke endrer seg. For det andre må arbeidsoppgavene være egnet til å bryte opp i mange korte og enkle arbeidsbeskrivelser. Problemet med fengsel er at mange av oppgavene ikke lar seg bryte opp. Ettersom vi jobber med mennesker og ikke ting er det heller ikke mulig å instruksfeste hva man skal gjøre til enhver tid. Det betyr at fengselsbetjenten kan komme opp i situasjoner hvor instruksjonen enten ikke gir noen rettleiding i forhold til hva som er rett løsning, eller hvor det å følge instruksjonen slavisk vil oppleves som urimelig. Når betjenten samtidig har svært lite makt til å kunne ta avgjørelser kan handlingslammelse bli resultatet. Det kan dreie seg om at svar på søknader om fremstilling eller permisjon en lørdag formiddag ikke har kommet, og det ikke finnes noen representanter fra ledelsen på fengselet. Fra egen praksis har jeg opplevd en rekke slike episoder hvor betjentene bare måtte trekke på skuldrene og beklage, og gi til svar at den innsatte må sende ny påmeldingslapp til 1.betjent på mandag. Påmeldingslapper er i seg selv rigidiserende, byråkratisk og meget lite effektivt, men antakelig nødvendig. Mange av betjentenes oppgaver i fengsel er dessuten ulystbetonte, og kontrolleres av fengselet for å sikre at det blir utført. Det kan dreie seg om streifrunder på nattevakter, urinprøvetaking, tellerunder etc. Systemet har altså ikke tillit til at dette vil bli utført uten bruk av kontroll. Kontrollen i seg selv vil byråkratisere systemet og binde opp ressurser både i selve kontrollrutinene og ved at betjentene må møte dokumentasjonskrav etc.

Dette omfattende kontrollbehovet som Mintzberg omtaler som en "obsession" i maskinbyråkratiet ødelegger mulighetene for at betjentgruppa opplever kontroll eller frihet over sin egen situasjon. Ommedal og Wadseth finner dessuten i internasjonal forskning at betjentes forhold til ledelsen ofte er preget av avstand, skepsis og mangel på støtte. Sosial støtte understrekes som den viktigste stressmoderatoren, med et meget sentralt unntak. Sosial støtte virker ikke som stressmoderator dersom det subjektivt sett oppleves som er begrensning i personlig frihet (Peeters, Bunk og Schafeli 1995 i

Ommedal og Wadseth 2001). Dette er funn vi kan forvente sett i lys av Nietzches eksistensielle standpunkt.

Ommedal og Wadseth fant også at høy opplevd frihet over egen arbeidssituasjon var assosiert med høyt nivå av jobbtilfredshet, forpliktelse, involvering, prestasjoner og motivasjon, og lave nivåer av fysiske symptomer, emosjonelle bekymringer, rollestress, intensjon om å skifte jobb, og faktisk skifte jobb. Mens manglende nivå av kontroll over egen arbeidssituasjon hos fengselsbetjenter henger sammen med jobbstress (Saylor og Wright 1992 i Ommedal og Wadseth 2001). Og fortsatt i tråd med det samme poenget viser det seg at overordnede rapporterer om mindre grad av jobbrelatert stress.

En av de grunnleggende utfordringene innenfor maskinbyråkratiet er konflikten mellom produksjonsinteresser og arbeiderinteresser. Det ser ikke ut til at disse lar seg løse. Maktkamp mellom disse gruppene rigidiserer hele systemet og binder opp mye energi.

” What is good for production simply is not good for people”.(Mintzberg 1983)

Svakheter knyttet til dette perspektivet

Drøftingen i dette kapittelet er fundamentert på Nietzches eksistensielle standpunkt. Men er det slik at alle mennesker er frihetssøkende og opplever struktur som en begrensning i sin individuelle frihet?

Paul Moxenes (2000) presenterer begrepssettet psyko og sosioorientering. Han er av den oppfatning at mennesker grovt sett opplever struktur på to ulike måter. De psykoorienterte opplever struktur som en begrensning i sin individuelle frihet og vil intuitivt ofte utfordre disse strukturene, mens de sosioorienterte opplever struktur som trygghetsskapende. Struktur oppfattes som et utgangspunkt og en ramme for egen og andres virksomhet. Mintzberg erkjenner det samme poenget, men er av den oppfatningen at dette er en gruppe som blir stadig mindre. Det er lett å facineres av makt- avmakt –motmaktperspektivet. Men selv om det er et nyttig utgangspunkt for analyse av vårt eget system og dets maktutøvelse gir ikke dette nødvendigvis hele svaret.

Oppsummering

Det er flere målsetninger med dette kapittelet. For det første ønsket jeg å klargjøre hvilken plass ledelse har i betjentrollen, og hvilket kompetansebehov dette utløser. For det andre ønsket jeg å se hvordan ledelse og makt i betjentrollen har betydning for kriminalomsorgens todelte hovedmålsetning. Maktperspektivet ble også trukket inn i en presentasjonen av Mintzbergs maskinbyråkrati. Denne idealtypen har en rekke likhetstrekk med mange større enheter i kriminalomsorgen. Det sentrale poenget er at makt er nødvendig i utførelsen av betjentyrket, men makt har mange ulike kilder. De

ulike kildene ser dessuten ut til å ha ulike funksjoner og dysfunksjoner. En nøkkel til det å lykkes både som fengselsbetjent og leder er en inngående og intuitiv forståelse av maktdynamikken som er presentert i dette kapittelet.

Litteratur

- Andersen, Jan Aarum *Ledelse og ledelsesteorier – Om hvilke svar ledelsesforskningen kan gi*. Bedriftsøkonomenes Forlag A/S, Oslo 1995
- Fisher et al. *Human Resource Management*. Houghton Mifflin Company, Boston/ New York 2003
- Forsyth, Donelson R. *Group Dynamics*. Wadsworth Publishing Company 1999
- Goffmann, Erving *Anstalt og menneske*. Jørgen Paludans forlag. Viborg 1993
- Johannessen, Eva og Pettersen Reidar *Fengselsbetjenter for framtida*. Evaluering av grunnutdanningen av fengselsbetjenter ved KRUS, Educare/Sebu kompetanse, Oslo 2002.
- Judge, Timothy et al. *Personality and leadership*. Journal of applied psychology, aug 2002.
- Lorentzen, Reidar *Ledelse. Prinsipper og praksis*. Universitetsforlaget. Oslo 1992
- Lund, Per Eirik *Hvilken plass bør ledelse ha i grunnutdanningen av fengselsbetjenter?* Prosjektoppgave i samspill og ledelse. BI/KRUS. Oslo 2003
- Mintzberg, Henry *Structure in fives. Designing effective organisations*. Englewood cliffs. Prentice-Hall 1983
- Moxnes, Paul *Positiv angst*. Forlaget Paul Moxnes. Oslo 2000
- Ommedal, Siv og Wadseth, John Petter *Arbeidsmiljø i et toppsikret fengsel*. Hovedfagsoppgave i psykologi. Det psykologiske fakultet, Bergen 2001
- Thylefors, Ingela *Ledarskap i vård, omsorg och utbildning*.
- Strand, Torodd *Ledelse kan læres*. Bedriftsøkonomenes forlag. Oslo 1992

Offentlige utredninger og dokumenter:

Stortingsmelding nr. 27. 1997 – 1998. Om kriminalomsorgen

Sikkerhet i Kriminalomsorgen

- et program for utvikling av sikkerhetskulturen i kriminalomsorgen

Ole Stageberg, KRUS

Programmets målsetting

Måler er å bedre sikkerheten i kriminalomsorgen ved blant annet å utvikle en felles sikkerhetskultur ved å fokusere på holdninger og atferd som kan ha betydning for sikkerheten. Videre ved å øke de tilsattes bevissthet i den daglige tjenesten med henblikk på å forebygge situasjoner som truer samfunnets, innsattes og ansattes trygghet.

Sikkerhet i fengsel (SIF)

I 1999 startet KRUS programmet SIF, hvor målet var å øke sikkerheten i våre fengsel og redusere antall avvik som kan resultere i alvorlige hendelser. Vi så at selv om det ble benyttet en betydelig andel ressurser på sikkerheten, og selv om vi hadde et konstant fokus på sikkerheten, så forekom det feil og betydelige sikkerhetsbrudd som medførte alvorlige hendelser.

Fengslenes sikkerhetsmessige utfordringer endres i takt med utviklingen av samfunnet for øvrig. Samtidig foregår det betydelige strukturelle endringer. Det gjør at mange fengsler befinner seg i en konstant omstillingsprosess. Dette påvirker sikkerhetsarbeidet. Kunnskap om sikkerhet fremstår som viktigere og viktigere. Trusselbildet for fengslene endres så raskt at deres egen evne til å reflektere over sikkerhetsproblemer blir viktigere og viktigere. De faglige utfordringene er betydelige som følge av et åpnere samfunn og mer komplekse teknologiske systemer. Det som var sikkert i går, er kanskje ikke det i dag. Skal vi opprettholde sikkerheten, trenger vi ny kunnskap. Dagens fengsel er mer sårbart enn før. En svikt i noen få funksjoner kan føre til at store deler av fengselet får omfattende problemer.

Når et fengsel drives på en sikker måte, er det en prestasjon. Det er lett å glemme det, selv for dem som står for prestasjonen. Å oppnå hensiktsmessig sikkerhet er ikke en

iboende egenskap, men et resultat av målrettet arbeid. En enkel beslutning fra ledelsen kan svekke effekten av planmessig sikkerhetsarbeid. Derfor er lederskap spydspissen i arbeidet for sikkerhet og kulturendring.

Sikkerhet i Friomsorgen (SIFO)

Høsten 2002 ble det fattet en beslutning om at SIF i løpet av fire til fem år skulle implementeres i alle enheter i Kriminalomsorgen. Lov om Straffegjennomføring tydeliggjør friomsorgens rolle som straffegjennomføringsinstans. Flere oppgaver er blitt tillagt friomsorgskontorene, og vedtaksmyndigheten har blitt utvidet.

Alle enheter i kriminalomsorgen har et felles samfunnsoppdrag: gjennomføring av straff. Samfunnet legger med dette et viktig ansvar til straffegjennomføringsinstansene. Med ansvar kommer også forventinger. Det allmennpreventive mandat er en sentral del av samfunnsoppdraget. Kravene til friomsorgen om en forutsigbar og kvalitativt tilfredsstillende straffegjennomføring, er blitt tydeligere. En slik utvikling synliggjør nødvendigheten for at friomsorgen deltar i utformingen av en felles forståelse for hva sikkerhet skal bety.

I det arbeidet blir ”Sikkerhet i Fengsel” også relevant og viktig for friomsorgskontorene.

Til tross for felles visjon og hovedmålsetting, har fengsel og friomsorg ulike arbeidsoppgaver og ulikt mandat. Det mest hensiktsmessige har derfor vært å utvikle en egen tilpasset opplæring for friomsorgen, som skal ta hensyn til at friomsorgen har andre rammer, arbeidsoppgaver og utdanningsbakgrunn enn fengslene. Betegnelsen ”SIF” er endret til ”Sikkerhet i Kriminalomsorgen” (SIK) som også favner friomsorgen. Når målsettingen er å utvikle en felles forståelse og kultur for hele organisasjonen, ble ”SIK” en passende felles betegnelse for begge variantene.

Det opprinnelige ”SIF” er beholdt og opplæringsprogrammet for friomsorgen har fått betegnelsen ”Sikkerhet i Friomsorgen” (SIFO).

Grunnleggende prinsipper i SIK

SIK arbeider med ”den menneskelige faktor”. Det vektlegger menneskets betydning for sikkerheten. Menneskelige feil er en vesentlig årsak til at ulykker skjer, og samtidig er mennesket også den viktigste barrieren for å hindre ulykker.

SIK er å skape kunnskap om faktorer som påvirker tilsattes sikkerhetsatferd og samarbeid i team.

Vi skal ha en helhetlig tankegang og ha en kultur som gjør det mulig å se tilbake, vurdere, analysere og oppsummere forbedringsmulighetene og ha vilje og evne til å foreta de nødvendige endringer. I en rekke organisasjoner og miljøer har man forlenget funnet det utilstrekkelig å identifisere sydebukken(e) ved sikkerhetsavvik. Det samme gjelder i vår organisasjon. Vi ønsker ikke en kultur som fokuserer på sydebukker. Denne tankegangen krever en systemisk tilnærming til sikkerhet hvor vi ser på hele organisasjonen og hva som skaper feil og ulykker hos oss.

SIK - programmet skiller seg ut fra tidligere tenkning om sikkerhet, gjennom at sikkerheten ikke er noe som gjelder enkelte nøkkelpersoner i organisasjonen, men noe som inkluderer alle ansatte og yrkesgrupper i kriminalomsorgen. Sikkerheten er alles ansvar. Skal vi bedre sikkerheten i kriminalomsorgen trenger vi holdningsendring, helhetstenkning og kunnskapsheving. Men dette har ingen nytteverdi hvis en ikke klarer å omsette det i praksis. Det er den enkeltes atferd og samhandling med andre som setter standarden for sikkerheten.

Det er avgjørende å benytte de tilsattes erfaringer og kunnskap for å skape god læring og godt engasjement. Tilsatte har iboende kunnskap som kan identifisere problemområder og finne de gode løsningene. Dette kalles den tause viten. Poenget er å få frem denne viten for å skape refleksjon rundt egen praksis og forbedringsmuligheter. Det grunnleggende er å dele sin kunnskap og erfaringer, å få diskutert dilemmaer og beslutninger med andre og få synliggjort hvilke vurderinger som ble gjort før beslutninger blir tatt.

På denne måten jobber vi etter en metodikk som er løsningsorientert. Vi skal ikke bare se på hva som er problemet i vår organisasjon og avdeling, men også rette fokus på hvordan vi kan løse problemene – hva som vil være et steg i riktig retning.

SIK reflekterer med dette også det organisasjonsbaserte perspektivet som i dag er dominerende i sikkerhetsforskningen. Tidligere var man mer ensidig opptatt av teknologiske (og fysiske) aspekter, og/eller enkeltpersoners handlinger. Man forklarte gjerne hendelser med at bestemte personer ikke hadde gjort som de skulle, eller at årsaken var en teknisk feil.

En ny sikkerhetstenkning

Forskning har vist at 70 – 80 % av alle ulykker skyldes menneskelige feil (Orlady, H. W. & Orlady, L. M., 1999). Måten å forholde seg til ulykker på har ofte vært reaktiv og uhensiktsmessig fordi man har valgt å isolere ansvaret til en konkret handling, ofte utført av en enkelt person og uten å vurdere sammenhengen avviket forekommer i. Komplexiteten i organisasjoner har økt og den generelle sikkerhetstenkningen er i

forandring. Den nye sikkerhetstenkning har gått fra en reaktiv til også å inkludere en proaktiv tankegang. I den proaktive tankegangen ser en på feil som uunngåelige og en er opptatt av å forebygge ulykker ved å bygge opp systemer som kan romme disse feilene og håndtere avvikene.

I denne nye tilnærmingen med større fokus på proaktiv tenkning ser en på arbeidsforholdene mennesker arbeider under. Individet må kontinuerlig forholde seg til alle elementer som inngår i arbeidsmiljøet. Det er flere faktorer som påvirker menneskelige prestasjoner og handlinger. I praksis betyr dette at feil som blir begått ikke kan tilskrives mennesket alene, men må betraktes i et utvidet perspektiv.

Denne måten å se sikkerhet på er basert på to underkategorier til ”den menneskelige faktor”: Crew Resource Management (CRM) og feilhåndtering (error management).

CRM

CRM er et treningsprogram som benyttes innen luftfart og er definert i følge John Lauber som *”bruk av alle tilgjengelige ressurser – informasjon, utstyr og personer – for å oppnå sikker og effektiv drift i flyindustrien”*. Fordi programmene som gjennomføres innen luftfart, fokuserer på *mennesket* i organisasjonen, er temaene like relevante for kriminalomsorgen. Essensen i CRM involverer en styrking av teammedlemmenes forståelse av menneskelige prestasjoner, spesielt de sosiale og kognitive aspektene av effektiv teamarbeid, kommunikasjon, ledelse og god beslutningstaking. I luftfartsindustrien utviklet man først et program for flybesetninger. Deretter utviklet man liknede programmer på andre felt som vedlikeholdsavdelinger og for annet bakkemannskap. Det underliggende premiss i CRM er at menneskelige feil er uunngåelige og alltid tilstedeværende. Ettersom feil er uunngåelige kan CRM bli sett på som en rekke mottiltak med tre forsvarslinjer. Den første er naturligvis unngåelse av feil. Den andre er å fange opp mulige feil før de blir gjort. Den tredje og siste er å redusere konsekvensene av de feil som oppstår.

I CRM legges det vekt på en praktisk og virkelighetsnær tilnærming. Den pedagogiske formen vektlegger mye praktisk trening og aktiv deltakelse, samt evaluering av observert atferd. Effekten av CRM er veldokumentert gjennom forskning, og tilsvarende tilnærminger anvendes i dag også i andre bransjer enn i flyindustrien.

Feilhåndtering (Error management)

I dagens CRM – programmer er ideen at feilhåndtering (error management) må være det overordnede prinsipp. En tilstreber en ”normalisering” av at feil inntreffer, og legger heller vekt på at strategier for å håndtere dette. Dette innebærer at man tenker både

forebygging, avverging og takling av feil. En betrakter læringspotensialet som ligger i erfaringer med feil som viktig.

Feilhåndtering er derfor et ekstra forsvar mot uønskede hendelser.

I et forebyggende perspektiv vil det kunne vises som en organisasjon som baserer seg på å skape trygghet i alle ledd og som viser med handling at sikkerheten settes i første rekke.

I praksis menes det blant annet at tilsatte så tidlig som mulig i en operativ og konkret situasjon reagerer på forhold som kan tenkes å berøre sikkerheten negativt. Et eksempel er å ”bruke ett minutt” til å tenke seg om dersom man føler seg usikker. Et annet eksempel er påpeke risikoatferd overfor en kollega i en gitt situasjon.

Feilhåndtering forutsetter også at hendelser og avvik rapporteres og analyseres. Rapportering vil normalt gjøres i etterkant av en situasjon eller observasjon. Denne informasjonen gir grunnlag for å analysere hendelser/avvik. Dermed kan man vurdere tiltak knyttet til forhold som er rapportert, eller enkelthendelser som er av vesentlig karakter. Man kan også rapportere forslag til forbedringer. For å håndtere slik rapportering bør man ha et rapporteringssystem som er enkelt og lett tilgjengelig. Videre må et slik system ha en struktur og metode som samler, fordeler, gir tilbakemelding og iverksetter arbeid med nødvendig endring. Dette gjøres under forutsetning av at rapporterte feilhandlinger i utgangspunktet ikke medfører straff/sanksjoner. Sabotasje og overlagte brudd må selvsagt behandles etter gjeldende lover og instruksjoner.

Et eksempel kan være at en innsatt hadde gått til angrep på en annen innsatt med alvorlig skade på den som ble angrepet. Det som muliggjorde angrepet var at en tilsatt hadde latt en dør stå ulåst. Avviket eller feilen kan da tilskrives denne ene tilsatte som ikke låste døren. Det som blir viktig i denne hendelsen er å finne ut hvorfor den tilsatte ikke låste døren. Det kan tenkes at de fleste lot være å låse døren. Slik hadde det vært i flere år uten at det skjedde noe. Tilsatte hadde tidligere latt døren stå oppe, og hans leder hadde sett det uten å påpeke avviket. Tilsatte hadde fått for dårlig opplæring. Med det hadde han ikke forståelse av hvorfor døren skulle være låst osv. Som man ser kan det være lite hensiktsmessig å sanksjonere mot den ene handlingen, da det ville blitt opplevd urettferdig. Det som er det reelle problemet her er at alle gjorde det på den måten og ingen hadde før påpekt avviket. Skal man oppnå slik kunnskap må organisasjon skape tillit til å ta opp usikkerhet og feil.

Prinsippene i feilhåndtering er (Reason, J. & Hobbs, A., 2003):

Menneskelige feil er unngåelig.

Feil kan ha en nytteverdi – mulighet til læring.

Vi kan ikke forandre mennesket, men vi kan forandre forholdene som mennesket arbeider i.

De beste personene kan gjøre de verste feilene.
Personer kan ikke lett unngå handlinger de gjør utilsiktet.
Feil er konsekvensen mer enn årsaken.
Mange feil faller inn under tilbakevendende mønster.
Feil kan skje på alle nivå i et system.
Å gjøre gode ansatte til briljante ansatte.
Kontinuerlige reformer heller enn lokale reparasjoner.

De sentrale temaene

Som nevnt tidligere fokuserer programmene som gjennomføres innen luftfart på mennesket i organisasjonen. Derfor er temaene like relevante for kriminalomsorgen. Imidlertid har det ved utviklingen av SIK vært nødvendig å vektlegge de spesielle utfordringene det innebærer at vår oppgave er straffegjennomføring og endringsprosesser hos medmennesker. Det er ikke slik at det finnes kun en måte å gjøre dette på. I dette programmet startet vi med et sett faktorer som vi mente var relevant for vår virksomhet. Disse er kalt ”de sentrale temaene”:

- situasjonsoppfatning
- beslutningstaking
- kommunikasjon og samarbeid
- ledelse, organisasjons- og sikkerhetskultur
- stress
- rutiner og prosedyrer
- profesjonalitet og arbeid med innsatte
- risiko

Disse temaene påvirker menneskelige feil som igjen påvirker sikkerheten.

For å beskrive et av temaene og da også noen av utfordringene ved å arbeide med sikkerhet, kan vi se på risikobegrepet:

Når vi vil påvirke individer til å bli mer bevisste i forhold til sikkerhet, må det være fordi vi mener dette er nødvendig i forhold til en risiko som vi mener er tilstede. Videre kan vi tenke oss at mennesker som ikke opplever at en slik risiko er tilstede heller ikke vil oppleve at sikkerhetstenkning og handling er nødvendig – de er ikke motivert til å endre ”måten jeg gjør mitt arbeid på”.

Hvordan tilsatte opplever risiko, hvordan risiko vurderes og ikke minst hvordan det snakkes om risiko på enhetene blir et viktig tema i denne forbindelse. Mye forskning

innenfor risikofeltet viser at individer som tilegner seg kunnskap om risikobildet, samt trener på hvordan de skal forholde seg i farlige situasjoner, vil bli tryggere i sin jobbutøvelse. I tillegg kan en tenke seg at slik kunnskap motiverer til økt bevissthet rundt sikkerhet. Å lære mer om hvordan vurderinger av risiko i stor grad er subjektiv, hvorfor noen mennesker opplever at noe er risikofyllt mens andre ikke opplever det, er relevant kunnskap. Vi er interessert i hvordan hver enkelt opplever, vurderer og forholder seg til risiko, men også hvordan vi kan finne prosedyrer for å vurdere risiko i arbeidshverdagen.

Individer har ikke bare ulik opplevelse av risiko. Generelt kan vi si at individer oppfatter og tolker omgivelsene rundt seg forskjellig. Den enes oppfatning av en domfelt eller en situasjon stemmer ikke nødvendigvis overens med den andre. Ulike oppfatninger og tolkninger, samt manglende kommunikasjon av disse, kan føre til misforståelser og ulik praksis som igjen øker sannsynligheten for uønskede hendelser.

SIK i praksis

SIK i praksis kan være flere ting. SIK er jo i utgangspunktet en tilnærming som ikke gir svar på hva du skal gjøre i en gitt situasjon. SIK skal hjelpe deg å bli bevisst faktorer som har betydning for situasjonen og hvordan du kan oppnå en god løsning. For å opprettholde bevisstheten på SIK og dermed sikkerhet, må det være organisasjonsmessige arenaer for å kunne gjennomføre aktiviteter i dette henseende.

Eksempler på SIK-arenaer:

SIK-seminar: Seminarer bør være av en viss varighet (kortere enn 2 timer anbefales ikke). Det bør ha en tverrfaglig sammensetning. Tilsatte bør delta på seminarer to ganger i året hvis de er relativt korte. Temaer defineres ut fra lokale behov. Hensikten med seminarer er å kunne gå litt dypere inn i sikkerhetsrelaterte problemstillinger, opprettholde SIK konseptet og utvikle den tverrfaglige samhandlingen.

SIK-møter: Regelmessige møter hvor aktuelle SIK-temaer tas opp. SIK kan gjerne være integrert i tjenestestedets eksisterende møtestruktur, men må da på regelmessig basis gis prioritert på dagsorden (for eksempel i overlappingsmøte, eller ukentlige avdelingsmøter). Hensikten er å ta opp sikkerhetsrelaterte problemstillinger, avvik, gjennomføre en liten skrivebordsøvelse, diskutere en rutine osv.

SIK-øvelser: Kan være operative beredskapsøvelser, men også enklere og korte øvelser på samtaler, rutiner og samhandling, gjerne i forbindelse med avdelingsmøter.

I tillegg må det være funksjoner som *understøtter* SIK-aktivitetene, og sikkerhetsarbeidet generelt:

Sikkerhetsgruppe, eventuelt sikkerhetsansvarlig: Ivaretar funksjonen med å *koordinere* forslag og formidle informasjon som kommer fram i SIK-aktiviteter. Videre kan funksjonen koordinere lokale risikovurderinger, analyse av hendelser og håndtere rapportering (jfr. rapporteringssystemet nedenfor). Sikkerhetsgruppe rapporterer til leder.

Rapporteringssystem for hendelser, nestenulykker, avvik og forbedringsforslag. Rapportering synliggjør sikkerhetsmessige utfordringer det bør tas tak i, lokalt regionalt eller sentralt. Rapporteringssystem er som nevnt en forutsetning for effektiv feilhåndtering og læring.

SIK ivaretar alle aspektene rundt sikkerhet. Trygghet for samfunn, innsatte/domfelte og tilsatte er hovedmålsettingen for SIK. Tilsatte som er trygge og kompetente i jobben, vil også gjøre et kvalitativt bedre arbeid. For å oppnå kriminalomsorgens mål må vi ha en organisasjon og tilsatte som tenker helhetlig. Vi kan ikke bare tenke sikkerhet uten å ta hensyn til endringsarbeid, eller bare tenke endringsarbeid uten å ta hensyn til sikkerheten.

Litteratur

- Flin, R. (1996). *Sitting in the Hot Seat. Leaders and teams for Critical incident management*. John Wiley & Sons.
- Orlady, H.W. & Orlady, L.M. *Human Factors in Multi-Crew Flight Operations*. Ashgate.
- Reason, J. (1997). *Managing the Risks of Organizational Accidents*. Ashgate.
- Reason, J. & Hobbs, A. (2003). *Managing Maintenance Error*. Ashgate.
- Wiener, E.L., Kanki, B.G & Helmreich, R. (1993) *Cockpit Resource Management*. Academic Press.

Ord og uttrykk i kriminalomsorgen

Johnny Skogstad, KRUS

Aktivitetsplikt

Personer som har fått dom har aktivitetsplikt i norske fengsler. Det vil si at de enten skal gå på skole, arbeide i arbeidsdriften eller delta i programvirksomhet. Dette får de betalt for i form av dagpenger. Varetektsinnsatte har ikke aktivitetsplikt.

Aktivitør

Er en ansatt som har som oppgave å aktivisere innsatte som sitter på restriksjoner. Det kan være en fengselsbetjent som tar med seg innsatte ut for å trene, spille spill, prate sammen osv.

Alminnelig tjenesteinstruks for fengselsvesenets tjenestemenn av 10. desember 1962 (tjenesteinstruks 2)

En instruks gitt av den gamle Fengselsstyret (nåværende KSF). Instruksjonen omhandler blant annet hvordan man skal forholde seg i tjeneste, personlige forhold, forhold til innsatte og forhold til sikkerhet og orden.

Arbeidsdriften

De som sysselsetter innsatte på dagtid med arbeid i fengselet. Arbeidet kan foregå på verkstedet, vaskeriet, uteområdet, arbeidsstua osv. Se under.

Arbeidsnekt

Domsinnsatte har aktivitetsplikt. Dersom disse innsatte nekter å bli aktivisert, vil de bli innelåst på cella og de vil ikke motta dagpenger.

Assisterende fengselsleder/friomsorgsleder

Nestlederen på fengselet eller friomsorgskontoret.

Beredsskapsplan/krisehåndteringsplan

En lokal plan som er laget på de forskjellige fengslene og friomsorgskontorene for å håndtere situasjoner som defineres som kriser. Det kan for eksempel være rømning, inntregning i fengselet, brann, gisselsituasjon, alvorlige voldsepisoder, bombetrussel osv.

Besøk/besøkskontroll

Domfelte/innsatte kan motta besøk i fengsel. Normalt er dette en time i uken. Fengselet kan sette som vilkår at det skal være kontroll under besøket. Kontrollen kan bestå i å overvåke besøket, besøk ved glassvegg (fysisk atskilt) m.m. For at noen utenfor fengselet skal kunne komme på besøk, må man ha en besøkstillatelse. Dette er en bekreftelse på at man er sjekket og godkjent for besøk.

Betinget dom

Innebærer at dømte slipper å sone dommen i fengsel hvis han/hun holder seg til de vilkårene som er fastsatt i en viss prøveperiode. Retten blir enig om en fengselsstraff som må sones hvis noen av vilkårene brytes. En dom kan gjøres delvis betinget, delvis ubetinget.

Brevveksling/brevkontroll

Domfelte/innsatte kan sende ut brev av fengselet. Disse vil normalt bli lest av faste fengselsbetjenter som har som oppgave å kontrollere brevene.

Direktør/fengselsleder

Øverste leder for fengselet med ansvar for hele driften.

Domfelt

En som har fått en rettskraftig dom av domstolene.

Dublering

Når to innsatte må bo på samme enmannscelle. Er et tiltak for å få ned soningskøen.

Effekter

Domfelte/innsatte har som regel med seg en del ting når han/hun møter til soning. Dette blir kalt effekter. De fleste fengsler har regler for hvor mye man kan oppbevare på cella. Ved innsettelse blir klær og andre effekter fratatt vedkommende. I påvente av visitasjon vil man få utdelt tøy fra fengselet. Private ting plasseres på lageret, kalt effekten.

Endt tid

Det tidspunktet domfelte skal løslates i henhold til dommen. Det kan være at personen ikke har gjennomført straffen etter de regler og retningslinjer som gjelder, slik at han må sone hele straffen.

Eneromsavdeling

Er en avdeling i fengselet der døms- og varetektsinnsatte sitter isolert på cellene. De har ikke fellesskap og lufter alene.

Fellesskap

Domfelte/innsatte har fellesskap med hverandre i fengselet på spesielle tidspunkter. Dette skjer på fellesskapsavdelinger og i bestemte oppholdsrom. Personer med noen restriksjoner kan ikke delta i fellesskapet.

Fengsel med høyt sikkerhetsnivå

Fengsel med blant annet murer, gjerder, kamera, låste dører osv. Tidligere kalt lukket fengsel. Domfelte begynner ofte soningen i et slikt fengsel. Kan etter hvert bli overført til fengsel med lavere sikkerhetsnivå.

Fengsel med lavere sikkerhetsnivå

Fengsel med mindre sikkerhetsutstyr. Kan være fengsel der innsatte er ute på dagtid på jobb og skole (frigang). Dørene er som oftest ikke låste og innsatte har fått større tillit. Normalt er det ikke ringmur rundt fengselet. Domfelte som sitter her er vurdert som mindre rømningsfarlige, etter en sikkerhetsvurdering. Tidligere kalt åpent fengsel.

Forbud/restriksjoner

Innsatte som er varetektsfengslet med restriksjoner. Det kan være forbud om å ha kontakt med andre personer, lese aviser, sende brev, ringe og se på tv. Det er domstolene som avgjør hvilke type forbud innsatte får.

Forskrifter

Til Straffegjennomføringsloven er det en del forskrifter som er mer utfyllende enn bare lovteksten.

Forvaltningssamarbeid (se også Importerte tjenester)

Fengslene skal samarbeide med andre instanser for å tilrettelegge for soningen og tiden etter løslatelsen til domfelte. Det kan være samarbeid med NAV (aetat og trygdekontoret), sosialkontoret, skoleetaten osv.

Forvaring

Forvaring er en særreaksjon som kan tas i bruk når det er begått en alvorlig forbrytelse og det er fare for gjentakelse. Forvaring skal gis et annet innhold enn ordinær fengselsstraff. Målet er å få forvaringsdømte til å endre atferd og dyktiggjøre vedkommende til et liv utenfor fengsel. Forvaring kan bare idømmes tilregnelige lovbrøyttere. Personer som var utilregnelige i gjerningsøyeblikket kan idømmes særreaksjonene som tvungent psykisk helsevern eller tvungen omsorg.

Fremstilling

Domfelte drar utenfor fengselet i følge med fengselsbetjenter. Fremstillingen kan gå til lege, tannlege, sosialkontor osv. Det kan også være sosial fremstilling til familie, kino eller andre aktiviteter. Innsatte som sitter i varetekt må bli fremstilt av politiet.

Fremtidsplan

Innsatte/domfelte skriver en fremtidsplan som handler om oppholdet i fengselet og tiden etter soning. Planen blir oftest utarbeidet i samarbeid med kontaktbetjenten.

Frigang

Domfelte kan få tillatelse til å jobbe eller gå på skole utenfor fengselet. Man må som regel ha gjennomført en god del av straffen før man får tillatelse til dette.

Friomsorgen

En del av kriminalomsorgen som jobber med domfelte i frihet. Arbeidsoppgavene er blant annet: Personundersøkelse, programvirksomhet, gjennomføre samfunnsstraffen, tilsyn av prøveløslatte og dømte.

Friomsorgsleder

Leder for et friomsorgskontor eller friomsorgsområde.

Fritidsleder

Person som jobber med aktiviteter på fengselet utover innsattes arbeidstid. Planlegger og gjennomfører aktiviteter for innsatte i samarbeid med andre i eller utenfor fengselet.

Førstebetjent

Mellomleder et nivå over fengselsbetjentene. Kan ha ansvar for en bestemt gruppe betjenter og/eller innsatte på en avdeling (avdelingsleder). Kan ha andre arbeidsoppgaver. Kan også være operativ fengselsførstebetjent med blant annet ansvar for sikkerheten i fengselet. Er øverste leder når øvrig ledelse ikke er til stede.

Idrettskonsulent

Personen jobber med idrettsaktiviteter for innsatte. Kan gjennomføre aktiviteter i samarbeid med andre i eller utenfor fengselet.

Importererte tjenester (se Forvaltningssamarbeid)

Tjenester som blir gjennomført i fengsel av personer/instanser som ikke er ansatt av fengselet. Det kan blant annet være skole, helse, bibliotek og andre forvaltningssamarbeidspartnere.

Innlåsning

På de avdelingene hvor det er fellesskap, vil det være innlåsning visse deler av døgnet. Innsatte/domfelte sitter da på cella og døra er låst. På natta er normalt alle innsatte innelåst. Noen fengsler praktiserer innlåsning en viss tid på dagen også.

Innsatt

En som sitter i fengsel, enten i varetekt, på dom eller bøtesoning.

Inntakssamtale

En av de første samtalene ansatte på fengselet har med domfelte/innsatte. Tema er informasjon og kartlegging. Oftest er det en fengselsbetjent som har denne samtalen.

Isolasjon

Ordet blir brukt på samme måte som forbud/restriksjoner, men kan også bety at domfelte/innsatte isolerer seg selv.

Inspektør (fengselsinspektør)

Mellomleder i et fengsel, gjerne med et spesielt ansvarsområde. Kan være ansvar for sikkerheten, personalet, innholdet i soningen osv. Inspektør er nivået over fengselsførstebetjent i grad.

KITT

Kriminalomsorgens IT-Tjeneste, forkortet KITT, er en forvaltningsenhet innen kriminalomsorgen, underlagt Kriminalomsorgens sentrale forvaltning. KITT er en organisasjon som leverer ikt-baserte tjenester til både sentrale og lokale enheter innen kriminalomsorgen.

KOMPIS

Datasystem som blir brukt i kriminalomsorgen for å registrere innsatte, hendelser rundt innsatte, innsettelse, løslatelse, permisjonsdøgn osv.

Kontaktbetjent

En fengselsbetjent som har ansvaret for oppfølging og veiledning av en eller flere bestemte innsatte/domfelte. Alle fengsler skal i dag en kontaktbetjentordning.

Kriminalomsorgen

Fellesnevner for hele etaten (fengsel, friomsorgen, regionene, KSF, KITT og KRUS)

KRUS

Kriminalomsorgens utdanningscenter driver med utdanning av fengselsbetjenter og verksbetjenter, etter- og videreutdanning og forsknings- og utviklingsarbeid for kriminalomsorgen. KRUS er direkte underlagt KSF.

KSF

Kriminalomsorgens sentrale forvaltning (KSF) leder kriminalomsorgen faglig og administrativt. Er en del av Kriminalomsorgsavdelingen i Justisdepartementet.

Lufting

Alle innsatte/domfelte skal tilbys lufting en time per dag. Luftingen forgår da i luftegården, på idrettsplassen eller i ”stråler” som går ut fra fengselet. ”Strålelufting” er vanligvis for de som sitter på restriksjoner. Innsatte/domfelte lufter da alene.

Morgenmøte

I noen fengsler er det møte med innsatte på morgen. Dette er det oftest fengselsbetjenter som gjennomfører. Man går da igjennom hva som skal skje på dagen og hvem som skal gjøre hva. Det kan også være morgenmøter for ansatte. Da møtes de fleste ansatte som er på jobb for å gjennomgå dagens gjøremål og planlegge dagen.

Mottaksavdeling

Noen fengsler har en avdeling der nyinnsatte blir plassert den første tiden. Her blir personen observert, slik at man har bedre forutsetning for videre plassering i fengselet.

Overgangsbolig

Et tilbud til innsatte som er på slutten av soningstiden. Her kan de få frigang til jobb eller skole, bo- og sosialtrening og flere permisjonsdøgn. Overgangsbolig blir definert som et fengsel.

Overlapping

Er den perioden i turnusen der de som har jobbet og de som skal på jobb møtes for å dele informasjon om hva som har hendt på avdelingen. Noen fengsler har ti minutters overlapping, mens andre har opp til en time.

§12

Domfelte kan søke om å sone på for eksempel en rusinstitusjon etter Straffegjennomføringsloven § 12. Det vil si at personene oppholder seg på en institusjon under soningstiden og er med på det opplegget som de gjennomfører. Institusjonen må være godkjent av kriminalomsorgen etter visse krav.

PDMT

Er leverandør av materiell til kriminalomsorgen og politiet. De leverer blant annet uniformseffekter og annet utstyr.

Pasifisering

Er en del av et fag som kalles pasifisering og konflikthåndtering. I pasifiseringsfaget lærer man overmanningsteknikker, både individuelt og i team. Det handler blant annet om å frigjøre seg fra grep, pågripe personer og hindre og avverge opptøyer.

Permisjon

Domfelte som har gjennomført en del av straffen, kan få permisjon fra fengselet. Det vil si at de forlater fengselet på egen hånd og har fått tillatelse til å være borte i en gitt periode.

Program

Innsatte/domfelte kan delta på forskjellige programmer i fengselet. Programmene kan handle om rus, vold, sosial trening, kognitive ferdigheter, sinnemestring m.m. Formålet med programmene er å bidra til at innsatte kan klare å leve mest mulig kriminalitetsfri etter løslatelsen (og under soning). Deltakelse i program avlønnes som arbeid.

Prøveløslatelse

Domfelte kan bli prøveløslatt før hele straffen er sonet, vanligvis på 2/3-tid.

Prøvetid

Domfelte kan bli ilagt en prøvetid etter løslatelsen. Dersom personen begår nye straffbare handlinger i prøvetiden, kan han/hun måtte sone den resterende delen av straffen.

Rapporter

Avhørsrapport

Rapport som blir skrevet av en ansatt etter et avhør av innsatte. Både denne og hendelsesrapporten vil bli lagt til grunn når reaksjon skal bestemmes. Rapportene vil også bli brukt i retten dersom saken blir anmeldt. Formålet med avhøret er å få klarlagt hva som har skjedd og å gi innsatte muligheten til å forklare seg.

Hendelsesrapport

En rapport som blir skrevet av en ansatt etter at uønskede hendelser har skjedd på eller utenfor fengselet. Denne rapporten blir lagt til grunn når avhør av innsatte skal tas.

Region

Kriminalomsorgen er delt inn i seks regioner. Disse regionene har ansvar for sine enheter (fengslene og friomsorgen).

Retningslinjer

Det er utarbeidet en del retningslinjer til Straffegjennomføringsloven som sier hvordan man skal tolke loven og hvordan den bør forstås.

Rundskriv

KSF og Justisdepartementet kan sende ut rundskriv til enhetene i kriminalomsorgen som gjelder særskilte saker. Det kan for eksempel være hvordan man skal arbeide med innsatte eller hvordan sikkerheten skal gjennomføres.

Rådsmøte

Et rådgivende organ for direktøren, eller den som er bemyndiget, som tar opp saker som angår innsatte, som permisjonssøknader, soningsavbrudd, overføring til andre fengsler osv.

Samfunnsstraff

Man kan bli dømt til å gjennomføre samfunnsstraff som et alternativ til fengsel. Friomsorgen har ansvaret for gjennomføringen av straffen og fastsetter innholdet i samfunnsstraffen. Domfelte pålegges å gjennomføre tiltaket i sin fritid, noe som innebærer en frihetsinnskrenkning i stedet for frihetsberøvelse.

Samsitting

I fengsler der det er begrenset tilgang på fellesskap for innsatte, kan noen bli tilbudt å sitte sammen på cella. Det vil normalt være to innsatte som får muligheten til å være sammen på en celle i en periode. Målsettingen med dette er å begrense isolasjonsskader.

SIK (Sikkerhet i kriminalomsorgen)

Samlebetegnelsen for SIF (Sikkerhet i fengsel) og SIFO (Sikkerhet i friomsorgen). Er en opplæringsprogram for ansatte for å sette fokus på sikkerhet på jobben. Alle ansatte i fengsel og friomsorgen skal gjennomføre programmet. SIK er organisert som et prosjekt.

Sikkerhetsmessig forsvarlig

Før domfelte/innsatte får godkjent permisjon, prøveløslatelse, avbrudd, fremstilling, bytte avdeling, overføring til fengsel med lavere sikkerhetsnivå osv. skal det vurderes om det er sikkerhetsmessig forsvarlig. Man må ta hensyn til dommen, hva som har skjedd i fengselet, tidligere historikk der det finnes, hensynet til samfunnets sikkerhet osv. Dersom det ikke er sikkerhetsmessig forsvarlig skal søknaden avslås.

Sikkerhetstjeneste (sikkerheten)

Blir brukt om fengselsbetjenter som jobber i avdeling der domfelte/innsatte oppholder seg. Kan også bli brukt om betjenter som jobber spesielt med sikkerheten på fengselet.

Sikring

Sikring som reaksjon ble erstattet av forvaring i 2002.

Skole

Innsatte kan gå på skole i fengselet isteden for å jobbe. Det kan være grunnskole, videregående eller høyere utdanning.

Soning

Domfelte som sitter i fengsel eller som har påbegynt samfunnsstraff.

Soningsavbrudd

Domfelte kan søke om å få avbrudd i straffen. Det vil si at han avbryter soningen i en gitt periode, for så å fortsette igjen etter en tid. Det skal spesielle grunner til for å få tillatelse til dette.

Soningskø (straffegjennomføringskø)

Dømte personer som venter på å bli innkalt til soning, enten til fengselsstraff eller samfunnsstraff.

Spesialtoalett/”pacto”

Et toalett som innsatte må bruke når det er sterke mistanker om at han/hun skjuler noe i kroppens hulrom eller har svelget noe. Innsatte/domfelte vil bli holdt under konstant tilsyn av en fengselsbetjent.

”Startpakke”, ”hvitsekk” eller andre uttrykk

Blir brukt i noen fengsler, som en beskrivelse på effekter domfelte/innsatte får utdelt når de kommer inn i fengselet. Det kan være tannbørste, klær, såpe, håndduker osv.

Stortingsmelding nr. 27

I 1997/98 kom Stortingsmelding nr. 27 som omhandlet kriminalomsorgen. Meldingen brukes aktivt i forhold til verdier i og prinsipper i kriminalomsorgen og målforståelse og var utgangspunktet for den nye Straffegjennomføringsloven.

Straffegjennomføringsloven

Kriminalomsorgen er regulert av Straffegjennomføringsloven. Denne loven erstattet den gamle Fengselsloven i mars 2002. De avgjørelser som blir tatt i et fengsel, skal være hjemlet i Straffegjennomføringsloven.

Taushetsplikt

Ansatte som jobber i et fengsel har taushetsplikt. Man kan for eksempel ikke gi opplysninger om domfelte til andre eller fortelle hvem som sitter inne. Man har også taushetsplikt ovenfor kolleger i noen tilfeller. Taushetsplikten gjelder også etter avsluttet arbeidsforhold i kriminalomsorgen.

Telefonering

Innsatte/domfelte kan få ringe fra fengselet, normalt 20 minutter i uken. Telefonsamtalen vil ofte bli avlyttet av en fengselsbetjent, avhenging av hvilken avdeling personene sitter på.

Telling

For å ha oversikt over domfelte/innsatte blir de normalt telt flere ganger for dagen.

Tillegg

De som jobber i turnus får kompensert for dette gjennom høyere timelønn på ettermiddag, natt og helg. Man får mer betalt etter kl. 17.00 og 20.00. I tillegg godtgjøres helgevaktene høyere enn vanlige formiddagsvakter på ukedager.

Tjenesteoppsettet

Er de som jobber med å dekke behovet for ansatte i et fengsel. De skaffer blant annet vikarer ved sykdom og annet fravær og innvilger tjenestebytte mellom tjenestemenn.

Turnus

Fengselsbetjenter jobber stort sett i turnus. Det vil si at døgnet er delt opp i tre og man har enten formiddags-, ettermiddags-, natte- eller helgevakter.

Tvangsmidler

De midlene kriminalomsorgen har til rådighet for å håndtere alvorlige hendelser eller forhindre alvorlige hendelser. Disse er batong (kølle), hånd- og transportjern eller tilsvarende, sikkerhetsseng og sikkerhetscelle, gassboks og skjold.

Ubetinget dom

Innebærer at domfelte får en straff som må sones i fengsel.

Urinprøver

Fengselet kan avkreve urinprøver fra domfelte/innsatte for eventuelt å avdekke rusmisbruk .

Utelukkelse fra fellesskap

Fengselet kan avgjøre at domfelte/innsatte i perioder skal være isolert fra andre. Denne avgjørelsen må være hjemlet i straffegjennomføringsloven og vil være tidsbestemt. Avgjørelsen kan forlenges.

Varetekt

Innsatte har blitt varetektsfengslet av domstolen. Er ikke dømt for noe, men fengsles i påvente av etterforskning/rettssak. Noen fengsler har egne varetektsavdelinger. Det er politiet som har avgjørelsesmyndighet for innsatte som sitter i varetekt.

Verksbetjent

Jobber i arbeidsdriften og har ansvaret for innsatte som er på jobb i fengselet. Innsatte kan blant annet jobbe på treverksted, kjøkken, metallverksted, ”systua”, renhold osv. Verksbetjenten har ofte bakgrunn fra fagfeltet som innsatte jobber med og er etatsutdannet.

Vilkår

Det kan settes spesielle betingelser for at domfelte skal få innvilget en søknad. For eksempel kan det være at han må oppholde seg på en spesiell plass ved permisjon, han må melde seg for politikammeret eller fengselet ved oppmøte eller på telefon, ikke oppsøke spesielle plasser osv. Det vil alltid være et vilkår at domfelte skal avstå fra rusmidler.

Visitasjon av person (slang: ”stripping”)

Domfelte/innsatte som kommer inn til fengselet vil som hovedregel bli visitert av fengselsbetjenter. Dette blir gjort ved innsettelse og ved utganger ellers. Innsatte/domfelte blir avkledd og klærne blir sjekket. I tillegg blir personen sjekket for å avdekke om han/hun prøver å smugle inn noe.

Visitasjon av rom (ransaking) og effekter

Visitasjon er en grundig gjennomgang og undersøkelse av oppholdsrom og effekter, der målet er å avdekke om noe ulovlig blir oppbevart eller forsøkt smuglet inn i fengselet. Effekter og oppholdsrom (fellesskapsrom og celle) blir visitert jevnlig, for å finne ut om innsatte oppbevarer ting der som ikke er tillatt.

Visitor

Visitor er en person som besøker innsatte/domfelte i fengselet. Dette besøket er organisert gjennom Røde Kors (eller andre) og fengselet i samarbeid. Visitoren har som regel deltatt på et kurs i regi av Røde Kors. Besøket går utenom det vanlige besøket på en time.